

FOLKLIVSSKILDNINGAR OCH BYGDESTUDIER

FOLKLIVSSKILDNINGAR OCH BYGDESTUDIER

UTGIVNA AV KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR

18

Martin Johansson

Utsikt från Jonstorpet
Minnen från ett småländskt bondehem

UPPSALA 2005

Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur

© Författaren och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur 2005

ISBN 91-85352-60-8

Printed in Sweden 2005
Textgruppen i Uppsala AB

Innehåll

Förord	7
Inledning	9
Hembygden	11
Bostäderna	20
Så bodde vi	33
Uppvärmning	37
Veden – från skog till eldstad	46
Brunnar och vatten	51
Tvätt och byk	59
Linneförrådet – hur det användes och förnyades	69
Bad och hygien	73
Flygfän och ohyra	79
Hushållsgris och svinslakt	86
Salt fläsk, rökt fläsk och spickefläsk	92
Slaktematen	97
Sill, strömming och fisk	102
Konservering och förvaring av livsmedel	110
Rive pära å göre stärkelse	126
Kaffetåren den bästa är	129
Kafferep	134
Elektrifieringen	137
Vädermärken och spåransor	146
Vårbruk och försommarskötsel	155
Höskörden	171
Sommar och höst på gården	185
Tröskning – från slaga till dubbelrensande tröskverk	212
Jakt, jägare och villebråd	228
Allemansrätten	236
Lysningssväng, kryckegänge och björkedrae	239
Dödsfall och begravning	245
I kyrka och bönehus	257
Öknamn	275
Sockenböknamn och retramsor	283
Ordstäv, ordspråk och talesätt	287

Snillen och stollar	294
Heder och ärlighet	304
Fjärdingsmän, poliser och fiskaler	310
Arbete och arbetsmoral	315
Förfäderna	329

Förord

Martin Johansson föddes 9 december 1930 på gården Jonstorpet, belägen 6 kilometer utanför Vimmerby. Hans föräldrar var bonden Emil Johansson, som dog redan 1937, och hans hustru Elsa. Han gick sju år i folkskola och blev sedan kvar på gården. Fram till värnpliktstjänstgöringen 1951 hade han flera långa sjukperioder som förde med sig arbetsförmåga.

Förutom modern fanns det två äldre systrar och en yngre bror i familjen. Dessutom bodde och arbetade Martins mormor, Lovisa Jonsdotter (f. 1862) på gården från 1927 till sin död 1956. Hon var en viktig person i hans liv, kanske den som till största delen tog sig an hans uppfostran. Under sjukperioderna berättade hon ofta för honom om gamla tider.

Jonstorpet var under den tid Martin Johansson bodde där, fram till 1971, en alltför liten jordbruksfastighet för att kunna ge god försörjning. Den bestod på 1930-talet av 7 hektar åker, 1,5 hektar äng och 35 hektar skog. Under större delen av hans barndom drev hans mor jordbruket med hjälp av en anställd man som inte bodde på gården. Åren 1955–63 svarade Martin för arbetet på gården tillsammans med sin mor och, under de första två åren, den yngre brodern Jonne.

De sista åren orkade modern bara med nöd sköta hushållet. Martin Johansson arbetade då cirka 70 timmar i veckan, alla årets dagar, mot en årsinkomst som var hälften av vad en industriarbetare förtjänade. Han hade ett investeringsbehov av 120 000 kronor och vantrivdes med det ensamarbete som jordbruket hade förvandlats till. Han insåg att situationen var ohållbar och beslöt att byta yrke.

Genom AMS försorg genomgick han ett anlagstest och rekommenderades teoretiska studier till minst gymnasienivå. Han gick på folkhögskola i Vimmerby åren 1963–66 och utbildade sig därefter till gymnasieingenjör. Trots goda betyg fick han inget arbete som byggnadsingenjör och blev i stället byggnads-snickare. 1971 flyttade han till Märsta, där han arbetade på ett byggföretag fram till 1976. Det året fick han anställning som reparatör på ett bostadsföretag, och där blev han kvar fram till sin pension 1995.

Martin Johansson beskriver sig själv som »föreningsmänniska». Alltsedan ungdomen har han haft uppdrag i politiska och andra föreningar. Arbetet vid bostadsföretaget ledde till att hans intresse väcktes för fackliga frågor. Han var engagerad inom Fastighetsanställdas förbund som förtroendevald under en lång följd av år och var i fjorton år ordförande i arbetsplatsklubben. Han fann att det fackliga arbetet passade honom väl och utbildade sig på en mängd kurser i fackliga frågor och arbetsrätt.

Med tilltagande ålder blev han också alltmera intresserad av att uttrycka sig i skrift. Ungefär samtidigt som han gick i pension började han skicka in brev med minnen från sin tid som småbrukare till radioprogrammet »Folkminnen». Det var så jag kom i kontakt med Martin Johansson. Det första brevet kom i augusti 1995 och handlade bl.a. om tröskning. Där beskrevs hur ljudet av slagor hördes till grannarna som då genast visste om man var fullt lag, fyra personer. Goda grannar »bytte tryske» med varandra för att bli fulltaliga. Det var lättsammare och roligare att vara fyra än att vara två. Tretalet var däremot onaturligt för arbetet, och tröskade man ensam betydde det att man var mycket fattig och ställd utanför granngemenskapen.

Beskrivningen lästes upp i radion, och det stimulerade Martin Johansson att komma med fler minnesbilder. Under ett antal år var han en av de flitigaste bidragsgivarna till »Folkminnen», kanske den allra flitigaste. Mer än en gång tog han upp ämnen som var obekanta för Christina Mattsson och mig och som ledde till framgångsrika efterlysningar. Han berättade t.ex. hur man snabbt värmdes upp skodon som stått i farstun och blivit kalla innan man klev ut i vinterkylan, han återgav hur det gick till att med jaktgeväret »skjuta julgran» på julaftonens morgon (vilket visade sig förekomma på många håll), och han beskrev minnet av en »lärpåsepump» som många andra radiolyssnare kände igen.

Efterhand blev jag alltmera imponerad av Martin Johanssons noggranna registrering av minnena från uppväxtmiljön utanför Vimmerby. Han beskrev tillvaron där med en saklig exakthet och en analytisk blick som fick mig att associera till den självlärd folklivsforskaren Otto Blixt i Grangärde. Dennes böcker om skogsbruket och boskapsskötseln i det gamla Grangärde framstår i dag just genom sin detaljrikedom som ovärderliga kulturdokument. Jag skrev till Martin Johansson och föreslog att han skulle skildra småbrukarlivet på Jonstorpet i bokform.

Efter det kom det inga brev från Martin Johansson till »Folkminnen» på ett par år. Men så en dag kunde han visa upp ett fullständigt bokmanus, det manus som nu ges ut i tryckt form av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Det skildrar en tid som är närmare vår egen än de flesta andra etnografiska beskrivningar av Bonde-Sverige, en tid då traktorer och kemiska insektsmedel har gjort sitt inträde. Hans bok kommer att ha ett bestående värde som kulturdokument.

Bengt af Klintberg

Inledning

Det var under 1800-talet den stora förändringen av Sveriges landsbygd började – den vi nu kan se tillbaka på. Fram till årtiondena mellan de två världskrigen var det i huvudsak i positiv riktning förändringarna gick för bondebefolkningen i Sverige och även för folket på de många små gårdarna i nordöstra Småland.

»Freden, vaccinen och potäterna» hade förbättrat livsvillkoren för många, men också gett ett befolkningsöverskott som inte kunde försörjas inom landet. Sveriges befolkning hade fördubblats på hundra år, från 1770 till 1870, men andelen egendomslösa, fattiga som bodde på landsbygden fyrdubblades under samma tid.

De nya transportmedlen hade krympt avstånden, både i Sverige och ut till stora världen. De gav bland annat möjligheter att frakta livsmedel till trakter och länder där årsväxten varit för dålig. Efter stora nödåret i slutet på 1860-talet blev det ingen stor, allomfattande svält i landet. Till detta bidrog också en långsamt förbättrad ekonomi även bland småbönder.

Människor, som inte kunde försörja sig inom Sverige och inte kunde se någon väg ut ur fattigdomen, emigrerade till »det stora landet i väster» och även från Vimmerbytrakten var utvandringen dit stor. Min fars farbror kom till Kansas under pionjärtiden och tre av fars fyra syskon utvandrade till amerikanska västkusten under 1880-talet. En bror till min mormor utvandrade också under 1880-talet och hamnade i Omaha, Nebraska. Nästan varje familj på trakten hade någon släkting i Amerika.

Detta är lite av grundförutsättningarna för den tid som ligger inom ramen för mina minnen av det som mina förfäder berättat och det som hänt under min uppväxt och mitt liv som småbrukare i Vimmerby socken – det som jag skriver om i den här boken. I tid omfattar det åren från 1935 och till 1963 när jag slutade med jordbruk.

Det mesta av det som ligger före min tid har min mor och mormor berättat. Därutöver är det några av de äldre grannarna vi hade under min uppväxt som berättat om livet på trakten i deras ungdom. De var alla födda mellan 1890 och första världskrigets utbrott.

Undantaget några av kapitlen ligger det ingen egentlig forskning bakom. Det är mina egna minnen av det jag hört berättas om eller själv upplevt. Någon kontroll av att det jag minns är exakt det som verkligen har hänt går givetvis inte att göra. Givetvis kan en del ha blivit fel i detaljer, och andra saker som borde varit med kan ha försvunnit. Men detta gäller för alla som tecknar ner minnen, och jag gör mig inga bekymmer för detta.

Huruvida allt det jag skildrar är allmängiltigt för Vimmerbytrakten kan jag inte avgöra. Det fanns olika sedvänjor och värderingar familjer emellan bland traktens småbönder och det jag berättar är det som gällde i vårt hushåll. Min mor – hon är den som bidragit med det mesta av det som inte är egna minnen – hade bara gått fyra år i folkskola (egentligen bara fyra halva läsår), men som autodidakt hade hon skaffat sig en bred allmänbildning. En del av det hon berättat kan hon ha läst sig till – kan vara läsefrukter – men för mig blir det inte mindre intressant för det.

På flera ställen citerar jag vad människor sagt. Givetvis kan inte jag, lika lite som någon annan, komma ihåg exakt vad någon sade för mer än ett halvsekel sedan, även om texten tycks visa på det. Det jag skriver är rekonstruktioner gjorda utan att jag medvetet varken lagt till eller dragit ifrån. Utgångspunkten är det jag minns och jag har försökt att låta mina personer säga sådant som jag för mig själv kan göra troligt att de kunde ha sagt utifrån den personkänedom jag har om dem.

De delar av boken som handlar om det egentliga jordbruket bygger till största delen på mina egna yrkeskunskaper. Även om det nu är drygt 40 år sedan jag slutade bruka jord, finns det mesta av detaljkunskapen kvar från det hantverksmässiga jordbruk jag höll på med. Genom detta hoppas jag att jag kunnat undvika många otydligheter och felaktigheter i beskrivningar, som nedtecknare utan den kunskapen så lätt gör, när de ska skriva ned det deras meddelare berättat.

Hembygden

Det som en gång hette Vimmerby socken ligger som en hålkaka runt själva staden Vimmerby. Socknen saknade ett eget centrum och delade också kyrkan med stadsborna. Efter första kommunreformen 1952 försökte den då bildade storkommunen Sevede göra ett slags delcentrum för gamla Vimmerby socken av Storebro municipalsamhälle en mil söderut från staden, men det fungerade aldrig i praktiken.

I kakans hål ligger den stad som en gång var så framgångsrik med köpenskap att borgarna i Kalmar förmådde Gustav Vasa att dra in stadsrättigheterna. Av Karl IX fick Vimmerby rättigheterna tillbaka år 1604 och har sedan dess varit kulturellt och kommersiellt centrum för ett stort omland.

Även i fortsättningen var köpmännen i Vimmerby driftiga och framgångsrika, särskilt då med en av stadens huvudnäringar: oxhandel. Borgarna i grannstäderna klagade ständigt på illojal konkurrens, när Vimmerbys oxhandlare köpte upp oxar på »deras» område för att med dem bl.a. förse huvudstaden med kött och Falu gruva med oxhud för att kunna tillverka rep för gruvhissarna.

På västsidan om Vimmerby gick förr Kungsvägen från Stockholm till Kalmar och i staden strålar nu nio gamla landsvägar samman. På Kungsvägen drog både danska och svenska härar förbi. Danskarna våldgästade, plundrade och brände staden flera gånger, men trots detta tillförde både härar och passerande köpmän mycket positivt för stadens liv och utveckling.

Nära intill på västsidan rinner också den kultursammanhållande Stångån förbi. Den rinner upp i Rumskulla socken och flyter sedan åt sydost. I Åkroken i Storebro en mil söder ut från Vimmerby byter den tvärt riktning och rinner sedan mot norr, upp till Linköping och ut i sjön Roxen.

Stångån hade tillräcklig fallhöjd och flöde i Storebro för att ge vattenkraft till ett järnbruk och efter andra världskriget följde där en period om ca 30 år med mycket framgångsrik verkstadsindustri. Framförallt fanns där då Sveriges största småbåtsvarv.

Genom Vimmerby och utefter Stångån löper också, sedan 1902, järnvägen från Hultsfred till Linköping, den som en gång fick namnet *Östra Centraljärnvägen*, ÖCJ. Vimmerby fick bara ett stickspår till stationen i Hultsfred, när järnvägslinjen mellan Nässjö och Oskarshamn byggdes på 1870-talet. Troligen berodde dragningen över Hultsfred på järnvägens militärstrategiska betydelse för Hultsfreds slätt, exercisplats för Kalmare regemente.

Hultsfred köping hade många, stora industrier under en period av ca 40 år efter andra världskriget och var då en svår rival och konkurrent till Vimmerby i alla sammanhang. Bland annat lyckades köpingen snuva Vimmerby stad på traktens enda gymnasium och få det förlagt i Hultsfred.

Handels- och hantverksstaden Vimmerby blev också träindustristad. Under tiden efter andra världskriget expanderade de små träindustrierna som funnits där och framförallt var det byggnadssnickerier som tillverkades. Där och på landsbygden närmast omkring fanns också ett stort antal sågverk som arbetade upp timmer från traktens skogar till sågat virke.

Stångån och, under första halvan av 1900-talet, järnvägen har knutit samman Vimmerby med Östergötland och Linköping både dialektalt och kulturellt. Vi hade östgötarnas slappa tungrots-r som uttalas med ett stumt *o* i början på ord. I teorin hörde vi till Kalmar län med länsstyre i Kalmar stad – i praktiken var Linköping den stad vi kände samhörighet med. Vi var »världsliga smålänningar, men andliga östgötar» – vi bodde i landskapet Småland, men tillhörde Linköpings stift.

I min barndom var Linköping orten som kunde ge vimmerbyborna det som inte fanns av kommersiell och offentlig service på hemmaplan. Dit åkte bättre bemedlade stadsbor och handlade kläder – först per tåg och senare med egna bilar. I Linköping fanns också de specialister inom sjukvården som inte länslasarettet i Västervik kunde hålla oss med.

Vimmerbyryktet

Vimmerby var förr en av de småstäder som övriga landet skrattade åt och drev med. De stora städernas tidningar var inte sena att lägga in spefulla gliringar så fort Vimmerby kom på tal. Särskilt var det skämttidningar som Söndagsnisse som odlade detta.

På 1800-talet hade stan fått öknamnet *Jämmerby*. »Jämmer och elände» rådde där, kanske man ville påstå. Namnet var en omstuvning av det dialektala uttalet *Vemmerby*.

Adelns fattighus

Under samma tidsperiod kallades Vimmerby också för *Adelns fattighus*. Det namnet hade sin grund i att det fanns ovanligt mycket av relativt fattigt adelsfolk boende där. Deras begränsade tillgång på pengar var en av anledningarna till att de flyttat dit, för i Vimmerby var det osedvanligt billigt att leva. Det skrevs i tidningarna om »Lyckliga Vimmerby» där skatten var låg och allt var så billigt. Ingen annanstans i landet kunde man köpa björkved, fårkött och potatis till så bra pris.

I Vimmerby och trakten däromkring kunde adelsfamiljerna leva ett enkelt men ståndsmässigt societetsliv tillsammans med sina gelikar, även om deras bostäder i en del fall mera liknade enkla, rödfärgade bondstugor än ståtliga herresäten.

I mitten av 1800-talet bodde det folk från 30 adelsätter i staden. Även om de hade det rätt knapert, så var de den tidens bärare av bildning och kultur och deras liv gav mera av glans än av fattighuskänsla åt Vimmerby.

Oxarnas stad

Stadens rykte drabbades också, helt orättfärdigt, av formuleringar i mycket spridda skrifter. I början av 1800-talet beskrev en geografiboksförfattare ett av Vimmerbys mera kända näringsfång, oxhandeln, så här: »Staden driver stark oxhandel med 1200 innevånare.» Med detta gjorde han vimmerbyborna till ett med sina oxar. Det där blev det mycket skämtat om och skrattat åt.

Hädelsens stad

På 1830-talet publicerade justitiestatsministern ett år den vanliga statistiken över grövre brottslighet Sverige. Man kunde läsa i en tabell att brottet »hädelse mot Gud» bara förekommit i Vimmerby. Ministern skrev en kommentar i en fotnot och råkade göra en fatal växling i texten från perfektum till presens. »Af denna Tabell kan inhämtas: att brott av första klassen till största antalet äro förövade i Jönköping. Hädelse mot Gud förekommer endast i Vimmerby.»

Den kommentaren tolkades av de illvilliga som att hädelse mot Gud var en ständigt pågående vana bland vimmerbyborna. Skämtpressen tog tacksamt tillvara på detta och så fort Vimmerby kom på tapeten, tog de tillfället att påminna om hur det var i »Gudahädelsens stad par préférence».

Det goda ölets stad

Ett positivt tillägg till Vimmerbys rykte kom 1909. När storstrejken bröt ut 4 augusti, tog pilsnern snabbt slut i Stockholm. Det var sommarväder och de många strejklediga hade inget att läska sig med. Räddningen för de törstande kom i form av *Vimmerby Pilsner*

Bryggmästaren på Centralbryggeriet hade gjort upp om nytt löneavtal med sina anställda och där fortsatte arbetet som vanligt. Det bryggdes pilsner för allt vad tygen höll och den fraktades till huvudstaden. Stockholmarna godkände innehållet i flaskorna som fullgod vara och sedan dess har Vimmerby haft ett gott rykte i landet som ölbryggerstad.

Vid det tillfället kom den då bara sju år gamla järnvägen till Linköping väl till pass med betydligt snabbare frakter. Förut hade transportererna gått via ett två mil långt stickspår till Hultsfred och sedan till Stockholm via Nässjö.

Det klena brännvinets stad

På 1930-talet var det en annan populär dryck som lanserades i en för Vimmerby speciell tappning och som påverkade Vimmerbyryktet. Det var O. P. Anderson Aquavit utspädd med vatten som kom att få namnet *Vimmerbybrännvin*.

Tre anställda vid Systembolaget i Vimmerby hade hittat på ett smart sätt att

skaffa sig gratisprit. I varje låda med OP fanns ett litet kuvert med extra sigill att sätta på korken, ifall originalsigillet ramlat av. De sigillen använde sprittjyvarna till att dölja att de dragit ur korkarna och bytt en del av spriten mot vatten.

Falsarierna pågick från 1929 till 1936. Då blev det leveransstopp på sprit genom en strejk och flaskor med OP som innehöll 100 % vatten gick ut till försäljning. På så vis blev spritstölderna uppdagade och tjuvarna fick hårda fängelsestraff. Två av dem hamnade till och med på Långholmen under några år.

De tre tjuvarna hade sådana tjänster att de tillsammans helt kunde kontrollera spritflaskornas väg från det de anlände till lagret tills de stod i butikshyllorna. Detta var en av anledningarna till att oegentligheterna kunde pågå så länge. En annan var att butikschefen tystat ned ett antal klagomål från missnöjda kunder, som klagat på styrkan hos innehållet i flaskorna de köpt, och skylt på att misstag begåtts hos tillverkaren/leverantören.

Det finns ett par olika varianter på hur det kom sig att stölderna avslöjades. En säger att vattenspädningen började försiktigt och sedan ökade långsamt. Vimmerbyborna vande sig vid att OP inte rev särskilt mycket i halsen, men den tillvänjningen hade inte en resande från Jönköping som tagit in på stadens Stadshotell fått del av. Han ville ha en rejäl sup före kvällens middag, men ville inte betala restaurangpris. Därför köpte han en flaska OP på Systemet, men styrkan på den blev honom en besvikelse, när han tog en sup i tandborstglasets, innan han gick ner i matsalen. Han lät analysera innehållet i buteljen, när han kom hem till Jönköping, och så rullades affären upp.

I en annan variant berättas om ett stort kalas i byn Hamra utanför Vimmerby. När värden skulle skåla i OP med sina gäster, smakade supen bara vatten. Alla var finkänsliga och ville inte genera världen till en början, men snart var man överens om att det varit renaste vatten i flaskan som värden hållt i från.

Vimmerby socken

Stångådalen delar Vimmerby socken i två halvor. I den västra halvan och utefter Stångån och den av ån genomflutna sjön Krön är gårdarna genomsnittligt större än i den östra delen, där jag växte upp och levde i 41 år.

Venavägen

Det är bygden runt det som förr kallades *Venavägen* som var min egentliga hembygd. Landsvägen går ut från staden i sydsydostlig riktning och efter 22 kilometer kommer den till Vena samhälle. Strax före andra världskriget byggdes halva längden av Venavägen om och började kallas *Nye väjjen*, till skillnad från den backiga och slingrande *Gamle väjjen*.

Ombyggnaden slutade vid en liten bostadsfastighet med det engelsklingande smeknamnet *Liverpol*. I jordaboken hette den *Lilla Nyängen*. Smeknamnet var så antaget att Vägstyrelsen använde det; »*sträckan Vimmerby–Liverpol*» hette det i deras kungörelser.

Gårdarna

Vår gård kallades *Jonstorpet* eller *Opp-Jonstorpet* på trakten. I jordeboken hette den *Slättfallstorp* 1:3. Gårdshusen låg på en kulle sex kilometer från kyrkan i Vimmerby och ett par hundra meter väster om landsvägen.

Min farfars far hade köpt gården 1857 och jag var den tredje sonen som tagit över och brukat den. Fram till 1963 höll jag jordbruksdriften igång. 1985 sålde vi gården och den 1 januari 1986 tillträdde Lantbruksnämnden som köpare. Inom ett år var sedan Jonstorpets marker styckade och sålda till grannfastigheterna. I och med detta är jordbruksfastigheten 1/16 mtl Slättfallstorp 1:3 borta ur fastighetsregistret och finns bara som minne.

Utsikten

Våra gårdshus låg öppet och fritt på sin kulle. Inom den närmaste dryga halvkilometern hade vi åtta granngårdar utspridda runt om oss, från öster till nordväst, och vi kunde se all trafik på några hundra meters längd av *Nye väjjen*. Öppna åkrar och betesmarker gav oss så bra sikt över till flera av gårdarna att vi t.ex. såg hur grannar gick mellan boningshus och lagård eller rustade sig med hästskjuts eller bil för en stadsresa. Trots detta låg ingen gård så nära att vi kände oss iakttagna av folket där.

Mot söder och väster hade vi milsvid utsikt över byar, åkrar, skogar och kullar långt in i grannsocknarna Vena, Lönneberga och Pelarne. Vi tänkte inte mycket på vilken vacker utsikt vi hade, men ibland kom det besökare som talade om det för oss. Varje sommar brukade det komma stadsbor cyklande ut från Vimmerby, knacka på och artigt fråga om lov att gå in på vår gårdsplan och titta på den vackra utsikten.

Grannbyarna

Inom den närmaste kilometern av landsvägen mot Vena till ligger två byar som aldrig varit utskiftade. Slättfall är närmast och den bestod förr av åtta hemman. Genom arv och köp hade sex av byhemmanen i Slättfall hamnat parvis hos tre ägare. Från den byn var vår gård avstyckad. Falla är den andra byn och där fanns sex gårdar. I en av gårdarna där har min mor och mormor vuxit upp.

Små gårdar

Ingen av de enskilda gårdarna inom den närmaste kilometern hade mer än ungefär 10 hektar åkerjord. I den gamla räkningen *mantal* var de flesta på 1/8 mantal (mtl). Vår gård var på 1/16 mtl. Fram till 1820 hade Jonstorpet varit en *åttingsgård* (åttondelsgård, 1/8 mtl), men då hade den styckats i två *sextinge* (sextingar, sextondelar), troligen i ett arvskifte. Efter den delningen var gårdarna i minsta laget för att vara enda inkomstkällan för en brukarfamilj.

Mantal

Mantal eller *hemmantal* var i äldre tid ett mått för beskattning av gårdarna. Enheten 1 mantal var från första början storleken på en gård som kunde ge tillräcklig försörjning för ägarfamiljen och de tjänare den behövde.

Under århundradena som gått hade det nyodlats stora arealer och det gjorde att den mark som en gång åsatts ett mantal kunde delas i allt flera, fullt bärkraftiga gårdar. Den ursprungliga mantalsindelningen stod dock kvar och gårdarnas mantalsbeteckning blev allt mindre bråktal. Fram till andra världskriget gav en gård på 1/8 mtl en god försörjning åt sin ägarfamilj i Vimmerbytrakten.

Åkermarken

Åkrarna till gårdarna i den närmaste hembygden var små. Ett skifte om ett hektar, 100 x 100 meter, räknade vi som en stor åker. Det största skiftet som hörde till Jonstorpet var på 0,75 ha, det minsta på bara på 0,12.

Många av åkerlapparna var dessutom flikiga och ojämna och det fanns gott om stenrösen och holmar ute i den öppna jorden. På kullarna kunde jorden vara så grund att plogsulan stötte mot berget. Där for ofta växtligheten illa av försomrarnas torka.

Sten och stenröjning

All åkermark hade från början varit mycket stenbunden, men undan för undan hade sten brutits upp och lagts upp som stenmurar runt skiftena och i rösen ute på öppna gårderna. Under 1950-talet röjdes all sten bort maskinellt från alla åkrar som på den tiden bedömdes lämpliga för fortsatt bruk med traktor. Där ingen egentlig stenröjning förekommit innan dess, kunde det bli ett mycket stort antal stenar som kördes bort från åkrarna. Hos en av grannarna bröts 2000 stenar på ett skifte som var två ha (20 000 kvm).

Skogsmossar

Ute på skogsskiftena fanns ofta mossmarker som dikats ut och odlats upp relativt sent. Det var små skiften som var helt omgivna av skog. Skogen gjorde att jorden torkade upp sent på våarna och vårsådden kunde bli så sent som framåt första juni.

Den sena sådden och skugga från skogen ledde till att mognaden på hösten blev än mer försenad. När säden äntligen gick att skörda gick torkningen av *neckerna* (kärvarna) mycket sakta, eftersom skogen hindrade vinden att komma åt att blåsa. Sådana mossmarker var av de första åkrarna som *lades ut*, slutade att brukas. Sedan användes de som bete för ungdjur och sinkor under ett par årtionden, innan de planterades igen med skog eller växte igen med lövsly.

Stångåns regleringsföretag

Många gårdar runt Vimmerby hade köpt till jordbruksmark från det nyodlade område utefter Stångån som en gång varit *Vemmerby mader*. I början på 1900-talet hade Stångån muddrats upp och sänkts och maderna dikats ut och plöjts upp. Det hade gett stora lättbrukade åkerskiften med en svart mulljord som kallades *ävje*.

Madmarken hade varit rätt värdelös mark, impediment, för de gårdar den hörde till. Därför kunde de stycka av och sälja sina delar av det nyodlade, utan att gårdens avkastning minskade. Min far hade köpt ett sådant skifte 1923 och det hade ökat på gårdens åkerareal med fyra tunnland. I och med detta hade gården totalt 14 tunnland åker – en löjligt liten areal för en nutida bonde.

Mjölkbönder

Alla bönder på trakten var fram till 1950-talet det som nu kallas mjölkbönder och levererade sin mjölk till andelsmejeriet i Vimmerby. Jag hade fem mjölkkor, ett eller två ungdjur och en nordsvensk häst på vår gård. Få av gårdarna hade mer än 10 mjölkkor och fram till in på 50-talet var traktorer sällsynta. Det var hästdrift och hantverksmässigt jordbruk som gällde.

Skogsbruk

Till alla gårdar hörde skogsskiften och de höll sig mellan 30 och 50 hektar i storlek. Försäljning av skogsprodukter och säsongarbete inom skogsbruket var en viktig del av bondefamiljernas försörjning.

Skogsbete

All skogsmark hade varit inhägnad och användes till bete fram till efter andra världskriget. För länge sedan gick mjölkorna i bet *på skojen*, men på senare tid var det bara sinkor och ungdjur som kunde hålla tillgodo med det rätt magra betet. Betningen av skogsmarken förde med sig krav på gårdsgårdar som var tillräckligt stabila och höga för att stänga inne storboskap. Efter världskriget ersattes ingen sådan gårdsgård med ny. Det skulle ha blivit för dyrt och tagit för lång tid i relation till den lilla mängden bete det gav. Stängslen lappades och stöttades upp så gott det gick och ofta slutade det med att en taggtråd drogs överst på gårdsgårdarna.

Ägofred

Skyldigheten att hålla stängsel mellan olika fastighetsägares marker har varit reglerad i skriven lag sedan medeltidens landskapslagar. De senaste bestäm-

melserna finns i Lag om ägofred från 1933. Med lagarna som grund var gränsen mellan två fastigheter indelad i sträckor där fastigheterna växelvis svarade för stängslet.

Gräns med skogsmark på båda sidor var i regel indelad i längre sträckor än där det var åkermark eller slätterängar (inägor). Gräns mellan inägor var oftast delad lika mellan fastigheterna, även om den inte var mer än 50 meter lång.

Skogsavverkning

Skogsprodukter såldes till största delen stående på rot som rotposter. En sådan försäljning började med att en opartisk skogvaktare stämplade ut träden som skulle avverkas. Han mätte grovlek och höjd på dem och utifrån detta uppräntades en *stämplingslängd*, som var ett slags protokoll i tabellform. Av den framgick hur många träd det var, hur grova stammarna var, hur höga de var och hur många kubikmeter virke träden innehöll.

Den som köpte rotposten köpte avverkningsrätten, rätten att avverka och forsla bort de träd som var utstämplade och som fanns med i stämplingslängden.

Det var de många, små sågverksägarna, trävaruhandlarna, runt Vimmerby som köpte sådana rotposter. Avverkningen och utkörningen till bilväg skötte bönder och bondsöner om som deltidarbete under vintrarna. All betalning var som raka ackord i kronor per kubikmeter rotstående skog.

Fram till sista åren av 1950-talet fälldes all skog med handkraft och virket kördes ut med häst från skogen. Sedan började motorsågarna ta över och jordbrukstraktorer utan lastkranar började användas till att släpa ut virket med.

Jordbruket efter sista världskriget

Gårdarna hade, sedan hundratals år tillbaka, gett en knapp men tillräcklig försörjning för familjerna som brukat dem. När andra världskriget var över blev det stora förändringar av jordbrukets villkor och det behövdes allt större gårdar och alltmera kapital för att kunna leva av jordbruket på en gård. »Flykten från landsbygden», som börjat på 30-talet, fortsatte och på ungefär 20 år förvandlades jordbruksarbete från lagarbete till enmansjobb.

Fram till början av 1950-talet fanns en viss tro på framtiden kvar bland småbönderna i min hemtrakt. Den försvann gradvis under det årtiondet av många olika anledningar.

En av de största var att den lön gårdarna gav sina brukare blev allt lägre i förhållande till vad arbete inom t.ex. industrin gav. Detta gick att kompensera något med längre arbetstid, men i längden var detta ohållbart.

Det normala för många småbönder blev 60–70 timmars arbetstid i veckan och arbete alla veckans sju dagar utan möjlighet till avlösning annat än enstaka dagar. Semester var ett okänt begrepp. Att kunna göra en bilutflykt en söndag

mellan morgonmjölkning och kvällsmjölknig var det längsta avbrottet i vardagen som låg inom räckhåll i slutet av 1950-talet.

En annan stor orsak till att tron på framtiden försvann var statsmakternas inställning. Svenskt jordbruk var nationalekonomiskt mycket olönsamt och alla småbruk och familj jordbruk borde läggas ned, ansåg regering och riksdag. Sverige kunde ordna sin livsmedelsförsörjning genom billig import från världsmarknadens överskott och bönderna kunde öka på BNP genom att gå över till lönsamt industriarbete.

Runt 1960 fanns, vad jag kan minnas, inte en bonde i grannskapet som hade en son eller måg som skulle ta över gården och driva den som traditionellt familj jordbruk. Alla ungdomar skaffade sig jobb inom andra näringar, men många hjälpte fortfarande sina föräldrar att hålla jordbruksdriften i gång på sina fria lördagar och under semestrarna.

Det hade blivit ett slags undergångsstämning bland oss som drev småjordbruk. »Efter oss ingenting», kändes det som. Med den inställningen till framtiden var det ingen idé att kosta på annat än det nödvändigaste underhållet på bostäder och ekonomibyggnader. Detta syntes mest utvändigt på husen, för målningsunderhållet blev mycket eftersatt.

Egentligen var det nog bristen på kontanter och tid som var största anledningen till att vi inte underhöll byggnaderna. Men det ordnade sig med det fram på 1970-talet. Då kom både jag och andra tillbaka till gårdarna som fritidstorp och hade pengar och tid över till att måla om och rusta upp.

Många av bostadshusen på gårdarna blev permanentbostäder för de sista brukarnas ättlingar som jobbade inom stadsyrken – andra hyrdes ut som fritidsbostäder. Mjölkdjuren försvann från gårdarna och några enstaka bönder drev ett extensivt jordbruk med kött djur i stället för mjölkkor på de bästa av sina egna åkrar och på sådana de arrenderade av grannarna. Sedan dess står de flesta lagårdar tillbommade och tomma.

Skogen erövrade tillbaka ängar, hagar och betesmarker. På många av de sämsta och minsta åkrarna planterades granplantor. Det som fram till tiden mellan de två världskrigen varit ett öppet och leende landskap med milsvid utsikt över byar och gårdar gick gradvis över till ett rätt instängt skogslandskap. Det hantverksmässiga familj jordbrukets epok var slut i den trakten och kommer troligen aldrig tillbaka.

Bostäderna

Bostadshusen på gårdarna i vårt närmaste grannskap var inte speciellt stora i nutida räkning. Nästan alla var byggda under 1800-talet, en del ännu tidigare, av liggande timmer. De hade två våningar med nästan lika rumsindelning. Många hus var orienterade i nord-syd och med finingång på ena långsidan och köksingång på den andra.

I den södra gaveln på de nord-sydorienterade låg det största rummet, *salen*, finrummet. Det var ofta drygt 20 kvm stort. Köket låg därnäst åt norr till och mitt för köket farstun innanför finingången. Köken höll ungefär 15 kvm och var husens allrum. Bredvid köket, på samma sida som farstun, fanns ofta en liten kammare. De större bostadshusen hade ytterligare ett eller två rum i den norra gaveln och de användes som sovrum.

Grundläggning

Bostadshusen i vår trakt var ofta byggda på höjder och grundlagda direkt på berg med en grundmur, *stenfot*, av otuktad marksten. Grundläggning på berg var förmånlig för huset och också för den mycket tunga murstocken. Ett hus på en bergskulle tog heller inte bort någon odlingsbar jord.

Grundventilation

Med detta som vi nu kallar torpargrund direkt på släta bergytor och rikligt med grundventiler, *katthål*, gick det lätt att hålla fukten borta i grunderna. För att minska golvdrag och kyla på vintern sattes katthålen igen med trasor och halm sent på hösten. Den tätningen togs bort tidigt på våren för att fukten skulle vädras ut under sommarhalvåret.

Det var viktigt att inte täppa till ventilationen för tidigt eller öppna den för sent, för då kunde det bli mögel och svamp i grunden och röta i golvtiljorna. Kunskapen om den rätta tidpunkten byggde på århundradens erfarenhet och överfördes från generation till generation.

På senare byggda hus fanns ofta inmurat ventiler av gjutjärn i stenfoten. De hade en lucka på gångjärn, ungefär som luckan på en järnspis, och ibland fanns det en rosettventil på denna.

Golven

De ursprungliga golven från första halvan av 1800-talet var lagda av handsågad plank. Ofta var de sidoutbyten från timmerstockar och bara sågade på den sida som var vänd uppåt. Undersidan hade stockens rundade yta. I ändarna och mitt på var rundningen borthuggen för att ge bra anliggning mot de stockar plankorna var upplagda på.

Golvplankorna var kilsågade i sidorna, dvs. de raka sidorna följde trädets, mot toppen fallande, grovlek. Plankorna var inte spontade, utan hölls samman med *dymlingar* – träpluggar borrade i mötande sidor.

I hus byggda i början av 1800-talet och tidigare saknades golvisolering i bottenvåningarna och de stockar golvvirket låg på var upplagda i torr jord direkt på berggrunden eller på stenar. Inifrån grunden hade jord östs upp som tätning mot stenfoten. Det var den jordvallen som kallades för *mullbänk* och som nu, i överförd bemärkelse, ligger under läppen på snusare.

De gamla trägolven hade använts utan skyddande mattor i långa tider och var hårt slitna på de ställen som var mest utsatta, t.ex. där fötterna alltid sattes ner när någon gick genom en dörr. De hårda kvistarna, *knagga*, blev kvar och låg som små bulor på golven.

Kalla och dragiga golv

Icke spontat golvvirke släpper igenom betydligt mera luft än spontat och golvdraget och golvkylan kunde vara åtskilligt märkbar. Detta var den största orsaken till att alla hade skor och tjocka strumpor på sig inomhus på vintern. När det stormade, kunde det både höras och kännas hur luften blåste in genom golvspringorna. I mitt barndomshem lyftes korkmattan i köket från golvet när västanstormen tryckte på som värst. I de kallaste husen påstods det att små barn som *blött i trasera* hade frusit fast vid golvvirket, när det var som kallast, och fick ryckas loss.

Mattor

Trasmattor på alla golv var något av standard och nästan alltid var de vävda av kvinnorna i den egna familjen. På senare år var det inlagt en enklare sorts linoleumliknande matta i köken. Den hade baksida av asfaltimpregnerad papp och jag tror den kallades *ballatummatta*. Under den låg en utjämnande och lite grann värmeisolerande lumppapp.

Dessa »korkmattor» hade ett tunt ytskikt och slitstyrkan var inte på långa vägar så bra som linoleum. För att förlänga livslängden måste de fernissas med en speciell mattfernissa en gång om året. Det var vid sådana tillfällen oerfarna människor kunde göra misstaget att »måla in sig i ett hörn».

Golvrengöring

Trägolven gjorde verkligen skäl för benämningen *skurgolv*. Grova skor som användes i jord och lagård och behölls på inomhus »drog in lort». Därför blev det i gamla tider nödvändigt med skurning liggande på knä, med såpa och rotborste, för att få dem rena. Det förekom också att man använde fin sand tillsammans med såpan för att få bättre rengöringseffekt.

Det var på lördagskvällen, strax före helgsmål, som golven gjordes rena. Då kunde familjen gå in i söndagens helgd med vardagslorten bortskurad.

Mycket av skurvattnet försvann genom golvspringorna, men för att lättare bli av med det fanns det ibland ett litet avloppshål på golvet lägsta punkt. Det jag har sett var 6–7 centimeter i fyrkant, hade snedfasade kanter och ett lock som passade så exakt i öppningen att det låg kvar utan någon låsanordning. Hålet öppnades under skurningen och vatten och lort kunde rinna ut. Under hålet hade det bildats en stenhård, sockertoppsliknande stalagmit av skurlort och eventuell skursand.

Yttertak

Taken på alla äldre timrade hus bars upp av långsgående åsar av grova, bilade stockar. En låg uppe i taknocken, *kröppåsen*, och en på vardera sidan, halvvägs ned till långväggen. Tvärväggen mellan kök och sal var timrad upp till yttertak och användes som upplag för åsarna.

På åsarna låg ett undertak av okantade, en tum tjocka bräder lagda längs med åsarna och spikade i regelbitar ihuggna mellan åsarna i takfallets riktning.

Alla bostadshus hade yttertak med takpannor av tegel. Från första början var tegelpannorna enkupiga, men på senare omlagda tak hade de bytts mot tvåkupiga. Under takpannorna var taken täckta med det som kallades *sticketak*, dvs. spåntak av stickspån, det som lokalt kallades *taksticker*. Sticketak kom allmänt i bruk under mitten av 1800-talet och en förutsättning för detta var maskinellt framställd, billig spik.

Innan taksticker började användas lades brätetak på husen. Det bestod av rätt breda bräder lagda i takfallets riktning. Först lades en omgång bottenbräder med mellanrum. Cirka en cm från kanterna på bottenbräderna var urhyvlat en smal, långsgående vattenränna. Ovanpå bottnarnas mellanrum och med gott överlapp i sidled på dessa lades lockbräder. På undersidan på lockbräderna var hyvlat motsvarande vattenrännor vid kanterna. Rännorna förhindrade att vatten, av vindpåverkan eller kapillärsugning, kunde tränga genom överlappen.

Utöver att taksticker användes som underlagstäckning för taktegel var det också den vanligaste taktäckningen för uthus fram till efter andra världskriget. Efter kriget hade både trävirke och arbetskraft stigit i pris så mycket att spåntak föll bort som taktäckningsmetod också av ekonomiska skäl, utöver att livslängden var lite för kort och brandsäkerheten dålig.

Sticketakens dåliga brandsäkerhet i kombination med risken för soteld i

osotade skorstenspipor hade gjort att brandstodsbolagen inte brandförsäkrade bostadshus med sticketak.

Ett problem med att lägga taktegel på ett sticketak var att konstruktionen ibland inte bar tyngden av takpannorna. In på 1950-talet kom »räddningen» för sådana tak i form av korrugerad lättmetallplåt och, under senare år, plastbelagd, galvaniserad stålplåt.

Före takplåtens tid var vågprofilerade asbestcementskivor, eternit, ett mycket vanligt material för täckning av uthustak som tidigare varit täckta med stickspån.

Sticketak

Takstickorna var ungefär 3 mm tjocka. Längden var uppåt 20 tum, 50 cm, och bredden fick inte vara större än knappa 20 cm. De skars ut från inte alltför grova rundvirkesstycken av gran, furu eller asp med hjälp av en *stickehyvel*, en enkel maskin med ett fram- och återgående skärstål, *hyveltann*. Rundvirket hade barkats och kapades i längder lika med takstickornas längd före hyvlingen.

Virket till takstickor skulle vara någorlunda rakvuxet och med bara små, friska kvistar. Bäst var barrvirket och gran var hållbarare än tall. Aspvirke användes inte mycket i Vimmerbytrakten. Det var segt och spänstigt vid läggningen, men stickorna skevade till sig när det torkade, och blev mera utsatta för påfrestning av vind. Märkligt nog har jag fått uppgiften att aspe är motståndskraftigt mot röta.

Stickehyvlar drevs för länge sedan av vattenkraft, men på senare tid med någon typ av motor. Hyvlingen gjordes från tre sidor av ämnet för att hålla nere bredden på stickorna och få alla stickor skurna från samma sida i förhållande till kärnan. Kvar av varje rundvirkesämne blev en trekantig bit som var utmärkt till *bakeve* – spisved för eldning till brödbak – sedan de torkat.

Takstickorna hyvlandes om våren av vinterhugget virke, lades upp att torka i travar utomhus och förvarades sedan under tak. För att takstickorna skulle hålla att hantera och spika, kunde de behöva blötläggas i vatten före läggningen. Alla stickor var något böjda och böjen, »ryggen», skulle vara uppsida vid läggningen. Böjen hade uppstått när stickan skars loss från ämnet.

Längden på den synliga delen av varje taksticka på det färdiga taket kallas *bleket*. På ett sticketak utan tegeltäckning över skulle bleket vara 5 tum, ungefär 13 cm. Lades taket som underlag för tegelpannor ökades bleket till 6 tum, drygt 15 cm. Med 5 tum i blek var då ungefär en fjärdedel av takstickans längd synlig på det färdiga taket och låg i fyra lager.

Livslängden på ett väl lagt sticketak med spån av bästa kvalitet kunde bli 25 år, men det gick inte att räkna med mera än 20 år, eftersom det ofta blev använt en del frodvuxet virke vid tillverkningen.

Mot slutet av sin livslängd kunde taken börja att läcka punktvis. Läckorna på ett tak med okantad panel under gick ofta att se inifrån i starkt solljus. En man med spik och takstickor kröp omkring på lagårdstaket och lagade i och en

annan gick inne på skullen med en smal och väl vässad stör. För att markera läckorna för mannen på taket, stack han försiktigt ut stören där solljuset lyste igenom.

Det var försommaren, tiden mellan vårsådd och höskörd, som var den »behagliga tiden» att lägga sticketak. Då var vädret lämpligast, för det får helst inte regna när tak ska läggas om. Då var också höskullen tom, om det var ett lagårdstak det gällde. Det fick inte hamna någon spik i höet genom springorna i takpanelen. Får nötkreatur i sig en spik med fodret, kan den fastna i våmväggen och ge så svåra skador att djuret i värsta fall måste avlivas.

Omläggning av gamla, uttjanta tak var det vanligaste och då började arbetet med att ta bort de gamla stickorna. Det gjordes ofta med en gammal grävspade som hade nöts av så att den var utan spets nedtill. Med den skottades spånen loss från panelbrädorna med början från taknocken.

Spiken bröts då av jäms med brädytan, eftersom den var starkt rostangripen, och följde med stickorna ner. Spiken som användes var ogalvaniserad och hade ungefär samma livslängd som stickorna. De gamla stickorna var avfall som dumpades på något ställe där kreatur inte gick i bet, eftersom de innehöll vassa spikar.

Läggning av sticketak började, som all annan takläggning, från takfoten och gick sedan med parallella rader takstickor uppåt mot takåsen, från gavel till gavel. Stickorna lades ut med ett sidöverlapp på ca 3 cm och överlappen växlades höger, vänster, höger, osv. mellan raderna.

Spikningen gjordes i överlappen med 50 mm ogalvaniserad, »blank», trådspik (»taksplik»). Spiken slogs i just ovanför där nästa rad täckte – »dold spikning». Spikstället måste ibland flyttas en bit uppåt, för att inte hamna i en springa i den okantade takpanelen.

Innan en sticka lades på plats böjdes den så mycket att det började resas ut som fiskfjäll av avskurna fibrer i överytan. För att avrinningen skulle gå lättare och livslängden på taket bli längre vändes fjällen nedåt i takfallet.

För att få full tjocklek på täckningen ända nere vid takfoten, utan att få tjockare, avrinningshinderande läggning strax ovanför, gjorde man så här:

Var bleket 6 tum (trelagstäckning) sågades stickorna till första raden av till den längden. De spikades sedan utan sidöverlapp och med ryggen nedåt. Andra raden lades, med sidöverlapp och ryggen upp, med det som blev kvar av full längd, när första radens stickor.

De tre första radernas nedändar lades mot en bräda fästad en bit utanför nedersta panelbrädan, så långt att överhänget hindrade regnvatten att sugas bakåt till brädkanten. För styrning av stickorna i fjärde och följande radernas nedändar fästes en rak bräda på taket och flyttades med uppåt rad för rad.

Uppe vid nocken gjordes en motsvarande avtrappning av längderna och den sista raden veks över nock och spikades en bit över på andra sidan. Längs med takåsen fästes sedan en »huv» av två vinkelrätt hopspikade, 1 tums bräder för att täta i nock och säkra den sista raden.

Jag är osäker på om det gick att dela en taksida och få skarven mellan nylagt

och kvarvarande äldre läggning tät i längden. Troligen försökte man undvika detta och fick därför mycket stora ytor som måste täckas i en omgång. Risken för regn gjorde att det blev bråttom att få på den nya täckningen. Då gällde det att ha ett stort arbetslag och hålla hög arbetstakt.

Sticketakets värsta fiender var hackspettar och gröngölingar. När taken började bli gamla, bosatte sig olika sorters insekter i det åldrade trävirket. De var sedan en mycket lättillgänglig föda i de lätthackade, gamla takstickorna. På bara några minuter kunde en hungrig gröngöling åstadkomma ett ordentligt hål i taket, för den hackade bokstavligt talat så stickorna rök.

Kom det ett sådant takskadedjur flygande, gällde det att skrämman iväg det kvickt och helst så det aldrig kom tillbaka. Men man fick inte falla för frestelsen att kasta sten efter gröngölingen, för då kunde också stenen göra ett hål i taket. Det var många gröngölingar som fick släppa till livet när bönder med sticketak var ute med bössan och fick dem inom skotthåll.

Ytterväggar

Väggarna var knuttimrade av 5–6 tum tjockt timmer. Nästan alla hus hade knutarna hopfogade utan utskjutande s.k. *knutskalle* (knutskallar). I undersidan på timmerstockarna var en längsgående, konkav urhuggning, *långdrag*, gjord för att ge passform mot den underliggande stockens rundade överyta. Mellan stockvarven var mossa ilagd i långdraget som tätning mot drag. Långdragets kupning hade en mindre radie än överytan på stocken under. Dess kanter högg då fast i stocken, tätade bättre och förhindrade glidning.

Stockvarven hölls samman av grova dymlingar av trä islagna med jämna mellanrum mellan stockvarven i borrhåll. Dymlingarna var fyrkantiga och med hörnen fasade, troligen för att dymlingen säkert skulle kunna glida en aning i hålet, när stockarna svällde och krympte av fukt och uttorkning.

»Lustie pinne»

Bondhustrun Klara i Borghult var vetgirig av sig. När en timmerman var i färd med att timra upp en stuga på gården, stod Klara bredvid som intresserad åskådare. Timmermannen var inte särskilt trakterad av att ha *»e förveten kärng»* hängande över sig och ville bli av med henne.

Det kom till momentet när dymlingarna skulle slås i hålen, men då reagerade Klara, för hon tyckte inte passformen var den rätta.

– *Dä va då för lustit! Sätter han i fyrkantie pinne i runne hól?*

– *Dä ä inte ett dugg mer lustit än å sätte i runne pinne i avlänge hól.*

Panel

Alla bostadshus var klädda med stående 1 tums träpanel med lockläkt, s.k. *sprynglatter*. Av gammalt skulle rotändan på panelbrädorna vändas nedåt. Rot-

ändan stod lättare mot de rötangrepp panelen kunde bli utsatt för nedtill. Man ansåg också att regnvattnet lättare rann av bräderna, om de var vända åt samma håll som de vuxit i skogen. Under panelen låg en tjärmpregnerad papp som vindtätning. Troligen hade husen byggts utan ytterpanel från början. Nästan alla bostadshus var rödfärgade och med vita knutbräder och fönster.

Falu Rödfärg

Från och med andra halvan av 1800-talet kom alltfler bostadshus och uthus att bli rödmålade med knutbräder och fönster i avvikande färg. Det var Falu Rödfärg som gav den röda färgen. Färgpigmentet har tillverkats av kopparfattig malm från Falu gruva sedan 1600-talet. Huvudbeståndsdel är järnoxid, men det innehåller också en del silikater av, bl.a. koppar och aluminium..

Utöver att rödfärgen har en vacker kulör och ger ett visst rötskydd, är den också billig i inköp och enkel att »koka». Pigmentet var förr förpackat i ungefär samma slags tunnor som sill saltades i. Recept på färdig rödfärg fanns på tunnornas lock.

Den ursprungliga rödfärgen kokades utan oljetillsats. Så här gick det till att göra en sats på ungefär 60 kilo färdig färg.

I en järngryta på 75 liter löstes 2 kilo järnvitriol upp i 50 liter kokande vatten. 2,5 kilo finmalet rågmjöl vispades ner och fick koka 15 minuter under omrörning. 8 kilo Falu Rödfärg rördes ner och färgen fick sjuda i ytterligare 30 minuter.

Rödfärgen ströks på flödigt med hornsugga – en stor, rund pensel med krökt skaft som från början var gjort av ett gethorn. Färgen smetade vid beröring och bl.a. för att få den smetfri »förstärktes» den från andra världskriget och framåt med linolja.

Efter världskriget började färdigkokt rödfärg tillverkas i fabriker och förpackades från början i trätunnor om ca 100 liter. Färgen såldes till stor del av kringresande försäljare, »rödfärgsagenter». De kunde också erbjuda målning av gårdarnas hus till ett fast pris per kvadratmeter.

Rödfärgarna arbetade i arbetslag om två man och sprutade färgen på väggarna. Färgsprutorna var till en börjad handpumpade och av samma typ som fruktodlare dåförtiden använde för att spruta sina fruktträd med.

Återanvändning av timmer

Timmer för husbygge krävde mycket arbete och måste vara av kärnig och rakvuxen fur som inte fick smalna av så mycket. På hus som flyttats ut från skiftade byar var det ofta bara syllarna (understa stockvarvet) och någon stock till som var av helt nytt virke. Resten var återanvänt timmer från rivna hus blandat med enstaka, nya stockar. En timmerstock kunde ligga i väggarna på både två och tre hus ibland och när den började bli för dålig för bostadshus användes den till skiftesverk i lagårdar och andra uthus.

Vertikal förstuvning

En del hus hade en eller två grova, fyrkantiga stockar vertikalt fästade utvändigt med grova bultar genom timret på den gavelvägg där salen låg. De var placerade invid de fönster som brukade finnas rakt över varandra mitt i gaveln på tvåvåningshusen. Stockarna gick från sockeln och upp till vinden eller ända upp under yttertaket.

Det är svårt att säga om stockarna var ditsatta från början eller sedan huset stått en tid. De var till för att styva upp väggen som kunde bukta ut, *kalve* (kalva), vid fönsteröppningarna i den gavel där det inte fanns någon mellanvägg som stöttade upp ytterväggen.

Väggarna invändigt

Invändigt var väggarna putsade med bruk av lera, finsand och agnar. Agnarna ökade värmeisoleringen en aning. För att få bruket att fästa på timret gjordes täta hugg med yxa som gav *sleter* (utstående träflisor) som det fäste vid.

Putsen var tapetserad och väggarna var *makulerade* med tidningar under tapeterna. Tapetklistor kokades av vetemjöl och vatten, gärna med lite salt i. Man trodde att vägglusen skulle hållas borta av saltet och det minskade också risken för att tapeterna skulle mögla.

Ofta hade putsskiktet fått vågräta sprickor och veck genom att timmerväggarna sjunkit ihop av ålder och röta.

I köken i de flesta hus var det uppsatt *bröstningspanel* av pärlspont. Det var en spontad, stående träpanel upp till ungefär halva vägghöjden och med en vågrät *bröstningslist* som avslutning upptill. Panelen blev till en del ditsatt för att putsen inte tålde de lite större påfrestningarna i köken.

Fönster

Fönstren var i två lufter med mittpost och tre rutor i varje båge. Bågarna var enkla och på vintern satte man i lösa fönsterbågar, *innanfönster*, på insidan för att förbättra värmeisoleringen. Innanfönstren tätades mot karmen med speciella, förklistrade, vita pappersremсор – *fönsterremсор* – som fanns att köpa i små rullar. Remsorna fuktades i ett tefat med skummjöl och tog rätt monterade bort fönsterdraget. Nedtill mellan bågarna lades rullar av tunn vit vadd som kallades *fönstervadd* och rullades på tidningspapper.

Måtten på karmar och bågar var aldrig riktigt lika på fönster som såg ut att vara lika stora och satt i samma rum. En viss fönsterbåge passade oftast bara i den karm den hörde samman med. Det fanns större anledning att anpassa en fönsterkarm till just den öppning i väggen den tillverkats för, än att göra den exakt lika stor som andra karmar i huset. Det förhållandet har ibland ställt till stora problem, när fönstren i ett hus ska bytas ut utan att storleken på dem ändras.

Fönstren tillverkades av kärnvirke av furu och dessutom valdes de allra bästa bitarna av detta ut för de mest utsatta delarna av karmar och fönsterbågar. Detta gjorde att den tekniska livslängden på fönstren blev mycket lång. Det kärniga virket grånade, men rutnade inte, även om målningsunderhållet ute blev i tiotals år.

Fönsterbågarna hölls ofta kvar i karmen av 4–6 avklippta hästkosöm. Den enkla infästningen var bra, om nyckeln till ytterdörren kom bort. Med en hovtång var det enkelt att dra ur sömmen som höll fast en fönsterbåge, lyfta ur den, klättra in genom öppningen och öppna dörrlåset inifrån. Jag kan inte påminna mig jag hört att någon tjuv utnyttjade den möjligheten att ta sig in i ett hus och stjäla.

Det var bara en av fönsterbågarna i varje rum som hade gångjärn och gick att öppna. I bästa fall hade motsvarande innanfönster också gångjärn och gick att öppna för vädring. Behovet av vädring var egentligen rätt litet, för genom vedeldningen blev det omsättning på inneluften.

Kröp termometern ute ner mot -20 grader blev det oftast is på innanfönstrens rutor. När jag var barn värmdes vi femöringar på spisen och tryckte fast på fönsterisen. Då smälte den och vi fick små kikhål och kunde titta ut, utan att själva synas.

Innertak

Vårt kökstak hade två synliga bjälkar tvärs över taket och de låg ungefär 5 cm under den träpanel som fanns mellan dem. Taket var målat vitt med oljefärg. Jag förmodar att övriga rum hade sett likadana ut från början, men de hade senare fått spännpapp påsatt under bjälkarna och var helt släta.

Spännpapp

Vid pappspänning av tak sattes en fuktad, speciell takpapp upp och spikades fast i kanterna med pappspik. Skarvarna ute i taket klistrades över med breda pappersremсор. Under remsorna lades en smalare, oklistrad s.k. torrensa över själva skarven och spikhuvudena. Den var till för att spiken inte skulle rosta igenom färgen. När pappen torkat blev den mycket hårt spänd.

Pappen målades med en limfärg där krita var pigment och djurlim (pärllim) bindemedel. Det kallades för att *krite tak* och samma färg kunde också användas inuti de öppna spisarna för att få dem vita och rena under somrarna, när de inte användes.

Ett minne av 50-årsdagen

Spännpappen hängde ofta ett par centimeter under innertakpanelen och var därför rätt lätt att skada. Det fick en skara uppvaktande grannar och vänner er fara när en av bönderna i Slättfalls by fyllde 50 år på 1930-talet.

När bonden skulle »hives» (hissas) upp mot taket inne i salen, råkade han köra ett finger genom takpappen. Lite skamsna stod de uppvaktande och tittade på hålet. Bonden hade både tapetserat om och bytt papp och målat taket i salen inför den stora dagen.

– Men så galet. Nu förstörde vi ju ditt nye tak Osker.

– Då gör inte ett dugg! Då bli ju ett minne ifrå 50-årsdan, vetja.

Ingångar och ytterdörrar

Nästan alla bostadshus hade en *finingång* och en köksingång. Finingången hade pardörrar, »deuxbattantdörrar», spegeldörrar med en liten glasruta i översta spegeln. Finingången ledde alltid in i *färsta* (farstun) och därför kallades dörrarna *färstedörra*.

Utanför farstudörrarna var det oftast en öppen veranda. På många hus hade den byggts till långt senare än huset. Var den så stor att de rymdes, fanns det fasta sittbänkar eller soffor på sidorna i verandan.

Köksingångarna var från början byggda utan förstukvist, men en sådan i en våning var nästan alltid tillbyggd. Förstukvisten kallades rätt och slätt *kvisten* och dörren på den *kvistedöra*. I kvisten fanns nästan alltid ett rätt stort skafferi. De enkla brädväggarna gjorde att skafferiet höll minusgrader under vinterns kyla, men var för varmt för känsliga livsmedel på sommaren.

Utanför kvisten och verandan var det enkla trappor av trä – *kvistebroa* och *färstebroa* – och den tid på året när det var blött och smutsigt låg det alltid en fotskrapa med en solfjäder av färskt granris utanför till att torka av skorna på.

Lås och låsning

Låsen på alla ytterdörrar var enkla och klena och helt utan dyrksäkerhet. Kvistdörren hade ett invändigt monterat s.k. kammarlås med en stor nyckel på utsidan och ett trycke på insidan till att manövrera regeln med. Låsen gick att regla inifrån, så att de inte kunde öppnas med nyckel utifrån.

Farstudörren var låst med en enklare variant av det som nu kallas tillhållarlås – »deuxbattantlås». Låsningen på detta var så enkel att samtliga lås av den typen kunde öppnas med endera av två dyrkar – U-dyrk eller T-dyrk – som såldes i alla järnaffärer.

Farstudörren var alltid låst, utom de få gånger den ingången användes. Under nätterna hade de flesta människor nyckeln till kvistdörren urtagen, men inte alla. På dagarna satt alltid nyckeln i, när någon var hemma.

Om ingen var inne i huset och det fanns av gårdsfolket på nära håll ute på åkrarna togs nyckeln till kvistdörren ur och hängdes fullt synlig på en spik bredvid ena dörrfodret. Det var för att markera för den som kom på besök, dels att ingen var inne, dels att det fanns av gårdens folk som han kunde leta efter på rätt nära håll.

Bekvämt varuleverans

Att ha nyckeln på spiken var bekvämt den dag i veckan som bryggarbilen kom och ingen var hemma. Då tog bryggarchauffören nyckeln och låste upp och gick in i skafferiet. Där låg en portmonnä med lite pengar i, en lapp med dricka-beställning antecknad och på golvet stod tomglasen.

Drickamannen ställde in nya flaskor, tog betalt ur portmonnän, tog med tomglasen, låste dörren och hängde nyckeln på spiken igen. Enkelt och praktiskt och aldrig hördes det att någon enda missbrukat detta med nyckeln på spiken och varit inne och stulit.

Gömma nyckeln

När alla for bort från hemmet gömdes nyckeln på ett ställe som hela familjen visste om t.ex. under fotskrapan, under en regnvattentunna, en blomkruka, en vattenhink eller en brädstump. Gömställena var så enkla och självklara att vem som helst med lite fantasi kunde stå vid dörren och räkna ut var nyckeln låg. Anledningen till att nyckeln gömdes och inte togs med var dels att man sällan hade mer än en nyckel till låset, dels att nyckeln var för stor och otymplig att bära med sig.

Successivt under cirka 15 år efter andra världskriget började människor låsa och ta med sig nyckeln så fort ingen var inne i huset. Flera okända rörde sig i bygden med bil och moped och mängden av värdefulla och stöldbegärliga föremål i hemmen ökade stadigt.

Låsning av uthus

Ladugården hade de flesta aldrig låst. Däremot låstes övriga uthus om nätterna, men låsen var så enkla att de gick att »öppna med en krokig spik».

Källaren hade det kraftigaste och bästa låset – betydligt bättre än bostäderna – och nyckeln dit var alltid urtagen. Den större låssäkerheten gällde också de gamla visthusbodarna. På båda ställena förvarades livsmedel och i tider när människor hade stor brist på mat kunde många bli frestade att gå in och förse sig.

Mellandörrar

Innerdörrarna – mellandörrarna – var spegeldörrar och hängda med handsmidda gångjärn på *islagshakar* i karmarna. De var låsta med *kammarlås*. Alla dörrar och karmarna som hörde till var, givetvis, handgjorda. Yttermåttan karmarna fått bestämdes av den öppning timmermannen lämnat i väggen. Det var en sällsynt tillfällighet att två dörrar i samma hus hade exakt samma mått.

Dörröppningarna var väl tilltagna i bredd, men den fria höjden genom dör-

ren höll sig bara runt 1,80 meter. Personer över den längden måste alltid bocka en aning för att inte slå i huvudet. Det var den låga rumshöjden som var huvudorsak till de låga dörrarna. Det måste ligga en hel timmerstock över dörröppningen och då blev det inte mera kvar till höjd på dörrarna.

Trösklarna var mycket höga. Bortåt 20 cm var inget ovanligt där *bindstocken* mellan långväggarnas syllar låg under tröskeln. Tröskelhöjden var till besvär för både barn och gamla. Ivriga småbarn rusade med full fart mot tröskeln och ramlade pladask. Men efter några gångers sådan *golvsyning* hade de lärt sig att det är rätt obehagligt att springa på en tröskel i full fart och undvek den.

När bostadshusen renoverades och moderniserades under 40- och 50-talet togs de handsmidda gångjärnen bort och ersattes med fabriksgjorda lyftgångjärn. Dörrbladen gjordes helt släta (de vackra speglarna doldes) genom att beläggas med hård träfiberskiva på båda sidor. En duktig snickare kunde då få en skev dörr att bli plan igen och passa perfekt mot karmfalsen med hjälp av spänningen i de fuktade skivorna.

Rumshöjd

Rumshöjden i de gamla timmerhusen låg drygt 30 cm under det som är vanligt i bostäder nu. Vi hade 2,05 meter i köket och någon centimeter högre i övriga rum. Orsakerna till den lägre rumshöjden var flera.

Ett lägre rum får mindre ytterväggsyta i relation till golvytan, får mindre luftvolym att värma upp och värmefördelningen golv/tak blir något bättre.

Med 30 cm lägre rumshöjd på ett hus i två våningar minskar åtgången av timmer i väggarna med minst två varv. Timmer kanske inte kostade något i pengar, men det var mycket arbete med att bila det för hand. Även av den orsaken var det god ekonomi att hålla låg rumshöjd.

Trappor

Trapporna mellan våningsplanen var smala och obekväma att gå i. De var oftast svängda 90 grader, branta och med mycket smala steg i innersvängen. Jag har hört lite burleska skämt om de trånga och branta trapporna. Man sa att det gällde att se till att gammelfoket på gårdarna dog på bottenvåningen, för det fanns inte plats att bära ned ett lik genom trapporna.

»Ta kärnga i två vänn»

I min mormors hemby, Falla i Vimmerby socken, hände det sig någon gång under senare delen av 1800-talet att gamla mormor eller farmor i en av gårdarna låg död och kall en morgon. Hon var storvuxen och tung och det var på övervåningen hon dött.

Fyra fullvuxna karlar av byborna skulle bära ner den döda utför trappan som

även med den tidens mått var ovanligt trång och brant. Första försöket slutade med att de fick vända tillbaka upp med sin börda och ta en paus.

– *Men hur ska vi bäre ôss åt? Ho går ju inte igenom trapphôrt å vi måste ju ner mä na.*

Då var det en av gubbarna som sa det som sedan kom att bli ett lokalt talesätt under flera årtionden framöver.

– *Ähh! Vi få ta kärnga i två vänn.*

Så bodde vi

Vårt hus var i två våningar med en lägenhet i varje. Lägenheterna var exakt lika varandra och innehöll ett kök, en hall eller farstu, en klädkammare och ett rum i norra gaveln som kallades *kammern* (kammaren) och ett i södra gaveln som kallades *salen* i bottenvåningen och *nasstuva* (nattstugan) på övervåningen. Ordet *nasstuva* kom av att rummet förr använts som sovrum under sommarhalvåret, då man spred ut sig till flera av rummen i bostaden efter vintrarnas kompakta boende, ofta bara i ett rum utöver i köket.

Till vardags gick vi in genom en förstukvist – *kvisten* – och in i köket. Till »fint» gick vi genom en veranda och in i en farstu med dörrar till kammare, kök och sal. I farstun fanns ursprungligen trappan till övervåningen.

Det var ovanligt att det fanns två lägenheter i bostadshuset på en bondgård och berodde på att mor hade varit tvungen att ta arrendator på gården under sex år efter att far dött 1937. Då bodde arrendatorns i bottenvåningen och vi själva en trappa upp.

Vid den ombyggnaden byggdes det också ett utvändigt trapphus i stället för den gamla köskvisten. Det innehöll en köksingång till bottenvåningen och ingång och trappa till övervåningen. En sådan tillbyggnad kallades *trapporn*.

Samtidigt blev det också byggt en ny veranda vid bottenvåningens fön-
ingång och på taket till den byggdes en balkong till övervåningen. Det var mycket ovanligt med balkong på gamla bondstugor och jag kan inte minnas någon annan på trakten som hade sådan före andra världskriget.

Salen var ett rent finrum och användes bara när det kom främmande och vid julen. När vi bara hade en lägenhet, bodde hela familjen i kök och kammare. Under åren med arrendator var vi sex personer, två vuxna – mor och mormor – och fyra barn i hushållet.

Sovrum och sängar

Det är tveksamt om ordet trångboddhet ingick i mitt ordförråd när jag var barn. Var det så, kan jag inte tro att jag räknade vår familj som trångbodd – som vi hade det med utrymme, så hade de flesta i grannskapet det.

Eget sovrum var en lyx som knappast någon hade bland småbönder. Jag kan till och med tänka mig att människorna förr tyckte det var bra att slippa sova helt ensamma i ett rum och när vi barn var små, kunde vi ha mycket roligt för oss tillsammans på kvällarna, innan mor kom och lade sig.

I praktiskt taget alla kök på landet fanns en kökssoffa. Med sofflocket pålagt användes den till sittplats på dagarna. På kvällarna lyftes locket av och den

breddades lite genom att man drog ut *e skôte*, en skjutbar front med botten och två ben. Sängkläderna som legat under locket på dagarna rättades till och kökssoffan var sedan sovplats för en eller två personer. I vår kökssoffa sov mormor.

I kammaren fanns två sängar som var utdragbara i sidled. I den ena låg mor och jag och i den andra mina två, lite äldre systrar. Lillebror låg ensam i en mindre säng. Mot andra världskrigets slut hade mina två systrar hembiträdesplats inne i Vimmerby. Då disponerade vi fyra som var kvar båda lägenheterna. Vi levde i bottenvåningen och sov på övervåningen. Mor låg kvar i den i sidled breddbara säng hon och jag delat förut. Min bror och jag låg i varsin s.k. turist-säng.

Turistsängen

Turistsängen var en möbelinnovation på gott och ont som blev mycket vanlig på 1940-talet hos människor med begränsad tillgång på pengar. Det goda var att sängen var billig och gick att fälla ihop på mitten. Ihopfällbarheten hade gett den benämningen *turistsäng* – en säng bara för tillfälliga behov. Det onda var att den hade en fjädrande, eftergivlig botten av antingen kedjor eller spiralvridna ståltrådar. Botten säckade ner på mitten och det var nästan som att ligga i en hängmatta. Turistsängar bidrog säkert till många dåliga ryggar och höll bl.a. på att förstöra min.

Madrasser

Fram till mitten av 50-talet sov vi på det som kallades *flockmadrasser*. De hade ett rätt rymligt madrassvar som var stoppat med *flock*. Den bestod av textilfibrer av bomull som framställdes genom att maskinellt riva sönder bomullslump.

Flock var ett rätt hårt liggunderlag, och fick en madrass ligga utan att bli omskakad ordentligt blev den mycket kompakt. När flocken tagit ihop gick det åt mycket arbete att få den finfördelad och tjänlig igen. Med händerna fick man trycka sönder de barnhandsstora klumpar som bildats, innan madrassen blev mjuk och behaglig igen. Skämtsamt brukade man säga: »*Dä ä som å ligge på en kull kattunge*», när flocken inte var väl sönderdelad.

I mitten av 50-talet kom den första skummadrassen till vårt hushåll. Den var av skumplast och rätt behaglig att ligga på. Men den gav från sig mängder av starkt luktande lösningsmedel i början.

Jag tror att alla män som gjorde värnplikt i början av 50-talet legat på halmmadrass. Halmen hade några fördelar framför andra stoppningsmaterial. Den var så billig att den kunde bytas ofta och var rätt behaglig att ligga på. Enda nackdelen var att den prasslade när man rörde sig i sängen. Konstigt nog vet jag ingen på trakten i min barndom som använde halmmadrass. Kanske halmens tid var förbi då och flocken ansågs som det enda rätta?

Dynor och kuddar

En detalj i sängutrustningen som fanns då, men som tycks ha försvunnit nu, var *dynan*. Det var ett slags stor långkudde, så lång att den räckte tvärs över hela sängen. Vad jag minns, var dynorna stoppade med flock. Man hade inget som motsvarade örngottet på dynan, utan den täcktes av underlakanet. Kanske dynan var en sista kvarleva av upplysningstidens vana och rekommendation att sova i halvsittande ställning.

På kuddarna däremot fanns det alltid örngott. En del kuddar var stoppade med flock och andra med hönsdun, om det nu går att kalla de finaste fjädrarna från tamhöns för dun.

Lakan

Hos oss använde vi lakan både över och under i sängarna, men långt in på 50-talet fanns det några familjer i omgivningen som inte gjorde det. De sov på underlakan med en filt eller ett täcke direkt mot kroppen.

Täcken och filter

De täcken som användes i sängarna var fram till efter andra världskriget sydda av lokala sömmerskor eller av husmödrarna själva. De kallades *sticketäcke*. Troligen kommer benämningen av de sömmar (stickningar) som görs i ett rut-mönster för att hålla samman täckets båda sidor och hålla vaddinlägget på plats.

Fram till mellan de båda krigen fanns det sömmerskor som reste runt mellan gårdarna, stannade den tid som behövdes för den sömnad de skulle göra och sedan for vidare med sin symaskin till nästa hushåll. Min mor var en sådan hemsömmerska innan hon gifte sig med min far 1926.

Det gick åt tjocka filter i sängarna för att hålla värmen, när rumsvärmen sjönk till neråt 10 grader eller mindre under vinterns kalla nätter. Filterna jag minns från barndomen var mycket tjocka och kompakta, ofta enfärgat gråa och troligen av ylle. De kan ha varit det man brukar kalla hemvävda, men det är mera en gissning än vetande.

Från slutet av 40-talet började vi och de flesta andra använda köpta filter av ungefär samma sort som fortfarande finns i handeln och folk köpte också fabriksstillverkade sängtäcken. Ofta gjordes inköpen per postförskott eller av kringresande agenter.

Täcken och filter brukade bara tvättas en gång per år, på försommaren, och i några hushåll blev täckena kanske aldrig tvättade under hela sin livslängd. Mot slutet av den brukbara tiden kunde från början blanka och fina brokadsidentäcken få en ny glansperiod – de var svartblanka av ingrodd lort. Men det där sista var rena extremfall, där ålder och personliga problem spelade in.

Klädförvaring

Det var skralt med utrymmen för att förvara kläder, både hängande och liggande i lådor. Detta berodde till en del på att behovet av sådant inte var så stort, eftersom mängden kläder som varje person hade var helt otroligt liten i förhållande till vad vi har nu.

I vårt hus fanns ett utrymme på *nasstuva* på övervåningen som vi kallade garderoben. Där fanns en klädstång, en dryg meter lång, i taket och grova spikar islagna i ögonhöjd i väggarna. Där förvarade vi alla familjens finkläder hängande på galgar.

Dåförtiden var kläderna strikt indelade i sommarkläder och vinterkläder. Den omgång som inte användes just då var alltid förvarad i täta s.k. malpåsar med doftkulor av naftalin i.

Skjortor, blusar, underkläder och strumpor förvarade vi i lådorna på *e draj-kiste*. Det var en byrå, ungefär en meter bred, en meter hög och med tre lådor. I den rymdes allt vi hade av kläder, som inte behövde hängas på galgar, för två vuxna kvinnor och fyra barn fram till andra världskriget var slut.

Kläder som användes mera sällan hade vi i en stor klädkista med tätt lock uppe på vinden. Eftersom så mycket var av ylle och ull, var det noga med att inte malarna kunde komma åt kläderna.

I bottenvåningen fanns en större klädkammare med en ungefär två meter lång klädstång i taket. Undan för undan fram till 60-talet fick vi mera kläder i familjen och behövde både den klädkammaren och garderoben på övervåningen, trots att vi då bara var tre vuxna i hushållet.

Men det fanns hus och familjer som inte hade något som helst utrymme för klädförvaring. Hos en av de närmaste grannarna bestod familjen i slutet av 40-talet av sju vuxna personer. På *nasstuva* på deras övervåning hade varje familjemedlem sina finkläder hängande på galgar på en grov spik inslagen i väggen. Det var allt som fanns för att hänga upp och förvara deras kläder.

Uppvärmning

Före elektrifieringen var det nästan bara vedeldning i spisar och kakelugnar som gällde för att hålla husen varma. Jag vet inte någon i närmaste grannskapet som hade värmeledning fram till ungefär 1943–44 och kakelugnar var mycket sällsynta i de gamla timmerstugorna.

Värmekomfort

Värmen är en mycket viktig del av komforten i bostaden, men att ha en jämn bostadstemperatur under hela dygnet gick inte att klara med »direktverkande vedvärme».

På vinterkvällarna var man tvungen att elda ordentligt för att hålla en någorlunda temperatur på morgonen efter. 25 grader varmt eller mera var det vanliga på kvällen och ända hade temperaturen sjunkit till 12–15 på morgonen. Under de svåraste köldknäpparna kunde den gå ned till under plus 10 och det blev t.o.m. fryskallt i hörnorna i de sämsta bostäderna.

För att kunna hålla sängvärmen dräglig under vinterkylan behöll man alltid underkläderna på under natten och låg gärna två personer i samma säng. Kläderna skyddade också för köldchocken när man drog på de iskalla kläderna på morgnarna. Då var det inte läge för att sitta på sängen och morna sig en stund före påklädningen.

Is och frost inomhus

Under de tre kalla krigsvintrarna 1940–42, »*kalle vintra*», blev det så kallt under några dygn att alla kvicksilvertermometrar frös sönder. Kvicksilvrets fryspunkt ligger på –39 grader och –43 var det kallaste vi hade utanför fönstret. Då var det under plus tio grader på morgnarna inomhus hos oss, men aldrig fryskallt.

I ett hus i Falla by, Vimmerby socken frös sumpen ihop i kaffekokaren som stod framom spisen under de vintrarna och det var halvcentimetern tjock is på vattenhinken som stod bredvid.

Lika illa var det i lagårdar och svinhus.. Hos en annan bonde i samma by frös en halv vuxen gris fast vid betonggolvet en natt. När grisen försökte resa sig råkade den i panik och slet loss en handflatstor bit av svålen från ena skin-kan. Den satt fastfrusen kvar på golvet och grisen måste nödslaktas.

Murstocken

Murstocken var till största delen uppmurad av marksten med bruk av lera och sand. Den hade en mycket stor bottenyta och var placerad mellan köket och salen i de flesta hus. I bottenvåningen innehöll den en från början öppen köks spis, en stor, murad bakugn med gjutjärnslucka och en öppen spis i salen.

Under framsidan av spiselhällen i köket gick alltid en grov, bilad stock, *binnstocken* (bindstocken), från långvägg till långvägg som sammanbindning av yttervägganans syllar mitt på husets längd.

Som bärning för *murkåpa* (rökfånget) över köksspisen låg en för eld helt oskyddad, grov träbjälke. Vid hård eldning i köksspisen hände det att det slog eld i bjälken. Varje gång det brann i den, ökade kolskiktet som blir när grovt virke brinner och så småningom blev det så tjockt att det skyddade för vidare antändning.

Sotning

Sotning av rökkanaler i skorstenar blev inte obligatoriskt i vår kommun förrän något år efter första kommunsammanslagningen 1952. Fram till dess hade det varit upp till varje husägare att göra den sotning av skorstenen som han ansåg nödvändig. I praktiken innebar detta att skorstenspiporna blev osotade.

När kommunens nye skorstensfejare kom och sotade första gången i gårdar och stugor blev det stora mängder sot han fick loss i piporna. I en del rökkanaler hittade han fågelbon och i något fall fick han rymma ner från taket i all hast, när hans lod gått rakt ner i ett bisamhälle som hade valt en oanvänd rökkanal som boplats.

Soteld

Sot- och tjäravlagringar som bildas i skorstenar är brännbara och i många fall slog det eld i osotade skorstenar. Det kallas för *soteld* och den kunde bli både häftig och farlig. Oftast tände det i sotet när man eldade för hårt i köksspisen.

Det hördes som ett tilltagande då ner i huset när sotelden tog fart. Då gällde det att strypa all lufttillförsel via dragluckan i järnspisen och stänga till spjället som drog ut imma över spisen. Med lite tur stannade då sotelden av och slocknade.

Men i vissa fall gick det inte att kväva elden, utan den ökade mer och mer och snart stod lågorna högt över krönet på skorstenen. Då var det verkliga fara å färde. Skorstenen kunde bli så varm att den sprack sönder och trävirke som låg mot muren kunde antändas.

Stegar för sotning

Mot ena gaveln på alla hus förr i tiden stod alltid en stadig stega av trävirke – en *brannstejje*. Det var brandstodsbolagen som ålade alla husägare att hålla en stega så lång att den räckte för att komma upp på taket med.

Samtidigt med sotningsplikten blev det också krav på takstege från takfoten upp tillnock vid skorstenen. Vår skorstensfejare samarbetade med en lokal smed som tillverkade stegar efter mått och monterade dem på taken.

Monteringen blev helt undermålig och bestod i att stegen säkrades vid takåsen med ståltrådar virade om huvpannornas fästspikar. Detta ledde ett par år senare till att en sotare störtade från ett tak tillsammans med takstegen, bröt båda hälbena och blev arbetsoförmögen.

Järnspisen

Jag tar vårt eget hus till representativt exempel för hur uppvärmningen var ordnad på gårdarna runtomkring och börjar med köket. Där fanns järnspisen – den viktigaste värmekällan i huset.

Vår järnspis ska ha varit den andra som sattes in på trakten och kom in i köket någon gång på 1880-talet. Det var en Husqvarna N:o 25 med eldstaden till vänster, vippdraglucka och sidohängd ugnslucka. Nummer 25 var en stor spis och storleken på Husqvarnas spisar minskade med stigande nummer – nummer 28 var en liten spis. Järnspisen hade huggits ned i den spiselhäll man förut eldat på för matlagning och till höger om den hade hällen höjts till i plan med spisens överyta och belagts med plåt.

Inne i ugnen fanns reklamtext i relief som, bl.a. sade: »Husqvarna dubbelbössor äro utmärkta vapen». Texten hade funktionen att både vara reklam och öka ugnsväggarnas värmeavgivande yta. Ugnen var så stor att den rymde fyra runda brödkakor med ungefär 25 cm i diameter.

Över spis och häll fanns den stora *murkåpa* som förut samlat upp rök och matos från matlagningen och röken från den jättelika, inmurade bakugnen framom hällen. I jämnhöjd med kökstaket var murkåpan avskild från resten av skorstenen med en horisontell plåt och genom den gick det rökrör som kom ut från spisens främre överyta.

Till höger i den plåten fanns en ungefär 40 x 40 cm stor lucka på gångjärn. Genom den skulle matoset dra ut. Luckan manövrerades med en ten av rundjärn.

Varmvattenvärmning

Omedelbart intill spisens eldstadssida hade många, dock inte vi, en s.k. *reservoar*. Det var ett slags varmvattenberedare som bestod av en låda av kopparplåt, lika hög och djup som spisen och knappt 20 cm bred. Upp till fanns ett lock för påfyllning av vatten och ned till i fronten satt en avtappningskran.

Reservoaren rymde ungefär 10 liter och gav varmvatten vid kontinuerlig eldning i spisen. Det varma vattnet var också ett bra värmemagasin och bidrog till att hålla inomhusvärmen längre under nätterna.

Istället för reservoar hade vi en rätt stor kopparkastrull med varmt vatten i stående på järnspisen. Den gick under namnet *skällpanna* och gav varmvatten till diskbalja och tvättfat.

Öppna spisar

Det fanns två typer av öppna spisar. Den enklaste hade en vid rökkanal rakt upp och ut genom skorstenen. Uptill fanns det ett spjäll för att stänga av eller minska arean på rökkanalen. Den var mycket oekonomisk med ved och hade liten värmemagasinering förmåga.

Den andra sorten kallades *rörspis* och var en öppen spis med ungefär samma kanalsystem som en kakelugn. Rökkanalen gick först rakt upp en bit, delades sedan i två som krökte neråt på båda sidorna om eldstaden, vände uppåt igen i höjd med eldstadens botten och gick upp och förenades med varandra till en kanal i spisens övre del. Ovanför fanns ett skjutspjäll till att stänga av kanalen med. I vår sal fanns det en sådan rörspis och en lite mindre upplaga stod också i *kammern*, rummet i andra gaveln.

Nackdelen med rörspis i förhållande till kakelugn var främst att man fick elda för stora brasor och att veden brann lite för fort. Det gick därför åt mera ved och värmen i rummet varierade rätt mycket.

Det enda som gick att bromsa elden med var skjutspjället i rökkanalen längst upp. När elden kommit bra igång, sköt man spjället så mycket det gick utan att det kom in rökgaser i rummet.

Bäst att elda med i öppna spisar var någorlunda jämn grova, ungefär 30 cm långa vedträn av björk. Granved var inte bra, för den *sprack*. Med ett knäppande ljud kastades små glöder ut från vedträna och de kunde hamna långt ute på golvet. När glöd kom ut på, t.ex. trasmattor var det bråttom, om det inte skulle bli ett brännhål. Då fanns det bara en snabb metod för räddningsinsats – att ta glöden med bara handen. Tekniken att ta glöden i nypan utan att bränna sig kunde alla vuxna på den tiden.

När det brann för fullt, blev strålvärmen så kraftig att det inte gick att sitta eller ställa möbler närmare än ett par meter från spisen. Det kunde föra med sig att t.ex. matbordet i salen fick flyttas undan med matgäster och allt, när det brann som värst i spisen och flyttas närmare när det slocknade av.

När elden brunnit ned, återstod ett tjockt lager glöd. Då gällde det att strypa spjället ännu mera, för att få ut mesta möjliga värme ur glöden. Med näsan tätt ovanför spisöppningen sköt man sakta in spjället tills det började lukta rökgas, *spjällsos*. Då drogs spjället ut ett litet stycke tills lukten försvann. När hela glöden var täckt av aska försökte man skjuta spjället helt för att få bort värmeförlusterna av uppvärmd luft som drogs ut.

Kolos

Skräcken hos gamla människor förr var att skjuta spjället för tidigt och förgifta sig med *kolos*, kolmonoxid. Mormor berättade om en familj långt tillbaka i tiden som varit ovarsam och skjutit spjället för tidigt och hela familjen hade förgiftats till döds en natt.

»Krite spisen»

När sommaren kom var de öppna spisarna sotiga och fula i eldstaden. För att få dem snygga och trevliga tills nästa eldningssäsong lagades putsen i med murbruk och de »kritades» vita med en uppslamning av krita i skummjolk. Hällen framför den egentliga eldstaden målades röd med Falu rödfärg (färgpigmentet) i skummjolk.

Sommarprydning

Till sommarsöndagarna satte man gärna in ett knippe vilda blommor i spisen. Däremot fick man inte ta in löv eller ljung. Orsaken till detta var att löv användes som klädsel när det stod lik i huset och ljung brukade sättas på gravar. Att pryda huset med attribut som hörde döden till var inte så bra. Sådant kunde »dra till sig» död i huset.

Plåtgrutor

På övervåningen hade det först funnits en öppen spis i det som senare gjorts om till kök och fått järnspis. Det rummet var drängkammare före ombyggnaden och då fanns där en enkel plåtkamin, *e gryte* (gryta), insatt i själva eldstaden. En likadan kamin fanns på *kammern* på övervåningen. Där hade aldrig varit någon öppen spis.

Kaminen var tillverkad med dubbla mantlar av »svartplåt», dvs. ogalvaniserad, rätt tunn stålplåt. Den stod på en handsbredd höga fötter av plattjärn, var ungefär 60 cm hög, oval och med lodräta sidor, ca 40 cm bred och 60 lång. I mitten på översidan fanns ett runt hål med lock att stoppa in vaden genom, i framkanten gick rökröret upp och i bakkanten satt en rosettventil för reglering av draget. För att plåtbotten skulle tåla att eldas på, lade man i ett tjockt lager sand.

Det var inga problem att få det att brinna ordentligt i plåtgrutorna, men det mesta av värmen från elden gick rakt ut genom skorstenen. När elden fått fart blev rökröret, som ledde in i murstocken högt upp på väggen, snart glödrött och gav ifrån sig mycket strålvärme.

Plåtgrutorna var det verkliga lågbudgetalternativet för rumsuppvärmning och värmekomforten blev därefter. Efter att elden brunnit ut i grytan fanns bara

några kilo het sand i botten som värmemagasin och rummet kyldes snabbt ut. Man fick finna sig i att ha 30 grader i sovrummet på kvällen och under 10 på morgonen under de kallaste perioderna.

Vindlande rökrör

Lokala plåtslagare brukade sälja tillsatsvärmare för plåtgrytorna. Det var ett »vindlande» rökrör, där röken först leddes upp kanske en meter ovanför kaminen, vände ner igen för att sedan vända uppåt och ledas in i murstocken. Tillsatsen tog bättre vara på värmen, men problemet med den var att det blev svårt att få röken att gå ut, när man tände i kaminen.

Gjutjärnskaminer

Runt 1950 var det många hushåll som kompletterade sina öppna spisar med en mindre gjutjärnskamin. Den ställdes inne i eldstaden, om den rymdes där, eller framför spisen. Rökfånget i spisen stängdes av med en plåt och genom den gick ett rökrör från kaminen in i spisens rökkanal.

Med kombinationen kamin/öppen spis gick det att elda små brasor med lugn förbränning och få en jämnare värme. Med koks till sista brasan före sängdags kunde man få högre morgontemperatur och verkningsgraden var betydligt bättre än på öppna spisen.

Tända i spisen

För att kunna tända en brasa i öppen spis, kakelugn, järnspis eller vedeldad värmepanna fordras torr och finhuggen ved och något lättantändligt material för att få det att brinna i själva veden. Bästa tändveden var mycket finhuggen och torr barrved, *opptännsve*.

För att få eld på veden fanns det för länge sedan två material att tända i. Det ena var bitar av torr, tunn björknäver, det andra tunna stickor av kådrikt tallträ, *tyre*. På senare tid blev det mest hopknycklat tidningspapper som användes till detta.

Nävern slets loss från vedträn av björk undan för undan som veden bars in i huset. Tyret högs ut ur tallvirke som var angripet av törskatesvamp och mycket rikt på kåda. Vedbitar med tyre i sågades av till halva spisvedslängden. När de torkat, klövs de sönder i ungefär 3 mm tunna spån, *tyrespeter*.

På sommaren är det ibland knepigt att få eld i järnspisen för matlagning. Det beror på att självdraget i skorstenen går nedåt när temperaturen ute blir högre än inomhus. Då ryker det in – röken kommer ut i köket och det kan bli väldigt rökigt. Men det finns ett tjyvknep: tända i sotluckan.

På alla järnspisar finns en liten lucka på framsidan under ugnen. Den är till för att raka ut sotet igenom vid sotning. I det hålet stoppade man in några bitar tidningspapper och tände på.

Från sotluckan gick röken en rakare väg upp genom skorstenen och när pappret brunnit ut hade »draget» börjat gå uppåt i rökkanalen och det gick att tända i eldstaden, utan att röken kom ut i köket.

Problem med ny teknik

Den som försökte göra upp eld i en järnspis första gången utan att ha fått någon instruktion hur det gick till, fick lov att ha både konstruktiv fantasi och lite tur för att lyckas. Det hade tydligen inte den äldre man i en grannby som skulle tända i familjens nyinstallerade järnspis någon gång under 1800-talets sista år.

»Unnatajsgubben» hade av någon anledning blivit ensam hemma en hel förmiddag och ville koka sig kaffe. Men hans fåfänga försök att tända i spisen gav bara till resultat att köket fylldes med rök.

Men då rann sinnet på honom. Det fanns plats på spiselhällen och där tände han en brasa med veden lutad mot kortändan på järnspisen. När elden hade tagit sig ordentligt sa han med tydlig adress till den tredskande spisen:

– *Nu ska du få värme da, din svärte faan, så ska du noj få si att ja få ma kaffe utan dej.*

Fotogenkaminer

En annan, ny värmekälla under åren runt 1950 var fotogenkaminen. Det började med löst stående kaminer som drevs med lysfotogen och hade veke som en fotogenlampa. De var inte anslutna till rökkanal och användes bara som komplement till vedeldning.

Lite senare kom rökkanalsanslutna, större kaminer som drevs med det man kallade dieselolja. I sin mest utvecklade form var de kopplade till ett fotogenfat utanför huset och med hjälp av en s.k. fotogenlyft försörjdes de med bränsle.

I mindre villor kunde en stor fotogenkamin vara enda värmekällan. Problemet var att det blev för varmt i rummet där kaminen stod och att det behövdes en mycket öppen planlösning för att få en någorlunda jämn värmefördelning. En vanlig placering var i hallen på bottenvåningen i en liten 1½-plans villa som hade alla mellandörrar borttagna eller öppna.

Centralvärme

När bostadshusen byggdes om och moderniserades, från 1940-talet och framåt, installerades ofta vattenburen centralvärme. Eftersom det inte var kallare under de gamla timmerstugorna, fanns ingenstans att placera en traditionell värmepanna.

Alternativet var då det som kallades kökspanna – en liten vedeldad panna av gjutjärn i storlek och utseende som en halv järnspis. Den placerades bredvid köksspisens och kunde anslutas till samma murstock. Till den kunde man ansluta ett litet antal radiatorer och åtminstone få jämn värme i några av husets rum.

»Drömspisen»

Runt 1960 kom den sista generationen köksspisar från Husqvarna. Fabriken döpte modellen till *Drömspisen*. Den hade vitmaljerad, slät front som en elspis och var mycket snålare på ved än gamla järnspisarna.

Den hade en inbyggd vattenvärmare som rymde 20 liter och med den vattenmängden nära kokpunkten vid sängdags på kvällen, höll den värmen i rummet betydligt bättre än äldre spisar. Den hade också ugn med termometer utanpå luckan.

En variant av Drömspisen var gjord för att ansluta en värmeradiator till vatten i varmvattenberedaren. Radiatorn kunde placeras i t.ex. ett sovrum bredvid köket.

Element

Vi började använda elektriska strålkaminer som komplement till vedeldningen, när vi fått anslutning till elnätet 1944. Kaminerna saknade termostat och hade en eller två värmestavar som värmdes till glödning framför en reflektor. På de lite dyrare modellerna med två stavar gick det att välja mellan hel och halv effekt.

Strålkaminer var rätt riskabla att ha i ett sovrum, om de stod för nära en säng. Sängkläder kunde hamna på kaminen och antändas och hos en av våra grannar var det bara turen som räddade familjen från att brinna inne, när ett av barnen råkat hölja en filt över kaminen.

Runt 1960 kom det elektriska panelradiatorer med bimetaltermostat. Elinstallationer tillät inte att det blev mer än något enstaka rum som värmdes med el. Grupsäkringarna var inte större än 6 A och jordade uttag fanns inte.

I vårt hushåll var vi bara tre personer från 1956 och framåt och sov sedan dess i var sitt rum. Köksspiseldning i övervåningen ersattes av en elradiator 1966. Den var på 700 W och för att inte få kallras från fönstret ovanför, gick det att ha deleffekten 200 W ständigt inkopplad och resten över en bimetaltermostat.

Spånelidning – en parentes i bostadsuppvärmningen

Det fanns många mindre sågverk runt Vimmerby under de första 15–20 åren efter världskriget. Det blev mycket sågspån vid sågning av timmer, men det fanns ingen avsättning för den.

Spånen hade använts som bränsle i de ångmaskiner som drivit sågarna förr, men vid den här tiden var nästan alla ångpannor ersatta av billigare och bekvämare elmotordrift. Sågspånen hade blivit ett värdelöst avfall och när spånhögar blev för stora fick de fraktas bort och dumpas. Den skulle kunnat vara ett bra bränsle för bostadsuppvärmning, men det saknades lämpliga anordningar för att elda, t.ex. i villapanor, med spån.

Några uppfinnare i Vimmerbytrakten, och kanske också på andra håll, konstruerade tillsatsaggregat för spåneldning som kunde kopplas till vedeldade villapannor. Sådan pannor fanns i källaren på alla nybyggda hus. Spånaggregaten hade det som kallas underförbränning och behövde bara laddas med spån morgon och kväll. Däremellan brann de helt utan tillsyn. Bara färsk sågspån dög att elda med.

En sågverksägare i grannskapet tecknade kontrakt på årsbasis för spånleverans till villaägare. Något år i mitten av 50-talet levererade han årsbehovet av spån för en villa, utan mängdbegränsning, fritt hemkört och inskyfflat genom källargluggen för 400 kronor. Ett sådant avtal var så förmånligt att folk påstod att villaägarna öppnade ett fönster i stället för att ta besväret att gå ner i källaren och ändra shunten på pannan, om det blev för varmt.

Trots förbättringen i bekvämlighet i förhållande till vedeldning, kunde inte spåneldning tävla med oljeeldning. Med olja och termostatstyrd shunt inskränkte sig skötseln till en daglig koll att brännaren inte hade stannat. Villanoljan var också helt otroligt billig i förhållande till nu och tillsammans gjorde det att spånugnarna försvann. En annan orsak var att sågverken blev större och fick avsättning för spånen till bl.a. spånskiveindustrin.

Varma och torra skodon

Golvkylan och den låga inomhustemperaturen under vintern gjorde att skorna var allt annat än varma när man skulle sticka fötterna i dem på morgnarna. Men det fanns ett bra knep som min mormor använde för att få skorna varma till oss barn. Vi kallade det att »glödre sko».

Hon krafsade i 3–4 ordentligt röda glöder från köksspisen i den ena skon. Sedan stjälppte hon den snabbt fram och tillbaka, så att glöden rullade mellan tå och häl utan att stanna i 10–15 sekunder. Kvikkt hällde hon över glöden i den andra skon och gjorde om proceduren med den också. Av detta blev skorna varma och behagliga att ta på och eftersom glöden aldrig låg stilla, hann inte lädret bli så varmt att det skadades.

För att gummistövlar ska kunna hålla ifrån mot kylan fordras att svett och annan fukt torkar ur under natten. Även om stövlarna ställdes på en hylla ovanför järnspisen, blev de inte riktigt torra till morgonen.

Även för stöveltorkning hade vår familj en bra metod. De torkades genom att fyllas med torkad och värmd havre över natten. Några liter havre ställdes i en plåtbunke på hällen framom köksspisen under dagen. Där torkade havren av värmen från spisen.

På kvällen ställdes bunken in i bakugnen och fick bli ordentligt varm innan den fylldes i stövlarna upp till åtminstone ankelhöjd. På morgonen var stövlarna torra och varma och svettlukten hade bytts mot en behagligare havrelukt.

Att det var havre och inget annat sädeslag som användes till detta var säkert ingen tillfällighet. Alla som sysslat med skördetröskning vet att havre är det sädeslag som fortast ökar i fuktkvot vid regnväder, men också torkar av fortast när solen börjar skina igen.

Veden – från skog till eldstad

Lägge ihop ve

Husbehovsveden på en gård med egen skogsmark kostade inga pengar, men det var så mycket mera arbete med den. Den mesta veden var klenvirke som inte togs till vara vid avverkning av skog som sålts. Mycket ved kom också från röjning på åkerrennar, åkerholmar och betesmarker.

Grova stammar av virke som inte gick att sälja som sågtimmer eller massa-ved kapades i meterlängder, klövs och såldes som brännved, oftast direkt till konsumenten.

Huggning av husbehovsved i skogen kallades att *lägge ihop ve*. Bodde t.ex. bondens far på gården som *unnatajsgubbe* (med fri bostad och fria jordbruksprodukter för husbehov enligt undantagskontrakt) var det ett typiskt jobb för honom, om han var pigg och rask nog. Det var inga grova dimensioner som högs, så några större kroppskrafter behövdes inte.

Yxa och bågsåg var verktygen och långveden kapades i tremeters längder och bars ihop i högar på underslag av grova kortbitar. Den fick inte ligga och suga markfukt och samma gällde när långveden kom hem till gården och lades upp där.

Ved skulle vara vinterhuggen, då torkade den bäst och blev bäst att elda med. Den kördes hem till gården på slädföre under vintern. När vårvintern kom sågades den i spisvedslängd och klövs till den grovlek som passade bäst.

Arbetet på vedbacken

Att såga av och klyva sönder veden till spisved var ett enformigt och rätt ansträngande arbete på den tiden det gjordes helt för hand. Det var mer än två veckors ihärdigt arbete på vedbacken för en man att göra spisved av de stora mängder ved som gick åt till spisar och kaminer.

Bäst gick det att klyva veden innan den hade börjat bli blöt av sav under våren. Då bröts de fibrer och *sletor* (vedtågor) som höll ihop klyvytorna lätt av. Under savningen blev sletorna sega och måste huggas av med yxan. Fram på försommaren torkade veden och blev mycket svårkliven.

Dymmeln går i ve'n

I riktigt gammal räkning skulle veden vara kliven senast i påskveckan. Det som blev kvar efter påsk blev svårklivet för »*dymmeln hade komme i ve'n*».

Ordet *dymmel* finns med i benämningen *dymmelonsdag* för onsdagen i påskveckan (som också kallades *dymmelveckan*). I vår dialekt fanns ordet *dymmle* som ett uttryck för att ihärdigt banka och slå: *dymmle å slô*. Detta var just vad vedhuggaren fick göra med svårkluvan ved. Han fick *dymmle å slô* vedklabben, gång på gång, i huggkubben innan den klövs itu.

Mekaniserad vedhuggning

Åren närmast efter världskriget började de första motordrivna kapsågarna dyka upp och strax före 1950 kom de första klyvmaskinerna. Det kan ha varit 1946 vi lejde en bonde som hade en hembyggd vedkap och kapade all vinterved till spisvedslängd på en enda dag.

Det var en stor vinst i arbete och tid, men att klyva hela den stora högen kapad ved med yxa efteråt var, om möjligt, ännu tradigare än förut. Dessutom torcade kapytorna kvickt och gjorde veden svårare att klyva.

Bara några år efteråt använde vi vedklyv för första gången. Den var byggd av samma bonde som vi hyrt vedkapen av förut. Han hade tillverkat den av en bygsats han köpt av en firma i Jönköpingstrakten.

Det var en elmotordriven s.k. svänghjuls-klyv med ett stort svänghjul, ungefär en meter i diameter, inbyggt i ett skyddande hölje. På var sida av hjulet satt ett slags klyvyxa fastbultad. I järnskodda öppningar på sidorna av höljet sköts vedklamparna in och yxorna träffade och klöv dem med våldsam fart och kraft.

I mitten av 1950-talet var det en man i grannskapet som konstruerade och tillverkade en mobil, kombinerad kap- och klyvmaskin för spisved. På en ram var en kapsåg och en svänghjuls-klyv monterad. Maskinen hade två hjulaxlar med gummihjul på under ramen och kunde bogseras efter hästvagn eller traktor. Hjulen togs bort när maskinen användes. En man kapade långveden och två klöv och kastade iväg vedträna i en stor hög. Den avkapade veden rullade via ett snedplan från kapsågen till klyven.

Olycksrisker och säkerhetsrutiner

Det som gjordes för att förhindra olycksfall i arbetet kallades på den tiden arbetarskydd. Krav på skyddsanordningar fanns från myndigheter, men man tog rätt lätt på dem ute bland bönder. *Ä en bare försekti så händer dä ingit*, var en gammal regel som bönder försökte tillämpa även i maskinåldern. Egentligen gällde arbetarskyddsreglerna bara för anställda arbetare.

Den första kapsågen vi använde hade inga skyddsanordningar. Ett par bräder spikade i ett kryss skulle föreställa ett slags avvisare, men hela klingans skarpfilade omkrets var åtkomlig och rem och remskiva saknade helt skydd. Det var med uppenbar »fara för liv och lem» som jag, då 16 år gammal, stod och greppade de avkapade vedklamparna och kastade iväg dem.

Vedklyven var också rätt riskabel. Det gällde att hålla stadigt i vedklampen som stoppades in för klyvning. Tappade man greppet, så kom yxan igen på näs-

ta varv och kunde kasta iväg klampen med stor kraft. Framför allt var det fingrar och händer som blev skadade, men hos en granne fick en man en grov vedklamp i huvudet, svimmade av med ett stort krossår på hjässan och fick föras till läkarvård.

Olycksfall när vanliga yxor användes var egentligen ovanliga. Till stor del berodde detta på, dels lång erfarenhet av yrkesarbete med yxa som verktyg, dels mycket strikta säkerhetsrutiner byggda på generationers erfarenheter. Så fort en pojke fick börja använda yxa, fick han del av dem och det var inte nådigt att stå och *bäre sa ille åt* med yxan. Då blev det bannor och upprepning av hur det enda säkra sättet var att hantera en yxa.

Instruktionen började med hur yxan skulle bäras och hållas säkert, när den inte var i arbete. Om den bars i en hand, skulle den hållas om skaftet, omedelbart under själva yxan och med eggen vänd bort från kroppen. Den fick inte bäras i skaftändan, dinglande rakt ned. Den som snubblade med yxan buren på det viset kunde falla på den vassa eggen och skada sig.

Bars yxan på axeln skulle eggen peka ut från kroppen. Annars kunde man *skäre å sa nacken*, om man snubblade och föll. Gick två yxbärare bredvid varandra, skulle båda hålla yxan med den hand som var på bortsidan i förhållande till den andre.

När yxan användes skulle alla hugg riktas så att yxan inte kunde fortsätta förbi huggstället och nå någon kroppsdel, om det blev ett »misshugg». Kvistade man ett fällt träd, skulle man undvika att hugga av grenar på samma sida av stammen där man själv stod. När yxan träffade huggstället, skulle skaftändan hållas så lågt att hugget träffade i marken i stället för i fötter och ben.

Trava ved

Den nykluvna veden staplades upp i långa, manshöga travar på luftigt ställe utomhus och fick torka till försommaren. Då bars den in i vedskjulet och travades upp där. Var det ett bra torkår var den då så torr att det nästan klingade, när två vedträn slogs ihop. Då var den helt perfekt att elda med.

Runt 1960 började det vara så lite arbetskraft på gårdarna att ingen hann med att lägga den nyhuggna veden i travar. Den fick ligga kvar i en stor hög och när ytskiktet på högen torkat plockades den torra veden av och bars in i vedskjulet. Efter ytterligare en tid var ny ved på ytan torr och bars in och så fortgick det under sommaren tills all ved var under tak.

Också i vedskjulet blev veden otravad. Den tog mera utrymme och det var lite obekvämare att plocka den i vedhämtdaren, men det fick man ta när arbetskraften inte räckte.

Att lägga upp snygga vedtravar som inte rasade ihop och där veden torkade fort var något av en konst. Det var viktigt att lägga alla kluvna vedträn med barksidan upp, för då rann eventuell nederbörd lättare av. När traven var färdig skulle vedträändarna ligga helt i plan med varandra. Traven skulle se ut som den varit hyvlad, sade man, och det var lite status i att ha snygga vedtravar.

Bäst gick det att trava första *floa* (traven) utefter en husvägg eller ett tätt spjälstaket. När man travat till ungefär brösthöjd slog man i spikar i väggen eller staketet omedelbart ovanför travens överyta och med ungefär en meter emellan. I spikarna fäste man ett stycke ståltråd och i den satte man fast ett klent vedträ som låg an mot travens ytteryta. Denna ankring av traven i väggen fortsatte sedan med de ytterligare två–tre travar som lades utanför den första, genom att binda i nya trådar i tråden som höll den första osv.

För att spara arbete lade man travarna med ett mellanrum om ungefär en vedlängd emellan. Utrymmet fyllde man sedan, undan för undan, med ved lagd vinkelrätt mot den i traven. Vedmängden mellan travarna tog betydligt kortare tid att få på plats.

Vedstackar

Det fanns en variant av vedtravning som var ännu svårare att göra. Den brukade kallas att göra en *vestack* (vedstack). På ett stadigt underlag av bräder lades en cirkelrund vedtrave upp. Diametern i botten var kanske två meter. Traven byggdes sedan upp med en svag ökning av diametern upp till meterhöjd. Sedan byggdes ringen uppåt med mindre och mindre diameter och avslutades med en rundad spets på drygt tre meters höjd. Hela tiden fylldes ringen inuti med löst ilagda vedträn. När den var färdig liknande den bikupan på Lessebo brevpapper.

Vedstackarna eller *veddösarna*, som de också kallades, hamnade ibland på bild i lokalpressen med den stolte vedtravaren stående bredvid. I arbete kostade de mer än de smakade i form av bättre torkning och större motståndskraft mot väta. Riktigt snyggt gjorda vedstackar kunde bli en sorts lokal turistattraktion – människor tog vägen förbi för att få titta på dem och beundra dem.

Sommarved

Efter slutavverkningar där »kalhyggen» tagits upp togs alla grövre grenar tillvara som brännved. Den kallades *greneve*. Grenarna kvistades under sommaren rena från ris med en *lövhack* (lövkniv), lades upp i stora travar och kördes hem till vedbacken.

Grenveden högs av till spisvedslängd med en vass yxa mot kanten på en huggkubb. Man höll grenen i vänster hand och satte hugget i ungefär 45 graders vinkel. En van grenvedshuggare kunde mata fram grenen och hugga av de flesta grenarna med ett enda hugg och, så fort som han bara hann, lyfta yxan och hugga på nytt.

Den som ville vara snål på råvaran gick ner till väldigt klena dimensioner på grenarna. När man eldade med grenved som var som blyertspennor i grovlek, sa man att man eldade med *skatebo*. Man fick passa sig så inte skatorna drog bort pinnarna från vedbacken och byggde bo av dem.

Grenved var bra till att elda med under sommarens matlagning, men var lite för klen – gav för dålig värme – för att duga som ved på vintern.

En annan bra sommarved kom från gammalt, ruttet gårdsgårdsvirke, *trinn* och *staver*. Den veden kallades för *trôs* och när den blivit ordentligt torr brann den med stor fart i köksspisen. Men en omgång med eldstaden fullpackad med *trôs* brann ut på mindre än en kvart.

Bra och dåliga vedställen

Det jag beskrivit nu gällde i de hus och gårdar där det var ordning och reda och arbetskraften någorlunda räckte till. Där hade kvinnorna förmånen att få elda med torr och välhuggen ved och det fanns ved i tillräcklig mängd alla tider på året. Där var det också männen i familjen som skötte hela vedhanteringen fram till att veden låg inplockad och torr i vedboden.

Torr och lagom finkluven ved underlättade verkligen. Den var lätt att tända i när man skulle *tänne opp i spisen* och det *to sa* (tog sig, började brinna) lätt när man *la på* (plockade in mera ved). Torr ved ger också mer värme än sådan med hög fukthalt.

Men alla hus var inte bra *veställen*. Det fanns enstaka dåliga också. I de sämsta fanns nästan aldrig ett torrt vedträ att elda med. Där höggs veden i skogen undan för undan som den behövdes och kördes hem till vedbacken och klövs. I värsta fall var det kvinnorna som fick sköta om kapning och klyvning och ibland också hopläggningen i skogen.

I köken hos de familjerna låg ofta något tjug vedträn på tork i varmugnen under köksspisen och det luktade av färsk ved i hela huset. Från elden i spisen hördes då och då pipande, klagande ljud. De kom från det myckna vattnet inne i veden som gått över till ånga och trycktes ut. Veden gnällde och klagade för att den inte fått torka innan den hamnade i spisen, sa man.

Ovanlig vedtransport

Hos en av våra grannar var det ett riktigt dåligt vedställe. Till deras hus hörde en åker och en skogbevuxen hage på rätt nära håll, men de hade ingen häst att köra hem ved med. Den lilla mängd vinterved som blev huggen på våren brukade ta slut någon gång runt nyår och sedan levde familjen »ur hand och i mun» med ved till köksspis och kakelugnar.

Far i huset brukade ta med yxa, bågsåg och sparkstötting till skogen när veden var nästan slut. Där fällde han en björk, sågade av en meterlång bit av stammen och lade den på sparken. Sedan drog han sparken baklänges hem till vedbacken, kapade och klöv vedbiten och hämtade en till i skogen tills det fanns ved för kanske en vecka. Då var den värsta krisen avvärd, men om bara några dagar blev det att upprepa proceduren igen.

Brunnar och vatten

Tillgång till dricksvatten av god kvalitet är en av förutsättningarna för att bygga och bo och driva kreatursskötsel. Årsnederbörden är låg i nordöstra Småland och förr var det brist på dricksvatten för människor och husdjur på gårdarna sydost om Vimmerby under torksomrar.

Däremot var det bra kvalitet på det vatten som fanns, åtminstone på de enskilda gårdarna. I de tätbyggda byarna med små avstånd mellan brunnar och gödselstäder förekom säkert bakteriella föroreningar, men några men för människor av detta har jag inte hört talas om.

Jag vet inte någon gård i närheten som hade huvudvattentäkt från en källa som sprungit upp i markytan av egen kraft. På en av granngårdarna fanns en lite mer än meterdjup, stensatt brunn som grävts över en sådan »springkälla», men den användes bara när det var torrår och vattenbrist.

Vattenådror

Den gamla föreställningen om vattnet i marken byggde på att grundvattnet rörde sig i det som kallades vattenådror. Det var ungefär fingergrova, rörformade kanaler på varierande djup. Där två eller flera sådana ådror korsade varandra var platsen där det gick att gräva brunn och få tillräckligt vatten. Det gällde bara att hitta källådrorna.

Slagrutan

Den helt dominerande metoden att leta vattenådror var med slagruta. Den bestod av en tunn grenklyka av ungefär en halvmeters längd. Den som sökte med slagruta tog tag med händerna i båda toppändarna på klykan och böjde dem kraftigt utåt. Den fria ändan var riktad framåt i utgångsläge.

Slagrutemannen sökte sedan av det område han kunde tro det fanns källåder i. När sökaren kom nära en källåder så kändes det i armarna. Var ådern tillräckligt stark böjdes slagrutans fria ända, antingen uppåt eller nedåt. Riktningen på utslaget tycks ha varit olika för olika personer.

När en åder var funnen gällde det att ta reda på riktningen på den och sedan hitta en annan åder som korsade den första. Just i krysset var platsen där brunnen skulle grävas. En bra slagruteman kunde också tala om hur djupt källådern låg. Den ledande slagrutemannen i Vimmerbytrakten när jag var barn kallades *Brunns-Svente*.

Schaktbrunnar

Fram till 1945 var alla brunnar på trakten grävda s.k. schaktbrunnar och väggarna på dem var stensatta med marksten. Det grävdes fortfarande schaktbrunnar i trakten fram till slutet på 1950-talet, men då hade sedan minst tjugo år tillbaka sättningen med sten bytts ut mot prefabricerade, vida kulvertrör av armerad betong.

Borrade brunnar

Sommaren 1945 borrades den första djupvattenbrunnen på trakten. Det var vid den lokala skola, där jag just den sommaren gick i det som kallades fortsättningsskola, efter att ha slutat sjunde och sista klassen.

Borrningen gjordes med en stötbormaskin. En flera meter lång och mycket tung stålmejsel lyfts en bit och får falla av sin egen tyngd mot berget som ska borraras. Mejselspetsen är utbytbar och skärpes genom utsmidning och härdning.

Borrningen pågick full dagtid i flera veckor. Jag vill minnas att hålet blev nära 90 meter djupt innan det blev tillräckligt med vatten till skolan och tre hus-håll.

Det pratades mycket på trakten om den nya tidens teknik för att få dricks-vatten. Vi pojkar i fortsättningsskolan försakade både fotboll och andra syssel-sättningar under rasterna för att få stå och titta på hur brunnsborrharen arbetade.

Torka och vattenbrist

Jag antydde förut att brunnarna inte riktigt räckte till att försörja både männi-skor och kreatur under torra somrar. Åren 1947, 1955 och 1959 var det sådana somrar. På vår gård hade vi turen att få tillräckligt med vatten ur vår ordinarie brunn och två lite avlägsnare brunnar.

Under torksomrar fick många bönder frakta vatten till sina kreatur från sjöar i närheten. Transportkärlen varierade och kunde vara laggade tvättholkar, byk- kar, rengjorda fotogenfat, vinfat och rengjorda gödselvattentunnor. Arbetet med vattenkörning kunde ta runt en timma av sommarens brådaste arbetstid och måste pågå veckans alla dagar.

Att köra vatten i öppna kärl, t.ex. ett bykhar, på en vagn som vaggade och skumpade gick inte bra. Man fick inte mer än kanske halva mängden med sig hem, resten skvimpade ut. Men det fanns en enkel anordning som gjorde sådan transport möjlig. Man spikade ihop ett kryss av två brädstumpar, lite mindre än kärlets överyta, och lade det på vattenytan. Genom detta förhindrades nästan all vågbildning i kärlet och spillet blev obetydligt.

Bortläst vatten

En av våra »andrahandsbrunnar» hade från början grävts till det missionshus som låg strax intill och som byggts 1883. Den låg vid vår utfart mot den gamla landsväg som använts till 1939 och den gav mycket dåligt med vatten i min ungdom och sinade alla torksomrar.

Det hade varit en bra brunn en gång, men en trollkunnig finnkärring hade »läst bort» vattnet när hon blev nekad vatten till sin häst av min farfars far.

Det var under ett svårt torrår i slutet på 1800-talet som det kom en hästskjuts med en finnfamilj på landsvägen. De tog av från vägen och träffade farfars far vid brunnen och bad om lov att vattna sin häst.

– *Nää, dä kan ja' inte löve er, för vi har inte ens vatten te ôss själve, så dåligt med vatten ä dä.*

Finnkärningen spände ögonen i honom och sa med stort eftertryck:

– *Dålit mä vatten ä dä, men du ska få si att dä kan bli sämre!*

Efter den sommaren hade brunnen aldrig »hållit vatten» mera och det berodde på att finnkärningen hade »läst bort» vattnet ur brunnen. För finnkärningar var trollkunniga och detta var hämnden för att hon blivit nekad vatten.

Uppfodring av vatten – rep och hink

Det enklaste sättet att få upp vatten ur en brunn till marknivån var med hjälp av en hink eller, för länge sedan, ett ämbar fastsatt i ett rep. I sin allra enklaste form skedde detta helt utan mekaniska hjälpmedel. Hinkens sänktes ned i brunnen tills den flöt på vattenytan. Just när den kantrade åt ena sidan gällde det att rycka till i repet och få den att vända sig med öppningen nedåt. Då vattenfylldes den snabbt och helt och kunde firas upp.

Proceduren att få hinken att fyllas med vatten kallades att *döpe*. När man skulle gå och vattna betesdjur och ta upp vattnet ur brunnen på det här viset kunde man säga: *Ja ska gå å döpe opp vatten åt djura.*

Brunnsvinsch

Nästa steg i utvecklingen var att sätta en enkel, vevdriven vinsch över brunnen och lyfta upp den vattenfyllda hinken med denna. Den klena kätting som hinken hakades fast vid rullades upp på en ungefär 20 cm grov trävals med en vev i ena ändan. Valsen var placerad tvärs över brunnsöppningen i ett stativ som ofta avslutades upptill med ett litet tak. Det fanns flera sådana brunnsvinschar i bruk när jag var barn runt 1940, de flesta var på gårdarnas andrahandsbrunnar.

Brunnssvängel

Den vanligaste uppfordringsanordningen för länge sedan var det som lokalt kallades *jipperaje*. På riksspråk heter det *brunnssvängel*. Bredvid brunnen stod en grov stolpe fastsatt i marken. I toppen på denna var en lång hävstång av trä lagrad. Dess längre, främre ända var riktad rakt över brunnen. I hävstångens bakre, kortare ända fanns en motvikt.

I framändan på hävstången var en smal trästång ledbart upphängd i en ögla. I nedändan på stängen var ett ämbar fastsatt i en krok. Var brunnen mycket djup måste stängen vara ledad på mitten.

Med rätt anpassad tyngd på motvikten gick det åt kraft för att pressa ner stängen med ämbaret till vattenytan och få det vattenfyllt. Uppliftningen ur brunnen gick nästan helt med hjälp av motviktens tyngd. Fram till in på 1960-talet fanns en brunnssvängel i bruk på en av våra granngårdar.

Lärpåsepomp

Det fanns en typ av enkel vattenpump som jag bara hört berättas om och som kunde användas när uppfordringshöjden var liten. Den kallades *lärpåsepomp* i Vimmerbytrakten. Ordet kan skrivas *läderpåsepump* på rikssvenska. Ordet kommer av att det är en upptill öppen »påse» av mjukt läder som lyfter upp vattnet. Läderpåsepumpen var enkel att tillverka och den som hade sågat virke från egen skog behövde bara köpa ett stycke läder och lite spik – en stor fördel i självhushållningens tid.

Av en tum tjocka bräder tillverkas en fyrkantig trumma som håller måtten 15 x 15 cm invändigt. Den görs så lång att nedändan räcker ungefär en meter under lägsta vattennivå i brunnen och uppändan en knapp meter över brunnslocket. Nedändan har en botten med en bottenventil av ett stycke tjockt läder fastsatt i sin ena kant över ett inloppshål. En halvmeter från toppändan finns en utkastare, en ränna av bräder, som leder vattnet till det kärl det pumpas upp i.

Inuti trumman finns en smal trästång som är något längre än själva trumman. I stängens nedända är mittpunkten av ett stycke mjukt läder, 40 x 40 cm, fäst. I varje hörn på läderstycket är ett grovt snöre eller en tunn läderrem fäst och dess andra ända sitter fast en bit upp på stängen. Lädret hänger ungefär som en uppochnedvänd fallskärm under stängen. I stängens överända finns en tvärså som handtag.

När pumpningen börjar har vattnet i pumptrumman samma nivå som i brunnen och läderpåsen befinner sig längst ned. När pumpstången börjar lyftas, fylls läderpåsen med vatten, tätar mot trummans sidor av vattentrycket ovanifrån och lyfter den vattenpelare som finns ovanför. Lyftningen görs så högt som det är bekvämt för pumparen. När stängen trycks ned till botten igen, viker läderpåsen ihop sig kring stängändan och backventilen förhindrar att vattennivån i trumman sjunker. Ny lyftning görs osv.

Läderpåsepumpar har också använts som läns-pumpar på fiskebåtar, motor-

båtar och pråmar utefter hela Östersjökusten. De har också tillverkats med en lång hävstång med vilken pumpstången manövreras efter samma princip som på gårdspumpen som beskrivs nedan.

Gårdspump

Den helt dominerande vattenpumpen före vattenledningarnas tid var den som brukar kallas *gårdspump*. Pumpstativet med elegant böjt pumphandtag var i gjutjärn, målat i ljusgrönt med gulddekor och fastbultat stående på brunnslocket. Från pumphandtaget gick en järnten ner till en kolv i en pumpcylinder en bit ner i brunnen. Tekniskt sett var det en sug- och lyftpump som fordrade upp vattnet genom 2 tums järnrör och hade en backventil med inloppssil i nedändan på sugröret.

Pumpkolven hade en manschett av tjockt läder utvändigt. Livslängden på denna brukade vara två år i vår gårdsbrunn. Järnrören som användes var till en början helt utan rostskydd och hade rätt begränsad livslängd. Alla järnaffärer hade reservdelar till dessa pumpar och där gick det också att köpa nya rör efter de mått man ville ha och få dem gängade i båda ändar.

När pumpen skulle renoveras gick det åt två fullvuxna karlar för att lyfta upp och skruva itu den. Det behövdes också två rätt stora rörtänger och ett par stadiga skiftnycklar. Rörtänger brukade jag låna av en granne. De var på tok för dyra att köpa, eftersom de i stort sett bara behövdes till pumprenoveringen.

Vattenbärning

Allt vatten bars in från brunnen och ställdes i hinkar på spiselhällen eller innanför dörren. För länge sedan förvarades vattnet i en laggad *vattenså* av trä som rymde ungefär 50 liter. Den bars till brunnen, fylldes med vatten och bars hem av två man.

För bärningen av vattensån fanns det en *såstång* – en ungefär två meter lång stång av trä med två halvmeterlånga järnhakar på mitten. Hakarna trädde i ett par öron i vattensåns överkant, bärarna lyfte upp sån och lade stången på ena axeln. Gående i otakt, efter varandra bar de sedan in den fulla sån.

Sån var målad röd med blymönjefärg. Det var den färg som ansågs stå emot vatten bäst. Ingen tycks ha haft någon vetskap om att blymönja är ett farligt gift.

Under mina sista år i föräldragården började vi köra dricksvatten från brunnen med cykelkärria i en utrangerad mjölkså på 40 liter. Vi ställde den ute på bron och från den fyllde vi vatten i en hink och bar in i köket.

Vatten till kreaturen

I lagården förbrukades den största mängden vatten på gården. I en besättning med t.ex. åtta mjölkkor gick det åt ungefär 400 liter vatten per dygn. Det van-

ligaste var att korna släpptes ut två gånger om dagen och fick gå till brunnen och dricka ur en vattenho. Men det förekom att vatten bars i hinkar och ämbar från brunnen och in till korna i lagården.

Trots att det tog tid och kunde vara besvärligt med kyla och ishalka, fanns det en fördel med att släppa ut korna till vattning varje dag. Genom detta fick korna lite motion varje dag och deras klövar hölls i bra trim – korna höll sig friskare över stallperioden.

En annan fördel med detta var att korna fick möta varandra »i frihet» varje dag och behöll den »hackordning» de hade haft förra sommaren. Detta var till stor fördel när korna släpptes ut på bete i maj varje vår.

Kor som inte mött varandra öga mot öga under en hel vinter hade tappat sin rangordning och var därför tvungna att fastställa en ny sådan inför betesperioden. Det gjorde de med regelrätta fighter som kunde bli både våldsamma och farliga för kombattanterna. De stångades med varandra tills alla hade sin bestämda plats i hierarkin och rättade sig sedan efter detta hela den betesperioden.

De där koslagsmålen var avklarade på en halv dag och under den tiden måste djurägaren ha en man med en stadig knölpåk bland korna som »ordningsvakt». Han fick ingripa i de värsta fighterna, innan den starkaste hunnit tillfogat den andra några svårare skador. En riktigt »elak» ko kunde skada en motståndare så svårt med sina vassa horn att hon måste avlivas.

Vattenledning – handpumpning

De första vattenledningarna kom att dras till lagårdarna från 1930-talet och framåt. De hade en handpump av kolvtyp på en vägg i lagården. Från den gick en sugledning till brunnen och vatten pumpades upp i en långsgående reservoar av betong i foderbordet framför korna. Korna drack sedan ur »vattenkoppar» som stod i förbindelse med reservoaren.

Det var för det mesta kvinnorna som skötte om lagårdsarbetet och då var det, trots allt, de som fick störst nytta av vattenledningen, även om de blev utan till köket. Det var en lätnad att slippa vattenbärningen in till korna eller att släppa ut dem till brunnen och det var också bra för korna att alltid ha fri tillgång till vatten.

Men det var ett enformigt göra att stå och pumpa med handpumpen, fram och tillbaka, fram och tillbaka. Att pumpa in vatten till sju-åtta kor kunde ta bortåt en halvtimme. I många familjer var det de halv vuxna barnens jobb att pumpa vatten sedan de kommit hem från skolan.

Getingepump med högreservoar

En handfull av de större gårdarna runt Vimmerby hade vattenledning med en pump som drevs av vinden. Över brunnen var ett högt torn uppbyggt och i top-

pen på detta var det monterat en flerbladig »vindsnurra». Troligen hade axeln på denna en vevsläng och från den överfördes en fram- och återgående rörelse till en kolvump i brunnen. Pumpen tryckte upp vatten i en högreservoar och från den rann det med självtryck till tappställen i djurstallar och boningshus. När reservoaren var full kunde pumpen stängas av genom att styrfenan baktill på vindsnurran fälldes 90 grader åt sidan.

Den här typen av vattenpump gick under namnet *Getingepump*. Jag gissar att det berodde på att vindsnurra och pump var tillverkade på en mekanisk verkstad i Getinge i Halland.

Jag kan tro att de här vattenverken byggdes någon gång mellan de båda världskrigen och några var fortfarande i drift något årtionde efter andra världskriget. Då hade de för det mesta byggts om för att drivas med en förbränningsmotor eller elmotor.

Självtryck från hydrofor

Efter elektrifieringen 1944 blev det möjligt att få in vatten med självtryck både i lagårdar och bostäder. För att få frostsäkerhet placerades den s.k. hydroforen, vattenpumpverket, ofta i lagården. På någon gård blev det bara draget ledning fram till köksdörren. Ur ett frostsäkert tappställe där gick det att fylla vatten i hinkar och bära in i köket.

Placeringen i lagården ställde till frostskyddsproblem, när bönderna slutade med kreatur och lagården stod tom och kall under vintrarna.

Vattenanvändning i bostaden

Det började med kallvatten i en enda vattenkran i köket och en s.k. slasktratt av gjutjärn under den. När köken byggdes om blev det insatt diskbänk med disklådor och kallvatten draget till dessa. Då sattes det ofta samtidigt in ett tvättställ på en vägg i köket. Senare blev det också tappvarmvatten i köken med små, elektriska varmvattenberedare monterade på väggen ovanför diskbänk eller tvättställ.

Badmöjligheter och vattentoalett dröjde ännu längre. Ofta fanns det inte plats för badrum i den ursprungliga huskroppen. Det placerades då i en envånings tillbyggnad. I det utrymmet blev det också insatt en större elektrisk varmvattenberedare och tvättmaskin.

Fastfrusen på pumpen

Medan min far var ogift hade han under början av 20-talet en piga som hette Lisa. Hon var ung och oerfaren och ofta lite för impulsiv. Ibland ledde det till att hon gjorde saker som hon inte riktigt hann med att se konsekvenserna av i förväg.

En kall och frostig vintermorgon stod Lisa vid brunnen och pumpade upp vatten i den ho där gårdens kor just vattnades. Plötsligt fick Lisa för sig att det skulle vara gott att smaka på frosten på överändan på pumpstången. Hon räckte ut tungan och slickade till och med det samma frös den fuktiga tungan fast vid det iskalla gjutjärnet.

Med vild blick och oartikulerade, kvävda skrik försökte Lisa komma loss, men det gick inte.

– *Stå still flecke! Annars sliter du sönnen di tunge!* skrek far och sprang upp till gården och hämtade en tillbringare med hett vatten och en handduk.

Med varmt vatten på handduken lyckades han snart töa loss Lisas tunga och hon stod där skamset rodnande för sitt dumma tilltag.

– *Begrep du inte att tunga skulle fryse fast, flecke?*

Tvätt och byk

Ett av de områden i hushållsarbetet som förändrades mest under årtiondena närmast efter andra världskriget var tvätten. Från att ha varit ett mycket tungt och påfrestande arbete, där allt gjordes för hand, krävde stor kraft och tog lång tid, blev tvätten nästan helt mekaniserad och automatiserad.

Blötläggningen, som förr var obligatorisk när det gällde vitttvätt och hårt smutsad tvätt, försvann. Förtvätt finns bara kvar som inbyggd programfunktion i tvättmaskiner. Ingen står längre och skrubbar tvätt på tvättbräda eller kokar den i gryta i tvättstuga eller på köksspis, och rätt lite tvättgods torkas på klädstreck utomhus. Det jag nu ska berätta om är det jag minns från ca 1935 och fram till slutet av 50-talet.

Tvättstugan

Vår tvättstuga låg vid brunnen och var egentligen en gårdssmedja som byggts till ett par meter i längd. Smedjan hade timmerväggar, men tillbyggnaden var gjord med enkla brädväggar med helt otätade springor. I dagligt tal kallade vi tvättstugan för *smea* (smedjan).

Att den låg alldeles intill brunnen var ingen tillfällighet. Det gick åt mycket vatten till tvätt och allt fick bäras för hand i hinkar, dels in i tvättstugan, dels till en utomhustvättplats där stortvätten – byken – klappades och sköljdes.

Golvet var av stampad jord och lutade mot entrédörren. Bredvid dörren fanns en öppning under syllstocken och där stjälpes tvättvattnet ut och fick rinna bort på vägen som gick utanför.

Den här tvättstugan användes som gårdens enda tvättplats fram till 1971, då vi slutade använda husen som permanentbostad.

Vattenvärmare

Bredvid den gamla smedjans härd stod en vattenvärmare. Den hade en gjutjärnsgröta utan lock som rymde 50 liter och var insatt i ett ytterhölje som också var gjutet i järn. Undertill i höljet fanns en eldstad, ungefär likadan som i en köksspis. Vattenvärmaren var ansluten till härdens skorsten med ett rökrör av plåt.

I vattenvärmarens gröta värmdes vatten för tvätt och lut för byk och där kokades också vitttvätt tillsammans med tvättmedel. Vattenvärmaren användes också till att koka potatis i åt grisarna.

På de gårdar som hade mera påkostade tvättstugor var vattenvärmarens gryta inmurad i en eldstad av tegel och kallades *inmursgryte* (inmurad gryta). En sådan vattenvärmare var lite behagligare att använda, eftersom tegelmurningen skyddade kroppen för hettan från eldstaden.

Efter världskriget använde många lantushåll en vidareutvecklad, portabel vattenvärmare med yttermantel och eldstad i stålplåt och själva grytan i kopparplåt. De hade en avtappningskran nedtill och ställdes ofta upp utomhus. Eftersom de hade bärhandtag på sidorna och var ganska lätta, kunde de lyftas in och förvaras under tak när de inte användes.

Bykekaret

Alldeles bredvid vattenvärmaren (eller *smegryta* som vi kallade den) i vår tvättstuga stod det stora *bykekaret* uppställt på en ungefär 60 cm hög benställning av trä. Karet var ett mycket kraftigt laggkärl och användes för *läckning* (*lakning, ösning*) av vittvätt med björkaska som tvättmedel.

Bykekaret var ungefär 90 cm djupt, hade en diameter på en dryg meter och var något vidare upptill. Omedelbart ovanför botten fanns ett avtappningshål för tvättlut och vatten, ungefär 35 mm i diameter, med en ca 20 cm lång träplugg som avtappningskran.

Holkar och baljor

Under tvättstugans enda fönster stod en låg tvättbänk av ohyvlade bräder med plats för två tvättbaljor eller tvättholkar. I de tvättkärlen gjordes handtvätten. All tvätt gnuggades där, bit för bit, mot en tvättbräda.

Baljorna var avlånga (ovala) laggkärl med en laggbreda uppdragen och utformad till handtag i vardera sidan. På senare år användes också fabriksstillverkade baljor gjorda av galvaniserad stålplåt.

Tvättholkarna var runda laggkärl av trä sammanhållna av tre eller fyra galvaniserade järnband. De smalnade av lite mot botten och kan ha rymt 80–100 liter. Våra äldsta holkar var tillverkade för ändamålet. De nyaste var gjorda av tomma sirapsfat som fanns att köpa. Faten sågades av på mitten och fick ett extra järnband vid överkanten. Ett sirapsfat gav då två mycket bra tvättholkar.

Byketavler och böstle

I tvättstugan förvarades de *byketavlor* som man klappade den läckade tvätten på, när den sköljdes och de klapprä, *böstlar* (från *böste*, ungefär: att slå en serie slag), som användes att *klappe byk* med.

Byk med björkaskelut

Fram till första åren på 1950-talet gjorde min mor gammaldags byk av vittvätt två gånger om året. Vårbyken gjordes i slutet av maj, omedelbart efter att vi slutat med vårsådden. Höstbyk gjordes i oktober, då det förhoppningsvis kunde vara rätt varmt och soligt under de dagar som brukar kallas Brittsommar.

Vårbyken var den största, för den innehöll vittvätt från de sju-åtta månader som gått sedan höstbyken. Det mesta var lakan och handdukar, men det var även vita underkläder av bomull. Det kunde vara 35–40 lakan med i en vårbyk.

I äldre tider hade männen vita arbetsskjortor och kvinnorna vita *särke* (linnen), båda av hemvävt tyg, och de bykades också. En stor del av handdukarna var gjorda av juteväv, *säckhandduke*, som vi torkade händerna på i vardagslag.

Luten

Som tvättmedel i bykkaret användes aska från björkved eller rättare sagt den lut som bildades genom att hett vatten fick rinna genom en säck fylld med björkaska. Den verksamma substansen i luten var kaliumkarbonat – det som kallas pottaska och förr var en viktig råvara, bl.a. vid tillverkning av glas och såpa.

Björkaska samlades ihop under eldningssäsongen, då vi eldade periodvis med enbart björkved. Aska från lövträ innehåller mer kalium än aska från barrved och ger då en starkare lut. Alved fick inte användas, för då kunde tvätten missfärgas brun, medan aspved gav för stark lut. Kolbitar plockades bort ur askan och ungefär 30 liter packades i en säck av hemvävd lakansväv och öppningen på säcken knöts igen stadigt.

Bykekaret görs klart

Det stora bykekaret skurades invändigt med rotborste och såpa före byken. I botten lades två glesa, korsade lager skalade enpinnar. Pinnarna var ungefär 40 cm långa och 3–4 cm i diameter. Runt hela botten restes sådana pinnar med en knapp handsbredd mellan, i 45 graders vinkel mot sidorna.

Pinnarna var till för att luten säkert skulle rinna ur tvättgodset och hitta fram till avtappningshålet. Stannade luten kvar i tvätten kunde det bli frätskador. I en del familjer använde man på senare år ett lager tomma literflaskor i botten på karet för att få bra dränering.

Pinnarna täcktes sedan med ett *skynke* (tygstycke) av grov lärft, ungefär 1,5 x 1,5 meter. Mitt i karet lades sedan säcken med aska. Den plattades ut så mycket som möjligt och sveptes in i skynket, för att undvika direktkontakt med tvättgodset.

På andra bykdagens morgon sattes pluggen i avloppshålet på karet och 50 liter hett vatten fylldes på, så att det stod över *askesäcken* och fuktade genom

allaska. Det vattnet fick stå kvar i karet till kvällen, och luten som bildats tappades sedan ner i ett laggkäril som stod under avloppet. Kärlet skulle rymma ungefär dubbla volymen av vattenvärmaren som luten värmdes i vid läckningen.

Sedan var bykkaret färdigt för att plocka i tvättgodset. Men allt som lades i karet skulle blötläggas och handtvättas först tills all synlig smuts och alla fläckar var borta. Läckningen med björkaskelut tog bara bort det allra sista av smutsen och gjorde vittvätten skinande vit. Så här gick en byk till:

Första dagen

Dag ett på eftermiddagen värmdes vatten i vattenvärmaren och all tvätt blötlades i varmt vatten med tvättmedel i. Tvättsoda var det vanligaste blötläggningsmedlet för länge sedan, men ersattes senare av den tidens tvåltvättmedel. Från 30-talet minns jag Vita Tvättbjörn. Senare kom Persil, Henko, Omo och Radion.

Andra dagen

Dag två var det förtvätt för hand och till den gick det åt minst två tvätterskor. De stod bredvid varandra med varsin stor balja på tvättbänken och skrubbede, *stukede*, all tvätt för hand mot en tvättbräda, *stukebräe*. Till den tvätten var grönsåpa vanlig och man hade också tvättmedel i vattnet.

Var det riktigt noga och det fanns tillräckligt med folk som jobbade med byken, skrubbedes allt i två omgångar. Den ena tvätterskan skrubbede bort det värsta i sin balja och lyfte sedan över till nästa som skrubbede hela tvätten ytterligare en gång i lite renare tvättvatten.

Tvättbrädor

Jag har inte kunnat kontrollera om det är sanning, men jag har hört att tvättbräda började användas först i slutet av 1800-talet. Förut gnuggades allt mellan händerna. De första tvättbrädorna var tillverkade av lokala snickare av en bred bräda av björke med inskurva räfflor tvärs över.

De tvättbrädor jag minns från ungdomen såldes av lanthandlare och järnhandlare. En sort hade vågig plåt av zink eller galvaniserad stålplåt att gnugga tvätten mot. Den bästa och hållbaraste hade en tjock, korrugerad glas-skiva inlagd i trästommen. Glaset gick inte att slita ut, vilket däremot plåten gjorde.

Undan för undan som tvättgodset var förtvättat vreds det ur och lades upp på t.ex. de *byketavler* som skulle användas till klappningen. Tvättgodset fick inte vara hopknölat, utan skulle ligga hoplagt i något som kan liknas vid långsmala paket.

Iläggning i karet

På kvällen andra dagen lades det förtvättade ner i bykkaret. Man började med att fylla ut runt asksäcken och lade sedan tätt packade och någorlunda vågräta varv. Inget fick slätas ut, så att det bildade ytor som luten kunde stanna upp mot och det som lades i ett varv skulle korsa det som låg i varvet inunder.

I botten lades sådant som varken var ömtåligt eller värdefullt och som var hårt smutsat, t.ex. säckhanddukar. Överst lades dukar och servetter – det som man var rädd om och som inte var så smutsigt. Ovanpå breddes ett lakan ut över hela innehålllet för att sila bort fasta partiklar som kunde komma med i luten som östes på.

Läckningen

Sedan var det dags för att *läcke byk*. *Öse byk* var den andra lokala benämningen på den proceduren. Luten från fuktningen av asksäcken östes över i vattenvärmaren, späddes med vatten till fulla värmavolymen och värmdes till kokning.

Med en plåtskopa som rymde fem liter och hade ett halvmeterlångt träskافت östes den heta luten över i bykkaret och fördelades jämnt över tvätten. En ny sats lut, spädd med vatten, värmdes och hälldes över tvätten.

Efter ett par omgångar ösning var lutvolymen tillräcklig för att det skulle finnas lut att fylla på i vattenvärmaren så fort en omgång var hälld på tvätten. Ungefär åtta fulla vattenvärmare gick det åt innan det var färdigt. Efter tre–fyra omgångar ösning plockades det översta lagret med fina dukar och servetter bort och lades i vatten i en holk. Det var för att minska påfrestningarna från luten.

Under hela läckningen kontrollerades styrkan på luten som värmdes. Man tog lut på ett finger och smakade på den. Var luten för stark, späddes den med vatten.

Läckningen kom ofta inte igång förrän sent på kvällen och pågick i två-tre timmar till framåt midnatt. När den slutat fick avtappningshålet stå öppet till nästa dag.

Långt före min tid, medan det fanns gott om folk på landsbygden, brukade bykläckningen bli något av en nöjestillställning. Byns och den närmaste trakten ungdom samlades och hjälptes åt med ösningen och kunde ha riktigt roligt tillsammans i vårkvällens dunkel eller senhöstens mörka förnatt. Gamla människor har berättat om hur de kunde gå och längta efter att bykningen i byn skull börja och bjuda på så trevlig samvaro för ungdomen.

Tredje bykdagen – klappe byk

Dag tre hördes klapptränas daskande mot den våta tvätten halvkilometervis runt bygden och tjoftals meter tvättlinor hängdes fulla med bländande vit tvätt.

Dagen började med att en värmare med hett vatten hölls över byken i karet och fick rinna igenom som en första bortsköljning av luten.

Den dagen behövde kvinnorna ha tur med torkvädret, för annars blev det mycket merarbete innan tvätten var torr och kunde tas under tak. En folklig föreställning sa att den kvinna som hade tur med torkvädret, när hon tvättade, också hade tur med manfolk, dvs. hade lätt för att få manligt sällskap.

Utomhus på en gräsbevuxen yta ställdes det upp tre ungefär 100-liters laggade, runda tvättholkar fulla med kallt vatten. Bredvid dem ställdes byktavlor, en för varje tvätterska.

Tavlorna var gjorda av en tjock ca 25 cm bred och 120 cm lång plank med ett par ben iborrade underifrån i vardera ändan. Det ena benparet var ungefär 15 cm kortare än det andra, för att vattnet från tvättgodset skulle rinna i riktning bort från den som stod vid den höga ändan och klappade.

Undan för undan bars tvätten ut från bykkaret. Ett lakan i taget vecklades ut och drogs upp och ner i vattnet i holk nummer ett. Lakanet veks ihop till ett avlångt »paket» och lades på byktavlan. Medan det klappades med ordentligt hårda slag med klappträet hölls det fast och vreds långsamt runt med vänsterhanden. Vridningen gjordes till en del för att »paketet» inte skulle veckla ut sig. Handdukar och mindre plagg lade man ihop flera av för att få tillräckligt mycket att slå på med klappträet.

När det mesta av vattnet var urklappat doppades tvätten i holk nummer två, klappades ur igen och doppades en gång till i holk nummer två, klappades ur, slutsköljdes noga i holk nummer tre, vreds ur för hand och var sedan färdigt för torkhängning.

Vattnet i sköljholkarna byttes »vid behov» och holkarnas inbördes ordning i sköljningen växlade därefter.

I slutet av 1940-talet brukade mor leja två kvinnor till hjälp med klappningen och det var då tre klappträn igång. De där tre kvinnorna kände varandra väl och dagen började med prat och skratt under arbetet. Men det var ett fysiskt mycket ansträngande jobb och alltefter timmarna led blev det tystare och tystare. Frampå eftermiddagen fortsatte klappningen under sammanbiten tystnad, trots värkande ryggar, domnande armar och svullna händer.

Mitt arbete den dagen var att bära fram och byta sköljvatten i sköljholkarna och att sätta upp klädlinor på krakstör för tvättorkningen. Med ungefär en meters mellanrum och femton meters längd spändes linorna upp i rad efter rad tills all tvätt var hängd.

Det gick åt ungefär sex fulla 15-liters hinkar till varje holk och de skulle pumpas upp för hand med gårdspumpen och bäras ungefär tio meter. Det var ett arbete som var i tyngsta laget för kvinnfolk.

Men det fanns mindre arbetskrävande metoder för den som hade en sjö eller ett vattendrag i närheten. Med häst och vagn kördes då bykkaret med innehåll till sjön eller ån. På många ställen fanns uppbyggt klappbryggor över vattnet. Där låg den som klappade på knä vid en fast byktavla alldeles ovanför vattnet och sköljde i vattnet bredvid. Särskilt bra gick detta, om vattnet var strömt, för

då var det nytt, rent vatten varje gång tvätten doppades ner och sköljdes. En annan metod för klappning av byk i sjö, som en grannfru använde, var att göra det ute på sjön i en drivande eka.

Torkning av tvätt

Var inte torkvädret bra vid byken, blev inte tvätten torr under den dag den hängts. Var det risk för regn under natten, samlades den halvtorra tvätten in på kvällen, förvarades i tvättstugan och hängdes ut dagen efter.

Vid höstbyken kanske det inte var väder alls för att torka tvätten torr utomhus. Då hade vi krokor iskruvade i vindstaket på bostadshuset, satte upp tvättlinor på dem och torkade tvätten på vinden. Det kunde ta flera dagar innan den var torr.

Vintertid hängdes den blöta tvätten till tork i kylan på vinden. Den frös snabbt ihop och blev nästan som plåt. Efter någon vecka hade vattnet »frusit ur» och tvätten kunde tas ner och efterbehandlas.

Övrig tvätt

Det var bara till vittvätt det gick att använda metoden med läckning med björkaskelut. Kulörtvätt och ömtåligare tvättgods tvättades i balja och med tvättbräda. Det som tålde blötläggning lades i blöt över en natt innan den egentliga tvätten.

Mindre mängder vittvätt kokades rena i en gryta tillsammans med tvättmedel. Det gjordes för det mesta i tvättstugans vattenvärmare, men mindre mängder kokades också i stora kokkärl för hushållsbruk på köksspis.

Tvättmedel

Luten från läckningen hälldes inte ut, utan togs tillvara. Den användes sedan som tvättmedel för blötläggning och kokning av mindre mängder vittvätt mellan storbykarna.

Ett annat tvättmedel för samma ändamål var *lutpulver*. Det såldes i små plåtburkar av samma typ som lackfärg nu säljs i. Pulvret var starkt frätande och därför en mycket riskabel produkt. Det hände att både barn och vuxna fick svåra frätskador av lutpulver och lut genom oavsiktlig förtäring eller kontakt med ögonen.

Grönsåpa var mycket använd för handtvätt och det fanns även s.k. *tvättvålar* att köpa sedan strax före första världskriget. Ännu tidigare hade hushållen kokat sin egen såpa av ben och fett och lut från björkaska i samband med höstslakten.

Det som nu kallas *hushållssoda* användes mycket som blötläggningsmedel för vittvätt. Kulörtvätt tappade färgen av soda, men eftersom soda var billig,

använde en del hushåll soda till att tvätta blåa arbetskläder i. Resultatet blev att arbetskarlarna i deras familjer gick klädda i ljust blågrå blåkläder efter några sodatvättar.

Fabrikstillverkade tvättmedel

Fabrikstillverkade tvättmedel användes allmänt på 1930-talet. *Tvättpulver* eller bara *pulver* var den lokala benämningen på dessa. *Skärpt* (skarpt) var ett annat vanligt namn för alla sorters medel som tog bort smuts från tvätt eller användes till rengöring.

1936 kom de första tvåltvättmedlen till Sverige. De såldes dels som blötläggningsmedel, dels som egentliga tvättmedel. Kooperativa förbundet hade sina egna märken och Köpmannaförbundets handlare sålde andra.

Från ett julkafferep någon gång 1938 minns jag att det blev en animerad diskussion mellan ett par kvinnliga gäster om vilket tvättmedel som var det bästa och som gav den vitaste tvätten. Den ena handlade på Konsum och höll på deras märken. Den andra köpte sitt tvättmedel i en privat affär och tycket det var det bästa. Vårdinnan måste ingripa och skoja bort det som höll på att bli en träta.

I början av 1940-talet kom tvåltvättmedlet Radion och det såldes med sloganen »Det är skillnad på vitt och Radion-vitt». Kanske var Radion det första tvättmedlet som innehöll optiskt vitmedel.

1956 lanserades de syntetiska tvättmedlen och av dem blev Surf det ledande och mest uppmärksammade. »Renare tvätt – på lättare sätt – med Surf» var sloganen från tillverkaren Sunlight i Nyköping. »Ingen blötläggning – bara en sköljning» var en annan reklamramsa.

Det var till stor del tvättmaskinerna som drev fram nya tvättmedel. De gamla tvåltvättmedlen skulle lödöra mycket för att vara effektiva vid handtvätt. I tvättmaskinerna blev den egenskapen en stor nackdel och förhindrade en god tvätteffekt och gjorde att hela maskinen kunde svämma över av tvällödder.

När syntettvättmedlen kom var inte uppmärksamheten så stor på att tvättmedel kunde ge kontaktallergier. Jag minns flera kvinnor, bl.a. min mor, som fick eksem på händer och armar av att handtvätta i Surf. Reklamens påstående om »bara en sköljning» var också en fara för att tvättmedelsrester i kläder som bars direkt mot huden kunde ge problem.

Efterbehandling av en tvätt

När tvätten var torr återstod ett drygt arbete med efterbehandling innan allt var inlagt i linneskåp, lådor och koffertar. Den brukade ta tre dagar, full dagtid, för två personer. Den totala tiden för en storbyk med läckning blev då en hel arbetsvecka (sexdagars) för två personer plus förstärkning med extra person under dagen med klappning.

Mangling

All tvätt skulle manglas eller strykas. Fram till 1936 manglade min mor och mormor allt med mangeldon – rulle och mangelbräda – på ett stort fällbord av ek. Det året åkte min far in till Vimmerby med häst och vagn en lördag och kom hem med en alldeles ny mangel fastsurrad på vagnen. Jag minns hur mor slog ihop händerna och nästan skrek av förtjusning över nyförvärvet.

Detta var slutet för den mycket påfrestande manglingen med mangeldon. Den nya mangeln var så unik i grannskapet att några av våra grannar brukade komma med fulla korgar mangelfärdig tvätt och mangla hos oss. Under hela min skoltid var det mitt jobb att dra mangelveven och att smörja lagren med symaskinsolja.

Strykning

Strykningen gjordes med strykjärn av massivt järn som värmdes direkt på järnspisen. Minst två strykjärn gick det åt – ett som var igång på strykbrädan och ett som stod på spisen och värmdes upp. Man kontrollerade strykjärnets temperatur genom att ta saliv på fingret, slå fingret mot stryksulan och lyssna på det spottande ljud som uppstod.

1944 blev vår gård ansluten till elnätet och vi fick tillgång till 220/380 V växelström. En av de första elektriska hushållsapparater vi köpte var ett strykjärn. Det var av märke Elektro-Helios och inte på mer än på 450 W i effekt. Det hade ingen termostat och man reglerade temperaturen genom att sätta i och ta ur stickkontakten. Strykjärnet var inte skyddsjordat och huset hade förresten inga jordade uttag.

Den låga effekten gjorde att risken för överhettning inte var så stor och att intervallerna med stickkontakten i blev rätt långa. Vid pressning med våtduk måste man istället att ta paus då och då för att järnet skulle hålla tillräckligt hög temperatur.

Strykbrädan var klädd med det som kallades *Hälleforsfilt*. Det var en tjock, gulvit filt som använts till banorna i pappersmaskinerna i Hällefors pappersbruk i Silverdalen.

Arbetsmiljön

Att den här sortens tvätt var ett mycket tungt arbete har jag redan sagt. Rygg, axlar, armar och händer blev hårt ansträngda för att inte säga överbelastade. Det kalla vattnet vid sköljningen var en extra påfrestning och var det kyligt väder, var det ändå värre.

Den mest synliga, negativa påverkan på tvätterskorna var på händerna. Att nästan utan avbrott arbeta med händerna i tvättvatten med lut eller tvättmedel i och sedan i sköljvattnet frestade på skinnet mycket hårt.

Allt hudfett försvann och vattnet löste ut alla nyttiga salter ur huden. Resultatet blev att den tjockare huden inne i handen blev vitblek och svampig och det tog någon dag innan skinnet återhämtade sig.

Hanteringen av het lut och hett vatten var också riskfylld, men jag minns inte någon enda tvätterska som skållade sig av sådant. Troligen var det så att alla flickor på den tiden fick lära sig enkla och effektiva säkerhetsrutiner från tidig barndom och därför lättare klarade riskerna. Det var rutiner som arbetats fram genom århundradens hantering av skållvatten och eld och som nu är nästan helt glömda.

Linneförrådet – hur det användes och förnyades

Linneförrådet i mitt föräldrahem bestod av två uppsättningar av sänglinne och handdukar – en för vardagsbruk och en till »fint». Gränsen emellan dem var lite flytande, men en del var definitivt avsatt för gäster. Eftersom sådana, framför allt nattgäster, var sällsynta, blev det linnet inte mycket använt.

Vävda vita dukar för matbord var bara pålagda till »fint». Var det någon sådan duk på till vardags, så var det inne i salen. Matbordet till vardags, köksbordet, hade istället alltid en vaxduk.

Linneförrådet till fint ska jag inte orda om. Det jag vill berätta om är vardagsvarorna – det man torkade sig på efter tvättning och bad och sov emellan eller på om nätterna.

Säckhanddukar

Vardagshanddukarna framför alla andra var de som brukade kallas *säckhandduke*. Benämningen kom av att de var sydda av begagnade jutesäckar. Sådana handdukar tillverkades långt in på 1950-talet.

Att de var så populära hade två orsaker. Den ena var att det var en bra handduk med god uppsugningsförmåga, den andra att de var billigare i anskaffning än alla andra alternativ, även om tillverkningen krävde en del arbete.

Från min barndom kommer jag ihåg annonser om »Extra prima, en gång använda spannmålssäckar av jute» som bjöds ut mot postförskott eller efterkrav i bland annat Jordbrukarnas Föreningsblad, föregångaren till nuvarande tidningen Land. Det var sådana säckar som den tidens husmödrar skickade efter och sydde handdukar av. För att komma upp i fraktfri leveransstorlek brukade min mor köpa säckar tillsammans med en eller ett par grannfruar.

En fullstor jutesäck som skulle rymma 100 kg spannmål höll, gissningsvis, måtten 75 x 120 cm och hade sömmar i båda sidor (sydd av 75 cm bred juteväv). Sömmarna sprättades upp och av vävstycket blev det fyra eller fem handdukar som hade stadkant på kortsidorna och fällades på långsidorna. Hängare syddes i och handdukarna fick gå med i byken innan de användes första gången. Utöver att de blev rena av den heta luten, förbättrades också uppsugningsförmågan, som var rätt dålig för helt otvättad juteväv.

För varje ny bykning blev handdukarna mjukare och mjukare. Ytan blev luden och färgen blektes ur. Det ursprungligen bruna förvandlades gradvis till en gulaktig, rätt tilltalande färg. Just när handdukarna nått den färgtonen var de som bäst att torka sig på.

Handduk med riv

En ny säckhandduk rev ordentligt, om man använde den till ansiktet. På den strävheten byggde man, när man ville skämta med tonårspojkar som just börjat få »fjun på hakan»:

– *Inte behöve du å rake da, inte. Det där lille fjunet kan du väl gno bôrt med en säckhandduk istället.*

Säckhandduken passade inte riktigt ihop med rakvanorna karlarna hade förr. Skäggstubben på hakor som bara rakades en eller två gånger i veckan rev lätt loss jutefiber som blev sittande kvar. För att *kunne vise sa för fôlk* måste man titta sig i spegeln och gnugga bort luddet.

Användning

Det var alltid tre säckhanddukar framhängda hemma och de hängde i ordning allt efter hur smutsiga de var. Den renaste var reserverad för kvinnohänder i matlagning och bak. Den närmast för lite smutsigare händer och den lortigaste för karlhänder som blivit rejält ingrodda av djurskötsel och jordbruk.

När mor inte ville få den lortigaste mera ingrodd slängde hon den i tvätten, flyttade de två andra ett steg åt det smutsigare hållet och tog fram en ren och hängde där den förut renaste hängt.

Den här graderingen av handdukar kan låta lite märklig för den som alltid haft tillgång till »rinnande varmt och kallt vatten» och kunnat tvätta sig riktigt ren, oavsett hur smutsiga händerna varit. När hårt smutsade händer skulle tvättas i ett tvättfat och med mycket begränsad tillgång på både kallt och varmt vatten, blev de aldrig riktigt rena av själva tvättningen. Det sista av lorten *smorde en å sa* (smorde man av sig) på handduken och då kunde det vara tacknämligt att inte göra det på en som var helt ren.

När säckhanddukarna blivit för slitna hamnade de i lagården. Där användes de till att torka av juver och spenar på korna före mjölkningen. Avtorkningen hade dubbelt syfte. Den tog bort löst sittande smuts som annars kunnat hamna i mjölken och den utlöste tömningsreflexen som gör att juvrets innehåll av mjölk pressas ned i spenarna och blir tillgänglig för urmjölkning.

Kvicksilverbetning – risk för handdukssömnad

Under 1950-talet började allt utsäde behandlas (betas) med kemiska medel för att motstå växtsjukdomar som kunde minska skördarna. Betning var ur ren växtodlingssynpunkt både billig och lönsam, men betningsmedlet innehöll en kvicksilverförening som visade sig vara ett lömskt miljögift. Kvicksilverbetningen höll på att bli rena katastrofen för fröätande fågelarter och rovfåglar som hade fröätarna som bytesdjur.

Betat utsäde var tydligt rödfärgat för att visa att det inte fick användas till

foder eller föda. Säckarna betat utsäde förvarats i fick heller inte användas till i sådant ändamål och var därför märkta med en varningsetikett fastsatt med ståltråd.

Etiketten var lätt att ta bort och därför var det tveksamt om begagnade jutesäckar som bjöds ut var fria från betningsmedel. Den som köpte begagnade säckar gjorde därför klokt i att tvätta säckarna fria från eventuellt betningsmedel, antingen de skulle användas till foderspannmål eller det skulle sys säckhanddukar av dem.

Ansiktshanddukar

För att torka ansiktet med i vardagslag hade vi oftast framhängt en hemvävd, enkel handduk vävd utan några krusiduller i halvlinne (varp av bomull och inslag av lin eller tvärt om). Ett annat alternativ för vardagens ansiktstork var finhanddukar av hel- eller halvlinne som var för slitna för att riktigt duga till fint.

Inte personliga handdukar

En vana som inte var känd på den tiden var att ha personliga handdukar för varje medlem i familjen. Ingen funderade, vad jag kan förstå, på huruvida det skulle kunna finnas några estetiska eller hygieniska invändningar mot att torka ansiktet på samma handduk som övriga i familjen.

Bakhanddukar

Ibland bjöds det också ut vita sockersäckar att köpa per postorder. De hade troligen rymt 50 kg socker och var av väv som var lite grövre än lakansväv. Eftersom socker är relativt tungt i förhållande till sin volym, var säckarna mindre än dem som det varit mjöl i.

Sockersäckarna användes till att göra s.k. bakhanddukar av. De användes vid brödbak till att hölja över deg och plåtar under jäsningen och det nygräddade brödet medan det svalnade. De handdukarna var också bra till att torka disk med.

Sänglinne

Överlakanen var på senare år sydda av köpt lakansväv och, vad jag kan minnas, i ett stycke (utan mitsöm). Underlakanen var med söm på längden mitt i, dvs. de var hopsydda av två ca 70 cm breda våder. Oftast var de hemvävda och av rätt grovt garn som gav en sträv yta.

Säcklakan

Det fanns också ett lågbudgetalternativ för lakanstillverkning och även i det fallet rörde det sig om säckar. Men det var inte jutesäckar, utan säckar som det varit mjöl i. De var tillverkade av något som mycket liknade lakansväv.

Mjölsäckarna sprättades upp i sidorna och syddes ihop två och två. De gav då ett lakan som blev ungefär 130 x 210 cm – en fullt tillräcklig bredd och längd för den tidens sängar som sällan var större än 80 x 190 cm.

Örngott

Örngotten hade alltid isydd spets på översidan och var av köpt lakansväv. Tillammans med underlakanen var det örngotten som blev hårdast smutsade av människokroppar som i avsaknad av bad och dusch och något vettigt ställe att tvätta sig på i tvättfat och balja gärna lämnade från sig lite smuts på sänglinnet.

Vända lakan

När underlakanen började bli halvslitna på mitten var det dags att sprätta upp mittsömmen och sy ihop det som varit sidorna i en ny mittsöm. På det viset kunde man förlänga den totala livslängden åtskilligt. Man fick inte vara snål på sitt eget arbete. Men vad hade den som inte hade pengar att ta till utöver egen arbetskraft, om hon skulle få familjens ekonomi att gå ihop?

Bad och hygien

Vådan av att bada

Att hålla sig ren genom att bada var ingen självklarhet och räknades inte som något behov bland människor i gamla tider. Tvärtom såg man med stor misstänksamhet på att utsätta sin kropp för sådant. Sloganen »Bad är hälsa» var inte kommen ur allmogens inställning, utan var ett försöka att motverka den gamla åsikten att bad var både onödigt och ohälsosamt.

Man ansåg att människokroppen hade en medfödd förmåga att hålla sig ren utan bad och tvättning. »*Ä kröppen fresk, så håller han sa ren*», var ett talesätt som gällde bland äldre människor in på 1950-talet.

Julbadet

En av mina grannar då var en filosofiskt lagd levnadskonstnär född 1892. Han levde ensam på en av de närmaste granngårdarna och brukade bada en enda gång varje vinter. Det var på julnatten han värmdes mängder av vatten på köksspisen, satte in en stor tvättholk på golvet och tog ett grundligt och njutningsfullt bad.

Innan han började hade han tagit av köksmattorna och tagit in piassavakvasten från bron. När han torkat sig torr stjälppte han ut badvattnet på golvet och med piassavakvasten gav han köksgolvet den enda skurningen det fick per år.

Sedan tog han på rena kläder och klädde julgranen i salen. När det var klart, var det den tiden att folk for till julottan i Vimmerby. Då var det dags att tända de levande ljusen i granen och ställa den så att julottefarna på Venavägen kunde se den genom fönstret.

Med fiolen under hakan satt han sedan och spelade »Var hälsad sköna morgonstund», tittade på juleljusen och tyckte julstämningen var god.

Ihjälbadade luffare

För den som levat ett långt liv utan att bada kroppen ren med tvål och tvagning var det livsfarligt att bli badad. Det berättades om luffare och andra enstöringar som hamnat på sjukhus eller ålderdomshem och blivit ihjälbadade. Man sa att den påtvingade badningen hade avlägsnat det skyddande skikt av hudfett och lort de hade på kroppen. Alla porer blev öppnade och bakterier gick rakt in i kroppen och åstadkom dödliga infektioner. Vårdpersonal på sjukhus och ålderdomshem har berättat att även där var detta en allmänt spridd uppfattning.

Pelle på Li'a

I Lönneberga inte helt obekanta socken fanns förr en kantor och skollärare som hette Viktor Haak. Han skrev dikter på dialekt under pseudonymen *Danjel ve Kôrsgrinna*. Ett av hans opus handlar om hur nyttigt det är att undvika att bada. Dikten bygger på en verklig händelse.

Det var en man, »*Pelle på Li'a*», som skulle fylla hela 90 år och han var fortfarande pigg och rask. Det var mycket ovanligt på 1940-talet att folk blev så gamla, så Vimmerby Tidning ville skriva en artikel om krutgubben Pelle.

En journalist åkte ut till *Li'a* och intervjuade 90-åringen. Men han var både fåordig och ovillig och det blev inte mycket underlag till en artikel.

Till slut ville då journalisten veta vad Pelle trodde det berodde på att han kunnat bli så gammal. Pelle satt tyst och fick frågan på nytt.

Dikten slutar så här: »*Då vände sa Pelle på stolen å sade: 'Dä kanske bero på ja allri ha bade?'*»

Daglig tvättning

Att sköta den personliga hygien på ett sätt som skulle vara acceptabelt nu var i praktiken omöjligt i min uppväxt. De flesta saknade vattenledning in till huset och det fanns inget utrymme där det gick att stänga om sig och ens tvätta sig ostört, mycket mindre bada. Så sent som i början av sextioalet saknade hälften av alla hushåll på landsbygden badmöjlighet.

Då liksom nu var variationerna mellan familjer och människor stora vad gäller tvättning och bad. Helt klart är att de begränsade möjligheterna gav en betydligt glesare frekvens vad gäller att göra kroppen ren genom bad eller dusch.

Från andra halvan av 1940-talet minns jag grannar och bekanta, av medelålder och mera, som garanterat aldrig badade under hela den del av året då det inte gick att bada i sjön. I andra ändan av skalan för personlig hygien fanns människor som på alla sätt gjorde sitt bästa för att tvätta bort lorten från sitt skinn så ofta som möjligt.

Den dagliga hygien bestod av att tvätta ansiktet och händerna varje morgon och sedan handtvätt när händerna blivit smutsiga. Ett tvättfat i emalj på spiselhällen var det vanligaste. Det var inget ovanligt att flera personer tvättade händerna i samma vatten. Den som fick bära tunga vattenspannar, kanske hundra meter, slösade inte med vatten.

På kvällen efter en dag i damm och lort brukade vi tvätta av oss i ansiktet, om halsen och på händer och armar. Så fick också fötterna en omgång, men bara om de var synligt smutsiga. Stort mera blev det inte av daglig hygien. Resten av kroppen tvättade vi kanske bara en gång i veckan och då var det i ett tvättfat på en stol. För de unga blev den kroppstvätten innan de cyklade iväg till lördagskvällsnöjet.

Tvättning inför stadsresan

De vuxna gjorde för länge sedan kroppstvätten före kyrkbesöket på söndagsförmiddagen, om de nu var kyrksamma, eller före stadsresan på lördagen. Det var delvis en särskild mening och avsikt i detta.

När man åkte till stan, kunde man riskera att bli sjuk eller skadad på något vis och bli körd till läkare eller sjukhus. På sådana ställen fick man *skäms öjjna u sa* (skämmas ögonen ur sig), om man blev avslöjad med t.ex. lortiga fötter. Man var också angelägen att ha rena underkläder på sig av samma anledning.

Detta berodde mycket på att den tidens sjukvårdspersonal ofta hade för vana att anmärka på patienternas »dåliga hygien» på ett mycket nedlåtande och kränkande sätt med ord och åtbörder. Syftet med detta var ur deras synpunkt vällovligt. De ville uppfostra människor till ett mera hälsosamt liv. Det var sätet det gjordes på som var så fel, men det ingick som en integrerad del i relationerna mellan offentliganställda med högre yrkesstatus och »allmogen».

Laga förfall för renlighet

Bondhustrun Agnes var nog utan konkurrens den mest lortaktiga kvinnan på trakten. Det gällde både städning, matlagning, mjölkhantering och personlig hygien. Men hon var också en kvinna som inte lät sig hunsas eller tryckas ned utan att protestera.

En dag när Agnes utfodrade mjölkkorna bar det sig inte bättre än att hon blev stängad i bröstet av en ko. Ett par brutna revben och ett rejält köttår blev resultatet och hon fick köras i ambulans till sjukhuset i Vimmerby.

När vårdpersonalen fick av henne kläderna höll de på att baxna – så ingrott lortig var hon och så illa luktade hon. När de försökte skrubba henne ren, kunde de inte låta bli att påpeka att hon nog borde hålla sig lite renare i fortsättningen. Men hon blev inte svaret skyldig.

– *Jaa, dä ä inget svårt för er å hålle er rene! I som få gå här i ere vite, fine rocke å allri ä i närheten å nån lort på hele länge dan å har badrum å bade er i. En annan få grose mä dyngge å djur å lort daa i änne å inget badrum har en. Då ä dä inte så lätt å hålle sa ren, inte.*

Slaskvatten

När vi hade tvättat oss, tog vi tvättfatet med ut på bron och kastade iväg tvättvattnet så långt bort från huset som vi bara orkade. Vi hade en brant sluttning utanför köksdörren och utför den hivade vi iväg det. Det gjorde vi för att slippa fylla på i slaskhinken i onödan. Det kändes jobbigare att bära ut slasken än att bära in vattnet. Slaskhinken var full för jämnan tyckte kvinnorna, för det var de som fick bära ut den. Att den fyllnade till så kvickt och så ofta gjorde att min mormor döpte den till *fyllekaja* (fyllkajan).

Lortiga fötter

– *Han va så lorti om hännerna, så di va som fötter*, sa en av flickorna i min klass i småskolan.

Lortiga fötter var ett kapitel för sig i den tidens hygien. Mest berodde det på att det som framför allt männen arbetade med var så dammigt och smutsigt. Det var också bökigt och obekvämt att tvätta fötterna och det var bara på väg i och ur sängen som någon kunde se om fötterna var rena eller ej. Det var några av anledningarna till att fottvätten var sorgligt försummad och då speciellt bland män.

Bad i tvättstugan

Under vintern var det tvättstugan eller brygghuset, om det nu fanns ett sådant, som var det enda ställe där det gick att krypa ner i något som liknade ett bad. När jag var i förskoleåldern brukade mor värma vatten där, sätta ut bykkaret på jordgolvet och bada oss tre barn i det. Karet var så stort att det rymde alla tre och mor stod bredvid och var baderska.

Bad hos bekanta

Strax före andra världskriget byggde en av mors kusiner en villa med badrum i källaren i villaområdet Aby i Vimmerby. Dit brukade vi cykla då och då under 40-talet och få ett bad i riktigt badkar. Det fanns också ett kommunalt bad i Varmbadhuset i Vimmerby, men vi utnyttjade aldrig den möjligheten.

Den första bastun

En annan möjlighet till bad kom till strax efter andra världskriget. Det var en bonde i grannbyn Slättfall som inredde en vedeldad bastu i ett nybyggt uthus. En kväll i veckan var det dambastu och en annan herrbastu. För 50 öre kunde vi bada torrbastu och duscha oss i iskallt vatten efteråt. Det fanns inte vattenledning i huset, så före varje badkväll bar bastuvärden en högt placerad behållare full med vatten. Från den gick sedan en slang med duschstril och avstängningskran.

Bada i sjön

På somrarna blev det bekvämt att hålla sig ren, för då gick det att bada i sjön. Huvudsyftet med det badandet var att tvätta av sig all den smuts som fastnat på kroppen under dagarnas arbete med höskörden. Stående upp till ändalykten i vattnet tvålade man in kropp och hår och sköljde sedan av sig med en liten simtur.

Det blev ofta så sena kvällar att det började mörkna innan man kom iväg till sjön när det kom till början av augusti. Var det i brådaste höskörden, åt vi kvällsmat vid klockan sju och arbetade en dryg timme efteråt. Eftersom det inte var infört sommartid då, så mörknade det en timma tidigare på kvällarna jämfört med nu.

Intimhygien

Det som blev mest eftersatt var intimhygien. Utöver dåliga tvättmöjligheter bidrog också den pryda inställningen till nakenhet. Det var otänkbart att stå synlig för andra och göra någon form av intimtvätt.

Ett ord som syftar på hur sällan könsorganen blev tvättade är *flänsost*. Det ordet skämtade vi grabbar med mycket i min ungdom. Det var den folkliga benämningen på det som medicinskt kallas smegma och som bildas under förhuden på mannen, om det blir för långt mellan tvättarna. Jag kan försäkra att den sortens ost inte luktade gott. Dagens unga män har troligen aldrig hört talas om detta.

Kvinnorna måste också ha haft det väldigt besvärligt med att kunna sköta sin hygien när de hade mens. Av naturliga skäl är jag lite insatt i den frågan – män skulle inget veta om så intima kvinnofrågor. Allt sådant skulle skötas i det fördolda. Vad jag minns är hur min mor tvättade något slags mensskydd. De var virkade av tjockt och mjukt garn.

Lort- och lagårdslukt

I dag skulle många människor rynka på näsan om de träffade mig och jag fortfarande levde som jag gjorde på den tiden jag var bonde. Jag måste helt enkelt ha luktat både svett och lagård. Jag förstår efteråt att det var så, för när jag bott i modern lägenhet i tätort en tid och träffade mina gamla bondekompisar till vardagslag, så märkte jag en svag lagårdslukt. Men på den tiden jag själv luktade lagård, då märkte jag inget.

Rakning

Rakning varje dag, det var ett okänt begrepp på landet förr. Snarare var det rakning varje vecka som gällde. Det var en omständlig procedur att värma vatten på spisen, tvåla in sig med raktvål och borste och raka av skägget med rakkniv eller rakhyvel och det tog för mycket tid.

Med kniv

De gamla männen i min ungdom hade börjat raka sig med kniv, men många hade gått över till rakhyvel. En bra rakkniv som de äldre männen talade om var

Heljestrands Äkta Bengall gjord i Eskilstuna. Den gick under smeknamnet *Bengallrere* (Bengallrare) och att plocka fram en sådan och strigla upp och raka sig med, det var lite status bland drängar på 20- och 30-talet.

Med hyvel

Rakblad fanns i pris från 5 öre/styck och uppåt på 40-talet. Det bästa av 5-öresbladen ansågs vara Dixi. De såldes i kartonger om hundra stycken på Vimmerby marknad av en mycket talför och underhållande försäljare. Han var rödhårig och när han provade sina »klingor» på ett eget hårstrå sa han: »Det här strået kommer från äkta Svensk Röd och Vit Boskap.»

Andra fabrikat av rakblad var Matador, Eterna (»evighetsbladet»), Gillette, Swing, Palmolive och Record.

Att raka sig med ett 40-öres rakblad var lyxigt och för de flesta fick det räcka med blad för 5 eller 10 öre. De höll inte skärpan särskilt många rakningar och då måste de skäras, striglas, på något vis. Att kasta ett blad när det blivit för slött första gången var slösaktigt.

Strigling

Det enklaste och billigaste sättet att få bladen något vassare var med hjälp av ett dricksglas. Med ett finger på bladet striglades det vasst mot glasets insida. Men det fanns en mängd striglingsapparater på marknaden.

En granne hade en sådan apparat och med den kunde han strigla upp slöa rakblad till nästan samma skärpa som nya. Hans många vänner och bekanta brukade bjuda hem honom någon kväll då och då på »striglarkaffe». Då hade han med sig strigeln, skärpte upp deras gamla rakblad och fick kaffe med dopp och kanske en sup för besväret.

Elrakning

Den första elektriska rakapparaten såg jag när jag »gjorde lumpen» i Eksjö 1951. Den var av fabrikat Philips och hade ett enda av de skär som fabriken håller fast vid än i dag. Ägaren hade köpt apparaten på den elfirma han arbetade på som radioreparatör. I mitten av 50-talet började »elrakningen» slå igenom bland yngre män och det var Philips och Braun som var de vanligaste apparaterna.

Man blev inte särskilt välrakad av den tidens apparater och de gick rätt illa åt skinnet. Gnuggade man hakan så länge att all synlig skäggstubbs rakades bort resulterade detta i mängder av irriterande småsår på hakan.

Flygfän och ohyra

Flugor

Flugor var en plåga för människor på landet förr. »Krig mot smittospridarna!» var parollen, när de började bekämpades med kemiska medel på 30-talet. Strax efter andra världskriget trodde man att DDT skulle befria världen, både från flugor och andra skadeinsekter. På 50-talet använde man t.o.m. en tysk stridsgas för att ta död på dem.

Det gick att hålla antalet flugor nere med olika åtgärder, men att slippa dem helt var inte ens att tänka på. Gödselstackar, lagårdar och kreatur på nära håll gav alltför bra förutsättningar för flugor att trivas och föröka sig.

Korna besvärades av en sorts flugor som var ännu otrevligare. De kallades för *fäflu*, var lite brunaktiga i färgen och hade en egendomlig vana att gå på tvären, när de kröp omkring.

Myggfönster

När mat skulle lagas varma sommandagar på måttligt effektiva järnspisar, blev det alltför varmt i köket och värmen måste vädras ut på något sätt. Men om fönster och dörrar öppnades, kom det in hundratals flugor på kort tid.

Till ett fönster i köket och ett i kammaren hade vi lösa extrabågar med myggnät i stället för glas. Vi öppnade och spärrade upp den ordinarie, utåtgående fönsterhalvan och ställde inifrån dit myggfönstret. Myggnätet, som köptes som metervara i järnaffärer och lantaffärer, var ursprungligen av grönlackerad järntråd och spikades fast med s.k. blåubb vid fönsterbågen.

Myggfönstren blev hårt utsatta för väder och vind och näten rostade sönder på några somrar. Troligen under 1950-talet kom det myggnät av plast som inte rostade, men de första av den sorten tålde inte solljus och höll inte länge.

Våra släktingar i Falla by en kilometer bort hade tillverkat en sommandörr för köksingången. Den hade ramverk som en vanlig spegeldörr, men speglarna var ersatta med myggnät. För att hålla igen dörren och minska tiden den stod öppen, fanns det en enkel dörrstängare på den – det som brukar kallas »dassfjäder» inom byggbranschen.

Flugfångare

Det vanligaste sättet att minska antalet flugor var med flugfångare. De bestod av en ungefär fyra cm bred och kanske 60 cm lång, genomskinlig, gulbrun rem-

sa som var belagd med ett mycket segt klistret. I klistret fanns något ämne som lockade dit flugor.

Flugfångarna köptes förpackade i en liten papptub, ungefär som en hagelpatron, och från denna drogs de ut i sin fulla längd och hängdes upp i kökstaket. Ofta följde det med ett slags manschett av papp att sätta nedtill på fångaren. Ett vanligt fabrikat var Tomtens.

När en fluga satte sig på fångaren, fastnade benen i klistret. Därefter började flugstackarens långa dödskamp. Ibland hade flugorna som fastnat vingarna fria och försökte flyga sig loss ur klistret. Av detta blev det ett vinande och mycket enerverande surr. Då gick man helt kallt och tryckte fast flugans vingar i klistret med ett finger.

Det gällde att komma ihåg var flugfångarna hängde, för klistret högg fast lika bra på hår, hud och kläder som på flugor. Åtskilliga gånger glömde man bort fångaren och gick mot den med, t.ex. håret. Dra bort den gick väl an, men att tvätta bort klistret var inte helt lätt med den tidens tvättmöjligheter

Flugjakt

Hoprollade tidningar och köpta flugsmällor är två vapen i den arsenal för flugjakt som fortfarande är i bruk. Men det fanns också en teknik för att fånga flugor levande med handen. Det var flugor som satt inom räckhåll på plana ytor man kunde fånga så.

Med handryggen vänd mot ytan flugan satt på och fingrarna kupade gjorde man en mycket snabb sväng mot flugan med lillfingersidan på handen före. För att ha någon chans att lyckas måste fångströrelsen komma rakt mot flugans framända/huvud.

Lyckades fångsten kunde man sluta handen om flugan, just när den flugit upp och inte fått fart nog att ändra kursen. Med flugan instängd i handen fick man försöka hitta den med fingrarna och klämma ihjäl den. Rätt ofta lyckades man inte få död på den, utan den flög iväg igen när handen öppnades.

Flit – första flugmedlet

Före andra världskriget kom det ett tyskt medel för insektsbekämpning till Sverige. Det hade varunamnet FLIT och liknade i lukt och utseende vanlig lysfotogen. Medlet sprutades ut som en dimma i luften med en särskild handdriven spruta – FLIT-sprutan – och den kom att bli något av ett begrepp. Sprutor av samma sort användes fram till att sprayburkarna tog över.

Flitsprutan

Sprutan bestod av en ca 50 mm grov luftpump med ett tvärställt handtag baktill. Undertill i framändan på luftpumpen fanns en behållare på ca ½ liter för insektsmedlet. Från behållarens botten löpte ett smalt rör som avslutades, tvärt

avskuret, omedelbart framför luftpumpens utblåsningshåll. Luftströmmen från pumpen sög upp av insektsmedlet och finfördelade det till mycket små droppar, nästan som en dimma.

FLIT marknadsfördes under parollen »Krig mot smittospridarna!». I FLIT-annonserna fanns bilden av en soldat i tysk 1800-talsuniform. Han gjord stram honnör, hade en stor plåtburk med FLIT som ränsel och en FLIT-spruta som vapen på axeln. »Om Ni FLIT tar i Ert val/ har Ni i Er stuga/ ej en vägglus, ej en mal/ ej en enda fluga» var tillverkarens trosvisna paroll.

Flugorna »somnade av» av medlet och kunde sopas upp med kvast och skyffel och kastas bort. Bäst var att kasta dem i järnspisen eller dränka dem i vatten, för det fanns en viss misstro mot att de verkligen var döda. Det pratades om att någon inte hade sopat upp flugorna från golvet och då hade de kvicknat till igen och börjat flyga. Om det var sant eller bara ett rykte har jag inget svar på.

»Bruka Flit»

Flit skulle också vara bra mot vägglöss och det berättades en anekdot om en kvinna som beklagade sig för en tysk bosatt i Sverige, att hon inte lyckades utrota vägglössen i sin bostad.

– *Bruka Flit, sa tysken.*

– *Men jag har väl varit så flitig som nå' n kan va, sa kvinnan, så inte är det flit som fattas.*

Flugan med nio liv

Rätt snart efter krigsslutet kom DDT-preparaten till Sverige och började användas för bekämpning av insekter av olika slag. De ansågs då som helt ofarliga för allt utom insekter. Nu är DDT totalförbjudet som ett av de lömskaste miljögifter som framställts.

Sommaren 1946 köpte vi 1 kg DDT-pulver på Lantmännens Centralföreningen och blandade det med föreskriven mängd vatten i grannens fruktträds-spruta. Med den uppslamningen sprutade vi lagården invändigt, utvändigt kring lagårdsdörrarna och också kring köksingången.

Effekten var helt fantastisk. Efter kanske en timma fanns inte en levande fluga varken i lagård eller bostad. Äntligen var vi kvitt flugplågan och effekten stod sig i månader. Först framåt hösten började det dyka upp flugor igen, men bara några få.

Nästa försommar sprutade vi med DDT igen, men då försvann inte alla flugor och vi sprutade en gång till den sommaren och då med ännu sämre effekt. Sommaren därpå kom det nya preparat som innehöll ett gift som kallades *hexaklor* och som skulle döda alla flugor lika effektivt som DDT en gång gjort. Men även mot detta blev flugorna resistenta och effekten blev bara halvbra.

Under några år kom det sedan nya gifter att döda flugor med, men med alla

gick det lika illa. Det fanns resistentastammar och från dem spred sig horder av flugor tillbaka till hus och ladugårdar.

Det var rätt klart någon gång i första halvan av 50-talet att flugorna hade vunnit kampen. Det skulle aldrig gå att få fram ett insektsgift som dödade flugor och samtidigt var nästan ofarligt för människor. Men det fanns ämnen som var så giftiga att inget levande kunde stå emot dem.

Radarremsan

Under andra världskriget hade tyskarna utvecklat en stridsgas som går att hitta i uppslagsböcker under namnet *paration*. Den kom aldrig till användning i kriget, men kemisk industri började experimentera för att ta fram en metod för att kunna använda detta dödliga gift för riskfri insektsbekämpning. Resultatet kom att säljas under varunamnet Radar-remsan i Sverige.

Det var en rödfärgad gasvävsremsa som var impregnerad med paration eller, som det då kallades, tiofosfor. Den röda färgen skulle varna för remsornas giftighet och de fick bara sättas upp i taket på lagårdar, utom räckhåll för människor och husdjur.

Som tumregel för giftigheten sades det att en cm per kilo kroppsvikt hos människan av den ca tre cm breda remsan var säker dödlig dos. Därför skulle man ha skyddshandskar och god ventilation i lokalen vid uppsättningen.

1954 köpte jag Radar-remsan första gången och den var mycket effektiv. Alla flugor försvann i lagården. Den andra eller tredje sommaren med Radar-remsor började det synas flugor igen i lagården, men de höll till nere vid golvet.

Forskare inom lantbrukssektorn skrev att en ny stam flugor hade förökats sig och tagit över. Det var flugor som hade för vana att aldrig flyga högre än ungefär en halv meter över golvet och de kom aldrig i närheten av remsorna i taket.

Återigen stod det 1 – 0 till flugorna i kampen om att kunna utrota dem med kemiska preparat. Detta var läget 1963, när jag slutade med jordbruk och boskapskötsel.

Huvudlöss och lusbekämpning

Huvudlöss är, minst sagt, aktuella runt år 2000. Nu vet vi äntligen att löss i håret inte beror på dålig hygien och vansköta bostäder. Men den kunskapen fanns inte när jag var barn. Då var det skamligt att ha löss – den mor som skickade sina barn till skolan med löss i håret fick skämmas. *Ho va inte renli å sa*, sade man.

Skolan och leken tillsammans med andra barn var, då som nu, den vanligaste spridningsvägen för huvudlössen. Lusplågan kom i omgångar – i rena epidemier – och innan jag själv börjat skolan kom mina två äldre systrar hem med löss och *smittede ner mig*. *Di dro hem lyss*, som det hette.

Luskamning

Lusbekämpningen var ett rent hantverk i vår familj. Mor tog fram en stor, mattsvart serveringsbricka och ställde den på kökssoffan. Med huvudet över den satt vi barn i tur och ordning och blev kammade fria från löss med en *lusekam*.

Handelsnamnet på kammen var finkam. Den var dubbelsidig och knappt 10 cm lång. Den ena sidan hade normala »tänder» och den andra var nästan utan avstånd mellan de mycket smala tänderna.

Med den fina sidan kammades lössen ner på brickan och på den svarta ytan syntes de gulvita lössen bra och kunde dödas. Avlivningen gjordes med tumnageln och när lusen krossades hördes ett knäppande ljud. Därför kallade man det att *knäppe lus*.

Under en sådan luskamning fick mor ner hela 52 löss på brickan från mitt huvud. Jag hade nyss lärt mig räkna och begrep inte bättre än att vara stolt över att ha haft flest löss i familjen. När en av mors kusiner kom på besök berättade jag för henne om de 52 lössen, men det fick jag tillrättavisning för. Att ha så många av skammens små kryp i håret var minsann inget jag skulle prata om.

Det knepiga med luskamningen var att det inte gick att få med lusäggen. De kallas *gnetter*, sitter fastkletade vid basen av hårstråna och kläcks till larver och nya löss efter en tid. Därför måste luskamningen upprepas efter en viss tid för att man skulle få bort larver och nya löss.

Sabadillättika

Det fanns ett lusmedel som hette *sabadillättika* och som var framställt av ättiksprit och sabadillfrö. Hår och huvudsvål smordes in med medlet och det fick verka någon tid innan det tvättades bort.

Sabadillättikan luktade ättika och kändes det ättiksdoft från något huvud, så begrep alla att det varit lus på gång i håret. Den som behövt ta till en sådan luskur var därför angelägen att tvätta bort ättikan. Men det gjorde inte modern till två av flickorna i min klass i småskolan. De kom till skolan med en sky av ättikslukt runt sig då och då. Min mor tyckte synd om flickorna och sa om deras mamma:

– Att inte mänska kan ha vett å tvätte u' ättika u' huvet på fleckestackera, än di ska behöve å komme te skoern å lukte lusmedel.

»Väggmadammer»

Det fanns ytterligare en liten, illa sedd insekt i hemmen. De heter officiellt vägglöss, men vi kallade dem *väggmadammer*. Det är ungefär 5 mm stora, brunaktiga och nattaktiva rackare som biter sig igenom skinnet på människor och djur och suger blod. Mellan blodmålen och under dagarna gömmer de sig bl.a. i springor och hål i möbler och bakom tapeter.

Det räknades också som en skam att ha vägglus i huset och folk kom gärna med någon form av förklaring hur det gått till att de, helt oförskyllt, fått vägglus in i sitt hem. Kanske hade någon besökare *drae mä sa lus* eller hade någon i familjen besökt någon med lus i bostaden och fått dem med sig hem i kläderna.

Argan list

På Vinketomta säteri hade gårdssnickaren Jösse i Grinnerum blivit en högt värderad tjänare hos patron Enell. Jösse var glad och pratsam och en god berättare och patron, som inte hade så mycket att syssla med under dagarna, fördrev gärna tiden med att sitta hos honom i snickarverkstan, småprata och lyssna till hans många, roliga paschas.

För Jösse blev detta att ständigt vara under överhetens ögon en påfrestning och stor ofrihet, så han funderade ut en listig plan för att slippa patrons sällskap. Han skaffade sig en död vägglus och när patron en dag skulle hem till frun och äta middag, hjälpte Jösse honom tjänstvilligt på med rocken och tryckte samtidigt fast lusliken på hans mörkblåa rockslag.

Patron kom knappt innanför dörren förrän fruns Argusögon upptäckte lusen och det blev stort rabalder. Vilken skam det kunde blivit! Få in vägglus i huset i Vinketomta!

– *Sticker du da ner å sitter hos Jösse igen å drar hem lus te öss, då gör ja ma olyckli på da mänske*, blev slutrepliken och sedan den dagen slapp Jösse patrons sällskap.

Vägglusbekämpning

Vägglusen har en karaktäristisk lukt som inte är särskilt behaglig. Den är inte lätt att bekämpa utan att använda mycket våldsamma medel som t.ex. cyanväte. In i vårt hus hade en drängpojke *drae mä sa* vägglöss någon gång på 1920-talet (vår »förklaring»). Under hela min barndom minns jag hur mor och mormor kämpade för att hålla populationen nere, dock utan att lyckas utrota dem helt.

Det vanligaste stället där lössen hade sina bon var i springor på sängarna. Det enda bekämpningsmedlet jag kan minnas från min barndom var lysfotogen. Utdragssängarna drogs itu och alla springor och fogar smordes in med fotogen. Än i dag kan jag se hur min mormor smorde på fotogenen med en hönsfjäder och känna hur fotogenoset stod tjockt i huset flera dagar efteråt.

Med den arbetsamma metoden lyckades vi hålla antalet löss på en nivå där vi inte hade några egentliga besvär av dem. Hur vi slutgiltigt blev av med dem har jag glömt. Kanske var det insektpulvret Myrr, det som hade en myrslok i bild på förpackningen, som tog död på de sista väggmadammerna.

Vägglusebrä'e av två sorter

En gammal metod för att få död på vägglöss var det som kallades *vägglusebrä'e* (vägglusbräda). Det var en kanske tumstjock och meterlång brädbit med massor av ungefär fem – sex mm stora hål borrade på ena sidan. Man lade i brädan i sängen på kvällen och på morgonen var hålen, förhoppningsvis, fullkrupna med vägglöss. Då tog man och knackade ur lössen på spiselhällen och kastade dem i elden, dränkte dem i vatten eller kastade ut dem på snön, om det råkade vara vinter.

Av någon för mig oförklarlig anledning användes ordet *vägglusebrä'e* som benämning på en riktigt dålig klocka och då i första hand ett fickur som inte höll tiden – inte »gick rätt». Kanske tyckte man att en riktigt dålig klocka passade bäst till att lägga i sängen för att fånga vägglus i.

Hushållsgris och svinlakt

Före andra världskriget hade två sorters sovel en dominerande ställning i böndernas mathållning – fläsket från den hemslaktade grisen och den salta sillen. Jag börjar med grisen och berättar om saltsillen på annat ställe.

Smågrisköp

Varje vårvinter köpte bönderna ett par griskultingar och av dem skulle en bli julgris och ge sovel av många olika slag fram till nästa års senhöst. Att julgrisen fick minst en kompis att leva tillsammans med var för att den skulle trivas och växa bättre.

När smågrisarna fick mat första gången tittade min mormor alltid noga efter i vilken ordning de åt det som ingick i grismaten. Letade de reda på de fasta beståndsdelarna – den kokta potatisen – först, så var det ett dåligt tecken. Sådana grisar var nogräknade på vad de åt, tog det bästa först och kom inte att växa så fort.

En bra gris skulle dricka av det flytande till en början och först när det var slut, skulle han börja med potatisen. En gris som gjorde så hade bättre matlust och kom att äta och växa bättre.

Fett fläsk

Grisarna till hushållet göddes upp till en slaktvikt på ungefär det dubbla mot dagens slanka slaktsvin. Det var inte helt ovanligt att grisen vägde bortåt 150 kilo slaktad, urtagen och med huvudet kvar. Den hade då haft en levande vikt om ca 200 kg. En sådan gris gav ordentligt tjockt och fett sidfläsk och i buken fanns massor av ister.

Fram till efter andra världskriget accepterade de allra flesta att äta fläsk som var ordentligt fett, för i alla tider hade fet mat varit för mer än mager. Trots vår nuvarande inställning till fett i kosten, använder vi fortfarande talesätt som syftar på gamla tiders positiva syn på fett och fetma och det negativa i att vara mager. Så djupt rotad är den värderingen.

Slakten

Det var det vi kan kalla byslaktare som skötte om slakten av grisarna och den första delen av den gjordes direkt utanför svinhuset. Utöver slaktaren behövdes två fullvuxna karlar som medhjälpare och någon som tog hand om blodet.

Grisen fångades in i sin stia och belades med *trynerrep* – en snara av tunt rep (märling) runt överkäken. Med den snaran kunde en man rätt lätt leda grisen dit han ville, om han nu hade det rätta handlaget.

Grisen ställdes med ena sidan mot en ungefär halvmeter hög träbänk. I bänkens sida mot grisen var ett rep fäst med båda ändarna och med fästpunkterna på sådant avstånd från varandra att den ena repparten låg strax bakom frambenen och den andra framom bakbenen på grisen.

Bedövning

Sedan satte slaktaren sin slaktmask mot pannan på grisen och en av medhjälparna slog till med en stor träklubba på masken. Med det slaget drevs en lillfingergrov ståldubb genom pannbenet och några tum in i hjärnan. Grisen sjönk ihop medvetlös över repparterna och med hjälp av dem gick det lätt för två man att dra upp grisen på bänken och få den vänd på sidan.

Stickning

Det var bedövningen och sedan följde avblödningen, det som kallades stickningen. Med sin stora, nybrynade morakniv öppnade slaktaren halspulsådrorna vid halsroten, och hjärtat, som fortfarande var igång, pumpade ut blodet i ett väl rendiskat kärl.

Hela tiden måste blodet röras om med en stor visp av skalat björkris. På vispen fastnade de beståndsdelar i blodet som koagulerar och utan omrörning skulle blodet förvandlats till en enda stor blodlever.

Skrika som en stucken gris

På 1800-talet stack man svinen utan någon bedövning. Man blåhöll grisstackarn och satte kniven i halsen på honom. Sedan skrek grisen i dödsångest tills blodförlusten gjorde att han somnade av för gott. Det är från den proceduren uttrycket »skrika som en stucken gris» kommer.

Att detta skulle vara djurplågeri tror jag man var nästan helt oförstående för på den tiden. Grisen plågades ju bara en halv minut ungefär och sedan var han död och visste varken om plågor eller njutning. Så ungefär kan man ha resonerat om detta.

Dessutom gick tömningen av blod ur slaktkroppen fortare och bättre om grisen befann sig i den värsta av all upptänklig stress.

Skållning och rakning

Sedan följde skållningen och den var bekvämast att göra vid gårdens bykhus, för där fanns den vedeldade vattenvärmare som gav varmvattnet som behövdes. Skållningen gjordes i en stor ho av bräder, *skållhon*.

I den lades griskroppen ner i varmt vatten, men det var noga med temperaturen. Ca 70 grader skulle det vara, för var det för varmt, då lossnade inte borsten och det översta hudskiktet. Det sades att man skällade fast borsten och då blev fläsket ludet.

Med en vass kniv och kanten på en vattenskopa skrapades borsten och översta hudlagret bort och grisen kunde läggas upp på en slaktbänk nyrakad och ren. Av varmvattnet lossnade också hornet på klövarna och kunde ryckas bort.

Tarmrensning

Bukhåla och bröstorg öppnades och hela inkråmet – *räntan* – togs ur. Nästan allt av den gick att ta tillvara, undantaget mjälten, om jag nu minns rätt. Tarmarna gjordes rena, rensades, efter själva slakten. De sköljdes ur, vändes ut och in, skrapades fria från tarmludd, sköljdes igen, vändes tillbaka och sköljdes på nytt.

Sedan var de färdiga att bli korvskinn för alla de sorters korv som tillverkades. Då hade tarmen också bytt namn och kallades *fjälster* – tjocktarmen för *krokfjälster* och tunntarmen *rakfjälster*.

Tarmrensningen gjordes ofta utomhus eller i oeldade bykhus. Det mesta vattnet som användes var brunnskallt och det kunde vara flera minusgrader i luften. Det var minst sagt påfrestande att hålla på med det arbetet och med helt oskyddade händer i timmar i sträck. Och man fick inte ha anlag för att äcklas, för tarmarna både såg äckliga ut och luktade vämjeligt.

Min mor som annars aldrig skulle kunnat tänka sig att dricka varken vin eller brännvin, hon tog fram brännvinsflaskan hon skaffat till slaktsupen och hällde upp en rejäl sup till kaffet, när tarmrensningen var klar.

– *För å få tebaks nõn värme i krõppen*, sa hon.

Grisen hängs

När räntan var urtagen kördes griskroppen till visthusboden och en grov stake kördes igenom båda bakbenen innanför hälsenorna. I den staken hängdes kroppen upp i taket med benen vitt åtskilda för att bukhålan skulle hållas öppen och kylas och torka ur. Med grisen hängande togs allt ister ur bukhålan och togs tillvara.

Slaktaren trakteras

Då var slaktarens del i slakten slut och han bjöds in på kaffe eller frukost – vilket som passade bäst. Till det skulle det gärna serveras en slaktsup eller två. Den gamla traditionen sade att slaktarn skulle bjudas på en bit stekt fläsk av grisen han nyss slaktat. Den fläskbiten skar han ut ur halsen på grisen, så fort den var stucken, och den kallades för *stickebiten*.

Det kunde vara många grisar att slakta på samma dag, om det var tätt mellan gårdarna. Då gällde det att slaktaren höll igen på antalet supar för att ha någon styrsel i kvar i händer och ben till sista grisen. Det berättades en del sorglustiga historier om slaktare som inte hade gjort det och som, minst sagt, haft problem med att klara av dagens pensum.

Folktro

På många trakter föreskrev folktron att slakt skulle göras med månen i ny, dvs. tiden mellan nytändning och fullmåne, då månen växte i storlek. Då varade fläsket längre, blev drygare och höll sig längre utan att härskna.

Spå väder i mjälten

Vår byslaktare i mitten av 40-talet påstod att han kunde se på julgrisarnas mjälte hur sträng vintern skulle bli och i vilken del av vintern den strängaste köldperioden skulle inträffa. Det gjorde han genom att titta efter var en förtjockning var placerad på detta avlånga organ. En nutida slaktare har sagt mig att den förtjockningen sitter på samma ställe på alla grisar och alla år.

Låne rumpedraj

Också på den tiden var slakt något som man ville bespara barn från att se. Men det var lättare sagt än gjort att hålla barnen borta, för de var vana att följa pappa i allt han gjorde. Slaktaren visste om det problemet och hade en lösning. Så här sa han till oss barn en gång:

– Hör i barn! Ja' ha glömt mitt rumpedraj hemma å utan dä går dä inte å slakte grisen. Kan i springe iväjj te Ner-Jonstörpet å be Axel att ja' få låne hanses rumpedraj?

Och iväg sprang vi och fick tag i Axel, men han beklagade att han hade lånat ut sitt *rumpedraj* till Emrik i Smestorpet så vi fick gå dit och fråga honom. Väl komna dit sa Emrik att han hade tappat bort *rumpedraj* under älgjakten på hösten innan, så det var nog bara för oss att gå hem igen.

När vi kom hem, trötta och besvikna, var grisen redan slaktad, hur nu det hade gått till utan *rumpedraj*. Alla tittade roat på oss och skrattade lite, men sa att vi varit så duktiga så, som försökt att hjälpa till. Att vi kom hem tomhänta betydde tydligen ingenting.

Hemslaktens epilog

Efter andra världskriget minskade tillgången på arbetskraft på alla gårdar. Söner och döttrar tog anställning inom andra yrken i Vimmerby eller flyttade till Linköping eller Stockholm. Det fanns heller inte många som gick att anställa

för kortare perioder vid arbetstoppar och lönerna hade stigit ordentligt sedan före kriget. Samtidigt steg medelåldern på de yrkesverksamma inom jordbruket.

Bristen på arbetskraft på gårdarna drabbade både traditionellt kvinnliga och manliga arbeten. På många gårdar fanns inte tid och arbetskraft för annat än de nödvändigaste sysslorna och naturhushållningens invanda sätt att förse familjerna med livsmedel måste ifrågasättas och överges.

Detta gällde också den traditionella slakten av hushållsgrisen. Det var för mycket och för tungt arbete, men det kom fram en bra väg att slippa själva slakten och ändå få billigt, hemproducerat fläsk. Det var bondekooperationens andelsslakterier som gav den utvägen.

Precis som förut kunde bönderna köpa ett par smågrisar och föda upp. När de var slaktfärdiga runt första december, ringde bonden slakteriet och anmälde grisarna för hämtning till slakt. Vid anmälan sade han till att han ville ha den ena grisen som s.k. återtag i retur, slaktad och med *ränta* (inälvorna) efter en gris bipackad.

Efter någon dag kunde han hämta slaktkroppen, väl kyld, besiktigad och prydligt inslagen i brunt omslagspapper och räntan förpackad i en kartong. Tarmarna var rensade och färdiga att stoppa korv i. Det gick också att köpa motsvarande produkter till rabatterat medlemspris utan att leverera slaktsvin.

Hemma återstod »bara» att stycka svinkroppen, salta fläsket och göra korv och syltor. Under slutet av 1950-talet kom också djupfrysningen i frysboxar in som en helt revolutionerande konserveringsmetod, även om fläskkött har en rätt begränsad lagringstid i hemmafrysar.

Andelsslakteriet i Vimmerby drev också en charkfabrik med rökeri. Där kunde medlemmarna få sitt fläsk rökt, men bara sådant som var besiktigat.

Kristidens hushållsgrisar

Under andra världskrigets livsmedelsbrist och hårda ransonering av kött och fläsk var det många hushåll utanför de egentliga jordbrukarnas krets som skaffade sig hushållsgris.

Uppfödning av slaktdjur var hårt kontrollerad och när det var dags för slakt måste djurägaren gå till den lokala kristidsnämnden och ansöka om slaktlicens. För att få ut ett sådant skriftligt tillstånd att slakta grisen måste hushållet lämna in ransoneringskuponger för 75 kg fläsk, om jag nu minns rätt.

Förtjänsten i form av mera fläsk till hushållet var stor, om grisen kunde gödas upp till en bra slaktvikt. Väjde grisen 100 kilo slaktad blev det 25 kupongfria kilo och därtill all mat som gick att göra av räntan.

Fläskkuponger för 75 kilo var svårt att få ihop till den första hushållsgrisen. Till den andra och följande gick det lättare, eftersom man kunnat samla kuponger under det år som gått med eget fläsk på matbordet. Min mor köpte vår första hushållsgris medan vi hade arrendator på gården. För att få ihop kuponger måste hon låna av både släktingar och vänner.

Den som födde upp en hushållsgris kunde få inköpskuponger för fodermjöl genom kristidsnämnden. Potatis – köpt eller av egen odling – och matavfall var den vanligaste grismaten.

I familjer, som inte hade någon kontakt med jordbruk och kreatur, blev hushållsgrisen rätt ofta en riktig kelgris i ordets bokstavliga betydelse. Att klia grisen på ryggen och höra hur den grymtade förnöjt blev en kär sysselsättning för både barn och vuxna.

Men att ha tagit grisen till sin bästa vän var inte roligt den dag han skulle slaktas. Jag har hört om husmödrar som stod med tårarna rinnande efter kinderna och rörde i blodet när grisen slaktades och barn som dyrt och heligt lovade att aldrig smaka en enda bit av sin älsklings fläsk. Men när väl det goda fläsket var kommet på bordet, då gick det inte att hålla det löftet så särskilt länge.

Salt fläsk, rökt fläsk och spickefläsk

När hushållsgrisen var slaktad strax före jul, måste fläsketen den gav räcka till åtminstone ett stycke fram på hösten året därpå. För att det skulle hålla sig ätbart över de varmare årstiderna konserverades det i två etapper: saltning och, efter några månader, rökning.

I dag görs båda dessa behandlingar i första hand för att göra fläsketen godare att äta och det gäller då särskilt rökningen. Men även i gamla tider blev fläsk gott av röken. Att få smaka tunna skivor av nyrökt, saftigt fläsk – det var de tidiga vårnas stora smakupplevelse för mig.

Dagen efter slakten var griskroppen kall och den klövs hängande i två halvor sedan huvudet skurits loss. Halvorna grovstyckades i framdel (bogbit), bakdel, ryggbit och sidfläsk. Sedan var fläsketen färdigt för saltning.

Saltning

Fläsksaltningen gjordes i ett laggat *fläskekar*. Det vi använde rymde ungefär 400 liter, var gjort av eke och svartnat inuti av salt och ålder. Det rengjordes med het sodalut och rotborste. Sedan lades färskt, finhugget enris i karet, en hink kokhett vatten hälldes över och fick stå kvar i karet och kallna med locket pålagt. Enriset gav en frisk lukt och efteråt fick karet lufttorka utomhus.

Saltlaken kokades av grovt salt i bykhusets vattenvärmare. Salthalten i laken skulle vara så hög att en rå potatis flöt i den. Efter andra världskrigets slut började min mor sätta till små mängder salpeter i laken för att förbättra dess konserverande förmåga.

En bädd av grovt salt lades ut i botten på fläskkaret och sedan varvades fläskstyckena, tätast möjligt, med grovt salt. När allt fläsketen var ipackat, lades ett saltlager ovanpå och den kallnade laken hälldes på tills den täckte allt fläsketen. Locket lades över karet, för att skydda mot råttor och möss, och sedan låg fläsketen så till vårintern. Under tiden i laken skars det stekfläsk ur bitarna och användes i hushållet.

God fläskhushållning

I gamla tider räknades det som misshushållning att äta av det färska fläsketen. Det var för gott och då åt man mer än som var nödvändigt. Då saltades även största delen av ryggbitarna som kan ge fläskfilé, fläskkarré (»fläskhare») och fläskkotletter.

Vår slaktare hade bra reda på hur det var med fläskätandet i hushållen han betjänade. Någon gång 1943 hade han slaktat hos en familj i en by i närheten. Deras julgris vägde 160 kg slaktad och utöver ett eller ett par mål färskt fläsk så saltades varenda bit av den.

I taket på deras visthusbod hängde fortfarande en bit saltat och rökt fläsk kvar av fjolårsgrisen och den måste ätas upp först, och nästa års julgris gick omkring som en bra nog kulting i svinstian. För att få en julgris att väga 160 kg slaktad gick det åt dryga årets gödning.

Isterbultar

En stor del av istret som tagits ur bukhålan på grisen putsades till och rullades ihop till ungefär 15 cm grova och 25 cm långa rullar som bands om med mär-ling. Rullarna kallades *isterbultar* och de saltades tillsammans med fläsket. De följde också med fläsket i rökningen.

Av isterbultarna skars sedan bitar som användes som stekfett i stekpannor, plättlaggar och våffeljärn med. Isterbiten sattes på en matgaffel och gnuggades mot den varma botten på t.ex. en stekpanna tills lagom med fett smält av. Speciellt bekvämt var det att smörja den övre delen av ett våffeljärn på det viset.

Rökning

När det kom fram ungefär till skarven mellan mars och april, hade fläsket efter julgrisen legat i saltlake tillräckligt länge. Då var det dags för nästa etapp i konserveringen: rökningen. Hade det fått ligga kvar längre i laken, skulle det ha börjat härskna. Man sa att det blev *salthärsket*.

Fläsket togs upp ur karet, tvättades av med vatten och fick torka. I vart och ett av de stora styckena sattes det i en kraftig ögla av mär-ling – en tunn, tvåårdig lina av tjärad hampa. I den skulle fläsket hänga under rökningen och efteråt i visthusboden

Röken konserverar

Rökning är tillsammans med torkning den allra äldsta konserveringsmetoden för animalisk föda. Det som varmröks värms upp en hel del, vilket dödar många bakterier, vattenhalten minskar och det tar till sig konserverande ämnen från röken, framförallt ättiksyra och fenolföreningar.

Basta och rökehus

Rökningen gjorde man för länge sedan i den linbasta, *basta*, som fanns på de flesta gårdar för linberedningens skull. Den hade tidigare också varit badstuga, men den funktionen tycks ha varit försvunnen i slutet på 1800-talet.

Medeltidens badande på lördagen inför söndagens vila tycks gradvis ha försvunnit efter reformationen och, skam till sägandes, verkar våra förfäder under förrförra seklet varit rätt ingrodda med lort.

I min tidiga barndom byggde min far upp ett litet *rökhus* på vår gård, för linbastun hade förfallit, eftersom linodlingen upphört på trakten. Det var ungefär 1 x 1 meter i bottenyta, med väggar av stående bräder med lockläkt, drygt två meter högt, hade snedtak och dörr på framsidan. Mitt på jordgolvet fanns en enkel härd av fyra kantställda tegelstenar.

På ett par regler högst upp under taket lade man de trästänger, som fläsk och korv hängdes på under rökningen. På grund av eldfaran låg rökhuset, liksom linbastun och smedjan, på lite avstånd från gårdshuset.

Tre dar i röken

Fläskrökningen tog tre dagar och varje dag hade sitt särskilda signum. På morgonen den första dagen kördes allt fläsket till rökhuset och hängdes upp på stängerna i taket. Fyren tändes och sedan skulle det vara mesta möjliga värme hela dagen.

Det var risken för att fläsket skulle slå eld av hettan som satte gränsen. Min mormor berättade om en familj i hennes ungdom som varit ovarsamma med värmen och fått allt fläsket förstört av eld.

Då var det torr ved som gällde, men inte vilken ved som helst. Barrved gav en otrevlig smak och doft av tjära. Vi hade gott om ved från vissnade körsbärsträd och av den blev det en neutral röksmak. Bokved och alved kan också vara bra till rökning.

Fläsket blev ordentligt genomvarmt, vatten torkade ur och fett smälte och rann ner på golvet. På kvällen fick det slockna i fyren och då hade fläskbitarna fått en svag rökfärg och salt hade trängt ut på ytan och kristalliserats.

Andra dagen skulle det vara maximalt med rök. En del av körsbärsveden blötlades i en hink för att ge mera rök och mindre värme. Det som gav den goda röksmaken och den vackra färgen på svålen var färskt, grovt hackat enris. Ungefär två gånger i timmen fick fyren fyllas på och frampå kvällen var fläskstyckena mörkt gyllenbruna med en härlig doft av varm enrisrök.

Tredje dagen var en dag med sparsamt av både värme och rök. Det var meningen att fläsket skulle torka ut en del. På kvällen släcktes fyren och fläsket fick kallna över natten. Morgonen därpå kördes det hem till visthuset och hängdes upp i taket.

Spickefläsk

Att få ta en nyrökt fläskbög, skära bort den ettersalta ytan, skära tunna skivor av det nyrökta fläskköttet och äta dem direkt ur handen – det var en lika stor smakupplevelse varje vår.

Det rökta fläsket benämndes *spickefläsk* och var sedan vårens och försommarens bästa smörgåspålägg. Det skivades och stektes också som sovel till middagspotatisen. Fram på eftersommaren började det gradvis härskna, mest för att det hängde i en visthusbod som höll ungefär utomhusvärme.

Härsket fläsk

Allt fläsk åts upp, även om det smakade åtskilligt härsket frampå hösten. Inget fick förfaras eller kastas av mat som fortfarande kunde ätas riskfritt, oavsett hur den smakade.

Maten – gudagåvan – behandlades med vördnad och inget av den skulle gå förlorat. Att ha mat på bordet alla dagar var alls ingen självklarhet förr. Man bad Gud välsigna maten innan man åt den och tackade Gud för den när man slutat måltiden och man satt med blottat huvud vid bordet.

Då fanns det också kunskap om vad som var skadligt eller farligt att äta av mat som lagrats länge och började bli »ankommen». Med syn, smak och lukt kunde man avgöra om den passerat gränsen för det ätliga. Den kunskapen hade överförts från generation till generation och den sade att man varken blev sjuk eller illamående av härsket fläsk. Därför kokade man rotmos på de sista, härskna fläskstyckena och på fläskbenen, när man skördat höstens första kålrötter.

Jag kommer ihåg från 1980-talet hur min mor, född 1902, en gång pratade med sin jämnåriga väninna om rotmoset de kokat på härskna fläskben i sina yngre dar. Jag minns än väninnan Alvas slutreplik:

– Tro du att en skulle få nôn te å äte dä där härksne rotmoset å fläsket, om en satte fram'et på matbor't i da? Allri i ti'n!

Låsa om fläsket

Det gällde att låsa rökhuset ordentligt om nätterna mellan rökdagarna. Fläsk var det som försäkringsbolagen kallar stöldbegärligt gods och detta gällde så mycket mera i den tid när det var sparsamt med sovel på matbordet hos många familjer. Min mormor har berättat en historia från fläskrökningen på Vinke-tomta säteri. Troligen kan den dateras till 1890-talet.

Fläskvaktens belöning

På Vinketomta bodde, förutom patron Enell med familj, en hel stab av tjänare, statare, »kogubbe», kusk och några hantverkare. I denna kader fanns också en gårdssnickare – Jösse i Grinnerum kallades han – och det var en riktig spefågel. Utöver att han var en bra yrkesman var han också glad och pratsam och en duktig berättare.

Patron, som inte hade så mycket sysslor för sig under dagarna, fördrev ofta tiden i Jösses snickarverkstad, pratade med honom och lyssnade på hans

många historier. Hade Jösse varit en kvinna så kunde man tro att patron hade fattat tycke för honom, för så högt i kurs stod han. Jösse hade blivit mäktiga patrons förtrogne och när något grannlaga skulle uträttas på säteriet, då var det Jösse som skulle göra det.

Så var det också när allt säteriets myckna saltfläsk skulle rökas i linbastun en vårvinter. Det var Jösse som skulle vakta fläsket om nätterna och ingen annan. Patron utrustade honom med en sabel och en ryttarpistol, klädde på honom en militärkappa och beordrade honom att ligga i bastun under nätterna.

Två nätter gick och inget hände. Tredje natten var fläsket färdigrökt och hängde för kallning till nästa morgon. Jösse hade frusit och farit illa i snart tre nätter, när han såg att de första människorna var uppe på benen borta vid säteriet. Då tyckte han det var dags att skaffa sig lite bonus för allt han farit illa i bastun.

Han satte sabeln mellan ett par stockar i väggen och krökte klingan och sedan slet han sönder slagen på överrocken, allt för att det skulle se ut som han varit i slagsmål med en tjuv. Så började han att vråla och svära och slutade med att skjuta av pistolen i luften.

Gårdsfolket kom rusande och hittade Jösse tilltufsad och flämtande med sabel och pistol i händerna.

– Dä kom en tjuv här å skulle stjäle ett fläskestycke för ma. Män han feck, han! Ja feck taj i honom å dro på' en mä sablen så han skrek. Men ja örkte inte å hålle' en, utan han slet sa löss. Men då sköt ja ett skött ätter'n när han skende iväj härifrå. Den tjuven, han kommer då väl allri tebaks igen, dä ä då ett som ä säkert.

Patron hade kommit springande halvklädd och fick höra Jösses utgjutelse.

– Jösse, du Jösse! Hade ja inte dej, hur skulle ja klare ma då?! Du ha räddade mitt fläsk ifrå tjuva å dä ska du inte ha gjort för inte dä.

Så hakade patron ner en nyrökt fläskbog och den fick Jösse som belöning för att han hållit stånd mot tjuvarna. Men Jösse, den spefågeln, han kunde inte hålla tand för tunga med sin bedrift att lura patron, utan berättade om det för folket på trakten.

Det där skrattade man åt runt Vinketomta i många år och ingen hade ens en tanke på att avslöja för patron att han blivit lurad. För nog hade patron haft så mycket nytta av Jösse att han kunde ha råd att ge honom en fläskbog.

Slaktematen

Dagarna närmast efter slakten var det fullt upp i köket. Allt skulle tas tillvara och bearbetas vidare till palt, paltbröd, korvar av många sorter, korvkaka och pressylta. Nästan allt av räntan, innehållet i bukhålan, togs tillvara. Det enda jag inte vet någon användning för är mjälten.

Göra korv – inte bara för att den är god

Det var inte i första hand för att få variation på matbordet eller åstadkomma välsmakande delikatesser man gjorde korv av olika sorter för länge sedan. Den gjordes främst för att kunna använda sådant av kött, fläsk och deras biprodukter som inte gick att anrätta och äta som stekt eller kokt. När de delarna av slaktutbytet blev finfördelade genom hackning eller malning, kryddade och uppblandade med t.ex. potatis eller korngryn och kanske också rökta, gick det inte att märka att de varit helt oaptitliga och nästan oätliga från början. Korvtillverkningen var också en metod för korttidskonservering av kött och fläsk. Speciellt förlängde varmrökning hållbarheten.

Hackekniv och köttkvarn

Ursprungligen finhackades kött och fläsk till korvsmet med *hackeknivar*. En hackekniv liknar en stigbygel med en vass egg nedåt och ett handtag rakt uppåt. Med en sådan kniv i vardera handen hackades råvarorna i en *hackeho*. Det var en åttakantig låda med ändträ i botten och en handsbredd höga kanter.

Hackningen var rätt riskabel för hackaren. Knivarna var mycket vassa och det måste vara kraft i varje hugg. Den som inte var stadig på hand och hade full kontroll på var hon högg kunde få svåra skärskador i fingrarna. Till råga på allt kunde det komma in köttfibrer i såren och ge svåra infektioner.

När köttkvarnen kom in i köken vet jag inte, men den måste ha varit något av en revolution för tillverkning av korvsmet och köttfärs. Jag gissar att det var under 1900-talets första årtionden. Det var inte bara att den underlättade finfördelningen av råvarorna. Det gick också betydligt snabbare och lättare att stoppa korv med köttkvarnen.

Hur grisens tarmar gjordes rena, rensades, och fick benämningen *fjälster* finns beskrivet i kapitlet Hushållsgris och svinslakt.

Korvstoppning

Efter gammalt stoppades korvsmeten in i fjälstren med hjälp av *korvhorn*. De var tillverkade av kohorn och ungefär 7 cm långa. Fjälstren klipptes av till önskad längd och ena ändan knöts ihop med ofärgad mattvarp. Därefter trädde hela fjälstret på korvhornet. Smeten trycktes in genom hornet med ena handens tumme medan den andra handen höll om korvhornet och »bromsade» så att korven blev lagom hårt stoppad. När hela fjälstret var fullt, knöts det också om slutändan och den knöts ihop med »börjändan», såvida det inte skulle bli en rak korv.

För korvstoppning med köttkvarn gick det åt två personer – en som drog kvarnen och matade i korvsmet och en som skötte själva stoppningen. Kvarnens kniv och hålskivan togs bort och ersattes av ett trattliknande korvhorn med ungefär 20 cm lång »pip».

Inte heller köttkvarnen var utan risker för fingerskador. Korvsmeten måste tryckas ner i kvarnen och det gjordes med fingrarna. Det var alltför lätt att komma ner för långt i kvarnens imatningstratt och få fingrarna sönderklämda i matningsskruven.

Surpärakôrv

Surpärakôrv var en specialitet för Vimmerbytrakten och liknade till utseendet det som i dag kallas isterband, men innehöll inte korngryn. Den hade fått namnet av att den hade en lite syrlig smak och innehöll potatis. Huvudingrediensen i korvsmeten var, utöver potatis, svinlunga. Korven varmröktes och troligen skulle den torkas några dagar före rökningen. Den stektes hel och serverades till kokt potatis.

Fläskeskôrv

Fläskeskôrven hade inte den minsta likhet det som nu heter fläskkorv, utöver att den var stoppad i svintarm (rakfjälster). Det var en varmrökt, relativt fet och saftig påläggskorv med fläskkött som huvudingrediens.

Pärakôrv och råpärakôrv

Den sort som mest liknade vår tids fläskkorv kallades *pärakôrv*. Det var en kokkorv som hade kokt potatis som en av ingredienserna. Den fanns i en variant med rå potatis som specifik råvara och kallades *råpärakôrv*. Den var rätt kraftigt saltad och när den kokats blev den mörkt grämelerad utanpå – inte vacker att titta på men mycket god både som varm och kall.

Grynekôrrv och kôrvekake

Grynkorven var en matkorv med korngryn som huvudingrediens. Korngrynen kokades i någon sorts fläskspad före att korvsmeten blandades. Kokningen kallades för *stöpe korngryn*. Det var mycket viktigt att de blev tillräckligt kokta, för ofullständigt kokta gryn svällde i magen på den som fick dem i sig och kunde i värsta fall ge kolik. Mormor brukade berätta om människor som blivit sjuka av att de ätit illa stöpta korngryn eller otillräckligt kokta risgryn i *viter gröt* (risgrynsgröt), hur de hade fått ligga med värmda grytlock på magen och hur, i ett fall, en ung pojke i granngården varit nära att dö i en kolikattack.

Grynkorven stoppades i krokfjälster (grisens tjocktarm) och även i grisens magsäck. Man knöt inte om korvändarna, utan fäste ihop dem med *kôrvesticker*. Det var ungefär 6–7 cm långa och i ena ändan vässade pinnar av tunt, skalat björkris.

Grynkorven kokades i lättsaltat vatten i en stor och hög koppargryta och det var mycket noga med hur den hanterades i grytan och att inte vattnet kokade för häftigt. Gjorde man fel sprack korvskinet och korvsmeten gick förlorad.

Jag kan inte minnas att vi åt nykokt grynkorv. Den skivades som kallnad i ett par cm tjocka *kôrvetriller* (korvskivor) och stektes tills den var ordentligt brun och nästan lite knaprig på båda sidor. Som barn åt jag gärna skivorna med strösocker på. Grynkorv var mat för morgon och kväll och åts utan något sovel till.

Kôrvekake gjordes av ungefär samma smet som grynkorv, men gräddades i ugn i en ugnspanna av plåt. Den blev betydligt mera kompakt än grynkorven.

Korvrökning

Korv röktes i samma rökhus som fläsket brukade rökas i, men rökningen tog bara en dag. Liksom fläskrökningen var den indelade i tre faser. Första timmarna var det mycket värme och lite rök. Det fortsatte med mycket rök och måttligt med värme för att avslutas med låg värme och lite rök. Vi använde samma körsbärsved som till fläsket och det var hackat, färskt enris som gav rök och röksmak.

Palt och paltebrö

Palt och *paltebrö* tillverkades för att ta tillvara det näringsrika blodet. Till båda användes sammalet (med kliet kvar i), grovt rågmjöl. Paltbrödet gräddades i ugn som runda, relativt tunna hållkakor och torkades sedan på en stång i taket tills *di ble håle* (hårda), *så dä geck å slô ihäl fôlk mä dom*.

Palten formades till rund, lite tillplattad form ungefär 12 cm i diameter. Inuti den hade man lagt ungefär en rågad matsked förstekta tärningar av fett fläsk som kryddats med salt och peppar. Den kokades sedan i en stor gryta med saltat vatten tills den flöt upp till ytan.

Man åt ett mål av den nykokta palten. Resten skivades och stektes i stekpanna och var då godare att äta än nykokt. *Oppstekt palt* var maträtt för frukost eller kvällsmat, inte till middagsmål.

Rake palt

Det blev mycket palt gjord och den kunde få lagras i 14 dar eller mera innan all var uppäten. Mot slutet hände det att den börja mögla på ytan, men då tog man en matkniv och skrapade av möglet av alla paltarna som var kvar. Det kallade man att *rake* (raka) palten.

När palten väl börjat mögla, tog det inte mer än någon dag efter en rakning förrän den var lika luden av vitt mögel igen. Då rakade man den en gång till och kanske ytterligare en gång innan det sista var uppätet.

Man skojade om paltraktionen och sa: *Dä ä inte dags å kaste palten förr' n en ha rake' n tri gånger* (Det är inte dags att kasta palten förrän man har rakat den tre gånger).

Man visste sedan generationer tillbaka att det inte var några hälsoproblem med att äta palt som möglat och att kasta bort ätbar mat bara för att den inte såg så tilltalande ut var helt otänkbart. Måste till slut, t.ex. några av paltarna klassas som oätliga, blev det grisfoder av dem, eventuellt sedan de kokats först.

Fläskesyfte

Att göra *fläskesyfte* eller *pressyfte* som den också kallades var verkligen att göra en delikatess av sådant som nästan inte varit ätbart på annat sätt. Den gjordes till största delen av det man kunde skära loss från grisens huvud. Man använde svålen som ytterhölje på syltan och speciellt flådde man av den mycket tunna svålen från de kokta svinöronen till detta.

En handduk lades i en stor plåstekpanna med rätt höga kanter eller i en vid karott. Sedan lade man ut ett svållager i botten och upp på kanterna, byggde upp syltan i lager efter lager med de kokade, skivade eller sönderskurna ingredienserna och kryddade varje lager med salt och kryddpeppar. När syltan var bortåt tio cm tjock avslutades den med ett svållager. Därefter knöts handduken ihop tätast möjligt med ett snöre mitt på överytan.

Försiktigt lades sedan knyten i en gryta som måste var något större än syltan i diameter och värmdes i saltat vatten till nära kokpunkten (ingredienserna var redan färdigkokta). Den lyftes upp ur grytan, lades på ett plant underlag med minst några centimeter höga kanter, en platt plåtskiva som var lite större än syltan lades över och på den placerades stenar eller andra tunga föremål som vägde 10–15 kilo. När syltan kallnat hade den minskat i tjocklek, en del av spadet och all luft hade pressats ur och den hade »tagit ihop» och kunde skäras till skivor.

Ister, smult och grevar.

En del av det myckna istret i bukhålan på grisen smältes vid svag värme i en järngryta och saltades lätt. Produkten kallades för *smult*. Det förvarades i burkar av stengods och var, liksom våra dagars motsvarighet isterflott, utmärkt som fett i bröd. Men när smultet fått stå en tid började det härskna och brödet både luktade och smakade av det.

När smultet smälts ur istret, blev det små hopskrynkade bitar kvar i grytan av hinnor och ådror. De resterna kallades för grevar, *istergreve*. Även en del av grevarna togs tillvara. De maldes in i smeten till *surpärakôrven*.

Sill, strömming och fisk

Sill och strömming räknas inte in bland de övriga fiskarna, har någon sagt, för de har varit så betydelsefulla för folks försörjning att de räknats för sig. Vad gäller sillen, den saltade sillen, så hade den en mycket framträdande plats i mathållningen, åtminstone fram till andra världskrigets utbrott.

Sillen

Man skilde på två sorters salt sill: *storsill* och *fetsill*. Storsillen var den som också kallades Islandssill, eftersom den fiskades i farvattnen runt Island. Så mycket sill åt vi i Sverige att 2/3 av all Islandssill hamnade här. Den var den fetaste och förnämsta och dominerande sorten av saltsill. Av den gick det tre på ett kilo, medan fetsillen bara var hälften så stor.

Fetsillen fiskades utanför Nordsjöns och södra Östersjöns kuster. Den vanligaste saltade fetsillen såldes som *norsk fetsill*. Båda sorterna saltsill hade ursprungligen huvud och innanmäte kvar vid saltningen. Numera är den alltid klippt, dvs. med huvud och maginnehåll borttaget.

Sill saltades i tunnor av trä som kan ha rymt ungefär 120 liter. Där låg de med ryggarna uppåt »tätt som packade sillar» Det var viktigt att saltlaken i tunnan helt täckte sillen, för annars härsknade den snabbt. Sådan sill kallades *lakerunnen* och såldes som grisfoder.

Sillköp

Från tiden före andra världskriget minns jag att far och tre grannar gick samman på senhösten och köpte en hel tunna storsill, när den nya årgången sill kommit ut i handeln. Sill i tunna var billigare än den som köptes styckvis över disk. Inköpen skedde i tur och ordning bland de fyra och den som köpte hem fick behålla själva tunnan när den blev tom.

När sillen var hemköpt samlades de fyra bönderna i sillköparlaget en höstkväll och delade den i fotogenlyktans sken. Den som köpt hem tunnan plockade sillarna i tur och ordning i fyra kärl. När all sill var delad, delades också laken, så att alla kunde förvara sin sill i lake.

När det var klart med delningen, bjöd mor in gubbarna på kaffe. Efter en pratstund runt kaffebordet tände granngubbarna sina fotogenlyktor och gick hem var och en till sitt utefter de stigar som var upptrampade längsmed åkerrenar och över ängar mellan deras gårdar och vår.

Alla av den tidens specerihandlare och lanthandlare hade en tunna salt sill stående i affären. Ur den sålde de sill styckvis till kunderna. Kunden ville ofta se sillen och godkänna den innan den sveptes in i vitt omslagspapper med tidningspapper utanpå.

Spickesill

Mycket av storsillen åts som *spickesill*. Sillen togs ur laken, huvudet skars av och inkråmet togs ur. För att få ner salthalten lades den i vatten (urlakades, vattendrogs) i ungefär 12 timmar.

Den urlakade sillen lades upp på en tallrik på bordet med en vass kniv bredvid. Var och en vid bordet skar av en lagom portionsbit och tog bort benen ur den på sin egen tallrik.

När sillen skars skulle de som hade kroppsarbete, far och drängen, börja skära vid huvudet och ta de bästa och största bitarna. Stjärtbiten tog mormor hand om. Vi barn hade lite svårt för spickesillen och kunde få en rejäl klick smör till potatisen i stället.

Spickesill var ett mycket vanligt sovel till kvällsmaten och åts då till kokt, kall potatis med skummjolk eller svagdricka till. Rätten benämndes *sill å kålle* (*kalla*) *pära*. Jag kan inte minnas att vi åt spickesill vid middagen, huvudmålet mitt på dagen, tillsammans med nykokt potatis.

Sill räknades som fullvärdig men enkel kost. Det var mat för fattiga, men ingen behövde skämmas för att äta sill för den skull. Däremot kan jag tänka mig att »herrskep» höll sig för goda att äta både spickesill och steksill eller åt den i hemlighet. För den som levde som herrskap utan att ha herrskaps inkomster kunde sillen vara ett bra alternativ

Räddning för usla hushållare

Den som hade månadslön och inte riktigt kunde fördela slantarna till maten jämnt över månadens fyra veckor kunde få använda stekt sill och potatis som räddningsplanka för att kunna få äta sig mätta sista dagarna före löningen.

Så visste grannarna till ett av traktens skollärarepar att deras mathållning varierade i en slags månadscykel. När det var i sista veckan före lönen, spred sig oset från den stekta saltsillen ut ur lärarbostadens skorsten vid middagsdags nästan varje dag. Men när månadslönen för de båda var utkvitterad – den dagen kom en taxi från Vimmerby och hämtade dem till Stadshotellet och en s.k. bättre middag där. Sådana stadsresor blev det flera av den vecka när plånböckerna blivit påfyllda, för då måste veckan med sillkost kompenseras med att »äta lite gott» några dagar.

Folk förundrades över att skollärare som både hade bättre om pengar än andra på landsbygden och förutsattes ha ett gott förstånd, kunde »*misshushålle på dä viset*».

En storätare i matlaget

Strax före andra världskriget byggdes det ny landsväg genom min hembygd. Vägarbetarna var inkvarterade, både med bostad och mat, i bondgårdar på trakten. Den man som sedan blev gift med en av min mors kusiner var med i ett sådant matlag och de hade problem på två sätt med sin mathållning, berättade han.

Dels var deras värdinna mycket sparsam med det sovel hon satte fram på bordet, dels hade de fått en storätare med i matlaget och det var en olycklig kombination. Åtminstone var det så den kväll det serverades *sill å kalle pära*.

På bordet stod en urvattnad storsill på en tallrik, en bunke med kokt, kall potatis och en tillbringare med skummjolk. När de sex vägarbetarna bänkade sig runt bordet högg storätaren kvickt gaffeln i sillen, lyfte över den på sin egen tallrik tillsammans med tre-fyra potatisar och satte igång att äta.

De övriga blev sittande, alldeles stumma, och stirrade på det tomma sillfatet och på den som just åt upp deras sovel. Det tycktes bara bli kall potatis över till dem.

Storätaren tittade upp och såg att alla stirrade på honom.

– *Va faan glor i på mej för?! Sätt igång å ät, vetja!*

Stekt sill på glöra

En riktig delikatess var *stekt sill på glöra* (glöden). Det var sommarmat och serverades med nykokt färskpotatis, gräddmjolk och hackad gräslök. Tillagningen av sillen gjordes i köksspisen.

Spisen plockades full med torr, finhuggen björkved som fick brinna för fullt medan potatisgrytan kokade. När det bildats en bra glödbädd lades sillen in direkt på glöden, vändes efter en stund och togs ut, saftig och fin och med en speciell, god smak som den fått av direktkontakt med glöden.

Svårigheten med sillstekning på glöd var att beräkna den exakta tiden. Fick sillen ligga inne bara en halvminut för länge, föll den sönder och fick krasas ut tillsammans med en hel del glöd. Saltad Islandssill har egentligen lite för lätt att falla sönder vid all slags stekning.

Sill istället för julfläsk

Salt sill var förr det billigaste sovel som fanns att köpa. Fläsk var dyrare och jag har hört om en bonde som fick byta julfläsk mot sill för att klara ekonomin.

Det var Lars i Barmshult som någon gång strax före första världskriget inte hade pengar nog för att betala ränta och amortering på sitt hypotekslån som förföll vid årsskiftet. Kunde han inte betala, skulle hypotekskassan säga upp lånet och ta den pantsatta gården från honom. Eventuellt skulle han kunna få fortsätta som arrendator på det som varit hans egen gård.

Då slaktade Lars grisen som skulle ha gett familjen god julmat och sovel hela återstående vintern och över sommaren. Med grisen på vagnen åkte han in till Vimmerby, sålde den på torget och gick till banken och betalade »*hybete- ket*». Pengarna som blev över räckte till en tunna salt storsill och med den stående på vagnen kom han hem igen till Barmshult.

Kristidens sill

Under andra världskriget försvann den salta storsillen ur marknaden. Ubåtar och minor gjorde fiske och fisktransporter alltför riskabla och vi i Sverige fick nöja oss med de rätt knappa mängder av norsk fetsill som fanns i affärerna då och då.

Jag tror att alla vuxna saknade den salta sillen. Min mormor, då 80 år gammal, kunde sitta på sin stol i köket och sucka:

– *Ja tänk, om en kunne få smake en endaste sillestjært nôn gång te i livet.*

Efter världskriget minskade konsumtionen av sill, i varje fall i vår familj, och »*sill å källe pära*» var försvunnet från matsedeln på 1950-talet. Sillen köpte vi styckvis hos specerihandlaren i Vimmerby och huvudparten av den blev inlagd sill. Sill var heller inte längre det billigaste sovlet.

Strömming och strömmingsköp

Strömming är en småvuxen sillsort som finns utefter kusterna av Östersjön från Kalmar och uppåt. I nordöstra Småland räknades Gamlebyströmming som den bästa och godaste. Den fiskades i Gamlebyviken i tidiga morgnar och transporterades, först med järnväg och senare med lätta lastbilar till inlandet i isade lådor.

Strömming såldes i min barndom på fisktorget i Vimmerby av, bl.a. *Hallåmannen*. Han hade fått det öknamnet av sitt lite påträngande sätt att sälja. När en presumtiv kund gick förbi skrek han: »*Hallå, hallå! Ska dä va ett kilo strömming?*»

Den mesta strömmingen köpte folk på landet av kringresande strömmingshandlare. Först kom de med hästvagn och senare med lätt lastbil, skåpbil eller motorcykel.

Den handlare jag minns från tiden före andra världskriget var *Strömmings-Blom*. Någon gång på förmiddagen körde han ut från Vimmerby med sin apelpkastade märr och ett par lådor strömming på vagnen. Han vägde upp det kunderna ville ha i en håv med en besman och den som köpte hade med ett kärl att ta den i.

När Blom kom ut till oss, hade han oftast bara några kilo kvar och då ville han sälja det till min mor till extrapris. *Ta slumpen, Elsa!*, sa han och ibland gjorde hon det och fick arbeta till långt in på kvällen för att laga till och ta tillvara all strömmingen.

Strömmingsbilar

Både före och efter kriget körde det omkring strömmingsbilar på landsbygden. De kom utifrån kusten en bestämd veckodag och bjöd ut strömming som landats samma dags morgon.

När strömmingsbilen kom upp till oss i slutet av 1950-talet, tutade föraren en lång signal för att vi skulle komma ut och köpa. Det hörde också vår katt och ofta var han framme och strök sig runt benen på fiskaren från Misterhult innan mor hunnit ut. Då vred fiskaren av en liten strömming på mitten och gav katten, innan han vägde upp det mor skulle ha.

Storleken på strömmingen var viktig. Av den minsta strömmingen gick det drygt trettio på kilot. Den smakade visserligen mycket bra, men det var mer arbete med den och mera per kilo gick bort. Jag har inga säkra uppgifter på vilken storlek som räknades som den bästa. Troligen låg den runt 20 per kilo. Gick det bara 10–12, då smakade den inte strömming längre och folk funderade om det inte var småsill.

Strömming stektes för det mesta med ryggenet kvar och panerad med vete mjöl. Många åt den helstekta strömmingen utan att ta ur benet, förutsatt att den inte var för stor. Den stektes också som strömmingsflundror.

Inkokt strömming, rullade filéer, i ättika, kryddor och socker, och strömmingslåda gratinerad i ugnen lagade min mor, när hon gjort storköp av strömming och till julbordet.

Dräpande kommentar

Kvinnorna som sålde fisk på torgen förr var över lag kända för sin slagfärdighet och sitt burleska språkbruk och de krusade inte för någon, allraminst en kund. Anmärkte någon på fisken de sålde, kunde det bli en kommentar som var både skoningslöst rakt på sak och dräpande.

En sådan resolut kvinna som sålde strömming på fisktorget i Vimmerby hade ett horn i sidan till en av stadens fruar som hon tyckte var fisförnäm och märkvärdig. Om den frun visste alla i staden att hon drygade ut hushållskassan med att sälja sexuella tjänster till en av notarierna i Tingshuset.

En gång kom frun till fiskståndet och skulle köpa strömming. Det var Bråvikenströmming månglerskan bjöd ut den dagen och den är känd för sin goda smak men också för att vara väldigt liten till växten.

Frun tittade länge och nedvärderande på strömmingen, lyfte upp några strömmingar i stjärten och lade tillbaka dem i lådan igen.

– *Dä va förskräcklit så liten strömmingen va i da.*

– *Ja, strömmingen han ä som han ä i storleken, han. Han ä inte som notariepick, så han växer ju mer en plocker mä'n.*

Eftertraktat kristidssovel

Under krigsåren var strömming och fisk kupongfria, men tillgången var mycket begränsad. Konsum i Vimmerby hade en fiskaffär och utanför den köade människor vid öppningsdags för att komma över av den eftertraktade fisken. Affären begränsade inköpen till ett kilo per hushåll och det var verkligen konkurrens om fiskpaketen.

En kusin till mig hade lyckligen fått insvept ett kilo strömming åt sig i Konsums fiskaffär – det sista kilo som gick ut den dagen. Hon stod och letade i portmonnän efter jämna pengar att betala med. Då stack kvinnan bakom henne i kön fram handen, ryckte till sig strömmingspaketet, slog jämna pengar i disken och sprang ut ur affären.

Fisk och fiske

Vår gård var en av de få på trakten som inte hade fiskerätt i någon sjö. Därför var fisk sällsynt på vårt matbord under min barndom. En granne och släkting fiskade med mjärdar, ryssjor och burar och när han fått mycket fisk, kunde någon i hans familj komma över med fisk till oss.

För det mesta var det sutare vi fick, men någon gång kunde det vara en gädda. Sutaren blev inte god som stekt eller kokt, men inkokt med ättika och kryddor blev den fullt ätbar och under krigsårens brist på sovel dög den gott.

Fasta redskap

Den mesta fisken togs upp med det som kan kallas fasta redskap: nät, ryssjor, mjärdar, burar, långrevar och angeldon. Sådana redskap fordrade liten tid i förhållande till mängden fisk de gav. Fisket gjordes inte i första hand som ett roligt tidsfördriv, utan för att ge fisk till eget bord och eventuellt också till försäljning eller gåvor till vänner och bekanta. Då var det angeläget att använda kortast möjliga tid för att få upp fisken.

Metē

Att gå till sjön med metspö och nyplockad daggmask var ett söndagsnöje mellan vårsådd och höskörd. Det var på Kristi himmelsfärds dag startskottet gick för sommarens metē. Dagen kallades för *Förste metereda*. Trots att den dagen kan infalla i almanackan med nästan fyra veckor i variation, så var den varje år den lämpliga dagen för sommarens första metē.

Alla som saknade fiskerätt i någon sjö kunde metē i Stångån. Där var fisket fritt, men det var inte mycket till fisk att metē upp där. Stångån klassades efter gammal terminologi som Kungsåder och i sådana var bl.a. fisket helt fritt.

Ro drag

Det enda fiske förr som kan liknas vid nutida sportfiske var att fånga gädda och abborre med drag. Det kallades för att *ro drag* och är en föregångare till det som nu kallas trolling.

Betet, ett drag, var fastsatt vid en grov linnelina (syntetmaterial fanns inte) som var upprullad på en dragvinda. Lämplig längd lina släpptes ut från aktern på ekan som man sedan De flesta som rodde drag var nöjda när de fått upp fisk till *ett kok*. Det var så mycket som räckte till en måltid för hela familjen. En klok fiskare tog aldrig upp mera än han hade användning för. Före frysboxarnas tid fanns bara ett sätt att förvara nyfångad fisk färsk och det var att släppa den i en sump.

Stöjje ål

En granne på 1950-talet, Emrik Johansson i Smedstorpet, berättade hur han och min far fiskade ål på höstarna när de var unga, före första världskriget. Fiskemetoden kallades för *stöjje* och var ljusterfiske vid lyse.

Under de mörka höstkvällarna rodde de ut på sjön med ett tjärvedsbloss på en stång bak i ekan. Ålarna drogs till ljuset och med en rask stöt ner i vattnet med de mycket breda och täta ljustren kunde ålen fångas.

Svårigheten med fisket låg i att kunna beräkna var fisken egentligen befann sig nere i vattnet och hur ljustret skulle riktas för att träffa rätt. Det är ljusets brytning i vattenytan som gör att fiskens verkliga läge under vattnet inte är det samma som det som syns ovanför ytan.

Kräftor

Kräftor hade jag inte smakat förrän jag var över 20 år. Vi hade inget fiskevatten, ingen tradition att äta kräftor och ont om pengar. Annars var det gott om kräfrika sjöar runt Vimmerby och det fiskades mycket kräftor, innan kräftpesten gjorde slut på flodkräftorna.

Ett par kilometer längre ut från Vimmerby ligger sjön Solnen och där fanns mängder av bra kräftor i min barndom. Sjön var långgrund och med bra botten och mycket kräftor plockades direkt med händerna med den förbjudna ficklampan tänd.

Tjuvfiske

Det användes förbjudet lyse både vid ljusterfiske efter ål och kräftfiske. Det hade folk hållit på med i alla tider och det fortsatte, även sedan det blivit förbjudet. Ficklamporna blev då ett bra alternativ till tjärvedsbloss och fotogendrivna brandlyktor. De gick lätt att stänga av, om nu fjärdingsmannen eller någon annan myndighetsperson var ute på spaning.

Använde man lyse gick det att ta upp mera fisk på kortare tid, ta upp för mycket fisk och skada fiskbeståndet. Visste fiskaren hur mycket han kunde skatta sitt fiskevatten med, var det inget som helst problem med att använda lyse.

Givetvis fanns det de som tjuvfiskade även runt Vimmerby. I äldre tider var det mest de fasta fiskeredskapen, burar, mjärdar och ryssjor, som tjuvvittjades. Likaväl som med tjuvjakt ledde tjuvfiske och misstanke om sådant ofta till osämja mellan grannar. Polisanmälan hörde jag aldrig talas om, men det fanns de som tog lagen i egna händer.

Den storväxte föreståndaren

På Vimmerby sockens ålderdomshem fanns före sista världskriget en mycket storvuxen och stark föreståndare som hette Thörn. Han fiskade med fasta redskap i en sjö en bit bort från ålderdomshemmet, men fick dåligt med fisk. Han misstänkte att någon tjuvvittjade hans redskap och lade sig i försåt en tidig morgon och spanade.

Då fick han se hur en bonde från en by på andra sidan sjön kom med sin eka till hans burar och plockade fisk ur dem.

Hastigt fick han ut sin egen eka, rodde ut jämsides med tjuvfiskarens båt, tog honom i axlarna, stoppade ner honom i sjön och höll honom under vattnet, så länge han vågade utan att dränka honom, tre-fyra gånger.

Utän ett ord slängde han sedan ner tjuvfiskaren i hans egen båt och rodde därifrån. Sedan den dagen hade föreståndare Thörn gott om fisk i sina redskap.

Rovfiske

Men även för 50 år sedan fanns det de som tog upp för mycket fisk och använde den till annat än mat. En pensionerad bonde på en av de många, bra jordbruksgårdarna runt sjön Krön var en ivrig fiskare och gården hade stora fiskevatten.

Krön var en fiskrik sjö just då och bonden fick mycket bra matfisk. Men den gick inte till människoföda, utan den kokades till foder åt mågens gödsvin – en helt laglig och ur den synpunkten oklanderlig verksamhet.

Men sådant reagerade människor mot. Det som gick att använda till människoföda skulle inte användas som foder till djur eller kastas bort. I den gamla ordningen hade sådant räknats som att vanhelga maten – gudagåvan. Mat skulle man visa vördnad för och det var bara sådant som människor ratade som fick användas till grisfoder.

Konservering och förvaring av livsmedel

Det var inte lätt att ordna kylförvaring av livsmedel innan kylskåp började användas. Utöver förvaring i svala eller kalla utrymmen i bostaden fanns tre olika principer – iskylning, källarförvaring och nedsättning i kallvatten i brunnar och källor.

Förvaring med is som kylmedel vet jag bara om en gård som använde. Det var den största av gårdarna i vår del av Vimmerby socken – Vinketomta säteri. Där sågade man ut isblock på sjön Nossen, en sjö bortom gården, och lade upp i en isdös som östes igen med mängder av sågspån. Troligen användes isen till kylning av mjölk i ladugården och kanske det fanns isskåp i säteriets kök.

Källare och andra kalla rum

Någon form av jordkällare fanns till alla bostäder på landet. Den var nästan alltid placerad i en sluttning, om det nu fanns en sådan. Ofta hade den tre sidor mot jord och en försvarligt tjock jordtäckning på taket. Väggarna var murade av marksten och kunde vara 70–100 cm tjocka. Taket på de jordtäckta källarna var välvt, och var det en riktigt bra källare var valvet slaget av tegelsten. Ursprungligen hade det varit jordgolv i källarna, men i de flesta hade det gjutits betonggolv när den tekniken blev allmän.

Det var rätt vanligt att källaren hade ett hus, *källarhus*, ovanpå. Så hade vi det och i det huset hade farfar stått och snickrat jordbruksredskap och möbler på somrarna, när jordbruksarbetet gav tid till detta. Det var träbjälklag som golv i källarhuset och värmeisoleringen mot källarutrymmet bestod i att sågspån och hyvelspån från snickeriet lades över golvet på vintrarna.

I en av granngårdarna, den ena gården i Pinnarp, hade källarhuset järngaller för fönstren och en stadig dörr med kraftigt lås på. Huset hade använts som förråd för det brännvin som bränts i en byggnad strax bredvid och som fortfarande kallades *brännerit* på 40-talet, men då användes som tvättstuga.

Alla jordkällare hade två dörrar med en liten förstuga emellan och rumshöjden var kanske inte mer än 1,6 meter, om källaren inte var välvd. Den innersta dörren var kraftig och hade ett mycket bastant lås. För det som förvarades i källaren – livsmedel – kunde fresta vem som helst att bli tjyv i tider när det var ont om mat på bordet.

Det var potatis, rotfrukter och kål som lagrades i källaren, men där fanns också hyllor för sylt och saft. Potatislassen kördes fram ovanför källarens bakre vägg och östes ner genom en liten öppning i väggen/taket. De rullade fram till öppningen i en lutande ränna med botten av trästavar, en *harpa*, och

på den slogs och skakades en del jord bort från knölnarna och hamnade på marken utanför källaren.

Svavelrökning

På eftersommaren, när fjolårets potatis var slut, städades källaren ur och dörrarna fick sedan stå öppna för att rummet skulle torka ur. Strax innan det var dags för potatisplockning köpte vi ett halvkilo pulvriserat svavel i kemikalieaffären. Det smältes sedan i en plåtburk på köksspisen. I smältan lades det ner små rullar av bomullstrasor som fick suga upp svavlet.

Svavelluntorna placerades sedan i botten på en plåthink som hängdes upp mitt i källartaket och luntorna antändes. Högplaceringen av hinken berodde på att svavelröken är tung och annars skulle hamnat bara vid golvet. Sedan stängdes dörrar och öppningar till källaren noga och fick stå stängda ett dygn. Svavelröken skulle döda den mögelsvamp som kunde finnas i källaren.

Rätt källartemperatur

Första tiden efter att potatisen lagts in gällde det att få ner temperaturen, för under det som kan kallas en eftermognadsprocess ger potatis ifrån sig en viss mängd värme. Kylningen ordnade vi genom att ha källardörrarna öppna under nätterna och stängda under dagarna.

När vintern väl kommit var inte problemet att hålla låg temperatur i källaren utan, tvärt om, att se till att potatis och annat i källaren inte blev frostsakat. Potatis som fryser får en söttaktig smak och går inte att ha till människoföda.

En vanlig metod för tillskottsvärme i äldre tider var med glöd. En ordentlig brasa björkved fick brinna ner i öppna spisen. Sedan rakades glöden ner i en gjutjärnsgröta med lock och den ställdes i källaren.

En tänd fotogenlykta hängande i källartaket var en annan vanlig värmekälla. Vi hade ett enlågigt fotogenkök och brukade lägga en tegelsten över lågan och elda med det direkt i källaren.

»Ale pära»

Frampå sommaren steg temperaturen i potatiskällaren. Då började potatis som var kvar att gro. Gjordes det inget åt detta så växte de långa, vita groddarna ihop till en stor torva. För att förhindra detta blev det att ta en halvdag med regnväder, då höskörden stod stilla, och sitta i källaren och *ale pära*. Med fingrarna togs groddarna, *alera*, bort, men efter någon vecka var det nya utvuxna.

Under 1950-talet kom det ett preparat i handeln som skulle förhindra att potatisen grodde på sommaren. Det var ett pulver som ströddes över den och det var rätt effektivt. Efter några år kom det fram att det innehöll ett tillväxhämmande hormon som kunde vara skadligt för människor.

Stäckning

Enstaka år kunde potatisskörden bli så bra att allt inte fick rum i källaren. Det gick då heller inte att sälja överskottet på hösten till vettigt pris. Då fanns det en typ av vinterförvaring som också användes till rovor, kålrötter och foderbetor. Det kallades för att *stäcke* och gjordes direkt ute på potatis- eller rotfruktslandet.

Där potatisstacken skulle ligga skottades matjorden åt sidorna ungefär 1,5 meter brett och så långt som behövdes. På den avplanade botten lades potatisen upp som en lång ås till ungefär samma höjd som bredden. När stacken var färdig täcktes den med ett tjockt lager torr halm och utanpå detta lades matjorden som östs åt sidorna. Ett grunt dike grävdes runt stacken för att ge mera jord för täckningen.

Toppen på stacken lämnades utan jordtäckning fram till att det riskerade att bli tjäle. Det var för att temperaturen inte skulle bli för hög och ge smakfel och försämrade hållbarhet. När det sedan kom snö, östes det upp stora mängder av den på stacken för att skydda mot kyla.

Fram på vintern, när det blev rum i potatiskällaren och bättre priser, kördes potatisen in under någon mildvädersdag och såldes eller konsumerades hemma.

Matkällare

Ofta var det rätt långt mellan bostadshuset och källaren och det tog tid att gå till källaren och först hämta och sedan bära tillbaka sådant som behövdes varje gång som mat skulle lagas. Bland annat av den orsaken fanns det många som gjort någon form av minikällare nära köksingången eller t.o.m. under köksgolvet.

Vi hade en fyrkantig grop med lock på gångjärn i betonggolvet i visthusboden. I den förvarade vi sådant som i dag förvaras i kylskåp under sommaren.

Under vinterhalvåret användes de oeldade rummen i bostaden för kylförvaring. Det var främst det stora skafferiet i förstukvisten, men även farstun innanför finingången kom till användning. I andra oeldade rum förvarades vinterfrukt i korgar insvepta i filter och täcken.

Under längre köldperioder riskerade man att det som förvarades i skafferiet frös, för väggarna i förstukvisten var bara av dubbla omgångar bräder och saknade isolering. I det fallet var den oeldade farstun pålitligare, eftersom utrymmet låg innanför huskroppens timrade ytterväggar.

Kylförvaring i brunnen

Gårdsbrunnen var en bra plats för kylförvaring av livsmedel. I de flesta brunnar höll vattnet +10 grader, men vi hade ovanligt kallt brunnsvatten, +8 grader. Det fattades då bara några grader i det som nu rekommenderas för kylskåp.

Vi lade kylvarorna i höga, smala bleckkärl med grepe och lock och som rymde 10–15 liter. Kärlet kallades *kylere* eller *cylinder*. Det sista namnet kom av den raka, cylindriska formen. Ursprungligen hade kylare använts till att någorlunda snabbt kyla ner den spenvarma mjölken i till lämplig förvarings-temperatur.

I kylarens grepe fästes en fyra–fem meter lång lina av märling. Den firades sedan ner i brunnen och ner i vattnet så långt det gick utan att den stjalpte. Lina knöts fast i en krok på undersidan av brunnen av avtäckning.

Det fanns risker med att förvara i brunnen, för vattennivån varierade och kunde öka hastigt i samband med regn. Steg vattnet så mycket att kylaren stjalpte kunde livsmedlen, dels bli förstörda, dels falla ur och sjunka till botten. Det senare ledde på sikt till att vattnet blev skämt, när livsmedlen ruttnade. Var det mjölk i kylaren blev vattnet otjänligt med en gång.

Syltan i brunnen

Jag minns en händelse från sommaren 1936. Mor och far hade fått nödslakta en gris som brutit ett ben i den sommarvärme som absolut inte var lämplig att förvara slaktmat i. I brunnen hängde fullt av sovel i kylare, hinkar och spånkorgar. När mor hämtade presssylta en dag tappade hon syltan i brunnen och den sjönk snabbt till botten. På ungefär fyra meters djup låg den, fullt synlig, i det klara brunnsvattnet. Far lyckades då hugga fast den långa båtshake, som Brandstodsbolaget krävde att alla gårdar skulle var utrustad med, i syltan och fick upp den ur brunnen utan att behöva tömma (ösa) den.

Rökning

Rökning av animaliska livsmedel behandlas i kapitlet »Salt fläsk, rökt fläsk och spickefläsk». Jag har inte hört talas om rökning av vare sig kött (annat än fläsk och korv) eller fisk i Vimmerbytrakten.

Torkning

Torkning är en urgammal metod för långtidsförvaring av livsmedel. Den hade använts för både kött och fisk, men sådan torkning hörde jag inte något om under min uppväxt. Däremot fanns det ett kvantum torkat kött med som naturaförmån i ett undantagskontrakt från 1867 skrivet mellan min farfar och farfars far.

Utöver frukt och bär var det bara paltbröd som torkades. Brödet bakades av grovt rågmjöl med degspad av svinblod blandat med vatten eller svagdricka. Hållkakorna hängdes sedan på en käpp i kammartaket och torkades tills de var stenhårda.

Torka frukt

Körsbär, äpplen, päron och blåbär torkades vid svag värme i ugnen i järnspisen. Det började med körsbär i juli, fortsatte med blåbär några veckor därefter och avslutades med äpplen och päron under september–oktober.

Torkningen gjordes på den tidens bakplåtar som hade ett par centimeters kant. Plåten täcktes med vitt omslagspapper och ett lager frukt lades på. Under dagar och kvällar utnyttjades eftervärmen som blev i ugnen vid matlagningen för frukt-torkning.

Temperaturen fick inte vara för hög och ofta fick det gå en stund efter matlagningen innan plåtarna kunde sättas in. Som varningssignal för att inte glömma frukten kvar vid nästa eldning hängdes en bit tidningspapper på ugnsluckan. Frukten skulle inte torkas så mycket att den blev spröd.

Körsbär torkades med kärnorna i och gav sedan, tillsammans med torkade äpplen och päron, en mycket god fruktsoppa. Det var också vanligt att lägga i en näve torkade körsbär i den vetemjölsvälling som var en vanlig rätt till kvällsmat. Eftersom kärnorna var kvar i bären fick man spotta ut kärnor efter varje sked välling. Därför kallades den *sputtvälling*.

Blåbär torkades bara i små mängder och med något års mellanrum. Det berodde på att de bara användes som medicin och inte som föda. Torkade blåbär lugnar ner en orolig mage och stoppar diarré.

Äpplen och päron torkades med skalet på. Frukten klövs i klyftor och kärnhusen skars bort. Det fanns en sorts äpple som kallades *sötäpple* – ett litet, grönt äpple som mognade i augusti. Det hade en menlös, söt smak och var inte särskilt gott att äta färskt. Däremot blev det mycket gott som torkat och vi barn brukade få äta av bitarna som godis.

Den torkade frukten förvarade mor i ett skänkskåp med en mängd lådor innanför dörrarna. Skänken stod på den på vintern oeldade och obebodda *nasstuva* (nattstugan) på övervåningen. Det var en härlig doft innanför de dörrarna och den doften satt kvar i åtminstone tio år efter att vi slutat förvara frukt där.

Äppeldricka

Av torkade äpplen gjorde mor ett mycket gott dricka till jul. Jag tror att brygden gick till så här:

Äpplena lades i blöt i vatten, kanske ett dygn. Sedan tillsattes pressjäst och troligen även socker. Kopparhinken brygden gjordes i ställdes på hällen, i värmen invid köksspisens, att jäsa någon dag. Sedan silades frukten från, jästen fick sjunka och drickat tappades på flaskor som lagrades i kallskafferiet några dagar. Det kan ha varit så att blötläggningen gjordes i hett vatten och att äppelbitarna silades bort före jäsningen.

Av detta blev ett friskt och rätt sött måltidsdricka med mycket kolsyra i. Troligen var alkoholstyrkan rätt hög, för som vuxen drack jag en gång ungefär

en halvliter och kände en viss berusningseffekt. Som barn fick vi bara smaka av det här drickat, inte dricka av det.

Brödsäd och mjöl

Brödsäd, råg, vete och korn, förvarades av gammalt i trälårar med lock, i det som förr kallades *boa* (boden, visthusboden) och som senare fick heta *magasinet*. Säden måste skyddas för råttor och möss, men även för katterna som tyckte spannmål var alldeles förträffligt att både kissa och bajsas i.

Brödmjölet malde vi hos mjölnaren i Älåkra kvarn, *Möllern i kvärna*. Därifrån fick vi hem en säck med siktat mjöl och en mindre säck med kli. Mjölet förvarades sedan i två *mjöltiner* – en för rågmjöl och en för vetemjöl. Det var laggkärl med tättslutande lock och med träband (troligen av kluven hassel) och de stod i vår visthusbod.

Att använda mjöl från egen brödsäd var något bönder inte gick ifrån ens om säden var kraftigt skadad av dåligt skördeväder. Speciellt råg kunde fuktskadas medan den stod i *rökarna* (skylarna) och skulle torka. Då försämrades bakenegenskaperna för rågbrödet – det blev ingen höjd på rågakorna, eftersom de inte jäste upp.

»Cigarrer» som skolmatsäck

Sådana smala och mycket kompakta rågbrödsstivor minns jag att ett par systor från en granngård brukade ha som matsäck till skolan. Smörgåsarna var så smala och mörka att de nästan liknade cigarrer. Den ena av flickorna var mager och klen och hon orkade inte riktigt bita av sin kompakta smörgås. Hon bet fast tänderna i brödet och vred sedan av brödet med handen.

De unkna bullarnas år

Hösten 1952 var extremt regnig. Den skördade säden stod i ute i rökarna till fram i julhelgen. Då blev det kallt och säden frös någorlunda torr och kunde tröskas. Av detta blev vetet så unket att det luktade lång väg, när vetebrödet gräddades. Vart jag kom till någon granne, så var det samma obehagliga lukt och smak på vetebrödet. Till jul köpte mor en påse *»köpemjöl»* och bakade julbröd av, men sedan åt både vi och grannarna våra unkna bullar fram till nästa års skörd.

Bröd och brödförvaring

Rågbrödet bakades i stora bak om åtminstone 15 runda brödkakor med ungefär 25 cm i diameter. Degen *»sattes»* på kvällen med surdeg. Nästa morgon blandades pressjästen i och baket kunde börja sedan degen jäst klar.

Ugnen i vår järnspis rymde fyra sådana kakor åt gången. Varje omgång kallades *färm*. När kakorna togs ur ugnen lades de på en filt på kökssoffan att kalla under bakdukar.

För bakning fordrades en mera finhuggen ved än den normala spisveden. Då gick det att lägga in lite ved åt gången och hålla ugnsvärmen jämnare. Vedträn av lämplig dimension lades åt sidan i vedboden när veden bars in till köket och togs sedan till *bakeve*.

I vår visthusbod, *boa*, hade vi en träkista med rätt tättslutande lock på gångjärn, *brökista*. I den förvarades rågrödet med kakorna på högkant i två rader. Ett sådant storbak räckte i nästan två veckor, när vi var sex-sju personer i hushållet. Det här brödet med surdeg i blev mycket hårt efter några dagar, men aldrig så torrt att det var något problem.

Vi och de flesta andra bönder använde stora mängder vetebröd i hushållet. Det mesta vetebrödet gräddades som släta bullar som fuktades med kaffe eller mjölk före insättningen i ugnen. Det bakades också bullar av utrullade degsträngar smorda med smör och beströdda med socker ovanpå. *Fläter* var vetelängder som hade överytan dekorerad med tre rader flikar som klipptes ut med en sax och flätades samman efter samma system som hår flätas med tre parter.

Storätare av vetebröd

Man åt sig rejält mätt av vetebröd vid kaffet på förmiddagen och på eftermiddagen. Fem släta bullar eller flera var inget ovanligt som doppa vid kaffedags. När en av mina systerdöttrar, fem år under början av 50-talet, bodde hos oss under föräldrarnas semester noterade hon nogsamt min stora konsumtion av vetebröd. När hon sedan kom hem till sina kompisar i Södra Vi berättade hon med en viss stolthet:

– *Min Morbro Martin, han äter sju bulle te kaffet.*

Ystning och ostförvaring

Att ost var gott att äta var inte den ursprungliga anledningen till att det ystades. Det var i första hand ett bra sätt att spara näringsämnen i den myckna mjölken från kor som kalvat på våren och fick äta av försommarens rikliga bete.

I gamla tider producerades huvudparten av mjölken under sommarhalvåret, eftersom de flesta kor var *kalvställda* (med avsikt betäckta för att kalva vid viss tid) till sen vår och försommar. Då gav försommarens, för den tiden relativt rikliga, bete tillräckligt med näring för att kon skulle kunna producera mycket mjölk. Den tidens mycket sent skördade hö med alltför låg halt av protein gav inte tillräckligt med näring för en högmjölkkande ko. Vinterns utfodring gav i stort bara möjlighet för korna att någorlunda väl överleva till nästa sommars betesperiod.

På eftersommaren var det ingen bra tid att ysta, för under röt månaden kunde de färskostarna börja jäsa eller mögla. Den månaden inträffar när solen står i Lejonets tecken, ungefär 22/7 – 22/8.

Låren med råg på magasinet var ett bra förvaringsställe för ost. De ostar som ystats på försommaren grävdes ner i rågen och det påstods att rågen skyddade dem från att mögla och jäsa och att osten fick en bättre smak.

Om osten började jäsa och/eller mögla som relativt nyystad, kunde det gå att få stopp på detta med brännvin. Osten fuktades då med brännvin morgon och kväll efter att den först blivit avtvättad med saltvatten.

Byte ostemjolk

Mjölken till ystning måste vara så färsk som möjligt och på en liten gård räckte inte den mängd korna mjölkade på morgonen till för den mängd ost man ville ha. Det problemet löstes genom samarbete mellan grannar. Det kallades »byte ostemjolk». Samtidigt var det både roligare och lättare att hjälpas åt två eller tre grannar med ystningen.

Tidigt en sommarförmiddag under min barndom kom en av grannfruarna över till mor med ungefär 25 liter mjölk med sig i en kruka. Den mängden blandades sedan med lika mycket mjölk från våra kor och av detta gjorde de båda kvinnorna två rejåla ostar under förmiddagen.

En annan förmiddag var det mors tur att gå till grannfrun med samma mängd mjölk och hjälpa henne med samma procedur.

Ostlöpe

Det som gör att den ljumma mjölkens äggviteinhåll koagulerar och bildar *plocke* (ostmassa) kallas ostlöpe. För länge sedan tillverkade hushållen sitt löpe själva av löpmagen från en spädkalv. Det jag minns är fabriksmässigt framställt löpe som såldes av speceri- och lanthandlare och i kemikalieaffärer. Det fanns två sorter av löpe. Det ena kallades bara ostlöpe, det andra var betydligt mera koncentrerat och kallades troligen ostlöpekoncentrat. Den senare sorten såldes bara i kemikalieaffärer.

Under världskriget blev det brist på ostlöpe och det som fanns var sämre än det varit tidigare. För att råda bot för löpebristen försökte mor att göra löpe på gammalt vis, så som man gjort innan ostlöpe fanns att köpa. Hon skaffade en löpmage från en nyslaktad spädkalv och lade den i ljummen mjölk. Meningen var sedan att man skulle ta av den vätska som bildades runt löpmagen till att *löppne* ostmjölken med, men jag vill minnas att det inte gick så bra. Det jag minns är att det varken såg aptitligt ut eller luktade trevligt i det stenfat »löpe-kulturen» bereddes i.

Kolsyrade drycker

Någon gång kan det hända att jag öppnar en läskflaska som inte är väl kyld. Har jag då inte tänkt till före, så jäser innehållet över när kapsylen lossnar. Då kommer jag ihåg hur det var att öppna läskflaskor före kylskåpens tid. Förvaring i visthusboden gav då en temperatur som låg några grader under rumstemperatur. Sakta och försiktigt fick man dra loss kapsylen och låta kolsyran pysa ut mycket långsamt. På så vis gick det att behålla allt innehållet kvar i flaskan.

Saftflaskor och buteljlack

Saften som kokades av vilda och odlade bär förvarades i glasflaskor. Det var nästan uteslutande spritflaskor med en eller en halv liters rymd och de tillslöts med kork. Vinflaskor var inte vanliga av den enkla anledningen att bönder och arbetare nästan inte konsumerade vin före slutet av 1950-talet. Flaskor med rymden 75 eller 37 cl kom först i bruk 1955 i samband med att spritrestriktionerna togs bort.

Korkarna kokades mjuka i vatten och trycktes in helt i flaskhalsen. Men korken höll inte helt tätt för gasgenomgång och då riskerade man att få mögelbildning på ytan av saften uppe i halsen. Som extra tätning utanpå korken förde man på ett tjockt lager av *buteljlack*. Det lokala ordet för detta var *härts* (harts)

Benämningen lack beror på att buteljlack i sina egenskaper liknar den lack som används till sigill. Den köptes i speceri- och kemikalieaffärer i små runda plåtburkar ungefär 7 cm i diameter och lika höga.

Lackburken värmdes på köksspisen tills lacken var smält. Yttersta änden på den nykorkade saftflaskan doppades i lacken och flaskan snurrades sedan så att det bildades en jämn lackförsegling över korken och buteljhsalsens yttersta del. Sedan förvarades flaskorna på en hylla i potatiskällaren.

När vi hämtade saftflaskor från källaren under vintern, brukade vi slå av den spröda lacken genom att försiktigt knacka flaskhalsen mot stenarna i källarväggen.

Hermetisk inkokning

Några år före krigsutbrottet 1939 spred sig en ny och mycket bra metod för långtidsförvaring av färdiglagad mat. I dagligt tal sade man bara konservering, men det tekniskt korrekta namnet är *hermetisk inkokning*.

Hushållningssällskapet i länet ordnade, genom sina hemkonsulenter, kurser för husmödrar i den nya tekniken. Det fanns en handbok i ämnet som blev ett standardverk i de flesta hem. Den hette »Hemkonservering», var utgiven på Göteborgs litografiska AB och författad av en grupp skolkökslärarinnor.

Den nätt och jämt färdiglagade maten lades i runda glasburkar. Burkarna

hade en planslipad kant upptill. På kanten lades en plan packning av rött gummi och på denna ett glaslock med smal, planslipad kant mot gummit. Locket hölls sedan fasttryckt med en klämma av fjäderstål.

Det var viktigt att inte spilla något på den slipade kanten vid iläggningen. Då kanske tätningen inte tog riktigt tätt och då misslyckades konserveringen. För den skull fanns det en skyddsring att köpa att sätta över burkkanten under påfyllningen. Ringen var av lättmetall och kallades »Ali».

Konserveringen gjordes i en rund konserveringsså av galvad stålplåt med ungefär 20 liters rymd. Sex burkar, för det mesta med ett varv till ovanpå, ställdes på en ställning med en perforerad plåtskiva i botten och en »pelare» av sex klena rundstänger i en ring i mitten och med ett handtag upptill.

Skivan med burkarna ställdes ner i sån och vatten fylldes i tills det stod väl över burkarna. Såns lock lades på och i ett hål mitt i locket stacks en lång sprit-termometer omsluten av ett plåthölje ner.

Sån ställdes på köksspisen och värmdes till kokning. Från att vattnet nått kokpunkten togs tid och i en tabell gick det att få besked om hur länge olika livsmedel skulle koka. För kött och fläsk var tiden en timma – för frukt och bär mellan 20 och 30 minuter.

För frukt- och bärkonservering rekommenderade en del recept värmebehandling vid temperaturer under kokpunkten, t ex. 80 grader i 30 minuter. Det var troligen för att kokning skulle ha försämrat kvaliteten på den färdiga produkten.

När tiden för »kokningen» hade gått, lyftes ställningen med burkarna ur och ställdes att svalna omlindad med handdukar. Först kontrollerades att alla lockklämmor satt som de skulle.

Under kokningen inträffade två saker. Det ena var att bakterier i livsmedlen dödades av koktemperatur under lång tid (innehållet steriliserades) och att maten blev färdigkokt. Det andra var att vätskan i burkarna kokade till ånga och drev ut luften förbi packningen. När burken kallnade kondenserades ångan och det blev ett kraftigt undertryck i burken. Den omgivande luften tryckte då fast locket med stor kraft mot packningen – burken var hermetiskt (lufttätt) tillsluten och bara spår av luft var kvar i den.

Förvarades burkarna svalt, höll sig innehållet i åtminstone ett halvt år och smaken på det konserverade var bra efter den tidens krav.

Burkarna öppnades genom att man drog i en flik på gummipackningen och fick en öppning som släppte in luft under locket. Detta var ett mycket krävande jobb, både för fingrar och packning. Var inte packningen helt ny, hände det att fliken slets loss. Då återstod bara att öppna genom att pressa in en tunn knivsudd mellan packningen och locket och hoppas att den slipade glaskanten inte tog skada.

Det röda gummit som användes under kristiden var inte av särskilt hög kvalitet. Därför tålde packningarna inte riktigt koktemperatur under lång tid och blev sköra. Efter kriget kom det packningsringar av grönt och mycket bättre gummi.

Den stinkande pastejen

Jag har ett minne av en speciell konserv från krigsåren. Det är mors hemlagade leverpastej. Kött och fläsk var bristvaror och tilldelningen på ransoneringskortet var minimal. Då gällde det att hitta sådant sovel som var antingen kupongfritt eller krävde lite kuponger till råvarorna.

Svinlever krävde lite köttkuponger och ansjovis var helt kupongfri, om den fanns att köpa. Med dem som huvudingredienser gjorde mor stora satser leverpastej och konserverade den hermetiskt i det som kallades stjälpglas.

Det var ett slags burk utan standardburkens invikta överkant. Stjälpglasen hade istället en utåtvikt krage och smalnade något mot botten. Därför gick det att stjalpa ur innehållet helt ur en sådan burk.

Leverpastejen var mycket god, men den hade en egenhet. När burklocket just öppnats luktade det rätt obehagligt från innehållet. Lukten påminde om en riktigt unken fis. Min yngre bror ville gärna vara med och lyssna när mor öppnade en burk hemkonserverad leverpastej. Den lilla suck som hördes när luften rusade in i burkens undertryck kallade han att »burken fes».

Surkrösa

En mycket speciell form av konservering av vilda bär är det som i Småland kallas *surkrösa*. Den är möjlig därför att *krösa*, lingon, har en hög naturlig halt av natriumbensoat.

Det fina i kråksången med surkrösa var att konserveringen inte kostade några pengar. Detta passade bra i den tid då de kontanta inkomsterna var mycket små i alla hushåll.

Metoden kom till användning även under andra världskriget, men då var inte huvudanledningen pengabrist utan brist på socker. Sockret var ransonerat och tilldelningen knapp samtidigt som det var mycket angeläget att spara av »skogens röda guld» till vintrarna, eftersom det var brist på alla sorters mat.

Väl mogna, men inte övermogna, lingon lades i ett väl rengjort laggkärl, *krösabytte*, som rymde ungefär 15 liter, och stöttes tills alla bär var krossade, men inte helt mosade. Stötningen gjordes med en *krösastöt* av trä.

Stöten var rund och ungefär en halvmeter lång. I överändan var den cirka fyra cm grov, i nederändan ungefär det dubbla. Den kunde vara gjord av något slags lövträ, t.ex. björke.

När lingonen var stötta, lades locket på och byttan ställdes i visthusboden. Efter kanske en till två månader hade lingonen blivit ännu surare i smaken än de var när de var nystötta och höll sig sedan över hela vintern.

Surkrösa gjorde verkligen skäl för sitt namn. De var så sura att det nästan var omöjligt att ta dem i munnen och försöka svälja ner dem. Eftersom det kunde vara ont om socker av de båda orsaker jag redan nämnt, användes ett »knepp» för att kunna äta dem. Så här gjordes en rätt god efterrätt av surkrösa:

I en djup tallrik hälldes ett par deciliter mjölk med ett par-tre matskedar sur-

krösa i. Mjölken *skar sig*, flockades, direkt av bensoesyran. I tallriken skars sedan sönder en överbliven potatis från middagsbordet. Med kokt potatis i var inte det sura obehagligt. Det kändes som om potatisen innehållit socker.

Ägg i vattenglas

Under vintern värpte hönsen bara något enstaka ägg, för i hönshuset var det nästan lika kallt som ute. Hönsen höll sig vid liv i kylan, men värpte nästan ingenting. När våren kom med värme och utomhusliv för hönorna blev det fart på äggproduktionen.

Med kanske 20 höns som värpte ett ägg nästan varje dag under vår och försommar, blev det ägg över som hushållet inte förmådde konsumera. Då fanns det ett sätt att långtidsförvara ägg som nu, troligen, kommit helt ur bruk.

I kemikalieaffären köpte min mor en flaska vattenglas (hydratiserat natriumsilikat). Det var en klar, oljeliknande och ofärgad vätska som späddes ut med vatten. För länge sedan tillverkades vattenglas hemma på gårdarna av pottaska, soda och kvartspulver som löstes i vatten.

I en träbytta som rymde ungefär 15 liter lade mor ned färska ägg och fyllde på vattenglaslösning undan för undan så att den skylde äggen väl. Efter någon dag hade det bildats en krämliknande, vit massa av vattenglaslösningen. Bytten med ägg skulle stå någorlunda svalt och det var viktigt att inget ägg gick sönder. Då ruttnade innehållet i ägget och luktade mycket illa.

Ur den vita massan grävdes sedan äggen fram alltefter de behövdes, när hönsens äggproduktion hade minskat. Gissningsvis gick det bara att använda vattenglasäggen till matlagning och bak.

Metoden användes i stor skala på konditorier förr. När äggen var som billigast på våren köpte konditorn mängder av ägg och konserverade i stora tunnor med kanske 50 tjug ägg i varje.

Att äggen kunde lagras så länge i vattenglas sades bero på att porerna på det halvgenomsläppliga äggskalet täpptes till och förhindrade gasgenomgång.

Elektrisk kyla

De elektriskt drivna kylskåpen kom i stort sett in i köken under 1950-talets andra hälft. Det var till en början fristående skåp av absorptionstyp och inte alltför stora. De kom att innebära en ren revolution i köken. Utöver förbättrad kylförvaring var det många steg som sparades när mat skulle lagas och bordet dukas. Inget spring längre till matkällare före och efter måltiderna.

Lite senare kom också frysboxen och den kom, om möjligt, att få ännu större betydelse i landsbygdens hushåll. Genom frysboxen blev det möjligt att långtidsförvara kött, både som råvara och som färdiglagad mat, och med mycket god kvalitet och smak och med minimal arbetsinsats. Samma gällde för både vilda och odlade bär och fisk och vilt.

Renässans för hemslakten

Hemslakten av ungnöt tog fart igen och det blev också en svart, obeskattad, marknad för hemslaktat kött och fläsk. Ett helt ungnöt eller en gris måste delas på många hushåll för att hinna konsumeras inom den möjliga lagringstiden i frysen.

Några av slaktarna vid slakteriet i Vimmerby hade hemslakt som extra-knäck i veckohelgerna på senhösten och före jul, och kött och fläsk från de slakterna spreds till släkt, vänner och bekanta långt in i tätorten.

Nästan inget av detta besiktigades, men riskerna det förde med sig var nästan obefintliga. Det fanns heller inga djurskyddsaktivister som snokade omkring och hade synpunkter på böndernas urgamla vana att slakta sina djur hemma. Den enda risk jag hörde om, var att åka fast för skattefusik.

Livsmedelstillsatser

En av de första livsmedelstillsatserna, utöver s.k. karamellfärg, började mor använda samtidigt med den hermetiska inkokningen. Det var det som nu kallas natriumbensoat. Då kallades det *bensoesytrat natron* och köptes i kemikaliefabriken.

Mor använde medlet dels för desinfektion av glasburkar och flaskor innan livsmedlen fylldes i, dels som konserveringsmedel i sylt och saft. Det var till en del kristidens brist på socker som tvingade fram användningen av bensoesytrat natron.

Med konserveringsmedel kunde sockerhalten minskas väsentligt, utan att hållbarheten äventyrades. Det var inget ovanligt förr att sylt kokades med relationen 1:1 mellan socker och fruktråvara och då hade det myckna sockret konserverande verkan nog.

Rävkött på burk

Kanske var det under vintern 1942/43 som alla hushåll i Sverige blev ålagda att ta ut en viss del av köttransonen som köttkonserv. Jag är inte riktigt klar på varför det påbudet kom, men troligen berodde det på ett tillfälligt överskott på kött. Det här är min obekräftade men troligen riktiga teori om orsaken:

1942 var det en torr och varm sommar. Det blev foderbrist för nötkreaturen och bönderna blev tvungna att slakta ut av sina djur. De hade inte foder nog för att försörja dem över vintern.

Den slakten gav ett överskott av nötkött som inte kunde direktkonsumeras. På den tiden fanns i stort sett bara ett användbart sätt för långtidsförvaring av kött – helkonserv i plåtburk. Burkarna måste också förbrukas inom rimlig tid, och tradition att använda köttkonserv fanns inte i landet. Därför kom vissa kupper på köttkortet att reserveras för burkköttet.

Jag minns inte hur många köttburkar som kom till vårt hushåll, men själva burkarna kommer jag ihåg. De var av blank bleckplåt, runda och rätt smala och innehöll alla ett halvt kilo kalops. De saknade etikett, men i locket var inpressat ordet Kalops och året 1942.

Innehållet i burkarna hade en rätt onaturlig, rödaktig färg och köttråvaran hade varit av låg kvalitet, det märktes. Men kalopsen smakade inte illa, även om det inte var samma goda smak som mors söndagskalops hade det fåtal gånger hon hade en köttbit att koka av under kristiden.

Det var med en viss misstänksamhet som mor och mormor granskade innehållet i burken. Den röda färgen tydde på att köttet sett alltför opaptligt ut utan färgtillsats. Men det var en annan sak som var värre.

Så fort påbudet om att behöva köpa konserverna kommit, kom också ett rykte att en husmor hittat en bit av pälsen från en räva i en kalopsburk. En mindre nogräknad tillverkare hade drygat ut nötköttet med rävkött, men hade fuskat med att pålsa av rävarna och fått med en tuss rävhår i kalopskoket.

Troligen var detta bara ett av alla fantastiska rykten som var i svang under kristiden, men det fick en konsekvens i Vimmerbytrakten. Kalopskonservern kallades rätt allmänt för »rävköttet». Kanske bidrog den kraftiga rödfärgningen också till det namnet.

Ett problem förde köttburkarna med sig och det var att öppna dem. Många familjer saknade konservbrytare och fick använda en morakniv istället. Hos en av våra grannar höll mor i huset burken i ett stadigt grepp på spiselhällen, medan äldste sonen högg loss locket med en morakniv och ett vedträ som klubba.

»Ingen gård utan katt» – lite om råttbekämpning

Råttor och möss kunde göra stor skada både i källare, visthus och spannmålsmagasin. Den första viktiga delen av försvaret mot dessa förrådsskadedjur var utestängning. Möss var relativt lätta att stänga ute, medan råttorna kunde gnaga och gräva sig in på ställen dit de teoretiskt inte skulle haft en möjlighet att komma. Gammaldags murbruk med lera som bindemedel kunde de gnaga och gräva sig igenom och t.ex. komma in i potatiskällaren.

På bara några dagars tid kunde råttorna förstöra mängder av potatis, eftersom de hade för vana att bara ta en liten smakbit av varje. Det gällde då att kvickt täppa till de öppningar de tagit sig in genom och sedan få död på dem som eventuellt var kvar inne i källaren.

Råtthål i murbruket lagades med bruk av sand, cement och finkrossat glas. Glaskrosset gjorde att råttorna varken kunde gnaga eller krasa sig igenom. Hål i trävirke spikades över med plåt. Bitar av gamla ansjovisburkar höll för möss, men för råttor behövdes stadigare plåt.

I lokaler dit katter inte kunde komma stod det ständigt gillrade råttfällor utställda och det hörde till morgonrutinerna varje dag att se till dessa – ta bort eventuella råttor som dödats och sätta på nya beten – under senhösten då råttor och möss flydde in i byggnaderna från kylan utomhus.

En bra typ av råttfälla var gjord som ett slags mjärde av ståltrådsnät. Den hade en bottenplatta av trä, var ca 50 cm lång och 20 x 20 cm i sektion. Råttorna lockades in i fällans nätbur av något begärligt, väldoftande bete via en plåtlucka som hölls stängd av en motvikt och som var lätt att öppna utifrån, men nästan omöjlig att öppna inifrån.

Efter en bra fångstnatt kunde det vara fyra fem råttor fångade i mjärden, men då återstod problemet att avliva dem. En vanlig metod var att sänka ner hela mjärden i en vattentunna och dränka dem.

Många med mig har försökt att släppa ut enstaka råttor ur mjärden och låta gårdens katt döda dem, men det gick ofta inte så bra. Katterna var ofta helt ointresserade och ibland till och med rädda och råttorna löpte iväg levande därifrån.

Under kristiden fanns det en bra och human metod för avlivning, om det fanns en bil eller traktor med gengasaggregat på gården. När aggregatet startades upp, satte man mjärden med råttorna i en säck och lät gengasen (delvis kolmonoxid) strömma in i säcken och bedöva och döda råttorna.

En eller flera bra råttkatter var ett måste på varje gård för att kunna bemästra råttplågan. Katten levde i uthusen om nätterna och största delen av dagarna, fick mjölk i lagården morgon och kväll och kom in köket och åt matrester, när jakten misslyckats.

En bra råttkatt var guld värd för en bonde och jag har själv sett och också hört berättas om katters rent otroliga förmåga att fånga råttor och möss. Katten kunde sitta i timmar och vänta på att en råtta eller mus skulle visa sig, för att få ta det avgörande språnget och fånga den.

De stora råttorna var inte oproblematiske för katter att fånga. Med tänderna i ett stadigt grepp om råttans nacke, låg katten på sidan och höll råttan från sig med bakfötterna, tills den slutade röra sig. Misslyckades katten med detta, kunde den bli rejält klöst och biten. En ungekatt som blev biten av en stor råtta kunde bli så skrämmd av detta att den aldrig vågade sig på att ta någon i fortsättningen.

Gammel-Måns

Jag hade lärt min bästa råttkatt, Gammel-Måns, ett speciellt lockrop som jag använde bara när det fanns råttor eller möss att fånga. Var han inom hörhåll, kom han till mig i firsprång inom mindre än en halv minut. Den kattens bästa bedrift var att samtidigt fånga tre möss av fyra som jag stängt in i bykkaret.

Med tre möss i munnen försökte han göra rum för den fjärde också, men insåg att det var omöjligt. Då morrade han åt den fjärde, hoppade över kanten på karet, åt upp de tre han fångat, slickade sig ett par tag om munnen, hoppade upp på bykkaret och som en dödens ängel kom han farande över den fjärde. När han ätit upp den också, tvättade han sig noga och metodiskt för att sedan gå fram till mig och spinnande stryka sig mot mitt ben. Det var som han velat säga: »Det där gjorde vi bra, du och jag.»

Samma katt följde också med ut på åkrarna när vi körde in säden som stått och torkat i *rökar* (skylar). Vi körde med häst och vagn utefter raderna med rökar och lassade på *neckerna* (kärvarna). Katten nosade mellan neckerna i varje röke. Kände han lukten av möss i någon av dem, satte han sig att vänta bredvid den. När vi kom med vagnen och började lasta var han beredd och fångade de möss som blev synliga, när de sista neckerna lyftes från marken.

Rive pära å göre stärkelse

Potatismjöl tillverkade vi för eget behov fram till och med andra världskriget i vår familj. Kanske var det så att tillverkningen hade legat nere några år före kriget, men den kom igång igen när det blev brist på livsmedel.

Egentligen kände vi inte till ordet *potatismjöl* då. Vi talade om *stärkelse*. Ordet potatismjöl säger klart ut var det vita mjölet kommer ifrån. Benämningen stärkelse leder oss till att det användes till att få kragar, skjortbröst och manschetter styva och vitblanka.

När potatisen togs upp ur jorden på hösten sorterades alltför stora knölar och sådana med mekaniska skador för sig. De kunde sedan bli bra råvara för stärkelse. Så här gick den processen till:

Potatisen tvättades fri från jord så noga som möjligt. I tvättholkar (laggkäril av ca 100 liters rymd avsedda för tvätt) lades ca 25 kg potatis åt gången i kallt vatten. Genom kraftig omrörning med en träspak av en dryg meters längd tvättades jorden bort.

Rivning i pärakvärn

Potatisen revs sedan i en *pärakvärn* (potatiskvarn) till en finfördelad, grötliknande massa. På vår gård fanns en sådan kvarn. Den hade min farfar tillverkat. Han var finsnickare och tillverkade möbler och jordbruksredskap som binäring till jordbruket.

Potatiskvarnen hade en rivcylinder av plåt som i princip var ett cylindriskt rivjärn med en längd av ungefär 35 cm och diametern 25 cm. Rivjärnsplåten satt spikad på utsidan av en tät cylindrisk stomme av trä. Cylindern drevs via en öppen kuggväxel med en vev på vardera sidan kvarnen av två man. En höst under krigsåren, när det var bra potatisskörd, var det flera grannar som lånade vår kvarn för att göra sin egen stärkelse.

Den tvättade potatisen matades i kvarnen ovanifrån mot cylindern genom en trumma med lodräta sidor. Undertill samlades det rivna upp i ett laggkäril av trä.

När all potatis var rivna kunde det stå flera stora holkar till hälften fyllda med rivna potatis. Rikligt med kallt vatten fylldes på i holkarna och blandades väl med det rivna. Sedan fick det stå till dagen efter.

Urtvättning

Dagen efter hade allt rivegods sjunkit till botten. Vattnet ovanför slogs försiktigt bort och stärkelsen tvättades sedan ur rivegodset med minsta möjliga mängd vatten. Det gjordes på en duk av juteväv fastsatt i en fyrkantig ställning med fyra ben. Under ställningen stod en holk med rent vatten i och juteväven hängde ner i vattnet som ett slags hängmatta.

Den som tvättade ur tog så mycket som gick att ta mellan händerna av rivegodset, lade det på jutevävsduken och bearbetade det i vattnet tills allt som kunde försvinna genom väven var urtvättat. Avfallet bestod av potatisskal och alltför stora bitar av själva potatisen. Det kallades *gros* och kramades ihop till stora bollar. Det var brunrött genom oxidation och gick bra att använda som kreatursfoder.

När allt gros var urtvättat blandades bottensatsen av stärkelse och föroreningar noga med vattnet i holkarna, hälldes över i kopparkittlar och fick stå till dagen efter. Då hade stärkelsen sjunkit till botten och ovanpå den låg ett lager av finfördelade skalrester och lite jord som suttit kvar på potatisarna. Vattnet hälldes försiktigt av och det översta lagret av föroreningar togs bort. Därefter fylldes rent vatten på i kitteln och bottensatsen blandades fullständigt med vattnet.

Den proceduren upprepades sedan varje morgon. När vattnet hållts av skrapades föroreningarna bort, nytt vatten fylldes på och bottensatsen rördes upp. Undan för undan blev bottensatsen allt fastare, renare och vitare och vattnet ovanför den allt klarare. Efter några veckor bestod den av nästan ren stärkelse med bara en tunn smutsgrå skorpa överst. Då var den mycket hård och kompakt och det gick åt mycket arbete för att röra upp den i vattnet.

När stärkelsen var tillräckligt vit och ren hälldes vattnet av och den fick vara kvar i kitteln några dagar och torka ur. Sedan revs den sönder så fint som möjligt med hjälp av en väl rengjord stålkam. Därefter torkades den i ett tunt lager på rena lakan utlagda på golvet inne i bostaden. Den färdiga stärkelsen hade en något grymig konsistens.

Rivegänge

Alternativet till att använda potatiskvarn var att riva för hand på vanliga rivjärn. Så hade folk gjort förut när de inte hade kvarnar. Då bjöd man hem ungdomen i den närmaste trakten, både pojkar och flickor, till *rivegänge*. Alla hade med sig ett rivjärn och ett *stenfat* (lergodsfat med lutande kanter, glaserat bara på insidan, ungefär 35-40 cm i diameter vid överkanten).att ta det rivna i och rev potatis i någon timma under lättsam samvaro med prat och skratt och glam.

Medan rivningen pågick stod husmor i gården och gräddade mängder med raggmunk och stekte stora karotter fulla med rökt fläsk. När rivningen var klar fick alla ett riktigt skrovsmål med raggmunk och fläsk som betalning för arbetet.

Rivegången var efterlängtade avbrott i höstens slitsamma arbete med att få

sädesskörden under tak och potatis och rovor in i källaren. Fick ungdomen samlas på ett ställe där de kunde prata och skämta fritt, blev arbetet med rivningen en glad fest och raggmunken och stekfläsket efteråt kändes som kalasmat.

Detta är ett av många exempel på hur människor förr förstod att ta tillvara möjligheterna att förena nytta med nöje. Mycket av detta försvann när byarna skiftades ut och frågan är om inte »tråkigheten på landsbygden», började i och med skiftesreformen.

Stärkelsegröt

Potatisen behövde aldrig ransoneras under kristiden 1939–45 och det var fritt fram för odlare att göra bl.a. stärkelse av den. Andra livsmedel var det brist på och då blev det nödvändigt att försöka använda så mycket som möjligt av det kupongfria (= inte ransonerade) som ersättning.

I vår familj åt vi gröt kokad på stärkelse och skummjolk. Med modernt språkbruk säger jag att den gröten var ingen höjdare. Den blev rätt kompakt och såg nästan ut som hopsamlade hagel efter en hagelskur. Stärkelsen som var lite kornig svällde vid kokningen och blev halvgenomskinlig. Gröten saknade specifik smak och konsistensen var inte behaglig i munnen. Men med lite självdisciplin gick den att svälja ner. Något bättre blev den när mormor skar kallgröten i skivor och stekte upp den i matfett.

Kaffetären den bästa är ...

Näst efter finnarna konsumerar vi svenskar mest kaffe av jordens folk. Men förr var kaffe dyrt och de flesta tvungna att hushålla med det. Det var inte bara under kristider den bruna drycken i koppen var utblandad med sådant som inte var äkta vara.

Kaffe var en folkdryck också på 1930-talet. Det var kaffedags både på förmiddag och eftermiddag på landet och i många bondefamiljer började man dagen med en slät kopp kaffe, innan man gick ut och *redde om i laggårn*, dvs. mockade ut dyngan, mjölkade och utfodrade korna.

Kaffe var också matsäcksdrycken framför alla andra, antingen den transporterades i den tidens bräckliga termosflaskor eller i en butelj med skruvlock, med tidningspapper lindat omkring och en raggsocka som ytterhölje.

En kaffeälskare

Hedda i Docka var min hemtrakts sista tiggare, en sådan som gick »*stuvemilla*» (stugorna emellan), en runda mellan gårdar och hus under min barndom och fick lite allmosor. För det mesta var det bröd av något slag hon fick med sig hem.

Jag kan tänka mig att det var en viss bestämd veckodag som Hedda hängde på en rätt stor »*lôckekorg*» på armen och gick från hus till hus. Korgen var flätad och avlång, med grepe tvärs över och två lock med gångjärn.

Våra släktingar i Falla by tog sig före att kolla upp hur många familjer Hedda besökte under turen hon gick åt vårt håll på landsvägen. Jag vill minnas att det var 20 stycken de räknade ihop. På alla ställena blev hon bjuden på och drack också kaffe. Bara att dricka kaffe 20 gånger samma dag var något av en prestation. Jag kan tro att Hedda hade antingen en bra och tålig mage eller ständiga magbesvär.

Jag minns så väl hur det gick till när Hedda kom till oss, när jag var i förskoleåldern. Hon knackade på, kom in och hälsade och tog mor och mormor i hand. Oss barn handhälsade hon inte på. Istället lade hon handen på huvudet på var och en av oss och rufsade till lite i håret och sa: »*Så dukti en kan va.*» Vi barn tyckte inte ett dugg om att få Heddans händer i håret.

Mor bjöd henne sitta ner och frågade om hon fick bjuda på kaffe. Det fick hon och snart satt Hedda vid köksbordet, pratade om väder och vind, skvallrade lite och drack kaffe från fatet som hon balanserade med stor elegans på ena handens fingertoppar och med lillfingret utsträckt åt sidan.

Med avsikt hade mor lagt fram lite mera bröd, vetebullar eller en bit av en

rågkaka, än vad Hedda kunde väntas doppa. Överskottet var det Hedda skulle få med sig hem i korgen.

När hon druckit färdigt drog hon till sig brödfatet och frågade med lite försiktig och dröjande röst:

– *Ja-a tack, Elsa. Ja, jag tar dom här kakera?*

– *Ja varsågo, Hedda. Dä va meningen dä, att Hedda skulle få dom.*

– *Jaa, tack, tack, Elsa. Ho ä då för snäll, Elsa. Tack, tack.*

Så lyfte hon brödfatet och höllde ner kakorna i korgen, reste sig, tackade än en gång för det hon fått och gick så vidare till nästa ställe.

Rostningen

Huvuddelen av kaffet köpte vi som färdigrostade bönor strax före världskriget, men från tiden runt 1935 minns jag kaffedoften och röken i köket, när mor rostade råkaffe i en kaffebrännare nedsatt genom ringarna direkt mot elden i köksspisen. Brännaren hade en vev på översidan. Med den drevs en omrörare som blandade om i kaffebönorna för att rostningen skulle bli jämn. De rostade bönnorna förvarades sedan i en tät plåtburk och det maldes bara så mycket av dem som gick åt till varje kaffekok.

Rågkaffe

Kaffe kostade en hel del pengar och många ville minska på den kostnaden. Det vanligaste sättet att göra det var att blanda ut den äkta varan med råg. Man tog råg och rostade den på samma sätt som råkaffe. När man kokade kaffe till vardags, när bara husfolket skulle dricka av det, blandade man i lite råg i kaffebönnorna när man malde.

Men den som drygade ut kaffet med råg skämdes lite grann för det. Det fanns risk att folk sa att det var av snålhet eller fattigdom och då fick man försöka undvika att andra människor fick reda på det.

Doften från rostningen drog ut genom skorstenen och kunde kännas på flera hundra meters håll. Rågen hade en omisskännlig lukt när den rostades och den borde inte grannarna få dra in i sina näsor. Mormor berättade om en grannfru i hennes hemby Falla att hon brukade rosta en näve råkaffe före och efter rågen för att förvillra bort råglukten. I en annan by, Hästmosshult, var det en bondhustru som rostade råg bara när vinden blåste bort från de övriga gårdarna. Då slapp hon skylta med att familjen använde rågkaffe.

Surr i kaffepannan

Under andra världskrigets livsmedelsbrist räckte kafferansonen inte till på långa vägar i de familjer som drack mycket kaffe. Då blev det helt legitimt att rosta råg och det tillverkades och såldes kaffesurrogat i handeln.

Ordet *kaffesurrogat* var långt och krångligt och förkortades rätt snart till *surr*. Gemensamt för alla sorter var att de, liksom rågen, inte innehöll något koffein och därför inte hade kaffets uppiggande verkan.

Alla surrogat var gjorda av någon sorts vegetabilier och gav en dryck som såg ut som kaffe, men smaken avvek mer eller mindre från äkta vara. Det köpta surr vi använde hade varunamnet Mabou och tillverkades av chokladfabriken Marabou. Ett annat namn jag minns var Doska Frank. De orden var tryckta på en förpackning med rostad rot från cikoriablomman. Andra namn av de hela 155 godkända kaffeersättningarna under sista kristiden var Eko, Cikoria de Beujelar och Rex Intubikaffe.

Uppfinningsrikedomen var stor, när det gällde att göra egna kaffeersättningar och i tidningarna kunde man läsa tips på vad som kunde rostas till hemmagjort surr. I en skrift från 1917 fanns 25 möjliga råvaror nämnda. Ekollon är en av dem. Det måste ha varit kärnorna som rostades och maldes. Vidare har jag hört att rödbetor, sockerbetor och maskrosrötter användes.

Min mor provade att rosta halvcentimeterstora tärningar av morötter, men det blev ingen bra dryck av det. Vetekli fuktat med sirapsvatten och rostat på en långpanna i het ugn gav en rätt välsmakande dryck, men den avvek rätt mycket från kaffe både i utseende och smak. Av klikaffet fick vi barn också dricka, för det kunde inte innehålla något skadligt för barnmagar, ansåg mor. Annars var kaffe bara tillåtet för oss, när vi var borta och blev bjudna och då i små mängder.

Kaffekokning

Allt kaffe kokades på den tiden och ingen hade ens hört talas om bryggning av kaffe, vad jag vet. I vardagslag kokades aldrig kaffe med vatten ihällt i tom kokare. Så kokat kaffe, av färskt vatten och pålagt med äkta kaffe, var bara för tillfälliga gäster och kafferep.

Kaffekokaren var så stor att överblivet kaffe och sumpen från ett eller flera av föregående kok var kvar i botten. Vatten fylldes på i det kallnade kaffet, det kokades upp och det malda kaffet, med eller utan utdrygningsmedel, tillsattes.

Sumpkokning

Inte nog med att kaffesumpen hängde med i flera omgångar kokning. När det blev för mycket sump i kokaren, flyttades den över i en större kokare som alltid stod framom spisen. När det blev tillräckligt mycket i den, fyllde man på vatten och kokade av all den hopsamlade sumpen. Det avkoket användes sedan som vätskebas för vardagskaffe. Ingenting fick förfaras, men i den sparsamhets-ivern kokade man också ur och fick i sig kaffets alla mindre hälsosamma beståndsdelar.

Klarskinn

Nykokt kaffe måste stå ett tag och klarna innan det kan hällas i koppen. För att den processen skulle gå snabbare och bättre använde många människor *klarskinn*. Det var torkat fiskskinn som man klippte en liten bit av och lade ner i kaffepannan, när kaffet var färdigkokat.

Hemma använde vi torkat ålskinn, men jag har hört att många torkade skinn från lutfisken till klarskinn. Som extra säkerhet tog man en liten sil – kaffesil – till att hålla kaffet igenom och ner i koppen.

Kaffe på bit och på fat

Damer födda på 1800-talet drack ofta »på fatet» och »på bit». De slog upp det heta kaffet på tefatet och tog en hel eller halv sockerbit mellan tänderna. Med fatet balanserande på tre eller fyra fingertoppar, blåste de över det heta kaffet för att få det att svalna lite och sög sedan försiktigt i sig av den älskade drycken.

Många fatdrickerskor hade tillägnat sig en viss finess och elegans. Med lill-fingret utsträckt och med långsamma, sirliga rörelser hanterade de fatet och gav kaffedrickandet en lätt touche av rituell handling.

Inte fullt så elegant var det att se gammalgubbar med mustasch dricka på fatet med skägget hängande strax över eller nere i kaffet. Det blev inte bättre av att de använde snus och den grånade mustaschen var brunfärgad av detta.

Kaffesorter

Mina tidigaste minnen från familjens inköp i Vimmerby kommer från Henry Törnqvist Frukt-, Speceri- & Glasmästeriaffär. Namnet står på en inköpsnota, troligen från 1939, som jag har kvar. Det var stadens ledande affär inom sina gebit. Hos »Törnkvisten» satte min far in hästen i handlarens kundstall och där handlade mor och far, när de for till stan.

Där köpte de också det kaffe som gick åt i hushållet. Handlare Törnqvist hade eget kaffemärke. Jag tror det hette Grönsiskans efter kvarteret där affären låg. Det fanns i flera olika prisklasser och vart och ett hade eget tilläggsnamn. En av de dyraste (och bästa?) hette Grönsiskans Special. Av den sorten köpte min mor ½ kilo för 2:25, enligt notan jag nyss nämnde. De övriga sorterna var benämnda efter klockslag. Ett av dem hette Grönsiskans Elva-kaffe. Elvakaffe var namnet på förmiddagens kafferast i bondfamiljerna.

Det omalda, rostade kaffet förvarades i glasbehållare i affären. Från dem vägdes kaffet upp i påsar av något slags papper med blank yta (aromtätt?). Jag tror det var en bild av en sjöjungfru på påsarna.

Ville kunden ha kaffet malet, startade affärsbiträdet kaffekvarnarna. De stod i skyltfönstret mot Sevedegatan, var tre till antalet, rödlackerade och med stora, kromblanka svänghjul. Alla drevs av samma elmotor och jag gissar vidare att var och en av dem gav sin egen finmalningsgrad.

Gutt å mala

Nu är Colombia, vad jag vet, det enda kaffe som har namn efter sitt ursprungsland. Förr var Java och Guatemala två vanliga kaffesorter. Javakaffet var så betydelsefullt att det blev grunden för det vanligaste slangordet för kaffe man använde förr: *java*.

Min mor kunde en historia om en gumma som kom in i en affär och skulle köpa kaffe.

– *Ska dä va Java eller Guatemala?* frågade »knodden».

– *Dä ä klart dä ska va gutt å mala!* svarade gumman irriterat.

Kafferep

Under min barndom och ungdom fanns seden att ha julkafferep för grannarna kvar i åtminstone en av byarna i närheten. Det var i min mormors och mors födelseby Falla. Där bodde mormors syster och svåger, Fina och Anton Thörne, och vår familj var alltid bjudna dit, när de hade sin omgång av julkafferepen.

Kaffebjudningarna hölls runt trettondag jul och det var en intensiv period i umgänget mellan byborna. Det fanns sex gårdar och en bostadsfastighet utan någon tillhörande gård i själva byn och alla grannarna hade varsin bjudning under en period av två veckor. Kafferepen var, vad jag kan minnas, alltid på vardagskvällar.

Jag försöker beräkna hur många det blev sammanlagt, inklusive värdfolket, när vi var bjudna till familjen Thörne strax före världskriget och kommer fram till ungefär 20 vuxna och 5–6 barn. Med den mängden folk blev det rätt trångt i huset och riktigt alla fick inte rum i salen.

Medan min far levde och vi hade jordbruk åkte vi hästskjuts dit. Senare år promenerade vi den dryga kilometern till Falla eller åkte cykel.

Rangordning vid bordet

Vi som var barn förväntades sitta stilla och tysta på våra stolar och det var inte att tänka på att vi skulle få den minsta smakbit förrän alla vuxna tagit det de skulle ha. Det var gående bord och gästerna gick fram och tog för sig i ordningen kvinnor, män och barn. Särskilt bland kvinnorna var det noga med att den äldsta gick först och sedan i åldersordning. Ogifta, vuxna kvinnor, tror jag, skulle gå sist i kvinnokollektivet, oavsett ålder.

Mängder att doppa

Det var enorma mängder av kaffebröd framdukat. Sju sorter räckte inte långt. Mer normalt var två gånger sju och till detta kom tårta till påtåren. Bland »grovdoppat» fanns alltid den lokala specialiteten *kokte kringler*, en nästan stenhård vetekringla med mycket matfett i.

Det var kutym att ta av alla sorterna och skulle ha räknats som oartigt att hoppa över någon. Kanske det kunde ha uppfattats som en vink om att allt inte dög.

Däremot skulle ingen äta upp alla kakor hon tagit, utan ha bra många kvar när sista påtåren var urdrucken. Tänkbart är att gästerna med detta skulle visa att värdfolket bjöd så rikligt att ingen orkade äta upp allt.

Överskottet med hem

På en del kafferep låg det redan en tvåkilos papperspåse framlagd på bordet. På andra ställen delade värdinnan ut sådana när det började bli dags för avslutning. I påsen lade varje gäst ner det som var odoppat av alla kakorna hon lagt på fatet och tog med det hem.

En annan rutin inom trakteringen var att skicka med kakor hem till dem som varit bjudna och fått förhinder. Då blev det ofta två påsar – en med kaffebrödet och en med en rejäl tårtbit insvept i smörpapper.

En klar till kaffet

Det serverades en sup brännvin eller två till kaffet eller en konjak till alla karlar som ville ha, men bara om värdfolket själva använde sprit. All sprit serverades i snapsglas och glaset skulle vara helt fyllda – gärna med lite råge. Var inte glaset riktigt fullt, räknades det som snålhet.

Det fanns bara två sätt att ta suparna med den manliga hedern i behåll. Det ena var att slå supen i kaffet – det andra att hälla ner hela supen i strupen efter att värden sagt skål och alla svarat skål. Att »bita av en sup» förekom inte. En usslig liten sup kunde väl inte vara något att dela på.

Halve supe

En gammal man i Vimmerbytrakten skulle slå i supar åt sina gäster och beklagade sig över sin dåliga syn, för han hade svårt att se hur mycket han slog i.

– Men sir å slô i halve supe, då gör du!

Mycket gemyt

När det egentliga kaffedrickandet var över, satte sig män och kvinnor i varsin grupp. Kvinnorna pratade mest mat, hushåll och handarbete, medan männen pratade åkerbruk, kreatursskötsel och skogsbruk. Och så blev det förstås lite skvaller och roliga historier i båda grupperna.

Det blev många goda skratt och många historier att minnas från kafferepen i Falla. Det berodde nästan helt på en god historieberättare, Ernfrid i Engenäs, som alltid var ditbjuden. Med ett burleskt, målande språk och en gravallvarlig min kunde han berätta om rätt vardagliga händelser och göra dem till skrönor som fick åhörarna att kikna av skratt.

Musikunderhållning

Det fanns en tramporgel hos familjen Thörne och när mormors svåger, morbror Anton kallade vi honom, fått sig ett par supar innanför västen ville han spela orgel för sina gäster.

Det var rätt ovanligt att bönder i grannskapet hade något musikinstrument och kunde spela. Morbror Anton spelade efter noter och det var ännu ovanligare. Jag har svårt att minnas om det han spelade lät bra eller ej. Troligen begrep jag inte sådant.

Två låtar ur hans repertoar kommer jag ihåg. Den ena var »Konvaljens avsked» och den andra hette »Lyckobringaren». Den sista var en rätt snabb låt och jag har ett minne av att orgeln lät lite ansträngd och andtäppt.

Påtvingad samvaro?

I den tidens mening var kafferepen inte stela och formella. Alla kände alla och när väl kaffehungern stillats och suparna runnit ner kunde det bli riktig gemytlig samvaro. Men några av kaffegästerna var alltid utanför i samtalen och satt knäpp tysta hela kvällen. En av våra släktingar brukade sätta sig för sig själv i ett hörn i ett annat rum och läsa en veckotidning.

– *Jaa, jag har just inget å säjje te dom*, var hans kommentar till läsandet.

En av grannfruarna i byn var så tyst och tillbakadragen att någon sa att hon bara sa tre ord på varje kafferep: *Goddag*, när hon kom, *Tack*, när hon skulle gå och *Adjö*, när hon gick ut genom dörren. För henne måste de sex kafferepen i byn varit närmast en plåga.

Kafferep i vår tid?

I enstaka byar runt Vimmerby höll sig traditionen med bykafferep kvar långt in på 60-talet. De byar jag känner till av dessa var sådana där samarbetet mellan bönderna hade utvecklats vidare in i maskinåldern med t.ex. gemensam maskin användning, gemensam byväg att underhålla eller en byallmänning med skog att avverka och dela inkomster ifrån.

Frågan är om detta verkligen kan räknas som kafferep, eftersom det oftast bara hålls ett per år i hela byn. För att kallas kafferep i den mening jag fattat ordet, ska alla i t.ex. byalaget ha kaffebjudning för de övriga inom en viss tidsperiod.

Elektrifieringen

»Allt går ju med elektricitet ...», står det i Elektricitetsvisan, men i gårdarna sydost om Vimmerby, där jag växte upp, gällde inte det påståendet. Ficklampor, radioapparater och de rätt sällsynta telefonerna drevs av batterier eller ackumulatorer och det var allt av elektricitet som fanns. Närmaste gård med elinstallation var Vinketomta säteri, tre kilometer närmare Vimmerby.

Sparsam elabonnet

Min första kontakt med elektriskt lyse var hos min faster i en villa i Aby i södra delen av Vimmerby. Samtidigt fick jag också prova en vattenklosett för första gången. Fasters hus var anslutet till Elverket i staden. Den tariff hon betalade efter innebar att kilowattimmarna var mycket dyra, men grundavgiften låg.

Taxan gjorde att faster hade, med nutida mått, otroligt svaga glödlampor och ingen lampa var tänd utan att det verkligen behövdes. På hennes toalett och i tamburen var lamporna bara på 5 »ljus». Enheten »ljus» eller Normalljus motsvarar rätt nära SI-enheten Candela. En Candela motsvarar ungefär i ljusstyrka lågan på ett stearinljus. Jämförelsen med moderna glödlampor blir mycket enkel, eftersom 1 Watt i tillförd effekt ger nästan samma ljusutbyte som 1 Normalljus. Alltså gav t.ex. en »15-ljuslampa» lika mycket ljus som våra dagars 15-Wattslampa.

Skolan får elektricitet

Jag började skolan hösten 1938 och har inget minne av fotogenlampor i taket under vinterns mörka dagar. Kanske var det så att vi klarade oss utan lyse under den rätt korta skoldagen. Vi började ungefär klockan kvart över åtta och slutade runt klockan två.

Däremot minns jag så väl hur det drogs elektriska ledningar till skola, lärarbostad och städerskans hus och att alla skolsalar fick fyra globlampor i långa pendlar i taket och hur otroligt ljust det blev.

Karbidlampan

När andra världskriget brutit ut 1939 blev det brist på allt som var baserat på petroleum. Privatbilism med bensindrivna bilar upphörde direkt och lysfotogen blev bristvara. Enda alternativet för den som inte hade elektricitet i huset var karbidlampan.

Under första världskriget blev det också stor brist på fotogen och alla hushåll som hade råd skaffade karbidlampor. Därför fanns det färdigutvecklade sådana att börja tillverka igen när fotogenen tröt. Lamptypen hade börjat användas som arbetsbelysning i gruvorna i slutet av 1800-talet och kom också att bli belysning på bilar, motorcyklar och vanliga trampcyklar.

I karbidlampan reagerar kalciumkarbid med vatten. Acetylengas bildas och leds till en enkel brännare, där den brinner med kraftig, vit låga. Acetylen är en förening av kol och väte, är mycket lättantändlig och kan ge en explosiv blandning tillsammans med luft.

En karbidlampan består av två på varandra monterade behållare. I den undre, som är öppen upptill och gastätt fastspänd mot den övre med två excenterspännen, läggs karbiden. Den övre behållaren fylls till en bestämd nivå med vatten. I botten har vattenbehållaren en reglerbar nålventil och genom den droppar vatten ned på karbiden. Lampan har också en enkel säkerhetsventil.

Gasen som bildas i karbidbehållaren leds genom ett rör till en brännare ovanför vattenbehållaren. Lampan har någon form av glaskupa runt brännaren för att skydda lågan och minska bländningen.

Karbidlampan ger betydligt kraftigare och vitare ljus än fotogenlampan med veke, men skötseln är omständlig. Lampan brinner bara fem–sex timmar på en påfyllning av karbid och före nästa användning måste karbidbehållaren rengöras från blandningen av släckt kalk och vatten, som blir kvar när all gas utvunnits, och torkas ur.

Restprodukten luktar ungefär som från munnen på en människa som ätit för mycket vitlök. Lukten kommer av att karbiden också ger ifrån sig små mängder av en mycket giftig gas som heter fosfin.

När lampan ska tändas öppnas först nålventilen lite grann. Efter några sekunder kan man antända den acetylengas som börjar strömma ut från brännaren. Undan för undan som lampan brinner måste öppningen av ventilen ökas för att ge samma ljusstyrka. När lampan ska släckas stängs ventilen helt och lampan får stå tills den slocknar av sig självt.

De två mycket fina hålen i brännaren måste rengöras med en särskild rensnål rätt ofta, vattenventilen måste skruvas ur då och då och göras ren och det får inte komma några smolk i vattnet. Skötte man inte de sakerna perfekt, kunde det bli mycket krångel med lamporna.

Vindkraft i kristid

När s.k. alternativa energikällor började att bli ett begrepp under 1970-talet var vindkraft en av de mest aktuella. Då kom jag ihåg att vi hade utnyttjat vindenergi för belysning under fyra år av min uppväxt. Tudor vindgenerator hette det minivindkraftverk vi hade och det var från 1940 till 1944 ett sådant höll oss med elektricitet.

Denna första krigsvinter kom ett par duktiga försäljare till vår gård. De sålde frihet från alla besvär med osande fotogen och riskabel karbid – elektrisk

belysning i alla rum med hjälp av Tudor vindgenerator. Min mor blev en av de tre–fyra på trakten som skrev köpekontrakt på en komplett vindkraftanläggning som skulle ge våra två hushåll – vårt och arrendatorns – och lagården elektriskt ljus.

De andra tre jag minns som skaffade elström på det här sättet var en bonde i närmaste byn, Lådingsfall, våra släktingar i Falla by och en bonde och åkare i Gryssebo by. Generatoren i Lådingsfall hade vi inom synhåll och kunde jämföra hur fort den snurrade i förhållande till vår.

Generatoren

Grensle över takåsen på vårt nästan nybyggda uthus, som inrymde spannmålsmagasin, visthusbod, vagnbod och vedbod, byggdes ett ungefär tre meter högt stativ av barkat rundvirke. Ovanpå detta ställdes generatorens två meter höga vinkeljärnsstativ.

I toppen på stativet satt generatorhuset vridbart lagrat på en lodrätt axel. Det hade en drygt två meter lång »propeller» av trä i framändan och en stjärtfena som styrde propellern mot vinden i bakändan. Generatoren gav laddström för fyra 6 V bilbatterier som var kopplade två och två i serie och sedan parallellt för att ge 12 V driftspänning.

Installationen

All installation inomhus gjordes efter normen för starkström och hur bra detta var visste vi inte förrän vi blev anslutna till elnät med 220/380 V. Då dög installationen vi redan hade utan ändringar. Det var bara att byta till lampor som passade för 220 V, t.o.m. säkringarna på 6 A kunde vara kvar.

Jämfört med nutida krav var elinstallationen minimal. En enda 6 A säkring för varje våning, en lampa mitt i taket och ett enpoligt, ojordat vägguttag i varje rum blev det, men egentligen behövdes det inget mera. Jämfört med fotogenlyse var förbättringen i ljusstyrka, tillgänglighet och bekvämlighet helt enorm. Att bara kunna gå in i ett mörkt rum och få ljus genom att trycka på en strömbrytare var som ett litet underverk.

Montören

Firman som sålde anläggningen höll med montör som installerade den. Det var en lättsam kronobergare som hette Lindström, med tydlig ydsmåländsk dialekt med skorr-r. Han bodde i ett resanderum inne i Vimmerby, men fick maten hos oss under dagarna. Jag följde honom som en hund följer sin husbonde hela eftermiddagarna när jag kommit hem från skolan.

Svar på tal

Lindström var som sagt lättsam och trevlig, men det visade sig att han också kunde ge rätt dräpande svar, om någon kom med dumma frågor eller lade näsan i blöt.

Vår arrendator kunde vara rätt nyfiken ibland och en dag försökte han pumpa Lindström på vad han hade för utbildning för sitt yrke.

– *Vär ha du lärt da dä där te å va elektriker, egentli' en.*

– *Ja, se dä ha ja egentligen allri lärt mej utå nån, utan jag feck tag i e lita bok, där dä sto hur en skulle göra å så börja ja mä 'at. Å te en början mä, då feck ja lov å ha boka oppsla' en å läsa mä te varenda sak ja gjorde. Men nu kan ja så pass, så när dä ä rakspår, då behöver ja inte titta i boka. Men börjar dä å sno sej te mä för möcke krökar å krängel, då får ja ta fram' na å titta ätter igen.*

Få elapparater

En enda flyttbar elapparat skaffade vi oss. Det var en liten bordslampa, om det nu går att kalla en sådan för apparat. Den hade skärm av imiterad pergament och sladden var omspunnen med något slags beige textilmaterial. Det var min mor som hade mest nytta av den lampan, för hon sydde det mesta av de kläder som både hon och vi fyra barn behövde. Hon hade varit hemsömmerska under några år innan hon gifte sig med min far.

För lite blåst

En av vindkraftens svagheter är att det inte blåser alla dagar och att det kan komma långa perioder av rätt vindstill. Inföll en sådan period under högsommaren, när det nästan inte behövdes någon belysning, var det bara att vänta på bättre tider. Kom stiltjeperioderna när det var mörka morgnar och kvällar, då räckte inte batterikapaciteten hur vi än gnetade och sparade.

När mor provat laddningen med syraprovaren och konstaterat att den inte fick sjunka lägre, var det två alternativ att välja på. Det ena var att sluta använda el-lyset och vänta på vind och uppladdning den vägen. Det andra var att åka in till elverket i Vimmerby med batterierna och ladda dem.

Vår gård låg högt och fritt och fanns det något ställe i trakten där det var bra läge för vindkraft, så var det hos oss. Jag tror det bara var ett par gånger som arrendatorn fick ta batterierna på hästvagnen in till Vimmerby för laddning under de fyra år vi hade vindkraft. Sämre gick det för grannarna i Lådingsfall för deras gård låg i en dalgång och med skog på nära håll på västsidan. Där blev det många laddresor in till elverket.

För mycket blåst

Det blåsiga läget var inte bara positivt. Det kunde faktiskt blåsa så mycket att generatören kunde ta skada. Vid storm förde den ett ordentligt oväsen i byarna. Det lät ungefär som en lastbil med dålig ljuddämpare som fastnat och gjorde ideliga försök att komma loss. Då måste vindgeneratören stannas och det var inte helt lätt.

Utånpå propellernavet fanns en bromstrumma med utvändigt bromsband. Bromsen manövrerades med en spak nere på magasinet inunder och den kunde låsas i fullt bromsat läge. Spaken var monterad horisontellt och därför kunde man hänga sig på och utnyttja kroppstyngden som kraft.

Kruxet var att bromskraften ändå inte räckte till vid storm, hur man än bromsade. För att ha någon chans att stanna propellern fick man stå och vänta och lyssna på ljudet och passa på mellan ett par vindbyar. Det kunde ta fem-tio minuter av ideliga försök innan man lyckades stanna den och få spaken låst.

Elkraften kommer till bygden

Sommaren 1944 blev elnätet utbyggt i vår del av Vimmerby socken. Det var från Storebro som elektriciteten kom, för där hade funnits ett lokalt vattenkraftverk i Stångån sedan flera årtionden tillbaka. Föreningen Storebro Kraft u.p.a. hette el-distributören och en godsägare på Vallnäs gård var inblandad i det företaget. Även om det var förening u.p.a., så sade folk att han låg bakom med pengarna och tog hand om vinsten.

Linjebyggarna

Sommaren 1944 blev en spännande tid, för då kom ledningsbyggarna till oss och satte upp stolpar och drog trådar. I vårt hushåll kom tre av dem att ha mat och husrum under ett par månader och vi kunde få en bra uppfattning om vad de var för slags människor och hur de jobbade.

Öknamn

Vi var rätt snabba i vår familj att sätta öknamn på folk och många gånger var de rätt elaka, men träffande. Linjearbetarna blev omdöpta till *Tjuren*, *Grisen* och *Kalven*. Tjuren var en kraftigt byggd ung man med påfallande grov nacke – en riktig tjurnacke. Grisen var rätt fetlagd, slö och flegmatisk – en stor gödgris. Kalven hade för vana att avsluta alla måltider med två, tre glas mjölk – han drack mjölk som en kalv. Men det där var helt interna namn och ingen utanför familjen fick höra dem.

Lata stolpresare

Det som bondfolket runt omkring kom att förundras sig över var hur lite de där tre presterade per dag. De var lika lata som järnvägare och telegrafare, sade man. När de grävde de meterdjupa hålen för stolparna, var det bara en av de tre som jobbade. De andra två ryckte in i tur och ordning efter någon sorts avlösningssystem. Dagsprestationen blev därefter – bara tre uppsatta stolpar och det var på tok för lite för att klassa de tre som arbetsamma.

Flitiga tråddragare

I slutändan på ledningsbyggandet kom tråddragarna och satte isolatorer på stolparna och spände upp trådarna. De karlarna var av en helt annan sort än stolpresarna och verkade jobba på ackord eller beting, för det gick undan med deras arbete.

De hade också en del att invända mot hur stolpresarna jobbat och fick göra om av det de gjort för att kunna få upp sina trådar korrekt. När ledningen ändrade kurs hade stolpresarna konsekvent satt wirestagen på fel sida och det som tråddragarna sa om deras kunskaper och praktiska förstånd var inte precis snällt.

Stödsäker cykelparkering

Att fria till en flicka i någon av de stora byarna kunde föra med sig en del problem. Det fick en man från en socken sydväst om Vimmerby erfara den sommar som bygden elektrifierades.

Han hade följt en flicka hem från en lördagsdans och också fått följa med henne in. I hennes hemby var alla ledningsstolparna resta och snart skulle linjearbetarna sätta upp ledningstrådarna.

Fram på söndagsmorgonen tog mannen avsked av flickan just i lagom tid för att hinna cykla över en mil hem till föräldragården och sköta om morgonmjölkningen.

Cykeln hade han ställt mot lagårdsväggen, men de lite svartsjuka pojkarna i byn hade sett sin stora chans att spela honom ett fult spratt den natten. Med ett par båtshakar hade de lyft upp cykeln utefter ledningsstolpen vid lagårdsväggen och släppt ner den med stolpen träd inuti ramen.

Nu var goda råd dyra. Måste han gå eller springa hem skulle han inte hinna med morgonmjölkningen innan mjölkbilen kom och då skulle det bli ett himla rabalder om det.

Men vedboden var olåst och där fanns en vass och bra bågsåg. Med flera vintrars vana från timmerskogen tog det inte många minuter för friaren att fällsåga stolpen och knuffa omkull den. Med stolpen liggande tvärs över lagårdsplanen startade han sin något försenade färd hemåt och hann precis lagom bli färdig med mjölkningen i tid.

Vad flickans far sa när han kom ut på lagårdsbacken på söndagsmorgonen och vad tråddragarna från elbolaget sa när de kom – det hördes aldrig något om.

Elanvändning

Den hösten hade det köpts elmotorer till båda de två tröskverk som fanns att hyra och vi kunde för första gången använda denna tysta, rena och bekväma drivkraft som dessutom var nästan riskfri ur brandsynpunkt. Året innan hade vi haft en gengastraktor som drev tröskverket och tidigare var det tändkulemotor som gällde

Elmotorer

De vanligaste elmotorerna över 2 hp var kortslutna trefasmotorer med synkrona varvtalet 1500 och stjärn/triangelstart. Startmomentet är lite dåligt på en sådan motor, eftersom den bara ger 1/3 av effekten i startläget, men det var normalt inget problem. Effekten 16 hp räckte bra till att driva de 700 mm breda, ändmatade tröskverk vi använde på smågårdarna i trakten.

Ett av de två tröskverken hade en annan motortyp, en lågvarvig, släpringad motor med startmotstånd. En sådan motor ger mycket högre startmoment och det var till fördel om verket stannat av överbelastning och måste startas om.

Det var bara det att mannen som brukade följa det tröskverket som maskinist hade så förtvivlat bråttom när han startade. Han vred fram starthandtaget för fort och då utlöste säkringarna i gruppcentralen minst någon gång per dag.

Dra slipen

Ett arbete som alla på gårdarna hatade förr var att *dra slipen*, d.v.s. dra veven på gårdens slipsten. Det kunde vara både tungt och långsamt innan en lång och slö slättermaskinsklinga var slipad vass. Men med elmotordrift försvann det arbetet och sliparen kunde trycka eggen mot slipstenen hur hårt han ville, utan att höra gnäll om att veven var för tung att dra.

Färdiga slipmaskiner lämpliga för jordbruk var dyra, om det nu fanns några att köpa ens. Därför blev det många kluriga hembyggen av slipbänkar för eldrift. Problemet var att få ner varvtalet från motorns 1450 till slipstensens ca 60. En originell och rätt bra lösning var att använda delar från en skrotad cykel.

Kedjehjulet vid tramporna kilades fast på slipstensaxeln. På lämpligt avstånd från den axeln fästes cykelns bakhjul (med däck och slang borttaget) och cykelkedjan lades på mellan de båda dreven. Ett stycke från slipbänken ställdes elmotorn och drev sedan bakhjulet via en rem av rep över fälgen. Med rätt remskiva på motorn blev då slipstensens varv lagom.

Själv köpte jag en snäckväxel per postförskott och byggde en slipbänk av

trä med bekväm sittplats för sliparen. Den maskinen drev jag med den 10 hp motor jag köpt till ejektorfläkten, sedan jag bytt till mindre remskiva på den.

In på 70-talet, när jag flyttat till Märsta och blivit fritidstorpä på föräldragården, plockade jag bort en enfasmotor från en Evalet tvättmaskin och monterade den på slipen. Att spara pengar genom att använda skrotade delar och göra jobbet själv hade jag tvingats till i alla år som bonde av ren pengabrist och den vanan har aldrig gått ur.

Ökande förbrukning

Under åren närmast efter elektrifieringen kom det in nya, elförbrukande apparater i hushållen. De första var elstrykjärnet och elkaminen och båda var en stor förbättring i komfort.

Sedan kom nya elförbrukare slag i slag. Bönderna drog in vatten och avlopp i bostäder och lagårdar och elmotorer drev vattenpumparna. Köken byggdes om och elektriska kokplattor och elspisar tog över järnspisarnas roll. Kylskåpet och frysboxen kom och blev en revolution för förvaring och konservering av livsmedel. Mjölkmaskin installerades i alla lagårdar och runt 1960 fanns det TV i de flesta hus och hem.

Ejektorfläktar

I mitten av 1950-talet började många bönder använda ejektorfläkt för att blåsa upp höet på skullen med. Det fanns flera orsaker till det. En var att skullsgolven i gamla lagårdar hade blivit lätt rötskadade och inte höll för att köra med häst på. Traktoreorna som kommit in på gårdarna var för brandfarliga för att kunna köras in på höskullen. Tillgången på arbetskraft hade minskat radikalt på gårdarna och med en ejektorfläkt gick det hjälpligt för en enda man att få upp hö på skullen, även om det tog mera tid.

Klent elnät

Höfläktarna behövde en 10 hp motor för driften och det var för mycket för att två grannar som var anslutna till samma grupp på transformatorn skulle kunna köra fläktarna samtidigt.

Vi och närmaste grannen hade varsin höfläkt och hökörning höll vi, av naturliga skäl, på med samtidigt. Det var 500 meter mellan gårdarna och vi fick titta och lyssna, så vi inte försökte starta fläktmotorn, när den andre var igång med sin.

Gjorde vi det, gick det en grupsäkring i transformatorn och dit var det två kilometer byväg eller 650 meter genom hagar och ängar utefter ledningen. Flera gånger varje sommar misslyckades vi med att hålla reda på grannens fläktstarter och blev utan ström. Efter alla gånger jag löpte den sträckan blev det en upptrampad stig.

I de två byar som transformatorn också matade med el var spänningsfallet så stort under kvällarna att det tydligt syntes på belysningen. Då hade fyra-sex bönder mjölkmaskinerna igång samtidigt som deras fruar lagade mat på elspisen. Var det så olyckligt att någon tröskade just den dagen, gav en 60 W lampa bara ledljus och det tog över en halvtimme för en nypåsat gryta potatis att koka upp.

Det här var en situation jag i dag inte kan begripa att vi fann oss i. Visst klagade folk, men det var mest grannar emellan. Ett lokalt sågverk som låg alldeles intill oss hade däremot egen transformator och fullt tillräcklig elförsörjning.

Storbolag tar över

Någon gång under 1960-talet köpte Smålands Kraft upp vår elleverantör och godsägaren på Vallnäs fick mycket bra betalt för sitt totalt nedgångna elnät. Det första den nya ägaren fick göra var att bygga ett helt nytt nät, där tre lite större transformatorer försörjde samma område som en hade gjort förut. Samtidigt minskade elanvändningen i det egentliga jordbruket genom att driften lades ner eller gick över till extensiv kreaturskötsel.

Vädermärken och spåramsor

Stort väderberoende

I bondesamhället fram till andra halvan av 1800-talet var skörden på den egna gården basen för försörjning och överlevnad fram till nästa års skörd för varje bonde. Blev det missväxt stod, bokstavigt talat, svälten för dörren. Det fanns nästan inga livsmedel att köpa ett dåligt skördeår och det normala var att småbönderna inte hade pengar att köpa för. Hur stor årsväxten blev och hur den kunde bärgas berodde i hög grad på vädret under växtperioden.

Huvudparten av bondens arbete var förlagt ute, »under Guds fria himmel», och några kläder eller skor som klarade av regn och blöta, jämfört med dem vi har i dag, fanns egentligen inte. Dagisramsans »Det finns inget dåligt väder – bara dåliga kläder» skulle ha låtit som ett hån för alla utomhusarbetare fram till på 1950-talet.

Ett så starkt beroende av vädret, både för försörjningen och möjligheten att ha en dräglig arbetsmiljö, ökade intresset för att kunna spå väder, både på lång och kort sikt, utöver människors allmänna nyfikenhet att få veta något om framtiden.

Väderutsikter i almanackan

Fram till och med 1869 fanns det väderprognoser i almanackan. De grundade sig på astrologins föreställning att solens, månens och planeternas inbördes ställning bestämde över bl.a. vädret. Framför allt var det solen och månen som styrde vädret. Vart 19:e år (Metons cykel) var det fullmåne samma datum i månaderna och man trodde att vädret följde samma cykel.

Väderutsikterna i almanackan grundade sig på den stora tilltron till astrologin under 1500- och 1600-talen. Under 1700-talet kom den »vetenskapen» ur mode och naturvetenskapen tog över. Trots detta fick almanackans väderprognoser stå kvar så länge.

Jag kan gissa att almanackans tillförlitlighet som medium för väderutsikter inte var så särskilt stor. Jag har också hört och läst om besvikna bönder som försökt skörda hö efter almanackans väderprognos och fått regn i stället för det solsken almanackan lovat.

Märken och ramsor

Det fanns en mängd vädermärken och spåramsor inom den folkliga väderspåkonden och många av dem var i flitigt bruk, åtminstone till något tiotal år efter

andra världskriget. Tilltron till dem minskade och tron att meteorologerna i radions väderleksrapport kunde spå väder var stor redan på 1930-talet och tog sedan helt över. Men långtidsprognoser för hela somrar eller vintrar byggda på folklig spåkonst har hållit sig kvar med stor uthållighet.

De flesta vädermärkena varnar för dåligt väder, som inte är lämpligt för de jordbrukssysslor som är på gång just den årstiden, eller som är allmänt negativt. Det vanligaste är varning för regn, men det kan också vara sen och kall vår, sträng kyla, mycket snö och hård vind. Men det finns också tecken som lovar sol och torkväder för hö- och spannmålsskörd.

Många spåmärken går att koppla till naturvetenskapliga sammanhang, medan andra är svåra att klassa som annat än folktro. Det senare gäller t.ex. föreställningen att vädret den dag i almanackan ett visst helgon har namnsdag ska kunna visa hur vädret blir under en lång period framöver.

Jul och nyår gav långprognos

Den verkliga långtidsprognosen gjordes under julhelgen och den spände över hela året. De första 12 dagarna – juldagen till och med trettondagsafton – förbådade i tur och ordning vädret för årets tolv månader.

Juldagens och framför allt nyårsdagens väder spådde dessutom hur det nya året skulle bli även i andra avseenden än väderlek. Speciellt på nyårsdagen var det ett mycket gott tecken att solen sken och frånvaron av solsken betydde ett dåligt år. Men det räckte att solen sken bara en rätt kort stund för att hålla de svåraste olyckorna borta.

Vid trettondedagen skulle det bli mildväder, om det hade varit en kall julhelg. Min mormor talade om *trettinedasmilla* (*milla* = mildvädret) och den slog aldrig fel, påstod hon. Den kunde komma någon dag före eller efter, men den kom alltid.

Andra märkesdagar

Utöver julhelgens dagar fanns det andra dagar på året som det gällde att vara uppmärksam på vädret. Vårfrudagen var en sådan eller rättare sagt *vafferdasnatta*. Spåramsän löd: *Bär stubben hatt vafferdasnatt, då ä våra satt*. Den hatt stubbarna kunde bära bestod av snö och det visade på en sen och kall vår.

Det kan vara läge att påpeka att vårfrudagsnatten var natten före vårfrudagen. Det är samma räkning som när det gäller julnatten och midsommarnatten. Det synsättet fanns också när det gällde söndagen. Söndagsdygnet började klockan sex på lördags afton. Det är därför alla landets kyrkklockor ringer helgsmål då.

Gamla stilen

Min mormor höll på *den gamle stilen*, dvs. den julianska kalendern. Hennes version av spåransan var: *Bär stubben hatt gamle vafferdasnatt* o.s.v. Gamla vårfrudagen inföll 11 dagar senare, den 5 april, och det var den »rätta» *vafferdan* för henne.

Dessa elva dagar gör för mig mycket för spåransans trovärdighet. Är det snö den 5 april, då är definitivt inte våren tidig. Tiden närmast vårdagjämningen förlängs dagarna som mest under året och elva dagar har gett dygnet mera solvärme.

Den nya stilen

Kalenderreformen 1753 stökade till det både för den tidens människor och för oss som ska försöka bedöma gamla vädermärken. När gregorianska kalendern infördes 1753 togs 11 dagar bort ur räkningen. Från 17 februari gick man direkt till 1 mars.

Att 11 dagar bara försvann kunde inte människorna acceptera utan vidare. För dem måste detta ha varit ett överhetens rätt obegripliga påfund. Sunt förnuft sade dem att naturens ordning inte kunde ändras av sådant. Almanackans veckor och dagar styrde det mesta av bondens sysslor, åtminstone på våren, och inte kunde de flyttas elva dagar tidigare. Därför behöll bönderna den gamla räkningen parallellt med den nya.

Myndigheterna insåg också detta och tryckte almanackorna med dubbla kolumner. Den vänstra visade månadens datum i den nya tideräkningen, men i en extrakolumn till höger gick det att läsa av den gamla, invanda tideräkningen, där datumen låg elva dagar efter. Den högra kolumnen togs bort först 1870 och då måste skillnaden ökat på till 12 dagar.

Vafferdan tycks ha varit en mycket viktig dag för den kommande vårens väder. Ett annat vädermärke var lärkans ankomst i förhållande till den dagen. Kom lärkan för tidigt, så betydde det bakslag för våren längre fram. *Så monge dae som lärka sjonger före vafferdan, så monge få ho va tyst ätter.*

Vädret under april och maj gav förebud om årsväxten. Snöfall i april var bra, för *aprillesnö ä som fåragö*. Den snön hade samma goda verkan på åkrar och ängar som fårgödsel.

Var maj våt, kall och bra lite vårlig, kunde man trösta sig med att det skulle bli bra skörd. För *maj våt, kärv och kall fyller bondens loge och lada all*. Men i slutet av månaden, den 25–27, när Urban, Vilhelmina och Beda har namnsdagar, ville man ha solsken med bara några enstaka regnskurar, för *Urban, Vilhelmina och Beda, de tre skola sommaren leda*.

En torr och varm försommar kunde grunda för rena missväxten på lättare jordar. *Fram te messômmer kan dä allri regne för mycke*, har det hetat i östra Sverige.

Pingstdagen kunde påverka årväxten åt fel håll, om det nu råkade regna. *Pingstdagsregn faller som etter på jola*, hette det. Etter var, i ordets äldsta betydelse, en giftig vätska som utsöndrades ur gapet på drakar och ormar.

Sjusovaredagen den 27 juli började höstsåden att mogna. *Regne dä på Sjusövereda, då ragne dä i sju vecker*, sade man. Det var ingen rolig spådom för den som ville ha torr och välbärgad spannmål till mat och foder.

Juleväder

Hur vädret skulle bli i julhelgen var bra att veta lite i förskott och det kunde man få reda Andersdagen, den 30 november. Alla känner till ramsan som säger att det blir temperatur på motsatt sida om nollstrecket i julhelgen i förhållande till den som råder Andersdagen.

Alla ville ha vinterväder till julen, men det var inte bara snö som var viktig utan också tjäle. Den romantiska synen på en vit jul som är vacker och bra för barnen är i stort sett något som nutida människor kommit fram till. Önskan förr om »riktigt» vinterväder under julen hade mer prosaiska orsaker.

Praktiskt med tjäle och snö

Under höstens regn och fukt blev vägar, gångstigar och gårdsplaner mycket smutsiga och t.o.m svårframkomliga. »Hårdgjorda» vägar och ytor fanns det inte mycket av. Vägarna var i många fall bara gamla ridstigar som rustats upp och underhållet med grusning och tilljämning var mycket eftersatt.

När tjälen kom, blev vägarna hårda och det blev lättare, både att köra med vagn och att gå till fots och man kom fram till färdmålet med rena skodon.

När snön sedan kom på en tjälad väg och packades till, blev det verkligen bekvämt och lätt att frakta både folk och varor. Tyst och lätt gled kälkar och slädar fram och storleken på det lass en häst orkade dra ökade betydligt.

Med slädföre blev färden till julottan och resan till släktingarnas annandagskalas en tyst och behaglig färd till bjällerklangens ljud och på båda ställena kunde man gå in med rena skor.

Det var inte roligt för en husmor att julstäda och göra fint, om det var blött och lerigt ute. Lortiga skor drog in smuts på julskurade golv. Den tidens kalla golv gjorde det omöjligt att vara skolös inomhus och seden att ta av skorna vid ytterdörren hade inte börjat.

Grisar och fiskar spår väder

När julgrisen slaktades, tittade man noga på mjälten. På detta långsmala organ finns en lite tjockare del. Den slaktare vi anlidade på 1940-talet påstod att den tjockare delen, *klunsen*, satt på olika ställen olika år. Satt den i främre ändan så

blev den kallaste perioden i början av vintern, var den på mitten kom köldknäppen också i mitten och placeringen i bakre ändan visade att det kallaste skulle komma först fram i slutet av mars.

Grisarna kunde spå regn även medan de levde. *Dä bli rägn, när svina bär pinne i mun*, hette det. Gick grisarna omkring med pinnar eller ströhalv i munnen var det ett dåligt tecken, när höskörd eller sädesskörd krävde torkväder. Den där meningen användes också för att reta och förnärma cigarettökande pojkar som gick omkring med en »giftpinne» i munnen och försökte se ut som filmhjälten Humphrey Bogart.

När isfisket hade börjat, gällde det att titta på abborrens ryggfena. Den kunde ha mörka partier omväxlande med ljusare. Jag vet inte exakt hur fenan skulle »läsas av», men tror att den var indelad som i en kalender där månader eller veckor under vintern hade bestämda platser.

Rönnbär ger snö och kyla

Mängden rönnbär på hösten angav mängden snö under vintern som följde. Mycket rönnbär spådde en snörik vinter. Men jag hörde också att mycket rönnbär tydde på en »sträng» vinter. Begreppet sträng stod för långvarig kyla, men den kunde vara kombinerad med mycket snö också.

Månen vädervisare

Månens läge vid nytändning var ett spåmärke för den närmaste tiden – jag vet inte exakt hur lång. Om månen »låg» med den rundade sidan nedåt, blev det storm. »Stod» den upprätt blev det inga hårda vindar. *Liggande måne – stående sjömän, stående måne – liggande sjömän*, sade man. Blev det storm, fick sjömännen arbeta = stå, men blev det lite vind kunde de ligga i sina kojor. Det verkar troligt att den ramsan kommit till Vimmerby från Östersjökusten.

Den viktigaste nytändningen var nyårsnyt. Då bestämdes vädret för flera månvarv framöver. Det kan ha varit tre, men jag vet inte exakt. Men det var inte bara att ta den första nytändningen i januari och kalla den för nyårsny. Det kan vara 13 nytändningar på ett år och då var det den tolfte från slutet som blev nyårsny.

Ibland kan det bli en ljusring runt månen, en så kallad *mångård*. Den spådde oväder, men i omvänd proportion till storleken. *Liten mångåål – stort ovär, stor mångåål – litet ovär*, hette det. Mångårdar var vädertecken för höstar och vint-rar.

Fåglar vet också väder

Skatan var en fågel omgiven av en del mystiska föreställningar. En av dem sa att skatorna kände av hur vädret skulle bli under den tiden de använde sitt bo

för att ruva och föda upp ungar. *Bygger skatera högt, bli dä regnsômmer – bygger di låjt bli dä tôrkesômmer.* Skatorna tyckte inte om dropp från trädgrenar över boet, sades det, och byggde därför i toppen på ett träd, när de väntade regnsommar och tvärt om för torra somrar.

Under vintern kom flockar av domherrar och sidensvansar fram till gårdarna. Dessa stillsamma och färggranna fåglar förebådade väder som inte var särskilt positivt. Domherreflockarna kom med bud om kyla och sidensvansarna hade snöväder i släptåg.

Svalorna spådde också väder. Flög svalorna högt blev det torkväder, men började de flyga på »höjd lägsta», då var det nära till regn. Skillnaden i höjd beror på att insekterna som svalorna jagar flyger på olika höjd, så egentligen var det de som spådde vädret.

En liten klätterfågel, troligen göktyta, kallades för *regnpipere*. När den kom fram till bebyggelsen och lät höra sitt entoniga *ty-ty-ty-ty ...*, drog det ihop sig till sommarregn.

Också höns som alltid betraktats som dumma – *dum som e höne* – kunde ge anvisning på hur vädret skulle utvecklas. Kom det en regnskur och hönsen sprang in i hönshuset direkt, blev inte regnet långvarigt. Stannade de ute, när det började regna, så berodde det på att regnet skulle hålla på så länge att hönsen senare skulle bli tvungna att gå ut i blötan för att söka föda. Då var det ingen idé att springa under tak. Inte illa uträknat av en höna?

Katter och hundar

Katten kunde spå oväder. *Söver katten på kulla, så bli dä ovär.* Att *söve på kulla*, var att ha hjässan nedåt mot underlaget. Katten kände av det annalkande ovädret, blev frusen om hjässan och vände den nedåt mot det mjuka och varma underlag katter gärna lägger sig på.

Hundar och katter äter gräs ibland. På sommaren betydde deras gräsätande att det skulle bli regn. När min mormor såg katten äta gräs, kunde hon schasa på den och säga: *Stå inte å dra ner regn katt!*

Insekter och sniglar

Flugorna blev närgångna och ville gärna komma i ansiktet när det var risk för regn under sommarens varma dagar.

Spindlarna spann stora nät när det skulle bli uppehållsväder. Det märkte man av på smala skogsstigar. Fick man spindelnet mot ansiktet när man gick i hagarna och hämtade korna till kvällsmjölknigen, då blev det uppehållsväder dagen efter.

Möter du sju skogssnigle på väjjen te skojen, då bli dä regn inna du kommer hem, sade man. De svarta skogssniglarna kom fram, när det började bli fuktigt i luften och regnet var på väg. Så var förklaringen till det vädermärket.

Solen spår för nästa dag

Solen kunde ge besked om kommande väder. *Skiner sola nôr dä rägne, då bli dä regn i môra mä*, hette det. Solen kunde *dra regn* också. Det gjorde den när den lyste genom ett moln och det blev som ljusgråa solstrålar från molnet ned till marken. De strålarna bådade regn dagen efter.

Solnedgång och soluppgång var tider när himlen skulle kollas och det fanns flera spåramsor. Önskan att få dem rimmade gjorde dem lite kryptiska, men alla visste vad de betydde.

Om sola går ner i en bänk, så kommer ho igen mä en skänk. Bänken var en molnbank och skänken (gåvan) bestod av regn dagen därpå. Den gåvan vill alla bönder slippa under höbärgningen. Eftersom det mesta höet förtorkades på *bressel* (utbrett på marken) och sedan sattes i *såta* (volmar), var regn till mycket stort men för torkningen.

Röd kväll – dag säll, morgon röd – dag död var en ramsa, *Aftonrodnad – klar natt, morgonrodnad – våt hatt* en annan. Rodnad på himlen när solen gått ner var ett bra tecken för höbärgningen, men morgonrodnaden gav regn. Rodnaden beror på att det låga solljuset färgas av stoftpartiklar dvs. luftföroreningar. Vår tids betydligt ökade stoftmängder i luften måste ge mera av rodnande himmel, både morgon och kväll.

Dimma och dag

Blev det dimma på morgonen under sommar och höst, då skulle man titta noga hur det gick till när den löstes upp och försvann. Steg den uppåt, var det risk för regn – den gick upp och kom tillbaka som regndroppar. Gick den nedåt, då blev det uppehållsväder den dagen.

Rikligt med dagg en solig och klar sommarmorgon var ett säkert tecken på vackert väder och omvänt visade frånvaron av dagg på risk för regn.

Vindriktningen visar

Vindriktningen visade också vad det skulle bli för väder framöver. I Vimmerbytrakten kom regnvinden från öster. *Östavär och kärngeträte, börjer mä stôrm å sluter mä väte*. Trätan började häftigt och slutade i tårar och en storm från öster drog upp regn.

Västanvinden på vintern kom ofta med mildväder, *lenvär*. Speciellt gällde att om det blåste från väster på kvällen, kunde det bli mildväder dagen efter. Tre kilometer väster om vår gård går järnvägen Hultsfred – Linköping, ÖCJ. Strax efter andra världskriget satte SJ in snabbgående rälsbussar på den sträckan. Den sista snabbbussen för dagen gick förbi framåt elva på kvällen. Då brukade jag gå ut och lyssna på ljudet. Hördes rälsbussen väldigt tydligt, då var det mildväder på gång, för då blåste det en västlig vind.

Hur långvarigt regn?

Regnade det på morgonen, var det vanligt att det slutade under dagen. *Dä regn som börjer på môern sluter före klocka tôlv och börjer dä å regne före frukôst, så sluter dä före kväll.* Troligen gällde dessa märken bara under sommaren.

Väderhus

Det fanns ett tekniskt hjälpmedel som var flitigt använt förr som kallades *väderhus*. Före radion och väderleksrapporterna såg man väderhuset som ett hjälpmedel som på kort sikt varnade för regn. Väderhus säljs fortfarande i en del specialaffärer, men nu betraktas de bara som ett trevligt prydnadsföremål med anknytning till gamla tider.

Väderhuset är egentligen en enkel hygrometer som känner av luftens fuktighet. På en vågrät, avlång träbit står en liten gumma i huckle i ena ändan och en gubbe med paraply i den andra. Träbiten kan vrida sig kring en axeltapp i sin mittpunkt och är upphängd i ett tagelstrå. Figureerna står i varsin port på ett litet hus.

När luftfuktigheten förändras påverkar det tagelstrået och plattan med figurerna vrider sig. Vid solsken och torrt väder kommer gumman ut ur huset och gubben drar sig längre in. Vid regn och högre luftfuktighet kommer gubben med paraplyet ut.

Si du nu att dä rägne?

Den här apparaten gav inga särskilt säkra utsagor om vädret. Särskilt dåligt gick det att få varningar för häftiga regnskurar som kan komma upp under sommarens dagar med vackert väder. Gumman i väderhuset som visade på vackert väder var framme, men det spöregnade ute. Det där irriterade en av min mormors väninnor så till den milda grad. Resolut tog hon väderhuset med sig ut på bron och höll upp det med framsidan mot regnet.

– *Si du nu att dä regne, kärngestôlle?!*

Väderutsikter i radio

Under cirka 10 år, från 1925 till 1935, kom radion in i de allra flesta hem. Om det fanns väderprognoser med redan från början i sändningarna, vet jag inte. När jag börjar minnas vad som hördes i radio – från 1935 och framåt – var det två program som mina föräldrar alltid lyssnade på. Det var »Dagsnyheter från TT» och »Väderleksrapport» från Väderlektjänst. Båda sändes på kvällen ungefär kl 19.00.

Den radio vi hade då var en kristallmottagare med skjutpotentiometer för inställning av stationerna. En liten pinne stack ut ur en lång springa och genom

att dra den fram och tillbaka kunde man leta reda på olika stationer och ställa in bästa mottagning. Motala på långvåg var den station vi lyssnade på. Med en bortåt tio meter lång antennlina av kopparwire i öst-västlig riktning fick vi in radiosignalen i mottagaren.

Radion stod på skrivbordet inne i salen och hade en lös högtalare med en rätt lång anslutningssladd. Far hängde ut högtalaren på en krok på köksväggen när vi lyssnade. Men på sommarkvällarna, när det var nyheter och väder, hängde han ut den på verandan.

Det berodde på att grannen, *Farbro Axel*, som bodde 500 meter bort, inte hade någon radio och gärna ville höra väderleksrapporten. I god tid före klockan sju hade han gått halvvägs mellan våra gårdar och stödd på grinden mellan gårdarnas ägor kunde han höra vad meteorologerna trodde att det skulle bli för väder nästa dag.

Det här visar att det fanns en stor tilltro till väderleksrapportens utsagor i mitten på 1930-talet. Vetenskapen hade tydligen fått större trovärdighet än gamla, folkliga vädermärken.

Vanskliga prognoser

Men att tro på väderleksrapporten och försöka anpassa väderkänslig höskörd med ledning av den var inte så lätt. När jag drev jordbruk i slutet av 1950-talet hände det att det blev bakslag på grund av att jag trodde för mycket på väderprognoser.

Så här kunde väderutsikterna låta en högsommarkväll i början av höskörden:

»Ett mäktigt högtryck täcker hela norra Europa. Varmt och torrt väder väntas råda i hela landet under åtskilliga dagar framöver ...»

Äntligen höväder! Ut med slåttermaskinen och slå av så mycket som möjligt! Här ska förtorkas »på slag» (där det faller på marken) före hässjningen och här ska sparas arbete!

Jag körde hela den kvällen och mer än hälften av höskörden låg på slag morgonen därpå.

Dagen började med strålade sol och hög värme. Men mitt på dagen kom stackmolnen och snart hade de blivit till åskmoln och himmelens portar öppnades i häftiga åskskurar.

Kvällen kom med ny väderleksrapport. Hur skulle det låta i kväll då? Joo, högtrycket var fortfarande mäktigt, men »svårförutsedda åskområden har bildats under dagen och gett regn, delvis i riklig mängd på sina håll. Även under kommande dagar kan åskområden bildas.» Jag hade märkt det.

Jag hade råkat lika illa ut som de bönder som litade på almanackans väderutsikter 150 år tidigare. Det är vanskligt för en bonde, både att lita på meteorologer och almanackor.

Vårbruk och försommarskötsel

Köpegössel

Det första arbetet vi gjorde med växtodlingen på våren var att *så ut köpegössla*, dvs. sprida handelsgödsel/konstgödsel på slåttervallar och betesmarker. Det var i april vi startade med det, så fort marken höll att köra på utan skador på växtligheten.

Som ung bonde runt 1950 hade jag tagit till mig rekommendationerna från lantbruksvetenskapen som sa att man skulle vara så tidig som möjligt med att gödsla vallar och beten i östra Sverige som har liten nederbörd under våren. De äldre bönderna skakade på huvudet och sade åt mig att vänta tills växtligheten kommit igång. Det var inte bra, sa de, att *locke igång växtlihet*a med gödsling.

Fram till slutet av 1950-talet spreds konstgödseln helt för hand på smågårdarna på trakten. Då började de första traktorburna konstgödselspridarna komma i bruk. Det var cetrifugalspridare med en spridartallrik under en gödselbehållare och de hängdes på t.ex. en grå Ferguson och drevs från traktorns kraftuttag. En lokal tillverkare i Storebro hade gjort den mest använda spridaren av den sorten. Jag tror tillverkaren hette Bülow.

Jag hade en god vän, som brukade en lite större gård än min, som hade en Ferguson »Grålle» och just en sådan spridare. Mina sista tre år som bonde, 60–63, lejde jag honom till det mesta av gödselspridningen.

Handspridning

Handspridningen gjordes med en sådan *säding* av stålplåt som beskrivs under handsädd av spannmål här nedan. Den rymde 25 kg *köpegössel* – det var lagom att dela en säck om 50 kg i två gånger – och det var ett rätt påfrestande arbete att gå med den tunga sädingen hängande på magen i timma efter timma.

Jag hade ungefär 6 tunnland som jag spred *köpegössel* på i denna tidiga omgång och det gick åt ungefär en och en halv dag till det. Av påfrestningen på mage och rygg brukade jag få diarré och känningar av ryggskott dagarna efter.

Pulverform och kornat

Fram till någon gång i början av 50-talet var alla sorters gödselmedel, som innehöll fosfor, P, och kalium, K, i pulverform och varje sort innehöll bara ett växtnäringsämne. Kalium köptes i form av Kalisalt, 40%-igt, och på 40-talet var det förpackat i papperssäckar om 80 kg – en rätt udda säckvikt och egent-

ligen på tok för tung. In på 50-talet hade säckvikten minskat till 50 kg och från 1955 innehöll gödseln 50 % kalium.

Fosforgödseln hette Superfosfat, kom i 50-kilosäckar och innehöll 19,5 % fosfor. En faktura från 1952 säger mig att vi då köpte kornat 20%-igt Superfosfat till en del av det vi gödslade. Genom att tillverka gödsel i form av ca 3 mm stora korn, blev den lättare att sprida, framförallt påverkades inte spridningen så mycket av vinden.

Att vinden drog iväg med de finaste partiklarna av den pulvriserade gödseln och gjorde spridningen ojämn var ett problem. Speciellt kalisaltet var mycket finnalet och man skulle helst ha nästan vindstilla när det spreds. Det var inte lätt att hitta vindstilla dagar på våren och det hände ibland att man fick avbryta arbetet, om vinden friskade i för mycket.

För att slippa sprida varje gödselmedel för sig och mycket tunt, blandade vi ihop kalisalt och superfosfat med skyffel på loggolvet i de proportioner vi ville ha. Blandningen lastade vi på en flakvagn och fyllde på sädingen från den ute på fälten. Huruvida kornat superfosfat gick att blanda med det pulverformiga kalisaltet och sprida tillsammans i en omgång har jag glömt.

Olika gödselmedel

År 1959 började vi använda ett blandgödselmedel som hette Kalisuper som innehöll både kalium och fosfor och troligen var kornat. Halterna av växtnäringssämna K (kalium) och P (fosfor) vet jag inte.

Två år senare, 1961, använde vi ett nytt blandgödselmedel med namnet PK följt av procentsatsen för motsvarande näringsämnen – fosfor och kalium. I gödslingsplanen för året ingår PK 15-10, PK 15-15 och PK 15-30. Gödseln var kornad och samma år hade de enkla och pulverformiga gödselmedlen Kalisalt och Superfosfat försvunnit ur hanteringen.

Från 1955 använde vi Kalksalpeter, 15,5 % N, som tidig kvävegödsel på 2-års- och 3-årsvallar (innan gräset börjat växa). Jag minns hur de gamla grannbönderna tyckte att jag spred ut Kalksalpeter på tok för tidigt. Den skulle locka igång växtligheten för tidigt och grödan skulle förstöras av nattfrost, ansåg de.

Från 1961 använde vi Kalksalpeter även på 1-årsvall och fick en mycket markerad skördeökning. Samma år hade jag arrenderat en åker med 3-årsvall av en granne. Den åkern hade aldrig varit gödslad med kvävegödsel förut och en giva om 300 kg/ha av Kalksalpeter gav en helt enorm skörd av timotejhö. Det året fick vi så mycket hö att det inte riktigt rymdes på höskullen.

Norgesalpeter

Kalksalpeter kallades också Norgesalpeter eftersom den var tillverkad i Norge vid Norsk Hydro. Med hjälp av den mycket billiga elkraften i Norge och Bir-

keland-Eyde-processen band man luftens kväve till kalcium. Kalksalpeter innehåller 14,5 % nitratkväve och 1 % ammoniumkväve och är mycket löslig och snabbverkande.

Den snabba verkan vid övergödsling (icke nedbrukat) berodde till stor del på att gödselkornen så snabbt tog till sig av luftens fuktighet och »smälte», även vid till synes torrt sommarväder. Egenskapen att snabbt ta till sig fukt var till nackdel vid lagring, för gödseln »tog ihop» och blev en stenhård klump om den lagrades fel eller för länge. Därför var salpetern förpackad i fukttäta säckar. Före sista världskriget var säckarna av impregnerad väv, men väven byttes sedan ut mot kraftpapper. Säckarna var förslutna med en söm av grov tråd. Sömmen gick att öppna genom att dra i ena sidans sytråd, men bara i den. Hittade man inte den rätta tråden, så var det att ta till kniven och sprätta upp sömmen.

De impregnerade säckarna sparades, skars upp och användes som minipressning. De var bra till att lägga över vedtravarna som regnskydd eller över mäldsäckarna på väg till kvarnen.

Jag hörde en gammal bonde berätta om hur bönderna förundrades över verkan av Norgesalpeter, när de började använda den mellan de två världskriegen. Det var nästan som ett underverk att se hur bladen på stråsåden blev breda och mörkgröna och växte sig kraftiga på ett sätt som ingen sett förut.

När det egentliga vårbruket började, blev det en ny omgång spridning av köpegödsel på den öppna jorden. Den gjordes efter första harvningen, eftersom sladdplankan kunde dra med sig gödseln och försämra spridningens jämnhet.

Vid kvävegödsling av den öppna jorden använde vi en del gödselsorter som jag nu tycker är rätt udda. Jag har en köpnota från 1952 på Köpingsalpeter, 20,5 % kväve, och 1954 köpte vi Ljungasalpeter. Båda innehöll ammoniumkväve och inte det snabbverkande nitratkvävet som finns i Kalksalpetern.

Potatisgödsel

När vi satte potatis, brukade vi sprida en speciell sorts handelsgödsel direkt i de öppna fårorna tillsammans med sättpotatisarna. Det var en kornad kvävegödsel med tillsats av insektsmedlet Aldrin och vi gjorde detta för att minska angreppen av knäpparlarver och nematoder på potatisen. Grunds substansen i gödseln tror jag var ammoniumsulfat, ett gödselmedel som var kemiskt surt och därför särskilt lämpligt för potatis.

Kvävegödsel och liggsäd

När vårsådden kommit upp och var ungefär 10 cm lång, kvävegödslade vi med Kalksalpeter. Det gjorde vi inte bara på spannmålsgrödorna, utan också på potatis och foderbetor. För att få snabbare och bättre effekt på foderbetorna gick vi med Kalksalpetern i en hink utefter raderna och spred den smalast möjligt direkt på betraden.

När det gällde stråsåden var det noga med att inte ge för stora givor av kväve, för då blev det liggsäd, dvs. säden växte sig för frodig och stråstyrkan räckte inte till för att hålla den upprätt.

Man talade om *liggsädesgränsen* för kvävegödsling och den skulle man inte komma över, eftersom det blev problem med mognad och skörd av liggsäd. Det svåra med att bestämma rätt mängd kvävegödsel var att den mängd säden tålde berodde på hur mycket det regnade på sommaren, eftersom regnet innehåller en del kväve som också ökade på växtkraften hos grödorna. En torr sommar kunde man nästan inte komma fram till liggsädesgränsen hur mycket kvävegödsel man än spred, medan man däremot passerade den med rätt måttliga givor en regnig sommar.

Kalk och kalkning

Kalk hör inte till de egentliga gödselmedlen, eftersom det sällan är brist på näringsämnet kalcium i åkerjorden. Kalken räknas som jordförbättringsmedel för bl.a. lerjordar, förbättrar jordstrukturen och gör andra växtnärsämnen lättillgängligare.

Det var kringresande försäljare, agenter, som kom till gårdarna på vintrarna och tog upp beställning på bränd kalksten. Den levererades på öppna järnvägsagnar till Slättfalls järnvägsstation fram till att den smalspåriga järnvägen Vimmerby–Spångenäs lades ned ungefär 1957. Senare köpte vi kalken på Centralföreningen i Vimmerby som malen kalksten säckad i pappersäckar.

Den brända kalken kördes hem till gården på slädföre och lades upp i en ungefär en meter hög och långsträckt hög och täcktes över med tomma pappersäckar. Före spridningen måste kalken omvandlas, släckas, till släckt kalk. Det gjorde man genom att hålla på vatten på högen och blanda om den med skyffel tills den inte reagerade med vattnet längre.

Vårbruket

Det egentliga vårbruket av den öppna jorden, den som vi inte odlade slättervall på, började med harvning med sladdharv. Givetvis gällde detta bara om man hunnit med att höstplöja allt som skulle plöjas, om inte fick man börja med att plöja färdigt före harvningen.

Sladdharven jag använde var tillverkad av en lokal smed. Den hade en i nedkanten järnskodd och inte ställbar sladdplanka framtill. Parallella med plankan fanns två fyrkantvirken, 100 x 100, av björke med ungefär 25 cm avstånd emellan. I dessa var sammanlagt 11, ungefär 20 cm långa harvpinnar av fyrkantstål fastskruvade. Pinnarna var raka och spetsiga nedtill.

11 pinnar på en sådan harv var vad en enbetshäst maximalt orkade dra. Sladdharven kördes i plogfårornas riktning och oftast måste den belastas med en eller flera stenar för att göra ett bra arbete.

Pinnarna skulle ha skarp spets och vassa hörn, men jorden nötte på stålet och pinarna blev trubbiga. Då skruvade man loss dem och tog dem till en smed som smidde ut dem till ursprunglig form och härdade dem. Den proceduren kallades för att *vässe härvepinne*.

När sladdharvningen var gjord spreds den gödsel ut som behövdes till grödorna. Det gällde både konstgödsel och stallgödsel, *dyngge*. Sladdplankan skulle i viss mån ha dragit med sig gödseln och gjort spridningen ojämn, om den lagts på före sladdharvningen. Dessutom var det mycket obekvämt att gå på de ojämnna tiltorna och sprida konstgödsel för hand.

Fjäderharv

Efter sladdharvningen harvades åkrarna två eller tre gånger med en fjäderharv utan sladdplanka. Benämningen på harven kom av att harvpinnarna, till skillnad från sladdharvens styva pinnar, var fjädrande. De var tillverkade av ungefär 5 cm brett och ½ cm tjockt fjäderstål som formats som ett C med 45 cm i »diameter». C-formen och fjäderstålet gjorde att pinnarna vid hård belastning hela tiden spändes bakåt i körriktningen och sprätte tillbaka till utgångsläget. Genom detta finfördelade de jorden något bättre än styva pinnar.

Pinnarna var fastbultade på tre vridbara axlar tvärs över harven, med två på den främre, tre på den mellersta och fyra på den bakre – sammanlagt nio pinnar. En *njepinneharv* var vad en stark enbetshäst kunde orka dra. På större gårdar körde man med parhästar och hade 11 eller 13 pinnar på harvarna, om jag minns rätt.

Med en spak som låstes i inställt läge med en spärrhake i ett kuggsegment gick det att vrida de tre axlarna samtidigt och reglera arbetsdjupet på pinnarna.

Nedtill hade pinnarna en vänd- och utbytbar spets fastbultad. När ena änden på spetsen blivit för mycket avrundad, *slö*, lossade man den och vände den med den andra änden nedåt. När båda ändarna var för slöa kunde man låta en smed vässa spetsarna eller köpa nya.

Sladde å tvare

Det fanns ett par metoder och redskap för att jämna till och luckra jorden inför sådd och sättning som jag hört användes före andra världskriget i liten omfattning, men som tidigare varit mycket använda. På dialekt benämndes de *sladde* och *tvare*.

Sladde gjorde man med en *slättsladd* som var ett redskap för att finfördela jorden i ytan och göra den jämn. Den var i princip lik den sladdharv jag beskrivit, men saknade pinnar. Redskapet bestod av två fyrkantvirken, ca 5 tum x 7 tum, ungefär 1,3 meter långa. De var inte järnskodda och förenades parallella med varandra på ungefär 50 cm avstånd med tre stycken ca 5 cm grova enepin-

nar. På framsidan hade sladden ett drag av kätting, i vilken svängelkroken som hästen anslöts med hakades i.

Sladde med slätssladd gjordes, antingen som första moment för att jämna av plogtiltorna före harvningen eller som sista moment före sådden av t.ex. rotfrukter. Sladden måste nästan alltid belastas med stenar för att göra den verkan man ville ha.

Att *tvare* var att köra, fåra vid fåra, med årder för att få jorden riktigt lucker ned till åtminstone 10 cm djup. Första gången körde man i ungefär 45 graders vinkel mot plogtiltorna och andra gången vinkelrätt mot första körrikningen.

När metoden var i bruk, var det framför allt där man skulle sätta potatis som den användes. Genom djupluckringen torkade också jorden ut fortare och detta var angeläget om våren var sen och kall. *Tvare te pärna* kunde vara det första momentet bonden gjorde av den egentliga jordbearbetningen en sen vår.

Stenhinder

Den myckna jordfasta stenen på åkrarna i Småland är välbekant och vi hade fått med av den på vår gård också. Min far hade brutit en hel del sten under 1930-talet, men det var till största delen en utglesning och fram till slutet av 1950-talet hade vi inga åkrar, förutom mossmarkerna på Vimmerby mader, som var helt stenfria.

Stenarna var till stort hinder i nästan alla arbetsmoment, ökade den arbetstid som gick åt per hektar och gjorde arbetet med hästdragna redskap fysiskt mycket tyngre. Plöja och harva med traktor blev svårt eller omöjligt och det fick vara mycket glest mellan stenarna för att det skulle gå att använda självbindare.

Vid harvningen fick man köra ett extra varv, en ögla, runt varje större sten, när harvstråket kom så nära den att nästa stråk inte gick att köra rakt förbi. När man sedan kom med harven i nästa stråk, högg man tag i en av de bakre pinnarna på fjäderharven och ryckte upp den stående halvt på sidan, just när harvens främre ram var på väg att törna mot stenen och släppte sedan tillbaka den i arbetsläge så nära på andra sidan om stenen som möjligt.

Jag kan gissa att det var ungefär 30 kilo man lyfte medan hästen gick i sin normala fart och detta var mycket ansträngande för hela kroppen. Speciellt ryggen blev hårt ansträngd och var det många sådana lyft under en arbetsdag, var man ordentligt trött på kvällen. Att harva en dag på de helt stenfria skiftena på Vimmerby mader var rena semestervilan i jämförelse med de steniga åkrarna hemmavid.

Köre skit å sprätte dyng

En del av stallgödseln spreds ut och plöjdes ned på hösten. Man kunde också sprida en del av dyngan ovanpå snön på vintern. För att hinna med att få sått i

tid under vårbruket kördes en del av stallgödseln ut under vintern på slädföre och lades upp i en hög på den åker den skulle spridas på under vårbruket. Då sparade man transporttid i själva vårbruket, men den totala tiden för gödslingen blev längre, eftersom man måste lasta dyngan två gånger.

Lastning och spridning gjordes med en *dynggrep* som hade 6 (?) horn. Dyngan fraktades för länge sedan alltid i ett *dyngskrôv*, men under min tid som bonde gick man allmänt över till att köra dynga på flakvagn.

Dyngskrôv

Dyngskrôvet var en mycket rationell och enkelt utformad transportlåda, ca 3 meter lång, 55 cm bred och 50 cm hög. Botten var gjord av 1 tum tjockt trävirke och fast sammanbyggd med framstam och bakstam. De helt löstagbara sidlämmarna var också av 1-tumsvirke. Framtill var de instuckna i slitsar i framstammens sidor och baktill nedlagda uppifrån i motsvarande, uppåt öppna slitsar i bakstammen. Lämmarna stack ut ca 25 cm bakom bakstammen och var där formade till ett lyfthandtag. De hölls i läge av stoppklackar och sin egen tyngd.

När dyngan skulle lastas av från ett *dyngskrôv*, togs lämmen på körsidan (vänster) bort och avlastningen kunde sedan göras stående på marken och nästan helt utan att lyfta med grepen. När dyngan fraktades på vagnsflak, spreds den ut bakåt och åt sidorna direkt från flaket.

När man hade gott om arbetskraft på gårdarna lade man av dyngan från *dyngskrôvet* i små högar med ungefär fem meters mellanrum i raka rader med fem meter emellan. Sedan spreds den med grep från högarna. Spridningen gjorde t.ex. drängen eller någon av gårdens kvinnor.

Torvströ och hackelse

Hur lätt det gick att lasta och sprida dyngan berodde mycket på vad man använt för *ströe* under djuren och i gödselrännorna under vintrarna. Med långhalm blev det både arbetsamt och svårt att få en någorlunda jämn spridning och sådan dynga var egentligen bara lämplig till att plöjas ner. Spreds dynga med långhalm i före harvningen, blev halmen till hinder och besvär vid harvningen och framför allt vid sådden.

På vår trakt fanns gott om torvmossar och på en av dessa bröts torv för framställning av torvströ. Varje höst köpte vi ungefär 30 buntar torvströ från Andelsföreningen Grunderums Torvströfabrik i Tuna socken sydost om Vimmerby och använde i gödselrännorna under vintern. Torven sög upp och band den värdefulla urinen och omvandlades till mull, när den blev nedbrukad i jorden.

Strax efter krigsslutet köpte en bonde i grannskapet en elmotordriven hackelsemaskin. Med den for han runt hos mjölkbönderna på förvintern och skar hackelse av all den halm de behövde till ströhalm medan kor och hästar var inomhus. På ungefär en halv dag skar tre man den hackelse som behövdes un-

der en hel vinter. Med hackelse fick man en mycket lätthanterlig och lättspriidd dynga som gick bra att sprida på våren och harva ner. Man förde också tillbaka mera mullbildande ämnen till jorden på det viset.

Sådden

Sådden började generellt senare förr än vad den gör nu. Den största orsaken till detta kan ha varit en mera försiktig hållning till de risker som kan finnas med tidig sådd, främst då nattfrost som kan skada brodden.

Vårbruket och sådden var också utsträckt över en längre tidsperiod före traktorernas tid och avslutades därför betydligt senare än nu. Största orsaken till detta var den låga kapacitet häst- och oxdrivna harvar hade. Det var inget ovanligt på 1950-talet att det sista av vårsådden på smågårdarna runt Vimmerby gjordes runt 25 maj.

Då hade de flesta utdikade och uppodlade mosskiften inne i skogsmarkerna blivit tagna ur bruk – *utlagda*. En otillräcklig dränering och den höga skogen runtom dem hade gjort att jorden inte torkade ut tillräckligt för att kunna sås ens i maj. Det pratades om mycket sena vårar, när sådana skogsmossar såtts i midsommarveckan. Med så sen sådd måste det ha använts extremt tidiga sorter, för att säden skulle hinna bli mogen på hösten.

Almanackan styrde

Som med så mycket annat så var almanackan styrmedel även för vårsådden fram till in på 1900-talet. Sedan generationer tillbaka fanns det fastställt bestämda veckor för sådd och sättning av olika odlade grödor. Det verkar inte som om man anpassat tidpunkterna till hur tidig eller sen våren var ett visst år. Troligen var det så att man inte sådde tidigare än i »rätt» vecka, om jorden redde sig tidigare, men var tvingad att uppskjuta sådden till en senare tidpunkt, om den inte redde sig i den vecka almanackan föreskrev.

Veckorna benämndes med ett ordningsnummer i den veckoräkning som började med *trättne vecke* (trettonde vecka) vid vårfrudagen och slutade med *förste vecke* vid midsommar. Denna period av veckor var årets andra kvartal med en veckas förskjutning. Antalet veckor i ett kvartal, 13, hade gett det dess folkliga benämning *trättning*.

Sådd för hand

Fram till andra halvan av 1930-talet var det många små gårdar som inte hade radsåningsmaskin, utan all sädessådd gjordes för hand. Det fordrades mycket träning och erfarenhet för att handsådd skulle ge ett bra resultat – en jämn och lagom tät brodd utan mistor eller dubbelsådd.

Det var tre faktorer som avgjorde hur stor mängden utsäde per hektar blev

vid sådd för hand. Den första var hur brett man sådde varje stråk över åkern, den andra hur långa steg man tog och den tredje hur mycket utsäde man tog i handen. Varje såningsman höll sina egna erfarenhetstal för de tre storheterna noga i minnet mellan åren.

Själv brukade jag öva in den rätta steglängden inför spridningen av köpegödseln genom att gå en bestämd sträcka över vår lagårdsplan. När jag tog exakt trettio steg där, var steglängden den rätta.

Den som sådde bar utsädet framför sig i en *sädning*, en oval, skälliknande behållare, ungefär 60 x 40 cm. Den var uppbyggd av en ram av basade, ungefär tre cm grova stammar av hassel (?) upptill. I ramen var överkanten av en grund, rundbottnad påse av kraftigt tyg fästad. Sädningen bars framför höfterna med en rem över nacken och ena axeln.

I slutet av handsåddens epok fanns det fabriksstillverkade sädningar att köpa. De var pressade av galvaniserad stålplåt, liknade en rondsål i formen och hade en bärsele med remmar över båda axlarna, för att göra sådd med båda händerna möjlig. Långt efter att radsåningsmaskiner tagit över all sådd av spannmål, användes sådana sädningar för handspridning av handelsgödsel.

Lagom arbetsbredd för varje stråk över den färdigharvade åkern markerades med en rand i jorden. Det gjordes med ett verktyg som kallades *fjärjekrok*. Den var gjord av en stam från t.ex. en enbuske med krök i nedändan och liknade en lite förstord bandyklubba. Den som drog upp ränderna höll fjärjekroken framför sig, med kröken mot marken.

Brödsäd sådde de flesta med en hand, den högra. Det var lite mera noga med brödsäden, både vid sådd och skörd, och sådd med en hand gav bättre precision på arbetet. Fodersäd, havre och korn, sådde de flesta med bägge händerna. Då tog man bredare stråk och arbetet gick betydligt fortare.

Såmaskiner

Strax före andra världskriget hade de allra flesta smågårdar skaffat såningsmaskin. En sådan gjord för att dras av en häst, *enbetsmaskin*, består av en låda för utsädet lika bred som maskinens arbetsbredd. Lådan är fästad på en ram med bärhjul, ungefär 1,4 m i diameter, på sidorna och en skakel för hästen framåt. Under ramen hänger ett antal höj- och sänkbara och i sidled jämnt fördelade och fixerade billar, 13 för enbetsmaskiner. Genom billarna matas utsädet från utmatningsanordningar, såhus, i botten av sålådan via teleskoprör och myllas ner på önskat djup. Billarna kan höjas upp eller släppas ned i arbetsläge med en gemensam spak och med en annan spak regleras deras arbetsdjup.

Ett mycket vanligt fabrikat på 1930-talet var Radix som tillverkades av Gefle Åkerredskap. Ett annat var Westerås Typ D från Westeråsmaskiner i Morgongåva.

Utmatningsanordningen i Westeråsmaskinen bestod av en kuggvals i ett såhus ovanför varje bill. Valsarna satt på en gemensam axel som drevs via en kuggväxel från maskinens bärhjul. Axeln kunde förskjutas i sidled med en häv-

arm som ställdes in för olika utsädesmängd efter en graderad skala. Mängden utsäde som matades ut berodde på hur stor del av kuggvalsen som befann sig inne i såhuset.

Var det normala förhållanden vid sådden, skötte sig billarna på såmaskinen helt själva, men fanns det halmrester, ogräsrötter, e.d. i jordytan, fastnade de lätt om billarna och gjorde att de satte igen eller inte gick ner till rätt djup. Då måste billarna lyftas upp, en och en, under körningen för att hindren skulle lossna.

Var det många billar som satte igen, hann inte körkarlen med att både styra hästen med bra precision och hålla billarna rena, utan behövde någon som gick bakom maskinen och ryckte i de kättingar som var ditsatta i varje bill för det ändamålet. Det var ett lämpligt göra för ett halvvuxet barn eller en rask bondmora, men det var både ansträngande och obekvämt att halvspringa i hukställning och hinna med att lyfta billarna i rätt tid på ett sätt som den som körde var nöjd med.

Husbondens uppgift

Fanns det flera vuxna män på en gård, så var sådden förbehållen husbonden själv. I varje fall gällde detta brödsädessådd och när det såddes för hand. Fick en son eller dräng förtroendet att så brödsäden, var detta ett bevis på att fadern/husbonden ansåg honom som mycket kompetent. Kanske visade det också att husbonden hade både generositet och ett visst mod, när han överlät en så viktig syssla.

Myllning

Efter handsådd måste säden myllas med någon typ av harv. Även detta fordrade kunskap och erfarenhet. Det mesta av utsädet skulle hamna på ett djup som gav optimala villkor för säden att växa, tillräckligt djupt för att brodden skulle klara en period av torka efter uppkomsten, utan att den blev försenad av för djup myllning.

Skôte sten, sope sten å skôte rener

Fram till den sista, stora stenröjningen på 1950-talet fanns det jordfasta stenar i större eller mindre omfattning på många åkrar som besåddes. Efter sådden och den myllningen som gjordes vid handsådd måste stenarna befrias från jord och utsäde som hade hamnat på dem under harvning och sådd.

Det momentet hade två namn, *skôte sten* och *sope sten* (skotta sten och sopa sten). Med hjälp av en uppochnedvänd, utsliten och trubbig grävspade och en stor riskvast eller på senare år en piassavakvast skottades och sopades stenarna helt rena och runt hela omkretsen gjordes en grund ränna.

Om man inte gjorde detta blev det på sikt en krans av ogräs runt varje sten, speciellt då kvickrot. Man sade att stenarna fick *halsduk* av ogräs och det var ett tecken på att bonden inte var så noga med det han gjorde.

Man gick också runt hela åkrarna och sopade och skottade in jord som hamnat utanför den brukade ytan och gjorde även där en decimeterdjup ränna runt hela åkern. Detta kallades att *skôte rener*. Huvudsyftet med detta var att hålla roto­gräs, t.ex. kvickrot, borta från åkern. Det här arbetet tog för mycket tid i förhållande till vad det gav i den brådska som det alltid var under vårsådden och från mitten av 1940-talet var det troligen ingen som höll på med det.

Vältning

Vad jag kan minnas och hört vältades alla åkrar efter att utsädet myllats, både vid höstsådd och vårsådd. Före andra världskriget var det vältar av trä som användes på smågårdarna. Lokalt runt Vimmerby kallades en sådan vält *bult* och arbetet ute på åkern att *bulte*.

Vältarna var tillverkade av träd­stammar, dryga metern breda och oftast delade på mitten, mest för att underlätta tvära vändningar. Själva »rullarna» var oftast av eke och med järnband som förstärkning runt ändarna. Diametern kunde variera från ca 40 cm och uppåt några decimeter. Trots stor diameter var trä­vältarna i lättaste laget och fick belastas, antingen med sten i en låda eller genom att körkarlen stod ovanpå.

Ringvältar

Efter sista världskriget gick även smågårdarna över till att använda fabriks­ tillverkade vältar av gjutjärn, det som brukade kallas ringvältar eller Cambridge­vältar. På en 5 cm grov axel är ett antal hjulliknande gjutjärnsringar lagrade tätt mot varandra. Ringarna är ungefär 37 cm i diameter, varannan bred och varannan smal. Den breda är 8 cm bred, har en spetsig kam runt hela sin omkrets och utanpå ena sidan av dess nav är den smalare lagrad. Den smala är 2 cm bred och har kraftiga kuggar runt omkretsen. Ringarna väger ungefär 250 kg per meter arbetsbredd. Kammar och kuggar trycker sönder jordkokor och välten gör ett bättre arbete än en trävält.

Vältningen var ett extremt dammigt jobb, om det var en torr vår. Speciellt gällde det de lätta mulljordarna på odlade mossar, den jord som lokalt kallades *ävje*. Ävjan var dessutom nästan svart och man blev helt otroligt smutsig på benen av att stå på eller gå efter välten på sådan jord.

Vi hade ävje på de mosskiften min far köpt till av de uppodlade *Vemmerby mader*. När jag tog av mig blåbyxorna efter en halv dags vältning där, kunde benen vara nästan helt täckta av svart damm ända långt upp på låren.

Spikgädder

När man sådde kunde det bli en *mista*, en långsmal, osådd remsa, mellan stråken. En sådan kallades *spikgädd*. Den benämningen användes också på mistor mellan stråken med harven under harvningen. På sina håll används ordet än i dag som beteckning för mistor mellan stråken med gräsklipparen över en gräsmatta.

En spikgädda i brodden som kommit upp syntes mycket tydligt och det togs, helt riktigt, som ett bevis på att den som sådde hade fallerat i skicklighet och noggrannhet. Gällde det vårsäd, tog det inte många veckor förrän säden vuxit sig så lång att spikgäddan inte syntes annat än på mycket nära håll. Höstsådden stod över vintern bara drygt decimeterlång och då gick det att se en spikgädda under hela den tid som snö inte täckte den.

Ett omen

Inom folktron sågs spikgäddor som ett dåligt omen. Man sade att den som sådde en spikgädda i rågen på hösten skulle vara död innan rågen var mogen nästa eftersommar. Den tron tycks bara ha gällt för höstsådd.

Detta gällde runt Vimmerby, men på andra trakter i landet fanns en helt avvikande och positiv uppfattning om konsekvenserna av att så en spikgädda. Där sade man att spikgäddan var ett tecken på att det ska bli fött ett barn på gården innan säden blev skördad. Från min egen familj har jag en berättelse där båda dessa omen slog in.

Omen som slog in

I början av september 1936 sådde min far höstråg på en av våra åkrar. När den kom upp visade det sig att det var en fullt synlig spikgädda i sådden.

– *Dä ha ja då allri vatt mä om å fått nôr förut*, sa han till mor.

Den 24 januari 1937 dog far i dubbelsidig lunginflammation.

– *Jag vill inte tro på skrock, men va ska en tänke*, var min mors kommentar.

Den 24 maj 1937 födde mor en son, min lillebror, och i och med detta slog även den andra tolkningen av vad det kan innebära för såningsmannen att så en spikgädda i höstsådden in.

Vallfrösådd

Vallfröet såddes på våren i vårsäd. För det mesta var det havre eller blandsäd av havre/korn som användes till *skyddssäd*. Det fanns tillsatser för frösådd att montera på de såmaskiner som beskrivits, men jag vet ingen av småbönderna på trakten som hade någon sådan.

Fröet såddes omedelbart före att skyddssäden såddes med såmaskinen, med hjälp av en liten frösåmaskin som man bar framför sig hängande i en rem om

nacken. Fröet kastades ut drygt tre meter brett av centrifugalkraften i en horisontellt roterande skiva som drevs med vev via en kuggväxel. Fröet matades ner på skivan när en i sidled skakande lucka öppnade en springa i botten på fröbehållaren till en noga förinställd bredd. Fröbehållaren var av tyg och hade en botten av trä. På den var utmatningsanordningen monterad. Mängden frö per arealenhet reglerades med bredden på springan utmatningsluckan öppnade, varvtalet på spridarskivan och såningsmannens steglängd.

En sådan såmaskin i kombination med små och lätta frön hade en stor svaghet – det skulle helst vara kav lugnt när man sådde med dem, annars drog även en rätt svag vind iväg med fröet helt okontrollerat.

Våren är en tid då det blåser nästan alla dagar när det samtidigt är bra väder för sådd (inte regnar). Men på kvällarna brukar vinden mojna och då fick man ge sig ut och veva sin gräsfrösåmaskin, just när det fortfarande var tillräckligt ljusst för att göra arbetet. Morgonen efter sådde man skyddssåden med såmaskinen som samtidigt myllade ner vallfröet.

Rotfrukter

Småbönderna runt om Vimmerby odlade rotfrukter för foder till kreaturen, men omfattningen minskade i takt med att tillgången på arbetskraft minskade på gårdarna och in på 1960-talet var det i liten omfattning. Minskningen berodde på att rotfrukter kräver stor insats av manuellt arbete, både under växtperioden och vid skörden.

Det var främst foderbetor, men också fodersockerbetor som odlades. Till sammans med betorna brukade man också så några meters längd med kålrotsfrö för att få kålrötter till sitt eget hushåll.

Sådden gjordes med en handsåmaskin som sådde en rad per gång. Maskinen hade ett ungefär två meter långt och fem centimeter grovt plåtrör till skaft som samtidigt var behållare för fröet. Nedtill satt två kupiga skivor tätt tryckta med underkanten mot varandra och de ristade en grund fåra i jorden när man sköt maskinen framför sig. Skivorna drev en utmatningsvals som matade ut fröet genom ett hål i en skjutbar skena med flera valmöjligheter på hålstorleken och ned i fåran. Fröet myllades genom att fåran rasade igen, när skivorna passerat.

För att få jämna radavstånd, ungefär 50 cm, och raka rader, drog man upp streck i myllan med en radmarkör. Den såg ut som en förstorad räfsa, hade fyra rätt grova pinnar med det radavstånd man ville ha mellan varje och en tvärså till draghandtag på skaftet. Man höll den yttersta pinnen i den sist uppdragna markeringen, när man drog upp andra och påföljande omgången rader. Med såmaskinen gjorde man sedan den sista justeringen av radernas raket.

Det förekom att man vältade de nysådda raderna genom att dra en vanlig trampcykel, så att hjulen gick rakt över varje sådd rad. Man ville inte trycka ihop jorden mellan raderna med en vanlig vält eller få fröna rubbade ur läge av hovarna på en häst.

Så fort betorna kommit upp så mycket att raderna säkert syntes gjordes den

första luckringen och ogräshackningen med handhacka och då hackade man så nära betorna som gick utan att skada dem. Handhackning var ett mycket ansträngande arbete, speciellt för ryggen, men på den tiden det fanns folk för att ställa ut ett arbetslag om åtminstone 3–4 man, var det ändå ett roligt jobb med mycket prat och skratt. Att gå ensam och hacka i timme efter timme var tradigt.

Nästa gång ogräshackades med s.k. hästhacka, en hästdragen och i bredd inställbar kultivator. Den hölls av en man i handtag ungefär som på en hästplog, hade ett bärhjul av gjutjärn framtill och ett tiotal kultivatorpinnar som tog bort ogräset. Den som hade en bra häst kunde köra hästhackan ensam, med tömmen runt ryggen, men hade hästen svårt att låta bli att trampa på betorna, måste det vara en man som körde och en som styrde hackan. Var det mycket ogräs, fick hästhackningen kompletteras med handhackning omedelbart efteråt.

Gallre betor

Såmaskinen sådde med bara någon centimeter mellan varje frö och när betorna var drygt 10 cm höga måste de gallras till ett avstånd som gjorde att de fick tillräckligt med rum som färdigvuxna, ungefär 25 cm.

Gallringen var det verkliga slavarbetet – både obekvämt och ansträngande, eftersom det gjordes krypande på knä med två rader per gallrare åt gången. Värst var det med knäna och för att skydda dem brukade man vika ihop ett par jutesäckar, tills de var lagom stora och binda på en runt varje knä med snören. Händerna var också hårt utsatta, för det mesta arbetet gjordes med fingrarna och helt utan redskap.

För att minska arbetsmängden i knäliggande, brukade man grupphacka plantorna för hand med en ogräshacka före gallringen. Detta kallades att *kluddhacke*, eftersom den lilla grupp av plantor som lämnades kvar på var 25:e cm kallades en *kludd*.

Efter gallringen måste betorna hållas rena från ogräs med hästhackning, men också med någon handhackning närmast själva plantorna. Hackningarna måste fortsätta tills blasten var så stor att den kunde skadas för mycket av hästen som drog hackan. Hade man skött ogräsrensningen bra till den tiden, växte det inte mer ogräs den sommaren. Det berodde också på att blasten började täcka marken mer och mer.

Odlingen av foderrotfrukter var i praktiken också ett slags ogräsbekämpning för kommande grödor. Det kunde man se, genom att det var betydligt mindre med ogräs i vårsåden som såddes på betåkrarna året efter, än på skiften som haft vårsåd året innan.

Solning och solbränna

Arbetet med hackning och gallring av rotfrukterna var avslutat när höskörden började strax efter midsommar. Detta var också den period på sommaren då det var minst regn och mycket solsken.

Det var på betåkrarna man grundlade varje sommars solbränna, men den kom i stora drag att bli bara på rygg och axlar. Den lutande eller krypande ställningen man hade i nästan allt jordbruksarbete gjorde att ryggen såg ut »som rökt fläsk» medan det var »vitt som Albyl» ovanför livremmen på framsidan, när det kom till hösten.

De generationer av bönder som var födda efter första världskriget, var de första som brukade gå utan skjorta under soliga och varma dagar på somrarna. Men de flesta gick inte barhuvade, hur varmt det än var. Någon form av mössa hade man, t.o.m. en riktigt svettsugande basker. Detta gjorde att pannan på alla bönder var helt vit, medan resten av ansiktet var kraftigt solbrynt av nästan ständigt arbete utomhus.

De äldre generationerna hade en stor misstänksamhet mot att få solsken på kroppen och framför allt på huvudet. Min mormor varnade oss för att få för mycket sol på huvudet. Hon kunde berätta om människor för länge sedan som fått solsting av sådant och aldrig blivit *redit mänske* sedan.

När solrädda, gamla bönder som aldrig i sitt liv låtit någon sol skina på kroppen, kom till sjön och tvättade av sig hölorten under sena kvällar, lyste deras kroppar vita på långt håll.

Potatisodling

Odlingen av matpotatis var inte så stor på smågårdarna runt om oss. Man odlade för husbehov och kanske något lite för att sälja. I grannsocknen Frödinge däremot, där det var gott om lämpliga sandjordar, hade många bönder stora potatisodlingar och sålde ofta direkt till konsumenter. När personbilarna hade gjort transport dit möjligt, hade många av dem fasta kunder i tätorterna utåt kusten till, t.ex. Västervik, Ankarsrum och Överum. Där var Frödinge-potatis ett kvalitetsbegrepp.

Skäre pära å sätte pära

Varje års potatisodling började med att göra i ordning utsädet, *sättepärana*, sättpotatisen. Man klöv alltid sönder i halvor eller ännu mindre delar. Det kallades för att *skäre pära*. Varje bit som skulle sättas, skulle innehålla minst ett och gärna flera *öga*, groddämnena. Man skar itu dem med en tunn skalkniv och satte snittet så att det blev en bra fördelning av ögon på alla bitarna. Ingen bit fick vara *blinn*, d.v.s. sakna öga.

Man höll till på logen med att *skäre pära* och på loggolvet lade man sedan ut *sättepärana* i ett tunt lager, för att de skulle börja gro. Groddningen skulle ske i ljus lokal och inte i källarens mörker. Utöver att potatisen gror dåligt i källarsvalka, blir groddarna vita i mörker och bryts lättare av under sättningen.

Sättningen gjordes med årder draget av enbetshäst. En man körde upp en rak fåra med hästekipaget och på den tiden det fanns folk på gårdarna var det

tre–fyra personer som plockade i sättpotatis i fåran. Potatisen myllades sedan genom att köra en fåra alldeles intill i andra riktningen och låta jorden från den hölja över sättpotatisen. Det var noga med att djupet på sättfåran var lagom och att det inte blev, varken för lite eller för mycket jord överhöljt i myllningen.

Undantaget gallringen krävde potatisen samma omsorgsfulla procedur för att luckra jorden och hålla ogräset borta som betorna, men potatisodlingen var lite enklare att jobba med. Körningen med årder vid sättningen var förmånlig för att hålla ogräset borta, potatisplantorna stod på rätt avstånd från början och var inte fullt så ömtåliga som betorna.

Försommarens skötsel avslutades med kupningen. Med samma årder som man använde vid sättningen körde man upp en fåra mellan plantraderna och ökade mängden jord som täckte över de potatisar som börjat växa under varje planta. Genom detta minskade man risken för att potatisarna skulle bli gröna av ljusexponering vid för grund jordtäckning. Grön potatis är helt oätlig och även giftig i viss mån.

När man kört kupningen med årdret, gick man utefter varje rad och slutjusterade jordtäckningen med en potatishacka och riktade upp plantorna. Den operationen kallades att *räte pära*.

Ogräsbekämpning

Medan det fanns mycket arbetskraft på gårdarna odlade man mycket foderbetor och potatis. Sköttes ogräshackningen bra på de grödorna, fanns det nästan inga ettåriga ogräs kvar till hösten och de fleråriga var åtskilligt reducerade. Den effekten syntes tydligt i stråsåden som såddes på åkrarna året efter.

Före min tid som bonde lades också en viss del av gårdens areal i träda varje år efter en rullande plan. Med harvning hölls jorden på trädan ogräsfri under hela sommaren och såddes sedan med höstråg i september. Det var en i och för sig bra ogräsbekämpning, men den fordrade mycken tid och tog bort den åkern ur produktionen under det året

När tillgången på arbetskraft minskade under åren efter andra världskriget, försvann helträdan, många slutade helt med att odla foderbetor och arealerna av potatis blev bara till husbehov på smågårdar som inte hade specialiserat sig på potatisodling.

Tillsammans gjorde detta att det blev mer och mer av ettåriga ogräs som konkurrerade med spannmålen om näring och utrymme. Under 50-talet började därför fler och fler av småbönderna att använda kemiska medel för ogräsbekämpning i spannmålsgrödorna.

Det fanns ett litet antal entreprenörer som gick att leja för att bespruta grödorna mot ogräs under försommaren. Under mina fem sista år som bonde 1959–63 lejde jag en firma från Södra Vi till att spruta stråsåden mot ogräs.

Höskörden

Slåttervall

Under min tid som bonde kom allt hö vi hade från slåttervall på den odlade åkern. Man *sådde in* vallfröet i vårsäd och sedan låg vallen de tre följande åren. Den kallades förstaårsvall, andraårsvall osv. under den perioden.

Vi sådde in med en fröblandning av ca 60 % klöver och 40 % timotej. Huvudparten av klövern var rödklöver, men man brukade blanda i en mindre andel alsikeklöver. Under mina sista år som bonde bytte jag ut en del timotejfröet mot ängsvingel och engelskt rajgräs och satte till en mindre mängd vitklöver i fröblandningen.

Förstaårsvallen kom att bestå av nästan enbart klöver, men de följande åren tog timotejen och gräsen över mer och mer. Kvävegödsling andra och tredje året gav betydligt bättre skördar av gräshö än vad vi fått tidigare.

Tid för slåtter

Den egentliga slåttern började i veckan efter midsommar. Då hade klövern varit i knopp en tid och gick just i blom. Som ung hade jag läst mig till att klövervallarna skulle slås strax före full blomning, för att få ett hö med mera protein och mindre växttråd, men det varnade mig gamla bönder för. Det blev mindre mängd hö, det var svårare att torka och så gick jag miste om alla värdefulla »närsalter» som bildades när klövern blommat en tid, påstod de. De första två synpunkterna var helt rätt, men vari »närsalterna» bestod har jag aldrig fått klart för mig. Jag fortsatte med att slå tidigast möjligt trots varningarna.

Lieslåtter

Lieslåttern ligger helt före min tid, men min far slog allt hö med lie fram till 1930-talet. På andra ställen i boken har jag berättat om liarna och deras slipning och bryning. Här ska jag bara skriva lite om de säkerhetsrutiner som fanns för dessa rätt farliga eggverktyg.

Sökerhetsrutiner för liar

Det långa, vassa liebladet var en stor säkerhetsrisk och kunde ge svåra skärskador, om man hanterade och förvarade lien oförsiktigt. Därför fanns det rigorösa

säkerhetsrutiner som överförts från generation till generation i århundraden. Det var inte nådigt för en ung man med andra tankar i huvudet att bryta mot de reglerna. Då kunde han få en riktig uppläxning från någon mera vuxen slätterkarl.

Reglerna började med hur en lie skulle förvaras/hängas upp. Den skulle hängas med bladet inne vid orvet över en träpinne på en vägg. Pinnen skulle sitta minst två meter upp för att ingen skulle nå upp till bladet och att små barn inte skulle räkka upp till den. Under säsongen hängde ofta liarna utomhus på en vägg invid slipstenen eller över en lämplig gren i ett träd i närheten.

När lien bars med orvet på axeln skulle bladet vara riktat uppåt. Snavade man med bladet nedåtvänt kunde lien ge svåra skador i axlar, rygg och lår. Bar man lien i handen skulle den hållas med bladet vågrätt och bort från den som bar. Bladet fick inte vara riktat mot någon annan människa som gick bredvid. Den som bar flera liar på axeln lindade gärna en jutesäck om liebladen, dels som personskydd, dels som skydd mot att liarna högg i varandra och fick egarna skadade.

När man tillfälligt ställde ifrån sig en lie under arbetet, fick den under inga omständigheter läggas ned med bladet liggande på marken. Då kunde någon oavsiktligt komma åt eggen med fötter och ben och skära sig fördärvad. Den skulle därför ställas med spetsen mot marken med bladet stucket ner i tillräckligt mycket av det avslagna höet för att den inte skulle stjalpa omkull eller lutande mot en stor sten.

Det fanns motsvarade, lika rigorösa säkerhetsföreskrifter för alla typer av eggverktyg, t.ex. yxor, knivar, saxar, hackknivar för kött och sågar och de bidrog effektivt till att det hände få olyckor med sådana verktyg, trots att de satt i händerna på arbetsfolk dagarna i ända vid många slags arbeten.

Slättermaskinen

Efter andra världskriget hade slättermaskiner för hästdrift helt tagit över slättern. På en slättermaskin driver hjulen via två kuggväxlar och en vevskiva en fram- och återgående kniv i en *skärbalk*. Kniven liknar ett sågblad och består av kilformade skärtänder med eggar på de sneda sidorna och tvärt avhuggen spets framåt. Skärtänderna sitter fastnitade utefter en plattstång av stål. Tänderna skär mot motstål i spetsiga »fingrar» som sitter utefter en grov stålbalk med samma avstånd emellan som skärtänderna är breda.

Skärbalken kan höjas och sänkas i horisontellt läge med en fotpedal med driften av kniven inkopplad och fälls upp och spärras i vertikalläge med en spak samtidigt som drivningen av kniven kopplas ur. Skärhöjden går att ställa in med en annan spak. Det fanns maskiner för körning enbet och de hade skärvidden $3\frac{1}{2}$ eller 4 fot. Parmaskinerna skar 5 fot i bredd.

Växellådorna på slättermaskiner kunde var antingen öppna med ett lock över eller slutna, där kugghjulen gick i oljebad. Kuggarna i de öppna lådorna skulle smörjas med smörjolja ett par gånger i timmen och man hade alltid en

smörjkanna med i ett ställ på draget. Man räckte kannan utan att gå av sitsen och kunde lyfta upp locket och smörja utan att kliva av maskinen. Utöver växellådan var det något tiotal ställen till att smörja med olja och ett som var fettsmort.

Slätter med maskin

Under mina första år som bonde slog vi runt alla skiften med lie för att slippa köra med häst och maskin i det oslagna under första slaget runt fältet. De sista åren gjorde jag inte det, eftersom jag inte hade tid. När ett skifte var avslaget, petade jag undan höet från kanten på det oslagna som blivit kvar vid första varvet runt åkern. Sedan körde jag av det med maskinen. Eftersom det blev i motsatt riktning mot körningen första varvet gick det rätt bra att komma under och slå av det omkullkörda.

Var det fuktigt av dagg eller regn eller det som skulle slås lutade åt fel håll, kunde det fastna klöver och gräs på skärbalken och den slutade skära. Då fick man stanna och lyfta upp balken och rensa bort det som hindrade, med driften av kniven bortkopplad. Då gällde det att se upp för att inte skära sig i fingrarna på de vassa kniveggarna. Grässaft och jord gjorde att sådana sår lätt blev inflammerade och ömma.

För att undvika sådana stopp körde jag med tömmen över ryggen och med en krake petade jag hela tiden bort det avskurna från skärbalken. Det var inga problem att styra hästen på det viset för hästar i jordbruk var vana vid att gå utefter en obearbetad del av åkern i många andra sammanhang utan att behöva passas med tömmen.

Slipa maskinknivar

Kniven till slättermaskinen slipades på samma sten som liarna. Den var ofta mycket sårig och slö och det gick åt mycket tid att få den vass igen. Skärtänderna blev slöast vid spetsen, men man måste slipa bort lika mycket utefter hela eggarna för att behålla den rätta anfallsvinkeln. Gjorde man inte det, skar den dåligt. Det var detta som gjorde att det tog så lång tid och gick så tungt att dra veven på slipstenen på den tid det inte var motordrift. Ofta var det halvvuxna barna som blev kommenderade till att dra slipen och för dem var slöa femfotsknivar för parmaskiner rena hatobjekten.

Stenarna än en gång

Stenarna som stack upp ovan jord var både en risk och en komplikation vid slättern och de sinkade mycket tid. De som syntes genom grödan gick an, men värre var det med de små som växt igen helt. Hade de en kant som skärbalkens fingrar kunde hugga fast i blev det i värsta fall tvärstopp. Då fick hästen ett

kraftigt slag från vänster av skakeln och den som satt på sitsen och körde kunde bli åtskilligt omskakad. Sitsen var fästad på ett nästan meterlångt fjäderstål och när skärbalken högg fast kunde fjädern spännas och kasta iväg körkarlen som en katapult. I enstaka fall landade man på sidan av sitsen efter ett sådant kast och kunde bara med svårighet hålla sig kvar på den.

Givetvis frestade sådan stenpåkänningar också maskinen mycket hårt. Skärbalkens fingrar skulle vara vassa, men de stukades och blev trubbiga av stenpåkänningarna. Tog stenen i längst ut på skärbalken kunde påkänningarna på balken bli så stora att den gjutna hållaren den var lagrad i inne vid maskinen sprack sönder. Då blev det några dars avbrott i en av årets mest brådskande arbetsperioder innan en reservdel var på plats.

Man hade en eller två liar utplacerade runt stycket man höll på att slå med maskin och slog undan för undan rent runt stenarna med lie. Det gällde att köra så nära stenen som bara gick och låta skärbalken falla ner i arbetsläge bakom stenen så nära det var möjligt. Med en hastig nertrampning av pedalen kunde man få skärbalken att kastas uppåt just i rätt ögonblick för att gå fri för en sten och sedan falla ner på andra sidan med kniven i full gång.

Längs fram under maskinen satt en vevstake tvärs över maskinen. Den drev kniven och var oskyddad för motkörning framifrån på några decimeters längd. Körde man grensle om en sten som lagom räckte upp till vevstaken gick den rakt av i värsta fall. Den var gjord av trä, aske, just för att kunna gå av och ge skydd mot allvarligare haveri.

Hästmaskin efter traktor

På 60-talet hade traktorn kommit in och började bli den enda dragkraften på många smågårdar. Att ha en häst kvar bara för att köra slättermaskin med blev för dyrt och slättermaskin för att hänga på traktorn var dyra. Många försökte då göra om sina gamla hästmaskiner till traktordrift. Det gick lätt att byta ut skakel eller parstång på maskinen mot ett drag för traktor, men det var svårt att ordna så att det gick att manövrera skärbalken från traktorn. Då satte man istället en man på slättermaskinens sits för att sköta om det.

Att sitta på en slättermaskin som drogs av en traktor var farligt. Traktorn kördes gärna lite fortare än vad en häst gick och den som satt på sitsen hade ingen töm att hålla sig i. Det blev många svåra olycksfall med sådana omgjorda maskiner och även någon dödsolycka.

Ängsslätter

Ängsslättern hade upphört under 1940-talet, men det hände att man slog av gräset på åkerrennar och på lite större holmar ute på de öppna åkrarna de år det var dålig höskörd. Då såg man också hur bönder slog av gräset på landsvägarnas diken för att öka på sin otillräckliga höskörd. Först hade de då bett om lov hos vägmästaren i den lokala vägförvaltningen.

Torkning av ängshö

Ängsslåtterns torkningsmetod har jag egentligen inte tillämpat, eftersom vi inte slog några ängar och slog all slåttervall på åker med slåttermaskin. Det var bara gräset mellan fruktträden på *gårn*, tomten runt boningshuset, vi slog med lie, men vi brukade sätta upp det i hässjor. Det jag vet är sådant som äldre människor berättat för mig.

Bressel och såta

Ängshöet torkades i två omgångar, först liggande på marken i *bressel*, sedan satt i *såta* (volmar). Räfserskan, som följde varje slåtterkarl med lie, bredde med räfsan ut den sträng av avslaget gräs som lien lämnade till en *bressel*. Den skulle ligga jämnt fördelad i tjocklek och inte i onödan tryckas ner mot marken. En *bressel* skulle fortfarande vara en sammanhållen sträng av avslaget gräs, för då gick den lätt att vända, när gräset torkat av i sol och vind.

Vänne hö

Man gick med räfskaftet vinkelrätt mot strängens längdriktning och vände undersidan på det halvtorra höet uppåt. Eftersom det torkat en del var stråna styvare och hösträngen lättare, varför det gick att få den omvända strängen mycket luftigare än förut och den torkade då bättre.

Arbetet med räfsan frestade på händerna och det var vanligt att man fick blåsor på tumme och pekfinger av nötningen mot räfskaftet. Man höll om skaftändan underifrån med ena handen, så att handen passerade vid sidan av huvudet under draget bakåt med räfsan. Sedan gled räfskaftet i den andra handen, som höll längre ner på skaftet, under en del av räfsdraget. Man måste byta hand rätt ofta under räfsningen, både för att orka bättre med armarna och för att fördela nötningen från skaftet på båda händerna.

Vänne hö med handräfsa gjorde vi på en del skiften, även när gräset slagits med slåttermaskin. Det gällde då andra- och tredjeårsvall som bara bestod av timotej och andra gräs och som skulle torkas färdigt på slag, alltså inte hässjas. Den slogs med maskin en dag, vändes på förmiddagen nästa dag, vändes en gång till nästa dags förmiddag och kördes in den dagens eftermiddag eller förmiddagen dagen därpå. För att kunna torka hö på det viset fordrades perfekt torkväder med sol, värme och vind.

Vänne hö med handräfsa var ett arbete som gick med svung och fart. Var man två eller flera gick man i en sammanhållen grupp och vände varsin hösträng och arbetstakten drevs gärna upp ordentligt. Man kunde hålla hög fart, för arbetspassen kanske inte ens blev en timme långa.

Sätte såta

Alla gamla bönder hade den bestämda åsikten att det inte gick att köra in hö som bara torkat på *bressel* och lägga det på skullen. Gjorde man det kom höet att *slô om* i bingen. Under den processen bildades värme i höet och det blev förstört, bland annat kunde det mögla. Hur kruttorrt höet än blev av att torkas på *bressel*, måste det sättas i såta och stå så någon dag. Då *slo höet om* i såtat och kunde sedan lagras på skullen utan problem.

Med högaffel samlade man ihop hösträngarna till ett rejält gaffeltag och lade upp det runda *hösåtat*. Det skulle göras smalare vid botten, vidgas något så att överhänget på sidorna skyddade marklagret från väta och avslutas upptill med ett rejält stort gaffeltag. Hela tiden rättade man till såtats ytskikt, så stråna låg i möjligaste mån i riktning nedåt och att det blev utan gropar som regnvatten kunde hejdas av. Ett färdigt hösåta skulle se ut som en förstorad bikupa av halm. Under uppsättningen handräfsade man stubben helt fri från strån.

Lägge ut såta

Hade inte höet varit tillräckligt torrt när det sattes i såta, kunde det ta skada av att det bildades värme av fukten. Då måste man *lägge ut* såtat i en *bressel* runtom, för att höet skulle få torka färdigt. *Lägge ut* fick man också göra den dag höet skulle köras in. Det behövde luftas ur och få en sista omgång torkning innan det hamnade på höskullen. År med mycket regn kunde man få lägga ut såta och sätta upp dem igen flera gånger om.

Osäker torkmetod

Att torka hö i *bressel* och såta var en osäker metod och en förutsättning var att man slog höet betydligt senare än vad vi gjorde under 50- och 60-talet. Med sen slätter hade vattenhalten i gräset minskat och innehållet av växtfiber, cellulosa, ökat och höet blev genom detta betydligt mera lättorkat. Fram till andra världskriget började inte slättern förrän i första veckan i juli i den nya stilens kalender och det hände att den inte var avslutad förrän första dagarna i augusti.

Bryn-Olle går i gräset

Min mor har berättat om ett gammalt talesätt som varnar för att hålla på med slättern efter 16 augusti. Den dagen har Brynolf namnsdag och *När Bryn-Olle gått i gräset, då biter inte lien på' t*. När inte lien bet, då fick man bryna den – av detta kom det för oss lite billiga vitsandet med namnet Brynolf.

Det talesättet har säkert kommit till i gamla stilen, men även med omvandling till nya stilens 5 augusti (16–11=5) visar detta på hur länge slättern kunde hålla på i gamla tider. Det är ingen överraskning att lien bet dåligt på så gammalt gräs.

Hässjning

Hässjning var den absolut säkraste metoden för torkning av hö på fältet, men det krävde mycket arbete. Man måste också ha ett stort lager av hässjevirke av olika slag för de olika metoderna som användes.

Principen för en höhässja är att det färska eller något förtorkade höet läggs tvärs över vågräta stänger, linor eller trådar som är upplagda/fästade med jämna mellanrum över varandra på en rad av lodräta stolpar/stänger. Den nedersta linan är på sådan höjd att höet ligger nästan utan markkontakt (60 cm) och den översta så högt man bekvämt når att lägga upp höet på (2 meter). Mellanrummen mellan varven, frånvaron av markkontakt och den goda avrinningen av nederbörd gör att höet i en väl uppsatt hässja med lagom tjocka lager hö på varje varv klarar även mycket dåligt höväder.

Stånghässjor

Före min tid använde man en typ av hässja som brukar kallas *stånghässja*. Den byggdes upp av trästolpar, *krångler*. Mellan dem låg kluvna eller okluvna stänger av klent rundvirke, *trinn*, som höet lades upp på. Krånglarna var av 2,5–3,0 meter långa och ungefär 10 cm grova rundvirken som ibland var kluvna mitt itu. De var fyrsidigt vässade på den dryga fot av nedändan som spettades ned i marken. Från knähöjd när krånglarna stod på plats i hässjan och utefter dess ena sida var 4–5, ca 35 mm grova och 20 cm långa pinnar iborrade med 35–40 cm mellan varje och i en riktning som pekade lite uppåt i förhållande till rät vinkel.

Trinnet var ofta gårdsgårdsvirke som skulle användas till att hägna gårdsgård med, när höskörden var avslutad. På så vis slapp man att hugga och lagra särskilt trinn för hässjningen.

Med ett *hotspett*, en lite mindre upplaga av de spett som användes för stenbrytning, gjordes ett drygt fotsdjupt, fyrkantigt hål för krånglan, den måttades ned i det med en kraftig stöt och man trampade till jorden stadigt runtomkring. Krånglan sattes upp lutande bakåt från pinnraden räknat. Jag gissar att man satte 3–4 meter mellan krånglorna och att det var 3–5 i varje hässja.

På understa pinnarna lades *e trinne* och på den lades höet i jämn tjocklek, hängande ned på sidorna. Sedan lades en ny omgång trinn på nästa krångelpinne och hö hängdes på. På så vis byggdes hässjan upp till drygt två meters höjd.

Tredje eller fjärde pinnen nedifrån gick rakt igenom krånglan och stack ut på baksidan. Mot den sattes en stötta av en virkesbit av något slag. Stötning behövdes, för en hässja blir som ett segel i stark vind och kan lätt blåsa omkull, om den inte stötts.

Det var bra för torkningen att *trinnet* hade lite grovlek i förhållande till att använda hässjelina eller ståltråd att hänga på (nedan). Det blev 5–10 cm luft- rum mellan det som hängde på trinnans båda sidor och det gjorde att torkningen gick bättre.

När höet skulle köras in, gick det snabbt och lätt att få av det från trinet. Två man tog i varsin ända på en trinna, lyfte den från pinnarna på krånglan och gjorde ett kast så att allt hö ramlade av.

Hässjor med krakar och linor

Stånghässjorna var försvunna ur hanteringen vid tiden för andra världskriget, men det fanns några tiotal krånglor undanställda i ett hörn av vårt *körehus*. Då hade man gått över till att använda *krakar* som lodräta stolpar och linor eller ståltråd dragna mellan dem att hänga höet på. Krakarna var av klena granstammar och beskrivs närmare i kapitlet om sädesskörden.

Fram till andra världskriget använde man hässjelinor av tretrådig, tjärad hampa. Då blev det brist på fibermaterial och till en del av den anledningen gick man över till att använda glödgad, galvaniserad järntråd, *ståltrå*. Järntråden köptes kilovis i ringar med ungefär 60 cm i diameter. Jag vet inte den exakta grovleken, men i järnhandlarnas katalog hette den »Galvaniserad järntråd nr 17».

Under 1950-talet började det säljas en förbättrad typ av hässjelina som var grön eller ljusbrun, inte var tjärimpregnerad och mycket smidigare och hållbarare än den tjärade som funnits förut.

Ny järntråd drog man ut direkt från ringen den var rullad i och klippte sedan av tråden med några meters längd tillagd, när hässjan var färdig. När hässjan togs ner, lindade man upp tråden på en entums brädbit, ungefär 40 cm lång och 13 bred med djupa, V-formade ursågningar i kortändarna.

Det gick att linda upp hamplinorna på samma sätt, men eftersom de var så mycket tjockare än tråden blev »rullen» stor och obekvämt att hantera. Bäst var att linda upp linorna över underarmen, mellan vänster tumgrepp och armbåge, till halva längden och sedan linda resten hårt runt det man lindat över underarmen. Gamla bönder i min barndom nystade linorna i stora nystan, men det tog längre tid och nystanet var obekvämt när linorna skulle dras ut.

Den galvade järntråden höll i ungefär fem säsonger, sedan började den få en del brottanvisningar och gick lätt av. Händet när hässjan byggdes, kunde man skarva den och fortsätta att dra ut den. Knepigare blev det om den gick av medan höet torkade. Då kunde hela hässjan säcka ihop och höet bli skadat eller förstört. När järntråden kasserades tog man den till att hägna och laga gårdsgård med och till att binda taggtråd med i tillfälliga stängsel.

Den hässja jag använde innehöll 18 krakar och hade fyra linor i höjd. Ändkraken sattes upp kraftigt lutande utåt. Nästa krake sattes något lutande utåt och ca 60 cm från ändkraken. Då blev avståndet dem emellan en meter vid översta linvarvet.

En drypt 45 grader lutande krake sattes som stöd inåt i hässjans riktning för ändkraken. Den spettades ned så att toppen kunde bindas fast vid ändkraken med hässjelinan i tredje varvet och så att nederdelen stödde och spände mot sidan på krake nummer två. De nästa nio stående krakarna sattes i sicksack, 10

cm ut från en tänkt, rak mittlinje och med en meters mellanrum och hässjan avslutades med lutande ändkrake och stötta lika som i början.

Hässjelinorna hade en ca 10 cm lång ögla i ändan. Med den gjorde man en snara som trädde över ändkrakens spets och drogs fast 50 cm över marken. På krake nummer två och fram till den näst sista fästes linan med ett varv runtomkring på 60 cm höjd och spändes från krake till krake. Runt ändkraken lade man två varv tätt ovanför linan och lyfte sedan över den spända linan över de två varven. Genom detta blev linan låst runt kraken och ju mera det drog i linan av det pålagda höet, ju hårdare låstes den fast. Låsningen utan knytning eller genomträdning kunde sedan mycket enkelt lossas, när hässjan togs ner. Dragningen avslutades sedan med att man trädde linan under den ingående parten och lade den på marken vid ändkraken.

När tredje varvet drogs bands de två ändstöttorna fast och man satte en sidstötta mot krake nummer två från vardera ändan och en på den mittersta kraken i hässjan. De ställdes på den sida som gav samverkan med ändstöttan och krakarnas sicksackställning för att ge stabilitet åt båda sidorna.

Hade hässjan satts upp rätt, fanns inga knutar eller genomträdningar på linan. Då kunde hässjan tas ned genom att lirka upp krakarna ur marken och dra ur varje krake ur de fyra linvarvens omlindning. När alla krakar var borttagna, låg linan på marken i god ordning och kunde sedan nystas upp snabbt och smidigt.

I princip gick det till på samma sätt att använda ståltråd till hässjning. Men en trådhässa måste monteras ner genom att ta loss och linda upp tråden stolpe för stolpe och varv för varv. Sedan drogs krakarna upp ur hålen och lades upp i en hög med alla krakar lika vända och väl samlade. Då gick det lätt att greppa och lyfta krakhögen och lyfta upp den på vagnen, när krakarna kördes hem eller till en annan slättervall för att bygga nya hässjor där.

Jag hade lyckats lära min häst att gå utefter raden med krakhögar under pålastningen, utan att jag behövde hålla i tömmen och styra den. Jag sprang framom vagnen och lyfte upp en krakhög, slängde på den på flaket just när vagnen passerade, sprang fram till nästa osv. Det gick mycket fortare och hästen slapp stanna och starta vid varje hög.

När fan föll i gråt

Man bar krakar i stora bördor på axeln och det var inga problem vad gällde tyngden att ta krakar till två hässjor, ca 40 st, åt gången. Men att få dem att ligga stilla i bördan och inte komma i oordning var inte lätt. Började de ändra läge slutade det lätt med att alla 40 ramlade av axeln och hamnade i en hög »plocke-pinn» på marken. Mycket berodde problemet på att man tog flera krakar i bördan än som gick att hantera, bara för att slippa gå två gånger.

Att tappa en börda krakar och dessutom göra det inför sina kamrater i arbetslaget och se hur de stod och skrattade, kunde fresta på humöret på den mest kolugne. Tappade man sedan samma börda en gång till kunde man bli både ur-

förbannad och gråtfärdig på samma gång och det var inga verser för söndagskola man läste över högen med krakar. Det fanns ett gammalt talesätt som illustrerade den förtvivlan man kunde känna över en tappad krakbörda:

– *Faan ha gråte två gånger. Den ene gången bar han krake.*

Släpräfsa och hästräfsa

Mycket av arbetet med hässjningen gick ut på att samla ihop det slagna höet och bära det till hässjan, men det fanns ett redskap som underlättade det – *släpräfsan*. Den drogs av en häst och bestod av en *pinnbalk* som var uppbyggd av ett ca 3 meter långt och 10 cm grovt stålrör med en skakelarm för hästen i varje ända. Utefter röret var ungefär meterlånga räfspinnar av stål fästade med ett par handsbredder mellan och bildade ett slags stor kam. Mitt på röret fanns ett meterlångt manöverhandtag för körkarlen att hålla i.

Räfsan kördes med pinnarna liggande framåt på marken tills den var fylld med hö. Då tryckte man handtaget nedåt, så att pinnarna inte räfsade ihop mera eller högg i jorden och körde till hässjan med höet. Där ryckte man bakåt i handtaget och frigjorde en spärr. Pinnspetsarna trycktes då nedåt av höet som låg på och högg fast i marken. Balken reste sig på pinnspetsarna, slog över med pinnarna bakåt och lade av höet på marken.

Genom att dra lätt bakåt i handtaget kunde man behålla pinnarna bakåtvända tills man var framme vid det slagna som skulle räfsas ihop. Då tryckte man handtaget framåt, pinnbalken slog runt, handtagsspärren högg i och räfsan började räfsa ihop hö igen. Man kunde också låta räfsan gå i arbetsläge direkt och köra i tomning med pinnspetsarna lätt lyftade.

Under räfsningen gällde det parera med handtaget så att pinnspetsarna varken gick för högt eller högg fast i jorden. Gick de för högt blev det hö kvar oräfsat efter räfsan och gick de för lågt kunde räfsan hugga fast och det blev en ofrivillig avläggning. Hann man inte med eller inte orkade rycka ur handtagsspärren, slets handtaget ur handen och hamnade hasande på marken framom pinnbalken. Då fick man lyfta i pinnbalken samtidigt som man försökte lirka loss spärren och få handtaget bakåt igen för att få räfsan i arbetsläge.

Det gick att använda en *hästräfsa* (se kapitlet om sädesskörden) till att släpa hö till hässjorna med, men det fungerade inte bra om det gällde färskt klöverhö. Förtorkat timotejhö gick någorlunda bra, men man fick mindre med sig och det som låg på pinnarna blev gärna lite ihopsnott och svårt att fördela på hässjan. Dessutom var det obekvämt att klättra opp och ner på hästräfsan varje gång man skulle köra fram några bördor hö till hässjan.

Krake hö – sätte i gubbe

Det fanns en torkningsmetod till som kallades *krake hö* eller *sätte i gubbe*. Det skulle gå att kalla den en korsning mellan såta och hässja. Man satte upp en rak

rad av grova krakar med ungefär 1,5 meter emellan. Sedan drog man en häss-jetråd mellan dem i drygt knähöjd. Med högaffel hängde man sedan på, gaffel-tag efter gaffeltag, med kraken mitt i, så högt kraken räckte. Liksom med såta skulle man ha *gubben* smalast nedtill, den skulle ha jämna sidor med yttersta stråna hängande nedåt och avslutas så att regnvatten leddes ut åt sidorna.

Höet måste ha torkat en del *på slag* (som det föll efter lie eller slättermaskin) eller i *bressel* innan det sätts på krake, men behöver inte vara så torrt som för att sättas i såta. Metoden var något mera säker än att sätta såta, men blev det mycket regn gick det inte att få höet torrt utan att lyfta av det från krakarna och breda ut det på marken för sluttorkning i bra torkväder.

Torka på slag

Från mitten av 1950-talet och framöver försökte fler och fler att torka höet från andra- och tredjeårsvallarna helt på slag, utan att hässja det eller sätta i såta. Det sparade mycket arbete i den tid när det blev färre och färre som arbetade på varje gård. Man fick lyssna på väderleksrapportens långutsikter och försöka pricka in en period på tre–fyra dagar med sol och värme och utan regn.

Lyckades man med detta var det en stor förtjänst i arbetsåtgång, men hade man otur och fick regn, kunde det innebära många vändningar av höet och i slutändan ett dåligt hö som mera liknade halm än grönt och väldoftande timotejhö. I värsta fall blev höet oanvändbart till foder och fick *köres åt skojen*.

Hökörning

Hökörningen började regelmässigt innan allt var slaget, om det var bra höväder, dvs. lite regn och mycket sol och vind. Detta minskade den mängd hässjevirke som behövdes, eftersom virket kunde användas till ytterligare en omgång hässjor.

Ett år med bra höväder luktade höet gott och det gällde speciellt timotejhö. Den lukten var särskilt god och stark på skullen. Hela utrymmet inomhus fylldes av denna behagliga, kryddigt sötaktiga, hödoft och nu, mer än 40 år senare, kan jag lätt känna den i näsan och minnas vilken tillfredsställelse det vara att veta att lukten också indikerade att det var god kvalitet på höet jag lagt in till vinterns utfodring.

Fram till att gummihjulsvagnarna tog över alla vagnstransporter på gårdarna kördes allt hö i *höhäckar*. De kunde se lite olika ut, men gemensamt för alla var att de hade *sätter* som sidlämmar och en botten av rätt tunna bräder.

Ett *häckesätter* kunde variera i höjd mellan ungefär en halv och en meter. Det bestod av en tunn regel eller stång i underkant och en i överkant. Mellan dem var det som en tät stege av klena träpinnar eller glesa tunna bräder. Alla fyra sidors sätter gick att enkelt plocka bort, eftersom de var ikrokade med ha-

kar i öglor i flakkanterna och hölls samman i hörnen av enkla beslag som öppnades genom att ta ur en sprint.

En stor anledning till att hö kördes i sådana häckar, där största delen av lasset hölls kvar av sätter, kan vara att ängshöet var så kort och så halt och att vägarna var ojämna och gropiga. Det skulle helt enkelt inte ha gått att få med sig ett lass hem av det höet, utan att binda fast det mycket nogga med rep.

Efter att luftgummihjulet hade revolutionerat lantbrukstransporterna och helt slagit ut de järnskodda trähjulen, körde jag och alla andra hö på flakvagnar med bara ca 15 cm höga sidor. Med ett rep hårt bundet mitt över lasset, från *framstammen* till *bakstammen* på flaket, var det inga svårigheter att få ett tillräckligt stort lass att ligga kvar under transporten.

I gamla tider var det minst tre i arbetslag, när man körde. En *va i lasset* och tog med en högaffel emot höbördorna som lyftes upp och lade dem tillräta. En man på marken lade ihop hö till stora bördor, satte i gaffeln, lyfte upp den och lade den på lasset där den som tog emot visade med sin gaffel. Den tredje *petede å* höet av hässjan. Med högaffel lyfte han av höet från hässjelinorna, varv för varv, så det hamnade på den sidan vagnen stod. När allt höet på hässjan var lastat räfsade tredjemannen ihop allt hö som inte följt med vid lastningen och la upp det på lasset.

Under 50-talet minskade antalet som arbetade på smågårdarna och det fick räcka med två man i körarlaget. Många slutade med att räfsa upp kring hässjorna för det gav för lite i förhållande till den tid det sinkade. För min egen del körde jag ibland hö helt ensam, lade upp så mycket som gick på lasset och klättrade upp och lade tillräta och sedan ner igen och lade på mera. Det blev inga stora lass på det viset, men jag hade inget annat val.

Med den stora bristen på arbetskraft som det blev, var många småbönder helt beroende av att få hjälp med sådant som hökörning av vuxna barn och andra nära släktingar som jobbade i stadsyrken och hade lediga lördagar och semester. Den bristen på folk bidrog också till att det gamla förbudet mot söndagsarbete, som grundade sig på tredje budet, definitivt försvann. Nästan ingen reagerade längre mot att man arbetade hela söndagen och inte ens gjorde ett uppehåll medan mässan pågick i kyrkan.

Inkörning på skullen

I de gamla, små lagårdarna före min tid som bonde, gick det inte att köra upp på skullen med häst och vagn. Man körde intill lagårdsväggen med hölasset och sedan fanns det gluggar i skullsväggen att ösa in höet genom. Det hamnade då på skullsgolvet och därifrån måste det lyftas med gaffel, bäras till kanten på höbingen och läggas upp till den som tog emot, rättade till och packade höet. Det gick åt minst tre man för att lasta av ett hölass på det obekväma viset och allt hö måste lyftas i två omgångar. Var skullen hög, kunde bingen bli så hög att man måste klättra upp med bördorna på en stege.

På stora gårdar med större lagårdar hade man sedan långt före min bondetid

kört upp hölassen på skullen och så hade alla smågårdar det ordnat fram till att gårdarna slutade brukas som mjölkgårdar. Beroende på hur marken lutade där lagården stod kunde uppkörningen på skullen ordnas på olika sätt.

På de allra flesta ställen fans det som kallades *e körebro* sista biten före själva byggnaden eller inne på logen. Det var en fribärande bro, minst 3–4 meter lång och lika bred, med 4–5 grova bjälkar som bäring och tvåtums plank som körbana. För att hålla lutningen på inkörningen nere måste man ibland bygga upp en ramp av jord och sten före själva bron. Det gick inte att lägga en sådan jordramp ända mot en trävägg och det var en stor anledning till att det lades en träbro sista metrarna. För det mesta var det byggt grova räcken på brons sidor.

Körningen upp på skullen var mycket ansträngande för hästen och dessutom blev plankorna hala och gav dåligt fäste för hovarna. Därför var man tvungen att sätta broddar i tån på hästens skor och se till att de alltid var skarpa nog för att ge fäste. Man spikade också på träribbor på brovirket för att förbättra fotfästet för hästen.

Bekväm höpackning

Bonden Erik hölls för att vara lite bekväm av sig och grannarna påstod att det var hans arbetsamma fru och arbetsvilliga och starka son som höll gården igång. Erik vill gärna ta en tupplur då och då under dagarna, även när det var som brådst, och när hökörningen var igång brukade han bli kvar och vila på höbingen, medan frun och sonen hämtade hem ett nytt lass.

Men ett år blev han tagen på bar gärning, sovande i höet med resten av familjen i arbete ute på en åker. Det var två bönder i grannskapet som kom till Eriks gård för att göra den årliga brandsynen för Brandstodsbolagets räkning som hittade honom.

De båda synemännen behövde fråga om något, letade runt efter gårdsfolket och kom upp på skullen.

– *Hallå! Å dä nôn här?!*

Erik stack fram sitt yrvakna ansikte över kanten på höbingen och insåg snabbt det pinsamma i att han legat inne på skullen mitt i värsta höbrådskan.

– *Jaa, si, ja ä här å packer, ja.*

Ejektorfläkten

Arbetet med att få upp höet på skullen gick inte särskilt bra med bara två man i arbetslaget, när man kommit upp i höjd med bingen och att köra ensam och lägga upp i en bunge var nästan omöjligt. Det problemet löste de flesta småbönder genom att köpa en ejektorfläkt och blåsa upp höet på plats med den. En annan anledning till att köpa en sådan var att skullsgolven i många lagårdar började bli rötskadade och inte höll för att köra på med häst. Det var för dyrt att byta skullsgolvet, särskilt i en tid när alla började inse att småbruken inte hade någon framtid. Ejektorfläkten finns beskriven i kapitlet om sädesskörden.

Fläkten ställdes upp på logen och rörledningen drogs sedan upp på skullen. Höet kunde sedan fås på plats med betydligt mindre arbete. Men det fanns ett problem med transporten med luft – drag och damm. Den som skulle ta emot i bingen hade kraftigt drag omkring sig nästan hela tiden och det dammade betydligt mera än förut. Trots högsommarvärme hade man ständig snuva av draget och på kvällarna var man gråsvart av hödamm som fastnat i svetten.

Hösaltning

Höet skulle saltas när det lades in på skullen. Det fanns en speciell sorts grovt salt som kallades hösalt och av det spred man ut några gripnävar då och då över höet man just lade på bingen. Man hade saltet med i en låda med bärhandtag tvärs över.

Jag vet egentligen inte vad huvudsyftet var med saltningen, men antar att det mest var för att korna skulle få sitt behov av salt den vägen. Kanske också att saltet kunde bidra till att höet »höll sig» bättre under den långa lagringen.

Hästen och höskörden

Hästen hade det bra i höskörden. Att dra slättermaskinen kunde bli rätt efterhängset i det varma vädret som det ofta rörde sig om och det var gott om bromsar och otrevliga flygfän ibland, men hela tiden fanns det färskt, gott gräs eller hö att äta så fort det blev ett avbrott.

Under hässjningen, när hästen var spänd för släpräfsan, var mesta tiden väntetid och då kunde den tugga i sig enorma mängder av färskt hö. Den blev stinn som en ballong och så full av gaser att det dundrade av släppt väder, när den drog räfsan.

Under hökörningen var det bara väntetid för hästen vid lastningen och avlastningen och körsträckorna från åkrarna och hem till gården var sällan över 500 meter. Det första man gjorde när man stannade vagnen vid en hässja eller inne på skullen/logen var att lägga en bra nog stor hötott framom hästen och sedan tuggade den hö hela tiden.

Min häst var duktig på att äta i alla lägen och han ville gärna öka i hull alltför mycket under höskörden. Därför fick han gå i en rätt mager beteshage om nätterna. Svälten om nätterna och vetskapen om höet som väntade under arbetet gjorde att jag aldrig hade några svårigheter att hitta honom eller få på honom grimman, när jag hämtade honom om morgnarna. Jag bara visslade en speciell vissling och strax kom han i galopp. När han var framme så att han såg grinden där jag stod, stannade han till. Då visslade jag en gång till, hästen svarade med en gnäggning och galopperade sedan fram mot mig. Med två hästlängder kvar satte han i alla fyra fötterna och kanade fram så nära intill mig att han måste höja huvudet för att inte knuffa omkull mig.

Sommar och höst på gården

Brödlös försommar

I gamla tider var ofta all spannmål, både till föda och foder, slut när vårsådden var klar i slutet på maj, om skörden varit dålig året före. Höstrågen mognade först i skiftet mellan juli och augusti och dit var det över två månader utan bröd och gröt. Kreaturen klarade sig bra, när de väl kommit ut på bete i hagar och skogar och kunde äta upp sig efter vinterns foderbrist, men för människorna var det nog så knapert.

Ger Erik ax, så ger Olof kaka, är ett känt talesätt. Erik har namnsdag den 18 maj, *Ersmäss* (Eriksmäss), och Olof den 29 juli, *Olsmäss*. Det var två av alla märkesdagar under året och rågax vid Ersmäss gav hopp om ett tidigare slut på försommarens brödlöshet. Veckorna före Olsmäss kallade man *Olsmässekroken* och det var en tid som människor bekymrade sig för.

Kalenderskiftet

Mina erfarenheter från rågodling under 1940- och 50-talet säger att höstråg aldrig något år kunde varit mogen, tagen med lie, torkad, mald till mjöl och bakad till kaka 29 juli.

Utöver att man kan ha odlat tidigare mognande sorter är det kalenderreformen år 1753 som är förklaringen till den tidiga dagen i almanackan. Det året försköts årstiderna 11 dagar framåt i almanackan genom att man tog bort datummen 18–28 februari för att gå över från *gamla stilen* till *nya stilen*.

Det här talesättet om Erik och Olof är tillkommet i gamla stilens kalender, som egentligen fanns med i almanackan till 1869, och gäller när Olsmäss, med 11 dagar tillagda till 29 juli, blir den 9 augusti i nya stilen. Detta stämmer med min erfarenhet av rågodling, för då var rågen mogen att mejas med lie första veckan i augusti ett normalt år.

Tidiga sädessorter

För att få säd några veckor tidigare än Olsmäss sådde man en mycket tidig kornsort. Det var ett sexradskorn och hade ett lokalt namn som innehöll antalet veckor från sådd till skörd eller, mera troligt, från uppkomst till skörd. Gamla bönder i min hemtrakt kallade det *sexveckerskorn*. Är detta rätt, måste veckorna gälla tiden från uppkomst till skörd med lie ett mycket gynnsamt år.

I dag känner man till tidiga lantsorter av korn som var mogna att ta med lie

nio veckor efter sådden och vet att det har funnits ännu tidigare och nu helt bortglömda och försvunna sorter. Det saknas exakta uppgifter om dessa och sexveckorskornet som odlades i Nordostsmåland kan ha varit en av dem.

Såddes sådant korn en vecka in i maj, kunde det skördas med lie första veckan i juli. Med en vecka tillagd för torkning kunde det ge kornbröd och kornmjölsgröt ungefär 15 juli. Detta var då drygt tre veckor tidigare än höstrågen gav bröd ett tidigt år.

Den där tidiga kornsorten gav dålig avkastning och ingen sådde mer än som behövdes. Lika dålig avkastning gav *svarthavren*, en havresort med svart skal. Den var också mycket tidig och såddes för att få havremjöl till grisarna innan någon annan säd var mogen. Mognade svarthavren före sexveckorskornet kunde den också få duga till att göra bröd av de somrar när allt brödmjöl var slut.

Svarthavre och sexveckorskorn var också bra på de små och dåligt dränerade åkerlyckor och mossar som låg inne i skogarna. Där torkade jorden en del år inte ut tillräckligt för att kunna sås förrän långt in i juni och vanliga havresorter hann inte mogna till hösten. Från midsommarveckan 1936 minns jag hur en av grannarna var över till oss och lånade en säck svarthavre av min far för att ha till utsäde på just en sådan instängd åkerlycka.

Odlingen av de här två tidigmognande sädessorterna hade troligen helt upphört efter andra världskrigets slut, men än minns jag hur de brunsvarta havrekornen såg ut, hur lätta de kändes i handen och hur det prasslade, när man lät havren rinna ur handen och ner i sädesbingen.

Att ta spannmål handen, känna på tyngden och lyssna på ljudet när den rann tillbaka i bingen var ett slags testmetod för att avgöra om säden var *strid* – var av bra och fullgod kvalitet.

Svåre år't

Min mormor, Lovisa Jonsdotter, berättade om *svåre år't*, nödåret 1868–69. Hon var född 1862 och fyllde sju i februari -69. Hon mindes en del själv av hur det var med knappheten på mat den vintern. Ännu mera berättade hon av det som hennes mor låtit henne veta.

Nödintern 68/69 hade man drygat ut brödmjölet med bark som man malt till mjöl i de handkvarnar som fanns på alla gårdar dåförtiden. Det var det innersta skiktet av framför allt tallens bark som torkades och använde till nödbrodet. Det gällde att hushålla med den lilla skörd av säd man fått hösten -68 och framför allt spara det som behövdes som utsäde våren 69 för att kunna få en ny och förhoppningsvis bra skörd den hösten.

Man kokade också soppa på björkknopp. Med *balghandske* (bälgskinns-handskar) på händerna repade man av knopparna från björkarnas kvistar, sedan man lagt ut lakan på marken för att fånga upp knopparna på.

Sista vällingmålet

När vårsådden var färdig i mormors hemby Falla i Vimmerby socken 1869 gick bondhustrurna på de sex byahemmanen samman och inventerade hur mycket mjöl som fanns kvar. Alla kom med sina mjölbyttor och när man såg hur pass lite det var, beslöt man att göra en gemensam måltid för hela byalaget av det.

Det enda det kunde räcka till var en gryta slät mjölvälling och en av kvinnorna satte en stor gryta över elden (järnspisen kom inte till byn förrän efter drygt 15 år) och kokade vällingen. Sedan satt och stod hela byalaget runt ett bord med vällinggrytan på och åt med sina träskedar direkt ur kokkärlet tills allt var slut.

Nu fanns inget mera av säd och mjöl fram till mitten av juli, när *sexveckers-kornet* kunde ge dem ett efterlängtat brödbak. Visserligen hade korna hämtat sig från vinterns svält, när de kommit ut på bete och börjat mjölka och hönsen hade också kommit igång att värpa ägg, men att leva och arbeta hårt med kroppen, utan att varken få smaka bröd eller gröt på ett par månader var inte lätt.

Ryssrôjen

Hur och när ryktet kom till Vimmerby och Falla hörde jag aldrig. Kanske var det på kyrkbacken någon av den tidiga sommarens söndagar som man berättade om ryssrågen i Västerviks hamn. Eller också spred sig hoppet om räddning från brödbristen runt på torget en torgdag.

Någon hade hört att det låg ett ryskt skepp i hamnen i Västervik, att skeppet var lastat med råg och att rågen såldes till alla som kom dit och hade pengar att köpa för, så länge den nu räckte.

Jag kan tänka mig att det blev bråttom att samla ihop byalaget i Falla till rådslag, för nu gällde det att få iväg någon till Västervik med häst och vagn, lite matsäck och pengar att köpa för medan det fanns något kvar.

Kanske var det den som hade den bästa och starkaste hästen, den som klarat vinterns foderbrist bäst, som gav sig iväg de sju milen landsväg en tidig morgon. Vad han fick med för matsäck, kan man fundera på, för det kan ju inte ha varit bröd. Så mycket mera av förhoppningar och välgångsönskningar måste det ha varit.

Troligen kom han fram till Västervik samma dags sena kväll och fick då veta att den ryska båten låg kvar vid kajen. Men det var för sent på dagen för att fara dit och köpa råg, så han bad om löfte att binda hästen över natten inne på en av gårdarna i stan och själv krypa in och sova i ett uthus. På morgonen körde han ner till båten och köpte så mycket råg som han ville ha och hade pengar till.

Hemvägen var det lass och inte tomkörning som gällde, det gick i skritt för det mesta och tog längre tid. Kanske att bonden sov över någonstans natten mot

tredje resdagen, men hem kom han med lasset och jag kan tro att aldrig kunde en välvillig kung eller storman blivit bättre mottagen i Falla by än vad han blev den dagen.

Nu skiftades rågen ut bland byborna, handkvarnarna drogs igång och malde sammalet rågmjöl. Degtrågen tvättades ur, surdegen som hade sparats från sista bakdagen togs fram och blöttes upp och på kvällen stod rågbrödsdegarna på jäsning i alla byns kök.

Tidigt morgonen därefter eldades de stora bakugnarna upp, degarna knådades smidiga och släta och den första *fermen** runda rågkakor sattes in för att gräddas.

Det är inte svårt att tänka sig hur hela familjen stod och väntade när *brögressla*** fördes in i ugnen och kom ut igen med den första, nygräddade rågkakan och hur de drog in doften av varmt, gott rågbröd i sina näsor. Hur de knappt kunde bärga sig tills kakan svalnat så pass att det gick att hålla i den, innan de gick på den med kniven och skar en skiva var till alla i hushållet.

Vilken fest! Att äntligen få äta en skiva riktigt rågbröd! Utan någon sketen bark i och kanske till och med smör på! Kalasmaten på prostkalaset i prästgård'n? Ingenting mot en skiva nybakat rågbröd efter en lång vinters svältkost! Säkert var det många som knäppte händerna och tackade Skaparen som återigen hade visat att han inte glömt bort dem i deras nöd.

* *ferm*, benämning på den omgång/det antal brödkakor som rymdes i ugnen samtidigt. Användes också som ord för det antal grankvistar som hölls i handen samtidigt och basades/bakades över öppen eld för att användas till vidjor vid hägnad av gårdsgård.

** *brögressel*, långskaftad brödspade för djupa, murade ugnar.

Ryssmatter och ryssgubbe

Det var konstiga säckar ryssarna hade packat sin råg i. De var mycket längre och smalare än säckarna bönderna i Falla använde och när de låg ner med rågen i, var de bara några tum tjocka. De såg ut som en bit tjock matta och snabbt döptes de till *ryssmatter*. Man hade alltid räknat ryssarna som ett säreget och till och med farligt folkslag och deras märkliga säckar togs nog som en bekräftelse på det.

Hösten 1869 såddes det ryssråg i Falla by på många av hemmanen och nästa sommar växte det ett märkligt ogräs som ingen hade sett förut i den rågen. Det var en kraftig ört, bortåt två alnar hög och med gulgröna, smala blad. Den blommade med klargula blommor som gav mängder av kapslar med frö i.

Det här fröogräset kallas *ryssgubbe*. Namnet kommer av att det kom till Sverige med importerad spannmål från Ryssland. Längre norrut i landet hade ryssgubben kommit in i andra halvan av 1700-talet, men till Vimmerbytrakten påstås den kommit just året efter stora nödåret.

Säden mognar

I början av augusti blev det ofta en kortare period med sol och högsommarvärme. Den värmen bidrog till att höstrågen mognade fortare och brukade kallas för *rôjbaseredaa*, (rågbasaredagarna). Att *basa* något var att värma det kraftigt, t.ex. basade man vidjorna över öppen eld för att få dem mjuka, när man hägnade gärdsgård.

Man kontrollerade sädens mognad genom att ta ett ax, gnugga ur kärnorna mot handen och sedan tugga på dem. Tuggmotståndet avgjorde om de var tillräckligt mogna att tas med lie eller självbindare. Den mognadsgraden kallades, sedan man börjat med skördetröskning, för *bindarmognad* till skillnad från *tröskmognad* som inträffar minst en vecka senare. Den bindarmogna säden mognar och torkar ur till tröskmognad medan den står bunden till kärvar och är krakad på åkern (se nedan).

Mejning med lie

Fram till 1950-talet var det skörd med lie som gällde för höstrågen på smågårdarna. Rågsorterna som odlades då hade väsentligt längre och även vekare strå än den råg som odlas nu. Rågen stod nästan manshög och när den mejades var det bara huvudet på mejaren som syntes över rågfältet, förutsatt att rågen inte slagits ned av regn till liggsäd.

Den bredd av den växande säden som skars av lien varje gång mejaren gick utefter kanten på den oskurna säden kallades för en *mej*.

Mejning av säd kunde göras på två olika sätt: *temej* (tillmej) eller *fråmej* (frånmej). *Temej* innebar att mejaren hade den oskurna säden på sin vänstra sida och lade upp strängen av avskurna strån mot denna. Vid *fråmej* hade han det oskurna på höger sida och lade sädessträngen ut mot det redan mejade.

Gamla bönder i min ungdom hade mycket bestämda åsikter om vilken av de två metoderna för mejning som var bäst och varför. *Temej* var något lättare att ta upp efter, eftersom de avskurna stråna hamnade lutande mot den oskurna säden (den som tog upp behövde inte böja sig så djupt). Man ansåg också att antalet strån som inte blev upptagna blev färre med *temej*, eftersom lien tog med sig kvarlämnade strån i nästa mej som skars.

Om flera mejare arbetade efter varandra, måste all mejad säd vara upptagen innan nästa mejare kunde göra sitt, om man använde *temej*. Med *fråmej* behövde inte den som tog upp få undan den mejade säden innan nästa mejare kom med sin lie.

Det fordrades mycket instruktion och övning för att bli bra på att meja säd. När man slog hö med lie behövde inte det avslagna hamna i någon speciellt god ordning. Säd däremot måste läggas tillrätta med liebladet, när det fördes tillbaka åt höger för ett nytt skär. Gjordes inte detta på rätt sätt, blev det besvärligt *ta opp* det avskurna och göra det till *necker* (kärvar).

Det fanns en finess med mejning som kunde användas vid *fråmej* och som

underlättade maximalt för den som *to opp*. Med lien på återgång lyfte man det som skurits av framåt och efter fyra skär gjorde man ett extra lyft ut åt vänster och lade ut det som skurits under dessa fyra skär i en liten hög för sig som hade alla rotändar på stråna jämna. Den som *to opp* kunde sedan lyfta ihop ett antal sådana högar tills det var lagom till en nek.

Mejningsriktning

Om säden som skulle mejas lutade åt något håll, måste riktningen på *mejen* anpassas efter detta. Det gick bara att gå i en riktning där sädesstråna lutade någorlunda rakt framåt från mejaren. Gjorde man inte det, gick det varken att få lien att skära av alla strån eller få dem i god ordning för att kunna tas upp någorlunda enkelt. Hade det blivit liggsäd av för mycket regn och för mycket kvävegödsel i förhållande till styvheten på sädens strån kunde man få byta riktning på mejen ideligen och ibland gå in i det oskurna för att kunna börja åt rätt håll.

Det var den långstråiga rågen som krävde mest anpassning av mejningsriktningen, men problemen med lutande säd och liggsäd minskade under min tid som bonde genom att sädessorterna blev allt kortare och allt styvare i strået.

Lien

Gamla män i min barn- och ungdom hade mycket kunskap om liar. De visste hur långt liebladet skulle vara för att passa till att slå hö eller meja säd med. Hur ryggen på liebladet skulle vara utformad för olika arbeten. Om lien skulle vara *jolvänd* (jordvänd) eller eggen skulle vara mer och mer vinklad upp från marken ju längre mot spetsen man kom, när lien hölls i arbetsläge. Hur liebladet skulle ställas in för att skära av lagom antal strån i samma skär. Hur långt *ärvet* (orvet, skaftet) skulle vara och var de två handtagen, *kagga*, skulle vara placerade på orvet för att passa till kroppslängd och armlängd.

Längden på en lie mättes i hela och halva *kvarter* som är en kvarts aln = 6 verktum = 14,84 cm. En lie på 6½ kvarter, en vanlig längd, var då 96,6 cm lång. Liksom med det mesta runt slätter och sädesskörd med lie fanns det olika åsikter om hur lång en lie skulle vara för att passa till olika slags arbeten. Generellt verkar gamla tiders slätterkarlar och mejare ha använt betydligt längre liar än de som användes, när slättermaskiner och självbindare tagit över det mesta av arbetet.

Det tog lång tid och mycket undersökning för att kunna välja ut en lie som passade, när den skulle köpas hos järnhandlaren eller i lantaffären. Stabiliteten skulle kollas genom att böja och vrida liebladet i olika riktningar. Stålet i eggen skulle kollas genom känna på den med tummen och lyssna på klangen, när man knackade på lien. Det sägs att hela lagret av liar kunde bli provat av enstaka kunder ibland och ändå var det ingen som riktigt dög.

All denna kunskapen fick jag överförd till mig och jag blev visad hur det mesta skulle gå till, men har tillämpat detta i rätt liten omfattning och i stort sett bara för slätter av klöver och gräs. Det var i stort sett bara råg jag mejade med lie. Till resten av stråsäden använde vi skördeapparat. Det är knappast möjligt att överföra denna stora mängd detaljkunskap i skrift till människor, som kanske inte ens hållit en lie i händerna, utan att använda mycket omfattande och instruktiva bilder.

Fläkt på lien

Många gamla bönder använde en tillsatsanordning på lien, när de mejade säd. Den var till för att lättare få med sig alla strån som skars av till den sträng de lades upp i. Den bestod av en ungefär centimetergrov och bortåt en meter lång käpp av något segt och böjligt träslag. Den grövre änden på kvisten sattes fast i ett borrat hål, riktat 45 grader framåt mot lien, på lieor-vets översida och ungefär en halv meter från liebladets fastsättning. Kvisten böjdes sedan till en ögla, som hade sin främsta del rakt över liebladet, och dess andra ände bands fast utefter lieorvet. Denna ögla kallades *fläkt*. En del bönder kompletterade ögлан med ett stycke gles säckväv som syddes fast i käppen och täckte hela ytan mellan den och orvet.

Användningen av fläkt hade minskat och nästan upphört bland yngre bönder i min ungdom. De menade att lien blev tyngre att föra av fläkten, speciellt om den hade säckväv påsatt som gjorde luftmotstånd. Till deras inställning bidrog kanske också att de inte längre hade denna markerade önskan och vilja att inget enda strå eller ax skulle gå förlorat vid mejningen.

Ta opp sä och binne sä

Efter mannen med lien följde en person, för det mesta en kvinna, som *to opp* (tog upp). Det innebar att hon plockade ihop de avskurna stråna till *necker* (kärvar) med strånas rotändar jämna och med ett band av strån bundet runtom som höll ihop neken. Bandet bestod av några tiotal sädesstrån som drogs ut ur den obundna neken, lades om denna, drogs åt och knöts ihop med en speciell, självläsande knut.

Om säden något år var extremt kort på grund av svår torka och för grund och lätt jord, räckte inte strånas längd för att binda om en nek med. Då tillverkade man ett tillräckligt långt band av två knippen med strån som knöts ihop med axändarna med en något modifierad upplaga av självläsande knut.

Den som ville undvika helt att förlora några sädeskorn som klämdes ur axen i bandet, tog med halm hemifrån till att göra banden av. Denna extrema form av sparsamhet och omtanke om sädeskornen har jag hört min mormor, född 1862, berätta om. Förutsättningen var, troligen, att halmen kom från slagtrös-

kad säd. Tröskning med någon form av tröskmaskin medförde att stråna knäcktes sönder och hållfastheten blev för dålig för att göra ett band.

Binne sä (binda säd) var ett arbete för halv vuxna barn. Den som tog upp plockade ihop lagom med strån till en nek och bindaren lade om band och knöt. Barn som var för små till att klara av att binda kunde göra nytta genom att göra i ordning band och ge dem direkt i handen på den som band.

Arbetsbelastning

Det var ett mycket ansträngande arbete både att meja och att ta upp säd. Att ta upp ansträngde ryggen mycket mera än mejningen. Arbetstiden med mejning per dag begränsades av att skörden oftast inte kunde börjas förrän efter klockan nio på morgonen på grund av dagg och att det blev flera avbrott för att *kraka* säden.

Slipe lie

Det var viktigt att liarna var ordentligt vassa. Det gick åt mindre kraft till att föra en vass lie, allt skars av och *stummen* (stubben) blev jämnare och mera tilltalande att se på. När en arbetsdag började brukade mejarna ha med sig minst två nyslipade liar var. Efter varje matrast hemma vid gården slipades alla liar ettervassa på nytt.

Det var noga med hur man slipade eggen på liarna, både vad eggvinkeln och egglinjen beträffar. Eggvinkeln fick inte vara för trubbig för då skar lien sämre och kunde inte brynas till ny skärpa så många gånger. Egglinjen skulle hela tiden vara en jämn båge för att skära bra och hålla skärpan längre.

Problemet var att liespetsen alltid blev mera utsatt för påkänningar av kontakt med jord och småsten och kunde vara full av småsår i eggen vid varje slipning. Själva liespetsen minskade därför i bredd fortare än övriga liebladet, men detta fick inte resultera i att egglinjen krökte av vid spetsen.

Det fanns noga utformade föreskrifter och uträkningar om hur en lie skulle slipas och de gick i arv från generation till generation. Till en del började de nästan närma sig mystiska trosföreställningar, men troligen hade de ett ganska rationellt ursprung. De innehöll bland annat anvisning om vilken sida av lien man skulle börja slipningen med och vilken man skulle avsluta med.

När lien låg mot slipstenen under slipningen hade man hela tiden kontroll på hur vattnet fångades upp och lyftes av eggen, dels när lien var slö, dels när den började bli vass. Man lyssnade också på ljudet och hur det förändrades. När slipningen av en sida började närma sig att vara färdig blev också ljudet »vassare», det väste och sjöng i eggen. Givetvis kollade man hur slipningen fortgick varje gång man vände över till andra sidan eggen. Som med all annan slipning avslutade man med att känna efter med tummen om skärpan var tillräcklig utefter hela eggen.

Slipstenen

Den vanligaste slipstenen var huggen av sandsten från Gotland – Gotlandssten – ungefär 10 cm bred och 60 cm eller mera i diameter som ny. I mitten hade den ett fyrkantigt centrumhål, ungefär 35 x 35 mm. Slipstensaxeln var av fyrkantstål 25 x 25 mm och hade en vev i ena ändan. Vevslängden var ungefär 25 cm lång och de mera påkostade vevarna hade en hylsa utanpå vevhandtaget. Hylsan roterade på en ten och gjorde att vevhandtaget inte nötte så mycket på handen.

Axelns längd bestämdes av den längsta lien som skulle slipas på stenen. När lieeggen inne vid orvet låg på stenen fick inte liespetsen nå fram till veven. De betydligt längre klingorna på slättermaskiner och självbindare hade kniveggarna i ungefär 60 graders vinkel mot klingans längdlinje och detta gjorde att de inte blev riktade mot veven under slipningen.

Slipstenen kilades fast på den fyrkantiga axeln med träkilar ca 15 cm från den axelända som inte hade någon vev. Man fick vara försiktig med kilningen, för det gick inte åt mycket kraft för att spräcka en slipsten mitt itu med kilarna.

Under sista delen av de handvevade slipstenarnas epok hade jag och många andra skaffat hållbeslag för slipstenen av två ca 25 cm långa vinkeljärnsbitar. Järnen hade två korta skruvar i gängade hål i varje ända. Med dessa åtta fäst- och ställskruvar dragna mot den fyrkantiga axeln, gick det betydligt lättare att få stenen centrerad och att få den att inte skeva i sidled.

Det gick att justera bort mindre avvikelser, om stenen inte blev bra centrerad, genom att »svarva» stenen helt rund med tången av en fil som svarvstål (*tånge* = den smalare och något kilformade delen som går upp i skaftet på en fil, kniv etc.). En sådan svarvning måste göras då och då under stenens livslängd för att ta bort ojämn förslitning.

Slipstensaxeln var lagrad på minst två ställen, ett på var sida om slipstenen och oftast också ett ute vid veven. På lagerställena var axeln svarvad till rund sektion på ungefär 30–50 mm längd. Sjelva lagren kunde vara mycket primitiva och bestå av ett djurben som bärande element och en krampa av klent rundjärn slagen över den rundade delen av axeln. Benet var i viss mån självsmörjande och glidningen i »lagret» förbättrades av vatten som droppade på det under slipning. Det förekom också lager av träbitar av något hårt träslag t.ex. eke och lagren smordes med talg eller *vagnssmörje* (smörjfett för glidlagrade hästvagnar). På min sista handdrivna slip var axeln lagrad i glidlagerhalvor av babbits (lagerbrons av tenn, bly, antimön och koppar) som jag köpt på »skroten».

En typisk, gammaldags slipbänk hade en fyrkantig ram upptill gjord av tre ungefär meterlånga, fyrkantiga stockar, en under varje lagerställe. De tre ramvirkena hölls ofta samman av ca 50 mm grova stammar från enbuskar borrade genom alla tre stockarna vid ytterändarna. Bänken stod på fyra ben av eneträ iborrade i ramen och var ungefär 70 cm hög.

Våtslipning

För att få en bra egg och inte förstöra härdningen med onödig upphettning, gjordes slipningen med vatten som slipvätska. Det vanligaste var att man hade en *slipeho* av bräder som omslöt slipstenens undre del. Den fylldes med vatten och fick fyllas på rätt ofta under lieslipning. Det långa liebladet blev som en transportränna i sidled och ledde bort vattnet från stenen.

Det gick också att ha vatten rinnande i en tunn stråle på den nedåt roterande delen av stenen under slipningen. I sin enklaste form ordnade man detta genom att ställa en gammal plåthink med ett spikhål uppslaget i sidan, nere vid botten, över och bakom stenen från sliparen räknat. Det brukade man kalla för att ha en *pisseburk*.

Vattnet fick på inga villkor stå kvar i sliphon mellan slipningarna. Därför var den gjord så att den kunde lyftas bort och tömmas. En slipsten som fick stå med en del av omkretsen i vatten drog till sig vatten, blev lösare av detta och nöttes mera där. Då måste den svarvas om betydligt oftare än som annars behövts. Ofta var det samma del av stenen som stannade nedåt varje gång och det bidrog till att öka problemet.

Bryne lie

Liarna brynades med mycket korta mellanrum under mejningen, för att ha bästa möjliga skärpa. Brynena som användes kunde vara av många olika typer. Den vanligaste sorten under den tid jag använde lie var ett ca 20 cm långt 4 cm brett, platt och dubbelsidigt stenbryne med rätt fin kornstorlek. Från äldre tider har jag hört talas om *liesticker* – en trästicka 30–40 cm lång, 5 cm bred och bara 3-4 millimeter tjock. Liestickan gnuggades in med *slipegôr* (avnöt från slipstenen som togs ur sliphon) på båda sidor. En sådan sticka påstods ge ännu bättre skärpa än ett stenbryne.

När lien skulle brynas, ställdes den med ändan på *orvet* (lieskaftet) på marken innanför vänster fot. Liebladet pekade rakt fram från brynaren och hölls i läge med vänster arm och med vänstra handens fingrar om bladryggen ute vid spetsen. Själva bryningen började med att man spottade på båda sidor av brynet och detta fick upprepas med jämna mellanrum under hela bryningen.

Med brynet i höger hand och handen rakt under lieeggen, fördes brynet snabbt två gånger fram och tillbaka utefter ca 20 cm av ena sidan av eggen med en vickande handledsrörelse, för att sedan snabbt växla över till andra sidan och göra lika många rörelser där på samma del av eggen, växla över till andra sidan och göra samma moment, osv. Bryningen började vid lieeggens ena ända och förflyttades långsamt till andra ändan, vände åt andra hållet, vände tillbaka igen, osv., tills lien var vass.

Bryningen var mycket taktfast och i tydligt markerad fyrtakt: en-två-tre-fyr, en-två-tre-fyr, en-två-tre-fyr... Markeringen av första taktslaget kom sig av att brynet slog mot liebladet vid sidväxlingen. Det »sjöng» i liebladet under bry-

ningen och ju bättre stål det var i lien och ju vassare den blev, ju vackrare tyckte liemannen att den sjöng. Av ljudet som uppstod av brynets gnidning mot stålet gick det att avgöra om man höll brynet i den rätta vinkeln mot eggen och också höra när eggen började bli vass.

Det fordrades mycket övning innan man kunde bryna en lie någorlunda bra och ännu mera övning innan det också lät bra. Var brynet kort, kom pekfinger och tumme mycket nära den vassa eggen och man kunde lätt skära sig i fingrarna. Grässsaft, spott och avnöt från brynet gjorde att såren blev ömma och svårläkta.

Brynramsor

Det taktfasta ljudet hade inspirerat till många *brynramsor*. Jag kommer bara ihåg fragment av ett par sådana, men får jag döma av dem, var ramsorna minst sagt ekivoka. Den jag minns bäst riktade sig till *liepie*, lie-piga, och började: *Liepie, liepie, picken står...* Andra raden minns jag inte exakt, men den innehöll ett »skamligt förslag» om gemensamma fröjder på höskullen.

Handlaget avgjorde

Som med så mycket annat var det skickligheten och handlaget som inverkade mycket på om lien höll sig vass och inte fick eggen sönderhackad av påkänningar från stenar och jord. Svårigheten låg i att under hela skäret hålla lieudden lagom högt över marken och inte pressa bladet för hårt mot marken. Gick den för högt skar den inte bra och gick den för lågt blev den fortare slö av jord och småsten. En nybörjare kunde till och med få lien att gå in med spetsen före i jorden och fastna där.

Skörd med skördeapparat

Det fanns en tillsats som monterades på en slåttermaskin för att kunna använda den till att skörda säd med. Den kallades för skördeapparat och bestod av en uppvikbar uppsamlingsanordning för den avskurna säden, en »grind» av bakåtriktade 2 cm breda och 70 cm långa plattjärn som fästes med gångjärn baktill på slåttermaskinens skärbalk. En s.k. haspel hjälpte till att fälla de just avklippa stråna bakåt på grinden.

Den som körde slåttermaskinen höll grinden upplyft i ca 30 graders vinkel med en pedal tills lagom antal strån till en nek samlats ihop. Då släppte han pedalen, grinden släpade mot marken och högen med strån gled av bakom skärbalken. Efter slåttermaskinen följde bindare som band ihop högarna av strån till necker på samma vis som vid mejning med lie.

Med en *enbets* slåttermaskin (dragen av en häst) med skärvidden 3½ fot, 1,07 meter, gick det åt fyra personer som band för att kunna köra kontinuerligt

en hel dag. Fältet som skulle skördas *slogs ikring* med lie, dvs. man mejade av säden runt hela fältet för att slippa köra i den med häst och maskin.

Med fyra personer som band delades fältets omkrets i tre lika långa sträckor. En bindare började binda på sträcka ett. En bindare stannade kvar för att börja på sträcka ett, när maskinen kom förbi på andra varvet. De övriga två började binda på de andra två sträckorna när maskinen passerat startpunkterna på dessa.

De som band måste hålla undan för maskinen hela tiden. Kom maskinen ifatt en bindare måste den stannas och vänta tills han bundit hela sin sträcka, annars hamnade häst och maskin i de obundna högarna av säd.

Fungerade allt som det skulle, hann man med ungefär fyra gånger så mycket, när man använde slättermaskin med skördeapparat, som det en man med lie och en upptagare efter kunde hinna på en dag. Med skördeapparat gick det åt $1 + 4 = 5$ man och för samma arbetsmängd med mejning för hand $4 + 4 = 8$ man. Största problemet med att skörda med skördeapparat var att det inte gick att skaffa fram tillräckligt antal bindare.

Själv skördade jag med skördeapparat med bara en bindare, min mor, och i ibland utan någon. Då körde jag ett varv, stannade hästen när jag kom ifatt de obundna neckerna och gick runt och band hela varvet, fortsatte ett varv till, stannade osv. Så var jag och flera andra småbönder tvungna att jobba med skörden på de åkrar som var så stenbundna att de inte gick att skörda med självbindare och traktor.

Stenhinder

Stenar av olika storlek som fanns på åkrarna förde med sig extraarbeten och tidsspillan när man skördade med skördeapparat. Man var tvungen att använda lie för att *slô ikring* stenarna. Man körde maskinens skärbalk nästan emot stenen på mötande sida och lyfte balken med fotpedalen. Var stenen bara någon decimeter hög kunde man köra vidare och släppa balken i arbetsläge direkt på andra sidan. Var det en högre sten, måste man direkt göra rum med lien på andra sidan för att kunna komma ner med balken, utan att klippa av ax och trassla till det avskurna. Sedan körde man ytterligare ett stråk med maskinen fram till stenen, svängde ut, backade intill på andra sidan stenen och trixade för att få så lite arbete som möjligt med lien. Gick det inte att köra upp med vänsterhjulet på stenen, måste man göra rum med lien på stenens högersida i körriktningen för hela maskinens bredd, för att inte hästen och maskinens hjul skulle »trampa ner» säden.

Krake sä

All säd sattes upp till torkning i *röke* (skyl) med en *krake* (krakstör) i mitten. Det kallades för att *krake sä*. En *röke* bestod av 12 stående necker runt kraken och en hatt av fyra necker.

Gällde det brödsäd sattes först två necker mitt mot varandra med kraken emellan och sedan ytterligare två så att de fyra bildade ett kryss. Utanpå dessa sattes ytterligare fyra necker som förlängde kryssets armar. I varje vinkel i krysset satte till sist ytterligare en nek. Eftersom axändan på neken är betydligt smalare än rotändan kom alla necker att luta mot kraken.

Gällde det fodersäd (havre) sattes neckerna parvis mot varandra med kraken emellan. Ytterliga två par sattes utanpå de första så att åtta necker stod i två rader. Avslutningsvis sattes ett par necker på varje »långsida» av de redan uppsatta. Detta blev också 12 necker, men mellanrummen blev lite ojämna fördelade och säden torkade därför något långsammare. Att sätta upp neckerna parvis i bredd gick något fortare.

Hatten var nederbördsskydd, ett tak, för de stående neckerna. De fyra hattneckerna hängdes med den vässade kraken stucken genom bandet i ett kryss. Rotändan på neckerna breddes ut för att täcka bättre. Rågnecker var så långa att de måste knäckas i vinkel innan de hängdes upp. Hattneckerna hängdes på i högervarv (solvarv). Många bönder hade för vana att hänga på första hattnecken rakt i öster, om jag nu inte missminner mig. Bakom detta låg en uträkning om snabbare uttorkning av morgondaggen den dag säden skulle köras in på logen, men det gjorde också att det blev en strikt likformighet på rökarna på åkern.

Rökarna sattes i rakast möjliga rader för att göra det lättare att köra intill dem med vagnen den dag neckerna var torra och skulle köras in på logen.

Ypparöke

Det fanns en förenklad variant av *röke* som kallades *ypparöke* (öppen-röke). Den hade ingen krake i mitten och kunde då inte få några necker över som nederbördsskydd över axen. Man började uppsättningen av *ypparöken* med fyra necker som ställdes parvis mot varandra. Sedan ställde man ytterligare par av necker utanpå de första så att de bildade en rad av par. Den vanligaste storleken kan ha varit 6 eller 8 par necker dvs. 12 eller 16 necker.

Det gick åt mindre tid att sätta *ypparöke* än att sätta upp röke med krake i och säden torkade troligen lite fortare utan hatt över. Men det fanns en stor begränsning och fara med att torka säden utan nederbördsskyddande hatt. Det måste vara näst intill perfekt torkväder, annars kunde spannmålen bli obotligt skadad av regnfukten. Av den anledningen hade torkning i *ypparöke* nästan kommit ur bruk i trakter där det fanns gott om virke för att göra krakstör av.

Torkning på krake

När man sått vallfrö, *sått in*, i vårsäd kunde nyklövern vara 20 cm hög när säden skars. Den innehöll mycket mera vatten än sädens halm och därför torkade den långsammare. För att klövern som fanns i nekens storända skulle torka

bättre kunde man hänga alla necker till torkning med en krake stucken genom bandet efter samma system som hatten på en röke.

Antingen satte man upp krakarna en och en med det avstånd emellan som gav kortast möjliga bäring av neckerna eller satte man flera krakar i en rak rad med en meter emellan och bar dit necker från ett stort område av fältet. I första fallet hade man spikat på en stoppkloss på kraken och den skulle hamna i knähöjd, när kraken stod nedspettad i marken. I andra fallet drog man en hässjelina eller ståltråd mellan krakarna i raden och lade ett varv som låsning runt varje krake. Den understa neken på kraken vilade då mot klossen eller tråden, kom upp en bit från marken och torkade bättre. Neckerna som hängdes på krakarna kunde antingen förskjutas ett kvarts varv mellan varje eller hängas alla åt samma håll.

Krakar

Krakarna som användes till säden och till höhässjorna var gjorda av klana granstammar, strax under 2,5 meter långa, ca 5 cm i rotändan och 1–2 cm i toppändan. Nerändan var vässad till en firsidig spetsning på 25–30 cm längd och med avfasade hörn. För att hålla bättre skulle nedändan på spetsningen vara rakt avslutad, 1x1 cm, och inte vass.

Toppändan däremot skulle vara sylvass för att det skulle gå lätt att sätta på hatneckerna på rökarna. All bark och mesta möjliga av basten under den skulle vara borttagen och alla kvistar skulle vara avhuggna så att kraken var helt slät. Det skulle gå att greppa om kraken vid toppändan och sedan dra handen ända ned till vässningen, utan att någon avhuggen kvist högg fast i huden.

Krakämnen höggs till största delen av undertryckta unggranar i äldre bestånd i samband med att man avverkade skog till avsalu eller husbehovsved. Man gallrade också ut av sådant som inte skulle bli huvudstammar i unggransbestånd. Krakämnena kördes hem till lagårdsbacken för vidare bearbetning.

När t.ex. höskörden blev exceptionellt stor kunde man bli tvungen att börja hugga krakämnen och arbeta upp dem till krakar under höskörden, för att få tillräckligt med hässjevirke. Då gjorde man oftast krakarna färdiga i skogen där man huggit dem.

Att göra färdiga krakar av ämnena kallades för att *rense krake*. Man använde en lätt och tunneggad yxa till detta och högg mot en drygt halvmeter hög huggkubb. Första momentet var vässningen av rotändan och sedan barkade och finputsade man hela krakens längd med yxan. Man började vid roten och högg hela tiden mot rotändan för att inte få små vassa kanter kvar av kvistarna. Arbetet avslutades med att man vässade toppändan uddvass.

Att *rense krake* ansträngde höger hand och arm hårt. Man fick passa sig för att stå för länge med sådant arbete, om man var otränad, trots att man var van att arbeta hårt med händerna hela dagarna. Greppet om yxskafet med högerhanden behöll man även när man bytte till ett nytt ämne och det kunde gå en halvtimme eller mera utan att man ställde ifrån sig yxan. När man då skulle

släppa den, hade fingrarna fastnat i greppläget och gick inte att räta ut direkt. Då fick man ta i själva yxan med vänsterhanden och dra yxskftet ur greppet med högerhanden, för att sedan långsamt försöka leda upp den stelnade och värkande handen.

Krakarna förvarades under tak mellan säsongerna. Vår loge låg på ungefär tre fot höga plintar och mellan dessa var det perfekt att lagra krakar. Varje gång de plockades in lade man undan sådana som var skadade på något vis och behövde justeras upp med t.ex. vässningen i toppändan eller kasseras. Den väl tilltagna längden på nytillverkade krakar gjorde att det gick att kapa bort en skadad nederända och vassa upp det som blev kvar till en fullt användbar krake.

Räfsse stum och plocke ax

Ingenting som var ätbart för människor eller djur fick lämnas kvar på åkrarna vid skörden. Därför räfsades *stummen* (stubben) noga med handräfsa efter att säden skurits. De strån man fick ihop med räfsan bands ihop med ett band av strån i en knippa av ungefär en neks storlek.

Eftersom stråna låg helt i ordnat i knippan, måste bandet tvinnas genom att strån drogs ut ur knippan med händerna under samtidig rotation.

Det man räfsade ihop kallades *bôs* (boss) och knippan för *bôsdrunt*. Druntarna trädde på ovanpå de fyra hattneckerna på rökarnas krakar och kördes hem och tröskades tillsammans med neckerna.

Inte nog med den noggranna räfsningen – var det fråga om brödsäd (råg och vete) gick man och plockade upp eventuellt avbrutna ax efteråt i en korg. Låg åkrarna nära gårdshuset, hände det att man drev dit hönsen för att de, under bevakning, skulle få plocka upp enstaka korn som ramlat ur axen (spillsäd).

Räfssepinne och pinne räfser

Räfsorna var helt i trä. Skftet gick att göra i helt kvistren och rakvuxen furu, men också av björke. *Kålet*, den svagt böjda träbit som pinnarna sitter borrade i, gjordes av aske, som räknades som ett lämpligare träslag än det tunga eket. Pinnarna gjordes av trä från stammen av syrenbuskar. Det påstods var det bästa, svenska träslaget med kombinationen av seghet och styrka. Under mina sista år som bonde gick jag över till att tillverka räfspinnarna jag behövde av kasserade yxskft av hickory. De blev betydligt starkare mot påkänningarna som blev när en enskild pinne hakade fast i någon sten eller ojämnhet.

Varje gång vi högg ner våra syrenhäckar för att få dem gröna och fina nedtill igen, sågade vi till kubbar av de grövsta stammarna och torkade dem med barken på i snickarboden till nästa sommar. Då spjälkades de sönder med en tunn yxa till pinnämnen ungefär 8 x 8 millimeter i fyrkant.

Ämnena täljdes sedan till med täljkniv, så de blev runda och avsmalnande till ungefär 5 mm i nedändan. Uppändan bibehölls fyrkantig tills pinnen skulle

sättas fast i *kälet*. Längden togs till lite längre än som behövdes när de satt i räfsan.

Jag hade en hjälpanordning för att *tälje räfsespinne*. Den bestod av en 50 cm lång och 15 cm bred brädbit. Mitt på brädan var ett stycke 5 cm grovt och knappt 20 cm högt rundvirke fäst. Överändan på rundvirket hade en några millimeter djup grop i mitten. Med brädan under låren och rundvirket uppstickande mellan dem, satt jag och täljde med pinnämnet i gropen och ändträet som mothåll för knivseggen. På så vis minskades påfrestningarna på händerna, risken för skärskador blev mindre och ändträet gjorde att kniven höll sig viss längre.

På den tid räfsorna användes mycket, både i slätter och sädesskörd, blev det tätt mellan gångerna som pinnar gick av och nya måste sättas i. Det kallades för att *pinne räfses*. Det hände att man fick göra sådan varje gång man var hemma vid gården och åt.

Då slog man ur resterna av den avgångna pinnen ur hålet i kälet, passade in en ny genom att tälja ämnets fyrkantiga del rund på lagom längd och slog in den i hålet. Pinnen skulle räckta minst några millimeter utanför på uppsidan av kälet när den var helt i och det skulle vara en grövre bit av pinnen under kälet som mothåll och stoppklack. Till slut stukade man den utskjutande änden av pinnen till ett »huvud» med kanten av en hammare och skar av nedändan, så den blev lika lång som pinnarna bredvid.

På en helt nypinnad räfsa kunde pinnarna var 7–8 cm, men de slets och minskade i längd rätt snart. När de kom ner under 5 cm, började räfsan fungera sämre och då måste hela garnityret bytas mot nya och längre. Det var ett lämpligt jobb för regnvädersdagar under slätteren, t.ex. under *pissereveckas* (fruntimersveckans) påstått fuktiga dagar.

Huruvida räfspinnarna höll eller inte var i mångt och mycket en fråga om handlaget hos den som höll i skaftet. Min mormor berättade att det fanns lite burdusa flickor med dålig känslighet i händerna i hennes ungdom som aldrig fick sina räfsor att hålla. Andra däremot tycktes smeka marken med räfsan och slog sällan av några pinnar, utan att för den skull vara mindre effektiva i arbetet.

Hästräfsor

Sedan hästdragna »hästräfsor» med bortåt två meters arbetsbredd började användas allmänt från 1920-talet och framåt gick arbetet med att *räfses stum* på kanske en tredjedel av den tid handräfsning tog. Men de täta raderna med rökar (skylar) och de många jordfasta stenarna gjorde att hästen fick kryssa bland hindren som en slalomåkare.

Köra hästräfsan var jobb för halv vuxna pojkar, för det fordrade inga större kroppskrafter. Man behövde bara kunna styra hästen och hålla foten på en pedal som ökade räfspinnarnas tryck mot marken. När det samlats tillräckligt mycket på räfsans pinnar, förde man över foten till en annan pedal som tryckte

in lyfthakar i kuggjul på hjulnaven och gjorde att hela räfsbalken lyftes upp och det ihopräfsade blev kvar på marken bakom räfsan.

Köre sä

Det var viktigt att säden som kördes in på logen för att lagras fram till tröskningen var tillräckligt torr för att varken säden eller halmen skulle ta skada. Var fuktkvoten för hög, slog det hetta och bildades i värsta fall mögel i den otröskade säden. Värmen kunde bli så hög fram till att säden skulle tröskas, att det var obehagligt varmt för fötterna när man gick på bingarna och langade fram necker till tröskverket.

År med dåligt skördeväder gick det nästan inte att undvika detta helt och det kunde ge till resultat en hel utfordringssäsong med mögel och mögeldamm i spannmål och halm och det var inte nyttigt vare sig för människor eller husdjur.

Den största hälsorisen löpte de som skulle mala den unknä och möglade säden till fodermjöl. Det blir alltid damm i en kvarn och när det dessutom dammade av möglet som varit på säden blev mjöldammet extra farligt. Detta fick ägaren till traktens sista, stora bygdekvarn, Älåkra kvarn, erfara.

Efter en höst med ovanligt dåligt torkväder drabbades kvarnägaren av svår astma. Under några år försökte han sedan driva sin kvarnrörelse vidare, men hans sjukdom förvärrades. När man var där med mäld till förmalning, såg man honom stå, kippande efter andan, med en kortisonsprej och försöka stoppa astmaattackerna, men sjukdomen tog snart hans liv.

När man trodde neckerna var tillräckligt torra för att kunna köras in och lagras på logen till tröskningen, kontrollerade man fukthalten genom att känna med handen innanför bandet och i nerändan som stod mot marken. Det kunde också vara idé att tugga på några kärnor för att få reda på om de var tillräckligt hårda och torra.

Var det solsken och blåst, *bra tårkevär*, kunde man *lägge ut* neckerna för att få den sista fukten urtorkad. Med en högaffel tog man av hattneckerna och lade ner dem och övriga necker i röken på marken med storändarna i en sydlig riktning. Efter några timmar i blåst och solsken hade neckerna blivit tillräckligt torra för att kunna köras in och lagras riskfritt.

Lastning

I min barndom körde man både otröskad säd och hö på höskrindor, *höhäcke*, men sedan vagnar med luftgummihjul helt tagit över transporterades båda sorterna på vagnsflak med bara ungefär 15 cm höga kanter. Sådana flak hade blivit universalutrustning för alla transportbehov på gårdarna.

När det var gott om arbetskraft på gårdarna, var det tre man som hjälptes åt med körningen ute på åkrarna och avlastningen och inläggningen på logen. En *va i lasset*, en *lässte* och en *räfsste opp*. Med en högaffel lyfte lastaren upp neck-

erna till den som stod på vagnen och lade dem tillrätta och när varje röke var pålassad, räfsade räfsaren ihop alla strå som fallit på marken och gav upp dem med räfsan på lasset.

Den första som försvann ur arbetslaget var räfsaren som oftast brukade vara ett halvvuxet barn. Lastaren ställde ifrån sig gaffeln, tog räfsan och räfsade upp på marken där röken stått. När det blev som sämst med tillgången på arbetskraft försvann också lastaren. Så blev det för mig sista bondeåren – min mor orkade inte och min bror jobbade i stan. Jag lade upp de 16 neckerna från en röke på vagnen, klättrade sedan upp på lasset och rättade till det jag lagt upp, körde fram till nästa röke, gick ner på marken och lastade på den, upp på lasset igen osv. Det gick bara att ta hälften så stora lass, men detta var enda alternativet för mig just då.

Neckerna lades tillrätta på vagnen med stor omsorg och efter noga uträkningar system för att dels kunna få största möjliga lass, dels för att neckerna skulle låsa fast varandra, så att man kunde vara säker på att få med sig hela lasset hem och i god ordning. Genom en noggrann ordning blev det lätt att lasta av neckerna en och en med högaffel. När man tagit en nek låg alltid den nästa man skulle sticka gaffeln i bredvid den förra, parallell med denna och vänd med axen åt samma håll. Vi använde två i princip olika system för att lägga neckerna tillrätta i lasset och samma system användes också för uppläggningsen i bingarna av otröskad säd inne på logen.

Solfjäderslastning

Det ena var det som jag gissar hade använts sedan lång tid tillbaka. Jag har aldrig hört någon benämning på detta, men det skulle kunna ha kallats *sofjäderslastning*. Det användes på den tiden man transporterade säden på det som kallades *höhack*, ett vagnsflak med knähöga, stegliknande sidor, *sätter*.

Man lastade bakifrån och framåt och började med att lasta fullt upp till överkanten på *sättren*. Med rotändarna på neckerna bakåt packade man dem, tätast möjligt mot varandra i sidled, i rader från ena sidan av höhacken till den andra, tillbaka till andra sidan, vände åt andra hållet igen, osv. Genom att rotändan på neken har större volym än axändan kom lagren att luta mer och mer tills man kom upp till den största, praktiskt möjliga lutningen. När man byggt upp den lutningen längst bak i häcken, hade man också ordnat till en solfjädersform som lagren av necker lades tillrätta i.

Man fortsatte lastningen på samma vis ända fram till häckens framända och avslutade lager nr 1 genom att gå runt med solfjädersformen och lägga neckerna längst fram med rotändan framåt och fylla ut det hålrum som bildades vid axändarna på avslutningen med några necker lagda »skavfötters».

Överytan på det ilastade var då plan och sedan började man längst bak igen med lager nr 2. I det lagret byggde man ut lassets längd och bredd, genom att lägga ut neckerna med rotändan utanför *sättren* med ungefär halva sin längd, försökte få tvära hörn längst bak och lassets sidor så lodräta som möjligt.

När man kommit längst fram med detta lager av necker, hade man åter en plan överyta på lasset. Då lade man lager nr 3 framifrån och bakåt, också i solfjädersformationer, där varje ny solfjäder av necker lyftes bakåt/utåt med halva längden utanför rotändarna på den föregående. Detta lager blev bara en nek tjockt och det var till för att binda ihop lasset bättre.

Lasset avslutades med lager nr 4 som i princip byggdes upp lika som lager nr 2, med den skillnaden att man gjorde det 1½ neklängd högt, genom att hela tiden lägga ut två i höjddled/längdled förskjutna solfjädrar av necker. När man kom längst fram med det lagret skulle alla necker vara låsta i läge av dem som låg över och vid sidorna. Då tålde lasset att köras på dåliga och skumpiga vägar utan att man tappade delar av det och man behövde inte binda lasset med några rep. Körkarlen satt sedan i den grop som bildats vid de mötande axändarna längst fram i lasset och tjänstgjorde då också som låsning av neckerna.

Floning

Det andra systemet för att lägga tillrätta neckerna i lasset eller i bingen på logen kallade vi för att *floe* (att trava, lägga i travar). Det var enklare att använda än solfjäderlastning, det gick att lassa på större lass på det viset och det passade bättre på flakvagnar. Med luftgummihjul rullade vagnarna lättare och hästarna orkade då dra ett tyngre lass.

Vid *floning* byggde man inte upp lagren av necker till lutning och lade inte ut dem i solfjädersform. Varje lager började längst bak. Necker lades ut, tätt packade bredvid varandra, med ungefär halva sin längd utanför flakets sidor och båda sidorna samtidigt. Neckerna riktade in mot flakets mittlinje. Sedan byggde man upp hela lagret successivt, genom att lägga nästa rad necker med rotändarna halva längden in ovanpå den första och fylla ut till flat överyta på lagret med necker lagda »skavfötters» och riktade lika som de övriga.

Man fyllde sedan på med lager efter lager på samma vis och avslutade ofta med ett solfjäderslager som låsning längst upp.

Inläggning på logen

Väl inne på *loen* (logen med lasset), lades neckerna upp i bingar vid sidorna av det plana golv där tröskverket skulle ställas upp vid tröskningen. Utrymmena kallades för *la* (lad) eller *lola* (loglad). Det gick åt en man i lasset som kastade iväg neckerna en och en med högaffel fram till den som lade dem tillrätta. I den tiden det var gott om folk på gårdarna var det nästan alltid två som tog emot det avlastade, en som lade neckerna på definitiv plats och en som langade fram dem till honom. Var logen riktigt stor, orkade inte den som lastade av kasta neckerna ända fram, även om han tog dem en och en, och det behövdes en extra man av den anledningen.

Ejektorfläktar

När arbetsstyrkan på gårdarna minskade till max två man blev det mycket arbetsamt att få neckerna på plats i välordnade bingar på logen. Så länge bingen inte var mer än ungefär en och en halv meter högre än vagnsflaket som lastades av kunde det gå att kasta iväg neckerna fram till den som skulle plocka tillrätta dem, men var bingen högre varken såg man vart neckerna skulle kastas eller orkade kasta dem dit. De flesta gårdar löste problemet genom att köpa en ejektorfläkt och använda den för att blåsa neckerna från lasset fram till den som lade dem tillrätta i bingen.

En ejektorfläkt består av en kraftig centrifugalfläkt som drivs av en motor och blåser luft genom en transportledning av grova, runda plåtrör. Det fläkten transporterar, stråfoder eller sädeskärvar, passerar inte genom fläkten, utan förs ner i luftströmmen framför fläkten genom ett fyrkantigt, trattliknande inmatningshål.

Vår fläkt drevs av en 10 hp elmotor via en plattrem, transportrören var 550 mm i diameter och kunde byggas ut till bortåt 20 meters längd av raka rörsektioner, 2,0 och 1,0 meter långa, och riktas i rätt riktning med böjar i 90 och 45 och 22,5 graders vinkel. Rörledningen avslutades med en 360 grader vridbar och i valfri vinkel ställbar skärm som styrde transportgodset dit man önskade.

Med fläkten stående i loggolvet nivå och bredvid lasset som lastades av, blev avlastningen mycket bekväm, eftersom man aldrig behövde kasta iväg neckerna någon längre sträcka och framför allt genom att fläkten befann sig nedanför flaket. Det gick också att mata i två eller tre necker samtidigt utan problem. Med flera necker samtidigt i rörledningen kom dessa ut med något lägre fart, än om bara en lades i åt gången, och det var till fördel.

Ordningen i lat

Före ejektorfläktarnas tid lades neckerna in i *lat* i den solfjädersform jag beskrivit för lastning på vagnen. Man började utefter ytterväggar och balkarna mot loggolvet man körde in lassen på och byggde upp en rundad solfjäder med neckerna tätt packade sida vid sida, maximalt möjligt upprättstående och med axändarna nedåt. Varje lager avslutades där man tog emot neckerna från lasset och där tröskverkets matarbord sedan skulle stå under tröskningen. Utan att lägga något tunt lager inifrån och utåt, började man på nytt utifrån och byggde på lager efter lager.

När neckerna sedan skulle langas fram till tröskverket låg varje enskild nek tillgänglig för att sätta gaffeln i och lyfta iväg, utan att behöva lyfta eller flytta neckerna bredvid, förutsatt att man tog dem i exakt omvänd ordning mot vad de travats in i.

Solfjäderssystemet gick inte att använda ihop med ejektorfläkt, eftersom det ställe dit neckerna skulle hamna flyttade sig fram och tillbaka med åtskilliga

meter. Det skulle ha behövts en man vid styrskärmen för att ständigt ändra den och styra neckerna på rätt plats.

Med fläktransport av neckerna använde man samma system för *floining* som är beskrivet för lastningen på vagnen. Man delade upp *lat* i bingar lika breda som avståndet mellan två takstolar, ungefär 1,8 meter. På så vis störde inte takstolarnas stödben och hammarbjälkar läggningen, när man kom upp till där de fanns.

Bingarna byggdes sedan upp etappvis, genom att styra neckerna till en del av bingens längd och lägga dem tillräta där. Sedan vred man styrskärmen och pendlade fram och tillbaka utefter bingens längd. I vårt *la* blev det tre sådana bingar mellan de fyra takstolarna. Man byggde upp dem ungefär en meter var i höjd åt gången för att slippa onödiga nivåskillnader under arbetet.

Fläkten underlättade arbetet och sparade in minst en man. Den gjorde det också möjligt att lassa av ett lass helt solo. Då fick man lasta av något tjug necker för att sedan gå upp i bingen och lägga dem tillräta, klättra ner i lasset och blåsa iväg några till, tillbaka till bingen osv. Det tog lång tid, men det gick att klara sig så i nödfall.

Plocke pära

Skörden av potatis, *pära*, hade två benämningar: *ta opp pära* och *plocke pära*. Det var ett tungt och obekvämt arbete som ofta i tid krockade med sädeskörningen. Dessutom kunde det bli bråttom, för det kunde vara risk för stark nattfrost och till och med bli en period med ytlig tjäle i enstaka fall.

Med samma sorts årder man använt vid sättning och kupning körde man med billen under potatisknölarna, mitt i och utefter fårorna. Det kallades för att *köre opp pära*. Genom detta lyftes potatisen upp ur jorden (de flesta hamnade på ytan) och jorden blev mycket lucker. För att ge rum för jord och potatis körde man upp varannan fåra i taget.

Gående bredbent och framåtlutad gick sedan en man med potatishacka, *pärhacke*, en hacka med ca 70 cm långt skaft och ett hjärtformat, nedtill spetsigt, ca 20 cm långt och knappt 10 cm brett blad av smidesstål, och hackade igenom all lös jord och plockade upp alla potatisar med händerna och kastade dem i korgar framför plockarna.

Potatisen sorterades efter storlek och alla som var skadade eller synligt angripna av sjukdomar, t.ex. brunröta, sorterades bort. När korgarna var fulla bars de till en vagn och potatisen lastades på den, eventuellt sedan den hållts över i säckar.

Storlekar mellan ca 4 och 8 cm blev matpotatis, *ätepära*. De mindre kallades *småpära* och kokades till svinfoder eller skars sönder okokta till foder åt korna. (Rå potatis måste skäras sönder innan de ges till kor. Eftersom kor saknar tänder i ena käken, kan de inte tugga dem och det är stor risk att de sväljer så stora potatis att de fastnar i matstrupen).

Ta upp potatis var, som sagts, ett tungt och obekvämt jobb. Värst var det med korsryggen. Den sved och värkte även på vältränade människor i sina bästa år. Man såg ofta hur plockarna rätade på sig med jämna mellanrum och fick stå och försiktigt försöka pressa ryggen rak, bit för bit, när den stelnat till för mycket.

När det var barn med i hackarlaget och de gnällde för att ryggen värkte kunde de vuxna säga till dem:

– *Du?! Du ä så ung, så du har ingen rygg en gång, mycke minnre kan få ont i'n. Plock på du! Dä där lille onne går över te du ska gifte da.*

Korgarna med potatis var tunga, både när de skulle flyttas fram utefter raderna och när de skulle bäras till vagnen och lyftas upp och hållas över på flaket. Därför skulle man inte gärna arbeta ensam med plockningen, för då fick man göra alla lyften ensam.

När man lyfte upp korgarna på vagnen kunde man spara arbete och minska påfrestningarna genom att pendla korgen fram och tillbaka några gånger. Svängen upp på flaket slutade med en knyck som gjorde att den fulla korgen hamnade med botten uppåt. Sedan kunde man tömma korgen med liten kraft och med potatisen som tömdes ut under full kontroll genom att lyfta på själva korgen.

Inläggningen i potatiskällaren finns beskriven på annat ställe i boken.

Ta opp betor

Foderbetorna skulle tas ur jorden under samma period som potatisen. Proceduren kallades att *ta opp betor*. Samtidigt med att betorna drogs upp, högg man av blasten jäms med betan. Av gammalt kallades det att *klacke betor* (*klacke rover* på rovornas tid). Klackningen gjordes med ett slags bredbladig kniv med svagt bakåtkrökt egg och ett rakt handtag av trä. Bladet var ungefär 25 cm långt och smalare i skaftändan.

Man tog upp fyra rader samtidigt i varje omgång. Betorna drogs upp med vänster hand och slogs i marken för att jord som följde med på betan skulle lossna. Ibland behövde man också hjälpa till med blastknivens tvärt avhuggna framdel för att skava bort jorden.

Med vänster hand om blasten svängde man över betan i ett kast mot höger och högg av blasten just lagom för att själva betan skulle landa strax bortom raden längst till höger av de fyra. Blasten kastades sedan åt vänster och landade strax utom raden längst till vänster.

När man tog upp fårorna vid sidorna om de fyra första, gick man i andra riktningen. På så vis fick man betor och blast samlade i strängar med åtta raders skörd i varje. Det underlättade lastningen av både betor och blast.

Betorna lastades sedan på vagn. De plockades parvis med händerna och slogs och skavdes mot varandra för att få bor så mycket jord som möjligt. Betorna hade då legat några timmar och jorden hade, om det var torkväder, torkat och lossnade lättare.

Betorna lades sedan upp på åkern i högar, *stäcktes*, och täcktes med halm och jord som frostskydd. Detta finns beskrivet på annat ställe i boken.

Blasten var ett bra foder för mjölkorna, men man fick börja med rätt små givor och öka på mängden efter hand. Blasten hade laxerande verkan – korna blev *blöte i buken*, *sket räcker* av för mycket blast.

Blasten verkade var rena delikatessen för korna och när man skulle utfodra dem med blast, kom de springande och kastade sig över blasthögarna, om de var utomhus eller trampade otåligt i båsen så fort de kände blastlukten, om de var inne i lagårn.

Även betupptagningen var ett krävande jobb. Betorna kunde sitta hårt fast i marken och det gällde särskilt fodersockerbetor. Arbetsställningen med krökt rygg frestade på och det fanns också en viss risk för att man högg sig i fingrarna när blasten höggs av. Blastkniven var full av jord och saft från blasten och det fanns stor risk för att det fanns stelkramsbakterier i jorden, så det var inga sår att leka med, om olyckan var framme.

Plöjningen

Varje växtodlingssäsong avslutades med höstplöjningen. Man ville helst få all åker plöjd på hösten och det var bara om tjälen kom för tidigt och gjorde arbetet omöjligt som det blev något kvar att plöja till våren.

Vårplöjning var sämre på de lätta jordarna vi hade. Jorden blev för djupt omrörd och förlorade för mycket fukt och det gick inte bra ihop med de nederbördsfattiga våarna och försomrarna som är alltför vanliga i östra Sverige.

Plogarna

En vändskiveplog för hästdrift består av en *plogkropp*, med två bakåtriktade *handtag* för plöjaren att hålla i och en framåtriktad *ås* som har en i sid- och höjdlid inställbar anordning, ett *betsel*, att haka fast dragkroken på *våg* eller *svängel* i.

Plogkroppen skär loss en jordsträng med rektangulär sektion, en *tilt*, underifrån med en *bill* eller ett *skär* och mot det oplöjda skärs *tilten* loss av en *rist* som är fästad vid åsen. En något skruvformad *vändskiva* vänder och förflytta tilten åt höger, bryter sönder den mer eller mindre och för den också ett par decimeter framåt i körriktningen.

Det fanns två typer av hästplogar, *vändplogar* och *brytplogar*. Vändplojen har en längre vändskiva med mindre stigning än brytplojen och vänder tilten väl sammanhållen. Brytplojen har kortare vändskiva med brantare stigning som bryter sönder tilten som vänds i mindre grad än av en vändplog.

Den helt dominerande vändplojen för hästdrift kom från Överums Bruk och kallades Överums nr 9. Den hade helsmidd bill och var målad i Överums ljusblåa färg. En släpmed under åsen bestämde maximala arbetsdjupet. Jag

körde en sådan plog *enbet*, med en häst, men det var egentligen en plog för parhästar.

Den vanligaste brytplogen kom från Arvika-Verken i Arvika. Den hade hejarsmidd spets och vändbart skär och var målad röd. Arbetsdjupet begränsades av ett stödhjul under åsen.

Gamla män pratade om en mycket populär brytplog som användes före andra världskriget. Den hade smeknamnet *griseploj*, grisplog, och jag har sett ett enda exemplar av den på ett museum. Det mest avvikande med den plogen var att risten var fästad vid plogkroppen och riktad uppåt.

Grisplogen hade en lugn och stadig gång och var speciellt bra på mulljorden i de många åkrar man fått vid sjösänkningarna, den jord som kallades *ävje*. En man, född 1903, berättade att han kört en sådan plog på mossjord i sin ungdom. Plogen gick så lugnt och stadigt att han, utan att stanna, kunde plocka fram tobak, pipa och tändstickor, stoppa och tända pipan och stoppa tillbaka grejorna i fickorna, utan att hålla i ploghandtagen. Det räckte med att han stöttade handtagen lite med höfterna då och då. Förutsättningen var att han körde med ett par lugna och stadiga hästar som gick helt rätt i sidled och drog jämnt.

Smeden viktig

Det var de lokala smederna som gjorde underhållet på plogarna. De vässade de skärande slitdelarna på plogarna till den skärpa som en ny del hade och återställde dem till ursprunglig storlek genom utsmidning och/eller påläggning av nytt stål. Påläggningen gjordes på senare år med svetsning, men tidigare genom att slå ihop de vitglödgade delarna med slägga – det som lokalt kallades *hetse*.

Det var framför allt smedens kunnande i att härda stålet i billar, skär och spetsar som avgjorde om dessa hårt utsatta slitdelar höll för påkänningarna från de många stenar som fanns nere i jorden, *böddenstenen*. Blev de för mjuka kom de att stukas och skar inte bra, blev de för hårda och spröda kunde det slås loss flisor av stenkänning och de gjorde ett dåligt jobb av den anledningen. I värsta fall gick för hårda billar rakt av.

När det gällde de stora, helsmidda billarna till vändplogarna var det också viktigt att de fick den rätta riktningen. Billen på en sådan plog påbörjar den skruvform som vändskivan har och en felställd bill kan göra att plogen får för stort eller för litet jordsök och blir tyngre att hantera för plöjaren.

Av de smeder som fanns i Vimmerby och som sysslade med lantbrukssmede, *bonnsmie*, var det bara en som var riktigt kunnig på utsmidning, riktning och härdning av plogdetaljer och handverktyg för jordbruk. I början av 60-talet, när jag slutade med jordbruk, var hans kunnande i vässning och härdning av handverktyg så sällsynt, att han under vintrarna, bl.a. vässade hundratal hackor och spett som Skogsvårdsstyrelsen i hela Norra Kalmar län sedan använde vid skogsplantering under somrarna.

Plöje träa

Egentligen började höstplöjningen i augusti med att man plöjde till den höstsäd, råg, som man skulle så i början på september. Före min tid besåddes alltid det skifte som legat i träda över sommaren med höstråg. Från den tiden hade vi kvar benämningen på den här omgångens plöjning, *plöje träa*, plöja trädan. Det vi plöjde då var *trejårsvall*, tredjeårsvall. Det var slåttervall, åker som det tagits höskörd på under de tre sista somrarna.

Hade sommaren varit torr och varm, var tredjeårsvallen torr och hård och plogen gick tungt. Då gällde det att ha en bra plog, med en vass och tillräckligt stor bill eller vass spets och vasst skär, en vass rits och en vändskiva som var blank och slät och fri från gravrost. Annars gick plogen onödigt tungt och det kunde bli problem med att jord fastnade på en rostig vändskiva och gjorde att tilten inte vändes bra.

Enbet eller par?

Det var möjligt att köra en Överums nr 9 med en häst på de relativt lätta jordarna runt Vimmerby, men det gick inte att köra utan avbrott en hel arbetsdag. Hästen måste både »vila middag», ha en vilopaus på åtminstone en timma mitt på dagen för att tugga i sig havre och hö, och ha många kortare pauser under arbetspassen mellan måltiderna. De kortare avbrott som behövdes kom som enda positiva resultat av att åkrarna inte var stenfria. Man måste stanna vid varje sten och gräva runt den med spade, för att all jord skulle bli vänd.

Det var plöjningen av den treåriga gräsvallen som var tyngst och då försökte jag som bara hade en häst, att låna en häst och köra par just till den plöjningen. Men det fanns inte många grannar att låna av och ännu sämre var det att kunna låna häst senare på hösten. Inte många hade en häst i överskott att låna ut, för alla andra bönder höll på att plöja samtidigt.

Utöver att hästarna bara behövde dra hälften så mycket, när man körde par, gick plogen också stadigare. Med en häst i plogfåran och den andra på det oplöjda, på *lann* (land), blev dragkraften rakt framåt – med en enbetshest på *lann* måste man kompensera sneddragningen genom att sätta svängelkroken längre till vänster i plogens betsel och det gjorde plogen mindre stadig i gången. Resultatet av detta kändes i handtagen – plöjaren fick arbeta mera för att hålla plogen i rätt arbetsläge.

Gräve ikring stena

I gamla tider, när man körde plogen med par och hade bättre om arbetskraft, körde en man plogen och en *grävde ikring stena*. Med enbetshest och bara en arbetskarl på gården fick han sköta båda sysslorna. Grävspaden satt då alltid instucken med bladet bakom vändskivan på plogen och skaftet utefter plog-

handtagen under plöjningen på steniga åkrar. Man stannade vid varje sten, slet till sig spaden och grävde det som behövdes för att komma förbi med nästa fåra.

Man måste gräva och vända jorden med spade på minst tre sidor om stenen. Det var dels för att det inte gick att komma åt med plogen ända intill, dels för att kompensera för den förflyttning av jorden åt höger och framåt som plogen åstadkommer. Var grävningen rätt gjord, skulle all jord invid stenen vara omgrävd, det fick inte vara en förhöjning på den mötande och den vänstra sidan och inte fattas jord på fransidan och högra sidan. Hur mycket man måste gräva berodde till en del på hur pass bra man kunde hantera häst och plog.

Bôttensten

Stenarna som stack upp ovan jord sinkade mycket tid och gav mera och tyngre arbete, men dem hade man under kontroll och kunde anpassa sig till. Värre var det med stenar som låg i botten på fåran, *bôttenstenen*. På en del åkrar var det gott om sådan och det gav extra påfrestningar på både häst och plöjare.

De flesta bottenstenar var någorlunda rundade och det tog inte riktigt stumt tvärstopp när bilen tog i. Värst var det med stenar som hade en lodrät kant på mötande sida. När det tog tvärstopp mot en sådan fick dels hästen en våldsam knyck av selen, dels kunde plogen kastas uppåt, ge plöjaren en våldsam stöt i armarna eller slå upp med handtagen mot bröstkorgen och ge slag som man nästan tappade andan av.

En van plöjare kände i armarna och hörde med hörseln hurdan en bottensten såg ut och hur stor den var, utan att ha sett den. När man plöjt undan jorden över stenen brukade bedömningen man gjort när plogen högg fast stämma mycket bra. Bedömde man då att det skulle gå att bryta loss stenen och rulla upp den på det plöjda, hämtade man verktyg till det och gjorde ett försök.

Man hade alltid ett spett och en brytstång av trä, *e lunne*, med ute på åkrarna när man plöjde. Det var genom att bryta upp alla bottenstenar som gick att få loss som man kunde minska antalet och få åkrar som var lättare att plöja.

Att plöja timme efter timme och få smäll på smäll av påkänningar från bottensten och dessutom få bända och baxa med den tunga plogen för att få den i läge igen frestade på både kropp och humör. Började dessutom hästen krångla och inte riktigt dra åt det håll man ville, kunde det bli många hårda ord utsagda med röst som hördes vida omkring.

»Sänkas i havsens djup»

De åkrar som odlades upp vid de många sänkta sjöarna kom ofta att få stora mängder av bottensten genom att den lätta mulljorden dels var för tunn från början, dels odlades bort. Runt sjön Solnen i Vimmerby socken fanns sådana åkrar och de var inte roliga att plöja, har en gammal man berättat för mig.

En bonde i en av de två stora byarna runt sjön var känd för att vråla och skrika när han plöjde på sina skiften vid sjön. Eftersom det ingen annan fanns att rikta sin frustration mot, fick hästen ta emot allt kränkande bonden kunde hitta på att vråla fram. När alla andra okvädningsord var uttömda brukade bonden vråla till hästen:

– *Hadde ja rå, så skulle ja binne en säck salt om halsen på da å sänke da i sjön!*

Olämplig predikant

Östra Smålands Missionsförening, Nordöstringarna, hade en del lekmän som brukade följa med predikanterna och berätta om sin frälsning. En av dem var en bonde från Vena socken som brukade vara med och vittna om sin frälsningsväg i vårt missionshus.

Ett år på 40-talet i augusti kom han till oss en vanlig vardagseftermiddag och skulle som vanligt berätta om när hans son blev frälst på sin dödsbädd och när han själv också fick ta mot frälsning. Men den dagen hade han en reservation.

– *Ja, ja ä nej inte så lämpli te å prate i ett missionshus i da, inte, för ja ha plöje träe hele förmeddan å jola va håll (hård) å dä va gutt om bôttensten å ja kunne inte redit hålle käften när dä to i som värst, om sanninga ska fram.*

Ett bra arbete

Trots att arbetet var tungt och det ibland var både regnigt och kallt var plöjning ändå ett rätt bra arbete. Det krävde en viss skicklighet och omtanke och kunde man sitt jobb så syntes det på resultatet. Det var en viss tillfredsställelse i att stanna till när arbetsdagen var slut och blicka ut över jämna och raka tiltor som blänkte av kontakten med vändskivan och dessutom veta att det plöjda skulle ligga som ett synligt bevis på gott arbete fram till nästa vår.

Traktorn tar över

Redan i första halvan av 1950-talet började vi leja traktor för att plöja de åkrar som var stenfria. Det fanns tillräckligt med steniga tegar kvar för att ge full selsättning under den tid det var möjligt att plöja på hösten. Dessutom var det svårt att riktigt hinna med alla nödvändiga arbeten på gården som ensam bonde. Skulle det bli någon tid över genom att leja för plöjningen, behövdes den så väl för att ge utrymme för betalt skogsarbete under höst och vinter.

Tröskning – från slaga till dubbelrensande tröskverk

När sädeskärvarna, *neckera*, körts in på logen efter att stått ute i *röke*, skylar, tills sädeskornet eftermognat och halm och säd torkat tillräckligt, kom det sista momentet i kedjan från sådd till spannmål – tröskningen. Men innan vi går in på de olika metoder och apparater för tröskning som funnits under de sista 100 åren, ska vi titta på en gammal metod för att få ut sädeskorn ur axen och som inte är en fullständig tröskning.

Dunnre rôj

När höstrågen blivit mogen och stått ute och torkat i *röke* (skylar) var det bråttom förr att få lite råg urtröskad, mald till mjöl och bakad till bröd. Efter dåliga skördeår var ofta brödsäden slut på sommaren och det som eventuellt fanns kvar kunde vara angripet av förrådsskadeinsekter och gav ett dåligt bröd. Då var det gott att få äta bröd av den nya skörden så fort som bara gick.

På alla gårdar fanns för länge sedan en handkvarn till att mala det allra första av årets skörd med. Den kvarn som stod på vårt gamla magasin fram till 1938 hade stenar med ungefär 50 cm diameter. De var huggna av vanlig granit och inneslutna i en öppen låda med låga kanter.

För att få några kilo ren råg till detta skördens första brödbak användes en metod där inte alla kärnorna slogs ur axen. Det kallades för att *dunnre rôj* (dundra råg). Man tog en rågnek, utan att skära av bandet, och slog axen upprepade gånger och med stor kraft mot en av de höga balkarna i logen. De största och bästa av rågkornen slogs ur, men en del blev kvar i axen och tröskades ur senare med slaga eller tröskverk.

Dunnre rôj gjorde bönder långt in i modern tid för att få fram av årets skörd till utsäde. Rågen var oftast inkörd på logen i slutet av augusti och låg sedan där tills hela årets spannmålsskörd tröskades någon gång i oktober med ett motordrivet tröskverk som hyrdes av någon i grannskapet. Tid att så höstråg var det första veckan i september och då var det bra att kunna få utsäde utan att skaffa ett tröskverk till gården bara för detta.

Slagan

Tröskning med slaga är den enda metoden jag känner till från tiden före de första handvevade tröskverken. De slagor som användes i nordöstra Småland bestod av ett 120–130 cm långt och knapp 3 cm grovt skaft. I skaftet var fäst

det som lokalt kallades en *drump* och var det egentliga arbetsorganet. Drumpen var 80–90 cm lång, knappt 3 cm grov närmast skaftet och 4–5 cm vid ytterändan. Den tillverkades av en gren från något slags lövträd. Drumpen hade ett läderbeslag i lilländan och detta förenades med skaftet med en ögla av ålskinn som fritt kunde röra sig runt skaftets ytterända i en djup skåra.

Slagtröskning

Det var tidiga morgnar under tröskningen. Klockan fyra är en tid jag hört för start och då var det över tre timmar innan det var full dager. När morgonmålet sedan var intaget fram efter dagningen fortsatte arbetsdagen med t.ex. plöjning.

Tröskningen gjordes inne på loggolvet. Golvet måste vara helt tätt, så att ingen säd gick förlorad genom springorna. Runtom loggolvet var uppbyggt täta, meterhöga balkar och tröskeln till logdörren var nästan lika hög.

Den man jag hörde berätta om slagtröskning i min ungdom har varit död nära 50 år och jag reserverar mig för att minnesbilden av t.ex. uppläggningsen av neckerna kan var lite oklar. Så här gick det troligen till:

Necker lades ut i två rader tätt bredvid varandra på loggolvet och med banden upplösta. Axändarna på neckerna i raderna var vända mot varandra och de båda radernas ax »lappade över» varandra. När slagorna slog på axen, hindrade rotändarna på neckerna säden att kastas iväg bort. Det var ett bestämt antal necker i varje omgång och detta kan ha varit anpassat till antalet tröskare.

Med tröskarna stående utefter rotändarna på neckerna, bearbetades sedan axen med slagorna tills alla kärnor var urslagna. Då var det dags för att *riste u* och *sope opp*.

Med en högaffel/hötjuga togs halmen bort och all säd skakades, *ristedes*, ur. Urskakningen avslutades med att halmen, med hjälp av gaffeln, slogs mot en av logbalkarna. Sedan bars den till det ställe den skulle förvaras.

Säden låg då kvar på loggolvet, *lokista* (logkistan), tillsammans med agnar och boss. Med en räfsa togs bossen försiktigt bort utan att några korn förlorades. Sedan östes säden åt sidan i en hög, golvet sopades av och en ny omgång necker lades ut. Den orensade säden kallades för *drôs* och skoveln den skyfflades med *drôsskovel*.

Tjyng

En sådan omgång med utläggning, tröskning, urskakning och uppsopning kallades för en *tjyng*. Det ordet betyder omgång och användes också i andra sammanhang. När spädbarn vill dia, *disse*, sin mors bröst kallades det att de fick en *dissetjyng* och när det trängde på i magen och det var dags att gå på hemlighuset kallades det också för en *tjyng*.

– *Dä ä bäst ja går på huset mä tjyngen vare, annars få ja väl inte dynga ifrå ma.*

Arbetslag

Ett trösklag för slagtröskning kunde bestå av upp till fyra man. Att *tryske fyre* var att ha fullt lag. Den som inte kunde ställa upp fyra man fick nöja sig med tre eller två. Ja, ute på torpen i skogarna fick torparen *tryske en*.

Det var roligare att tröska och också status i att ha fullt lag. För att få det gick grannar över till varandra och hjälptes åt. Det kallades för *byte tryske* och den ordningen fortsatte bland småbönder ända fram till att skördetröskorna tog över. Trösktimmarna skrevs upp hos var och en och i slutändan fick den som hade fler timmar hos grannen betalt för dem.

Loggolvet skulle gärna vara uppbyggt bortåt en meter över marken inunder. En av orsakerna till detta var att det blev ett bättre ljud av slagorna med luft under loggolvet och då gick det också lättare att tröska. Det fanns logar där det gick lätt att tröska, sades det, och sådana där det gick tungt. Det verkar ha varit akustiken som avgjorde. I så fall liknar detta den känslan som att gör att det är lättare att sjunga och spela i lokaler med bra akustik.

Belysning med öppen låga

Före fotogenlyktornas tid lyste man sig med någon form av bloss - brinnande, rätt långa och tunna »stickor» av kådrikt virke, *tyre*. Blossen fästes troligen i sidan av *logluggen*, öppningen ut mot det fria. I våra öron låter detta med öppen eld i en loge med otröskad säd, halm, agnar och boss mycket riskabelt, men det fanns rigorösa säkerhetsrutiner för den hanteringen och eldsvådor av den orsaken förekom nästan inte.

Tröskramsor

Slagornas taktfasta slag mot loggolvet hördes vida omkring i den tidens nästan absoluta tystnad och det gick undan med slagen. Frekvensen bör ha varit ungefär 70 slag/minut och tröskare. Den takten kunde hållas, eftersom varje tjyng bara tog några minuter att tröska.

Till sådan taktfasta ljud, som hördes vida omkring, blev det gärna ihopsatt ramsor. Man tyckte att slagorna talade. Några arbetssånger till ljudet har jag däremot inte hört talas om.

När det var fyra i laget »sa» slagorna: *Rock å väst å tu par byxer, rock å väst å tu par byxer* ... Den ramsan kan ha syftat på de kläder en arbetskarl skulle vara utrustad med. Slagfrekvensen var hela 280 i minuten och då fick tunga och läppar snabba på för att hinna med i ramsan.

Tryske tri var inte så bra. Tretakten var »onaturlig» och det gick »tungt» att vara tre i laget. Så berättade en gammal man på 1940-talet. Ramsan blev: *Fat-tes en, fat-tes en, fat-tes en* ... (fattas en). Frekvensen hade sjunkit till 210 slag i minuten.

Tryske tu gick taktmässigt lättare, men laget var väl litet. Därför lät ramsan: *Kom å hjälp ôss, kom å hjälp ôss ...* och frekvensen var nere vid 140 slag.

Tryske en var rena plågan och när grannarna hörde torparnas ensamma slaga kunde de säga:

– *Jaha, nu ä stackers Fredrik i Fredrikslunn igång å trysker.*

Ramsan till *tryske en* bestod av ett enda ord: *Tungt, tungt, tungt ...*

Enstaka gånger kunde vi höra slagtröskning på en av granngårdarna i slutet av 1930-talet. Då gällde det tröskning av råg och den gjordes med slaga för att få halm till taktäckning. Alla typer av tröskverk knäcker halmstråna och då går det inte att täcka tak med dem.

Kastning för hand

När högen med tröskad säd blivit tillräckligt stor, måste säden i den skiljas från agnar, urtröskade ax och boss. Från början var detta ett helt manuellt arbete som kallades för *kastning*. Namnet kom av att den oremsade säden kastades framåt/uppåt några meter mot en vägg i logen med en skovel. Säden var tung i förhållande till kornstorleken och slungades hela vägen fram. Agnar och boss var lätta och bromsades av luften långt tidigare än säden och kunde samlas upp och tas bort. Säden sållades också fri från tyngre och större föroreningar, *ressledes*, genom stora såll, *ressel*, med botten av flätade träspån.

Kastevanner

Under 1800-talet började det komma handdrivna kastmaskiner, *kastevanner*. De bestod av en handdriven centrifugalfläkt som alstrade en i höjddled koncentrerad, bred luftström. Genom luftströmmen fick den oremsade säden rinna i ett tunt skikt. Sädeskornen var för tunga och rycktes inte med av luftströmmen. De föll ner på ett sluttande plan och samlades upp på golvet bredvid apparaten. Agnarna däremot blåste iväg flera meter och kunde samlas upp där.

Under 1900-talet utvecklades kastevannorna vidare och utrustades med skakande, plana såll genomblåsta av luftströmmen. I detta *rensverk* kunde större föremål sållas bort, säden sorteras efter kornstorlek och vikt och ogräsfrön skiljas ifrån. Dessa kastmaskiner tillverkades fabriksmässigt och det ledande märket i vår trakt var Valla-vannan. De var fortfarande vevdrivna och spannmålen fick matas i och östes upp för hand i säckar.

Tröskverk

Alla tröskverk bygger på samma princip och den är känd sedan slutet på 1700-talet. På periferin av en roterande *tröskcylinder* finns *slagor* eller rader av *slagstift* parallellt med cylinderaxeln. Tröskcylindern är till en del av sin undersida omsluten av en *slagsko* med motsvarande slagor eller stift. I den av-

smalnande spalt, *tröskspalten*, som bildas mellan cylinder och slagsko, matas den otröskade säden in och kärnorna slås ur. Slagskon är genomsläpplig för säd och agnar, men det mesta av detta kastas ut framom tröskcylindern tillsammans med halmen.

De första tröskverken hade inte fler funktioner. Senare kompletterades de med *skakare* som skakade ur säd och agnar ur halmen och ett eller två *rensverk* som blåste bort agnarna, sorterade säden efter kornstorlek och kornvikt, rensade ifrån ogräsfrön och levererade säden i utlopp för säckning. Sista utvecklingen var *fläktar* som transporterade bort halm och agnar.

Vevtröskverk

De första tröskverken var vevdrivna. Cylinderndrevs via två raka kuggväxlar med en vevaxel med vev på båda sidor om verket. Mindre tröskverk hade bara vev på ena sidan. Vevhandtaget var så långt att två personer stående mitt emot varandra kunde dra med samma vev.

Tröskcylindern var bara ungefär 45 cm lång och då räckte det med två dragare, om den som matade i säden fördelade den väl och i lagom mängd. Liksom vid slagtröskning kördes verket i *tjyngar*, omgångar. Antalet necker i dessa begränsades av mängden tröskad säd som samlades framför verket. När det inte rymdes mera, stannad man och öste upp, dvs skilde ifrån halmen och öste den orensade säden åt sidan.

Närkontakt

De två som drog verket stod vända mot varandra och var tvungna att hela tiden ha nära kroppskontakt. Sådant kunde fresta på känslolivet, om det var en man och en kvinna som drog tillsammans. Det skämtades om det där:

– *Ha drängen å pia stått å drae tryskevärket hele dan mä huva ihop å gnott på värannre å dä inte bli nôtt dom imilla på natta ätter, då bli dä allri nôtt parti mä dôm båe.*

Köreverk

Nästa utveckling av tröskverket blev att människorna byttes ut mot dragdjur för drivning. Det drevs av en *vandring* som drogs av oxar eller hästar som gick runt i en snäv cirkel. På oxarnas tid var de den lugnaste och bästa drivkraften. Det tröskverket kallades *köreverk*.

Vandring fanns för länge sedan uppsatt utanför logväggen, men på senare tid i en tillbyggnad vid sidan av logen, *körehuset*. Dragarna drog runt en lodrätt axel med ett mycket stort kuggjul upptill. Rotationen växlades upp med hjälp av två omgångar kuggväxlar och fördes sedan över med en kardanaxel till tröskverket som hade ytterligare en kuggväxel. Dreven hade från början kuggar av trä, men tillverkades senare av gjutjärn.

Trösklaget med köreverk bestod av minst fyra man. En lade upp necker på ett matarbord. Där stod en uppskärare och skar av banden på neckerna och sköt över dem till mataren som matade in stråna i tröskspalten. Ytterligare en körde dragarna i körehuset. Uppskäraren och körkarlen kunde vara halvvuxna barn. Även med ett köreverk blev det att köra tjungrar och sedan stanna och ta undan halm och säd.

1920 byggde min far ny lagård och den utrustades med ett nytt köreverk på logen och en vandring i ett körehus. Så sent som 1935 byggde vår närmaste granne ny lagård med körehus vid sidan av logen. Huruvida detta blev utrustat med någon vandring kan jag inte minnas.

Motordrivna tröskverk

På 1930-talet var motordrivna tröskverk komna i bruk på smågårdarna runt oss. Det var transportabla, ändmatade tröskverk utrustade med halmskakare och dubbla rens- och sorteringsverk för spannmålen. Däremot hade de varken halmfläkt eller agnfläkt. Halm och agnar bars bort för hand.

Tändkulemotorn

Tröskverken drevs av en encylindrig semidieselmotor med tändkula, *råölje-motor*. Det var den första och då helt dominerande typen av förbränningsmotor för stationär drift inom jordbruket. Den var lite omständlig att starta, men för övrigt en robust och driftsäker motor.

Sedan tändkulan värmts röd med blåslampa, startades motorn helt manuellt. Med remskivan fränkopplad drog två man svänghjulet pendlande fram och tillbaka med allt större utslag. Efter några pendlingar orkade de vrida kolven förbi övre dödpunkten i rätt rotationsriktning, bränsle sprutades in och motorn startade.

Motorerna gick lätt igång baklänges. På en del motorfabrikat upphörde smörjsystemet att fungera om motorn gick åt fel håll och rotationsriktningen måste därför omedelbart vändas. Då sattes maskinistens skicklighet på prov, för en bra maskinist skulle kunna vända rotationen utan att stanna motorn.

Det fanns en handdriven insprutningspump och med den gick det att spruta in bränsle i tändkulan. Var tändkulan varm, tändes bränslet nästan oavsett var kolven befann sig. Genom att sänka varvtalet till lägsta tomgång och möta kolven på uppväg i rätt ögonblick med en bränsleinsprutning gick det att vända rotationsriktningen. Att göra detta i första försöket, utan att motorn »hoppade jämfota», var gesällprovet för en tröskverksmaskinist.

Råoljemotorerna smordes med s.k. färskoljesmörjning. En flercylindrig smörjpump tryckte ut olja till alla smörjställen och oljan fördes inte tillbaka därifrån och till oljebehållaren.

Kylsystemet var öppet. En kylvattenpump pumpade vattnet från en stor, öp-

pen behållare och genom motorn. Sedan trycktes det varma vattnet upp i en låda ungefär en meter över behållaren och fick rinna tillbaka och kylas på spiralvridna, flata trådar eller kättingar mellan lådan och behållaren. Kylningen var effektiv, men massor av vatten ångade bort och det blev tätt mellan påfyllningarna.

För ett tröskverk med cylinderbredden 700 mm behövdes en råoljemotor på 15 hp. Varvtalet var mycket lågt på motorn, gissningsvis bara runt 350 rpm, och det gjorde att motorns remskiva måste ha mycket stor diameter för att kunna höja varvtalet till tröskcylinderns drygt 1000. Remdriften kopplades in och ur med en handmanövrerad konkoppling på motoraxeln.

Det var mycket breda och långa plattremmar som användes för drivningen. Längden på remmen behövdes bl.a. för att få den eldfarliga motorn uppställd så långt som möjligt från lättantändlig halm och boss vid tröskverket.

Maskinisten

Med de nya tröskverken kom först ångmaskinen och sedan förbränningsmotorn in i jordbruket. För driften av dessa tekniska innovationer krävdes kunskap som inte fanns bland bönder till att börja med.

Detta förde med sig en ny yrkesman inom jordbruket – maskinisten – och den mannen hade högre status och ett fysiskt mindre ansträngande jobb än andra i trösklaget. Det jag minns och hört är att maskinisten ofta var en verkstadsarbetare från Beijers Motorfabrik i Vimmerby på 1930-talet. Han bar vegamössa och åkte ofta motorcykel ut till bondgårdarna.

Jag kommer ihåg en tröskkning, troligen 1938, i Slättfalls by. Logen på den gården var för liten för att rymma tröskverket och det stod istället bredvid på bygatan. Det drevs av en Beijers råoljemotor och det var en mycket ung man från motorfabriken som var maskinist.

Det var olika hur mycket maskinisterna deltog i själva tröskningen, utöver att sköta motorn. En del hjälpte till att passa säckningen av spannmålen vid tröskverkets ena sida och hann ändå med att se till motorn med kylvatten, smörjolja och bränsle.

Den unge maskinisten från Beijers tog sig friheten att bara sköta motorn och då blev det långa väntetider mellan arbetsinsatserna. Den tiden tillbringade han behagfullt liggande på rygg i gräset. Jag tror ingen annan man än nyckelpersonen, maskinisten, kunde ha tagit sig friheten att inte arbeta hela den tid som tröskverket var igång utan att bli kallad för lat.

Från sin plats i gräset bredvid motorn hade han ögonkontakt med den unga flicka som stod närmast mataren vid matarbordet och skar av banden på neckerna. Det var inte svårt att se att hon uppskattade de flirtiga ögonkast den stilige stadspojken gav henne. Kanske var hon en av alla bonddöttrar som hoppades att en man med ett stadsyrke skulle falla för henne. Då kunde hon kanske slippa fastna i det slitsamma arbetet som bondhustru och få bli stadsfru.

Nyare tröskverk

Under andra världskriget kom tröskverken att utrustas med fläktar som blåste iväg halm och agnar genom plåtrör till de platser där de skulle lagras. Genom detta minskades arbetsstyrkan med två halmbärare och en pojke som bar undan agnarna.

Det minskade behovet av arbetskraft kom lägligt, för många bönder, bond-söner och drängar var inkallade och låg »någonstans i Sverige» och bevakade våra gränser. Efter kriget blev det ännu värre med tillgången på arbetskraft, eftersom industrin ropade efter folk och gav betydligt bättre löner än jordbruket.

Tid för tröskning

Den egentliga tröskningen började inte förrän all säd var inbärgad, *unner tak*, och potatisen kanske också var upptagen och vinterförvarad i källaren. Efter att detta var klart var det ingen stor brådska med att tröska – inte mer än behovet av säd till föda, foder och försäljning gav.

Den otröskade säden var upplagd i utrymmen på båda sidor om själva loggolvet. Utrymmena kallades för *la* (långt a-ljud, lad) eller *lola* (loglad). Där travades neckerna in med stor noggrannhet och ordning i lager efter lager. När neckerna sedan skulle langas fram till tröskning låg varje enskild nek tillgänglig, i motsatt ordning som de stuvats in, för att lyftas upp med en högaffel utan att andra necker i det lagret hindrade det.

Det fanns ofta ett slags loft rakt ovanför loggolvet och det användes till förvaring av otröskad säd och halm. Det utrymmet kallades *slinnert*.

I slagtröskningens tid var det tidiga morgnar som tröskningen pågick och på smågårdarna, i varje fall, gick man över till annat arbete, t.ex. höstplöjning, efter frukost. Det kan ha varit så att den uppläggnings av arbetsdagarna fortsatte även sedan de vevdrivna tröskverken kommit, men det vet jag inte. I och med de motordrivna tröskverken hade tröskningen definitivt gått över till att vara arbete för hela dagarna och börja klockan 7 på morgonen.

Vem ägde tröskverken?

De största av gårdarna i närmaste grannskapet klarade av att tröska all säd på två till tre arbetsdagar. Att ha ett eget modernt tröskverk med tillräckligt stor motor för så kort årsarbetstid skulle ha blivit alltför dyrt. Dessutom krävde tröskverk ett rätt stort utrymme under tak för förvaring mellan trösksäsongerna. Därför hade ingen av gårdarna eget tröskverk.

Vi hade två tröskverk att välja på när vi skulle tröska de ungefär 10 drifttimmar som behövdes till vår sädesskörd. Båda verken var utrustade med breda järnhjul och kunde dras av antingen ett par hästar eller en traktor.

Det ena verket ägdes av en bonde och lastbilsåkare i byn Gryssebo tre kilo-

meter bort. Det andra ägde en tröskverksförening. Ett drygt tiotal bönder i byarna Falla, Slättfall och Lådingsfall hade bildat en andelsförening och köpt ett tröskverk tillsammans.

För att bilda sådana föreningar fick bönderna stöd av staten via hushållningssällskapen. Deras konsulenter hjälpte till med föreningsbildningen och jag kan gissa att det gick att få någon sorts statlig lånegaranti eller något annat förmånligt villkor för att skaffa kapital.

Båda tröskverken hyrdes ut per driftstimme och en man från uthyraren följde med verket och svarade för det mesta för matningen av säden in i verket. Transport av tröskverk och tillbehör ordnade den som använde verket för tillfället.

Arbetslag vid tröskning

Det gick åt många människor till att hålla ett tröskverk igång. Ett arbetslag från tiden, när halmfläkt och agnfläkt saknades och verket drevs av råoljemotor, såg ut så här:

En maskinist skötte om motordriften. Kunde han sitt jobb och motorn var i bra trim, så gick motor och tröskverk problemfritt hela dagen. Eftersom starten var omständlig fick motorn för det mesta gå på tomgång under alla raster.

Två man med högafflar kastade fram necker från *lat* och lade upp dem på ett matarbord en och en och med axen vända åt rätt håll. Där stod en uppskärare som skar av banden runt neckerna med en täljkniv och föste dem vidare på bordet till mataren.

Matningen av den otröskade säden in i tröskspalten avgjorde både produktionen per timme och hur noga säden skildes från halm och agnar. Det gällde att mata in en jämn och brett fördelad ström av säd i tröskspalten.

Det hördes på ljudet hur bra mataren var. En bra matare fick cylindern att »sjunga» med en jämn och dov ton. Kom det i för mycket säd samtidigt, hördes detta som en ljudstöt och varvtalet sjönk en aning. Med ojämn matning kunde både urslagning av kärnor och urskakningen av halmen bli sämre.

Vid rensverket på ena sidan av tröskverket tog två man hand om säckningen av den röskade säden. Var det inte mer än något tiotal meter till spannmålsmagasinet hann de också med att bära säckarna dit och tömma ur dem.

Under tröskverket kom agnar och boss ut. Med en räfsa drog agnebäraren fram dem, packade dem i korgar och bar bort dem.

I motstående ända mot imatningen kom den urskakade halmen ut. Där stod två karlar med gafflar och bar den dit där den skulle lagras. I halmbingen tog en man emot bärarnas bördor, lade tillrätta halmen och packade den. Skulle halmen läggas utomhus i en stack, kunde det gå åt en man till i stacken, för att få den perfekt lagd

Totala antalet arbetare blev på den tiden 11 eller 12 man. Av dem kunde de två i *lat* vara kvinnor. Uppskäraren kunde vara ett halvvuxet barn och likaså den som bar undan agnar.

Undan för undan minskades arbetsstyrkan, dels på grund av att själva tröskverket utvecklades, dels av att tillgången på arbetskraft blev allt sämre under årtiondena efter andra världskriget.

Halmbärare och agnebärare försvann i och med halm- och agnfläktarna. Då gick det bort tre man ur laget, men eftersom halmen kom i större oreda till halmningen blev det då ofta två man *i halmen*. Då var arbetslaget nere i nio man.

Mataren började använda en specialgjord kniv fastspänd på ena handen och skar av alla banden själv och så var laget nere i åtta.

Eldriften tog bort maskinisten och en styranordning på utloppet från halmfläktens transportrör gjorde att det gick att klara halmpackningen med en man. Då fanns det bara sex kvar i det ursprungliga arbetslaget på 11 man från 1930-talet.

Bäre säck

Det tyngsta arbetet i trösklaget var att *bäre säck*, bära undan den säckade säden. Ofta var det trångt bredvid tröskverket på logen och det gjorde det ännu jobbigare för de två bärarna att få upp sina säckar på ryggen för att kunna bära dem till spannmålsmagasinet och tömma dem där.

Rensverket på sidan av verket hade två utlopp för säckning av den prima säden och med en spak växlade man mellan utloppen. Man klämde fast jutesäckarna vid utloppen och fyllde den ena med så mycket säd man vill ha i den. Sedan växlade man över till säck nummer två, tog loss den fyllda och klämde fast en tom säck på utloppet.

Den av de två bärarna som skulle bära säcken samlade ihop säckens överdel som om det skulle knutits om den. Istället för att knyta säcken tog han tag och höll säcken tillsluten med den hand han brukade hålla med under bärningen.

Med de två karlarna på varsin sida om säcken, tog de tag med ena handen i säckbottens »hörn» och den andra i övre delen och lyfte upp den på ett ungefär en meter högt underlag. Med bibehållet tag om säcköppningen vred sig bäraren runt med ryggen mot säcken och med en stjälpning av säcken och ett litet nigs-kutt fick han den att flytta sig upp utefter ryggen, tills den låg med sin överdel väl över hans huvud. Ju längre upp man kunde få säcken, ju rakare kunde man gå när man bar den och ju mindre frestade det på.

Två starka och väl samkörda bärare kunde lägga upp säcken på bärarens rygg utan att mellanlanda, om det fanns tillräckligt utrymme på logen. Den som skulle bära säcken tog tag med båda händerna om säckens ihoplagda öppning. Den andra ställde sig vänd mitt emot honom. Säcken lades omkull på »flatsidan» och hjälparen tog tag med en hand om vardera av säckbottens hörn. Båda reste sig, lyfte säcken hängade mellan sig och pendlade den i sidled några gånger. När pendlingens utslag var tillräckligt stort, lyftes säcken vidare uppåt, bäraren vände helt om, böjde knäna och fick in ryggen under bördan samtidigt som hjälparen vände säcken 180 grader runt sin längdaxel genom att korsa armarna och lyfte den uppåt så mycket han orkade.

Det är svårt att beskriva det där utan att det låter som ett akrobatnummer av två atleter. Faktum är att detta var mindre ansträngande än att lyfta säcken rakt upp och sedan få upp den på ryggen. Förutsättningen var att framförallt den som höll i säckbotten var tillräckligt stark och att de båda var 100 % samkörda.

Tunga säckar och trånga och branta trappor

Med bra vete i säckarna blev de mycket tunga. Någon gång under en trösksåsong hände det att man ville kolla hur tungt man bar. Jag har hört de som lyckat få i och bära iväg med över 110 kilo vete i en säck, men mera normalt höll de sig strax under 100. Man ville inte gå med för lite i säcken, för då blev det så mycket kortare tid till nästa bärning.

Ett stort problem och en extra påfrestning för bärarna var trapporna till magasinen på många gårdar med gamla hus. Ofta var de både trånga och branta och dessutom vridna minst ett kvarts varv. Det var inget ovanligt att fötterna inte rymdes på trappstegen i svängda trappor. Man fick ställa dem på tvären och då kanske ändå inte hela skosulan fick plats på steget.

Dessutom var utrymmet både i sidled och höjddled i trapploppet ibland så snålt tilltaget att säcken tog i, både åt sidorna och uppåt. Hos en av grannarna fick man böja sig framåt och använda den lediga handen för att stötta sig mot trappstegen och nästan åla sig förbi den trångaste passagen.

Väl uppe på magasinet öppnade man säcken försiktigt och lät säden rinna över huvudet dit den skulle, antingen det nu var på en planbotten eller i en låre.

Va i halmen

På många gårdar var det begränsad tillgång på utrymmen för att förvara halm inomhus. Det gick visserligen att lägga den ute i väl lagda halmstackar, men det förde med sig extra arbete, både vid läggningen och den dag den skulle användas inne i lagården. Därför var det angeläget att fylla de utrymmen som fanns under tak på bästa sätt.

Hur mycket som rymdes berodde mycket på den som *va i halmen*, dvs. tog emot, fördelade och packade den halm som bars till honom för hand med högaffel eller blåstes dit med halmfläkt.

Sedan halmfläktarna tog över transporten var halmpackarjobbet det absolut smutsigaste och otrevligaste av det som gjordes under tröskningen. Rörledningen som halmen blåstes i, slutade med en ställbar skärm som gick att rikta halmen med, rätt exakt dit man ville ha den. För att inte behöva flytta halmen onödigt mycket i sidled (och det hann man inte med), blev man tvungen att till stor del stå där det blåste nästan storm av fläktluften och halmen piskade mot ansikte och kropp.

Värst var det med ögonen och för att klara dem hade jag skaffat mig ett par

stora MC-glasögon. Ögonen skyddades, men istället rann svetten i floder under glasögonen. I svetten fastnade tröskdammet och när man tog av glasögonen var man helt vit runt ögonen, men kolsvart av dammblandad svett runtom där glasögonen suttit.

Det fastnade också mängder av damm i hår och skägg och fram på eftermiddagarna kunde man få en otrevlig klåda i oskyddat hår och skägg. Med de begränsade resurserna för att tvätta sig ordentligt kunde klådan bli åtskilligt besvärlig, om man tröskade några dagar i sträck.

Bort med helskägget!

En bonde i Vassemåla by i Vimmerby socken hade ett år på 1950-talet en dräng som hade skaffat sig helskägg under sommaren. När det kom till hösten och tröskningen, var bonden lite full i fan och satte honom till att packa halm.

Vid kvällsmaten första tröskdagen märkte bonden att drängen satt och kliade sig i skägget och under natten hörde han att drängen var uppe »å *blaskede mä vatten*» – troligen försökte han tvätta bort klådan ur skägget.

Morgonen efter frågade bonden sin dräng om det kliade i skägget, men det ville han inte erkänna. Hela den dagen gick drängen och kliade sig i skägget och verkade smått irriterad.

På natten efteråt var drängen uppe och »*blaskede mä vatten*» tre gånger och på morgonen efter steg han upp slätrakad.

– *Va tusan, ha du rake å da skägget i natt?*

– *Jaa, dä kliede å sve så förbannat, ja trodde ja hade fått ettermyrer i't.*

Arbetskraften

Under 1930-talet fanns det fortfarande en begränsad kader av jordbruksarbetare på landsbygden som saknade fast anställning och gick på dagsverken hos de bönder som lejde dem för tillfället. Några ur den skaran brukade följa med samma tröskverk under flera veckor, när det flyttades från gård till gård.

Byte tryske

Jag gjorde min sista tröskning 1962 och då hade sedan flera år enda vägen att få ihop ett fullt trösklag varit att *byte tryske* med grannarna. Det fanns nästan ingen att leja. Den som inte såg om sitt hus och band upp grannar för tröskningen kunde få hanka sig fram med betydligt reducerat arbetslag. Fyra man är det minsta lag jag arbetat i. Då måste vi ta paus ibland och alla fick hjälpas åt med att få undan säckarna med säd och rätta till halmen i bingen.

Lagarbete

Under tröskningen fick verkligen människorna i arbetslaget visa om de kunde göra det de var satta att göra på ett smidigt sätt och så att lagarbetet flöt med minsta möjliga ansträngning för alla.

Det fanns människor som det var ett rent nöje att arbeta tillsammans med – sådana som tycktes sätta en ära i att underlätta arbetet för andra och som fattade precis vad som var bäst för nästa man i en arbetskedja. Tillsammans med en sådan arbetskamrat kunde man arbeta sig svettig och trött med ett leende på läpparna och märkte knappt av tröskverksdån och logdamm.

Men det fanns också motsatsen – människor som inte tycktes tänka på eller fatta att de arbetade på ett sätt som gjorde att nästa man i kedjan fick slita som ett djur på grund av deras arbetssätt.

Mataren till exempel skulle kunna greppa nästa nek han skulle stoppa i verket bara genom att sträcka ut handen en bit i sidled. Då skulle neken ligga där ensam, rättvänd och exakt där han kunde dra den till sig med minsta möjliga arbete. Först när han dragit till sig neken fick nästa nek i ordningen kastas på plats. Då kunde mataren hålla en jämn matning och tröskningen gick undan.

Men var det *e oredi mänske* som kastade fram necker, kom kanske nästa nek dunsande på matarens underarm när han skulle greppa en. Eller också plockade den som lade fram upp en liten hög av necker som mataren fick slita loss en ur varje gång. Med sådan handräckning var det varken lätt eller roligt att stå och mata tröskverket.

Tröskmaten

Att få äta alla måltider hos arbetsgivaren var en självklarhet på smågårdarna förr. Det gällde också under tröskningen och maten under tröskdagarna var både god och riklig. Det blev lite av tävlan mellan bondmororna om vem som kunde bjuda på den bästa maten.

Det var kaffedags tre gånger per dag och till det serverades vetebröd och inget mera. Jag kan inte minnas något småbröd, men vetebrödet var bakat med mycket smör i och med pärlsocker som strössel. Till elvakaffet serverades den trösksup som blev alltmer sällsynt med åren.

Frukosten var mycket matig med ett litet antal standardrätter för just tröskfrukost. Stuvade makaroner, sådana som ser ut som små krokor, med köttbullar och sky till eller stekt falukorv var en av rätterna. Det var mycket mjöl i stuvningen, så anrättningen kunde vara rätt kompakt.

Bruna bönor med stekt, rökt fläsk var en av rätterna och för den, som ville ha fläskflott på bönorna, serverades det direkt ur stekpannan.

Risgrynspudding med köttbullar och sky var den mest originella, men också godaste frukosträtten. Puddingen gräddades i ugnen och innehöll så mycket ägg att riset var svagt guldfärgat. I övriga delar av landet är risgrynspudding en efterrätt.

Mannagrynspuddingen kan ha varit lagad efter ungefär samma recept, men med riset utbytt mot mannagryn. Den var betydligt blekare i smaken och gav lite sandpapperskänsla på tungan. Men med välkryddade köttbullar och god sky till, dög den gott.

Grönärter med stekfläsk var en annan lite ovanligare specialitet. Jag gissar att ärtorna kokades ungefär på samma vis som bruna bönor, men utan ättika och sirap.

Det vanliga var att det stod två av de här rätterna i kombination på frukostbordet. Där var också framsatt svagdricka och mjölk som dryck och rågbröd och smör som tilltugg. Brödet var traditionellt inte uppskuret, utan var och en skar sin skiva ur den runda rågakakan.

Middagen bestod alltid av en kött rätt och kokt, skalad potatis. Ofta var det nötstek med brunsås, men köttfärslimpa var också vanligt. Lingonsylt var stående tillbehör och smör, bröd och bordsdryck var som vid frukost. Ett annat gammaldags tillbehör kunde vara syltade gröna tomater. Det var alltid efterrätt, och äppelkräm från egna äpplen hörde till årstiden. Fruktsoppa med massor av torkad frukt av egen produktion var en annan vanlig dessert.

Kvällsmaten hade praktiskt taget försvunnit ur hanteringen under 1950-talet, så där är minnesbilden rätt suddig och börjar likna en gissning. Någon form av välling eller gröt med sötmjölk och smörgås till är det troligaste. Vetemjölsvälling med torkade körsbär är en annan trolig rätt och gröten bör ha varit risgrynsgröt. På smörgåsen skulle det gärna vara skivat rökt fläsk, *spickefläsk*.

Ingen behövde gå svulten hem från en tröskdag, men mycket mat gick det åt för att ge energi och näring till det mycket ansträngande arbetet. Den som följde tröskverket i flera veckor kunde med gott samvete »äta som en häst» utan att riskera att lägga på hullet. Åt som hästar gjorde vi också och nu, drygt 40 år efteråt, längtar jag efter att än en gång få sätta mig vid ett frukostbord en tröskdag och dra in lukten av nygräddad risgrynspudding och stora, saftiga, nystekta köttbullar och dricka gott enbärdricka från Åbro Bryggeri till.

Nya risker

Arbetsredskap och arbetsteknik hade inte förändrats särskilt mycket inom jordbruket fram till andra halvan av 1800-talet. De risker för olycksfall som fanns inom det gamla hantverksmässiga jordbruket var väl kända och det fanns mycket rigorösa säkerhetsrutiner som överfördes mellan generationerna. Alla fick lära sig att hantera t.ex. vassa eggverktyg och öppen eld på ett säkert sätt och olyckor med sådana var ovanliga.

Att hålla sig till de rutinerna och vara allmänt försiktig hade räckt i alla tider, men när den nya tidens maskiner kom i bruk, då förslog inte det. Varken den som konstruerat maskinerna eller den som använde dem hade någon praktisk erfarenhet av vilka riskerna var eller tog tillräcklig hänsyn till dem.

Tröskverket kom att föra med sig många dittills okända personskador och

blev också orsak till svåra brandolyckor så länge de drevs av ångmaskiner eller förbränningsmotorer.

Den som matade i säden i verket stod så nära tröskcylindern att han räckte den med handen. Det var ett ögonblicks verk att få handen indragen i tröskspalten och få den helt krossad. Från min ungdom minns jag två män från Vimmerbytrakten som hade handprotes i form av en stor järnkrok efter sådana olyckor. För att minska risken för indragning av händerna i cylindern förlängdes matarbordet så pass att mataren inte räckte fram med handen utan att böja sig framåt.

De olyckorna skedde med de små tröskverk som användes på smågårdar och som var ändmatade – säden matades in i verkets ena ända. Det fanns en större typ av tröskverk som var övermatade – säden matades i ovanifrån av en matare som stod ovanpå verket.

Sådana verk kunde ge ändå svårare personskador, ja till och med dödsolyckor. Mataren kunde snubbla och hamna med foten i tröskspalten så att hela benet drogs in och krossades innan verkat stannade.

Kom det oavsiktligt in fasta föremål av något slag i tröskspalten kunde det bli farligt för mataren. Föremålet kunde slungas iväg ut med stor kraft. När säd och boss sopades upp från loggolvet var det risk att få med, t.ex. mindre stenar. I en grannsocken hade en 30 cm lång och 2,5 cm grov ståldubb, en »vagnsdubb», kommit med i uppsopet och följde med in i tröskverket. Den slungades tillbaka, så tätt intill matarens huvud att han kände luftdraget, och borrade sig in bortåt 10 cm i en trästolpe bakom tröskverket.

Det var också risk för ögonskador, genom att sädeskorn kastades bakåt från cylindern mot mataren. För att minska den risken blev det föreskrivet en skyddslucka av stålplåt som automatiskt stängde inloppet till tröskspalten så fort inget matades in. De sista åren jag var med och tröskade använde jag ett par mc-glasögon som skydd, när jag matade verket.

Den långa, breda och tunga plattrem som drev tröskverket var också en fara. Den rörde sig med en hastighet av ungefär 10 m/s och slirade den av båda remskivorna och föll ned på marken kunde den komma farande med stor kraft. Det berättades om en tröskverksmaskinist som fått båda benen avslagna av en tröskverksrem som hoppat av remskivorna.

De allra första tröskverken med urskakning och sortering av säden drevs av ångmaskiner och då var faran för antändning av halm och boss uppenbar. Jag har en känsla av att tröskningen ofta förlades ute på öppna fält för att loge och ladugård inte skulle antändas, när det användes ångmaskin som drivkraft.

En del av eldfaran fanns kvar även med råoljemotor för drivningen. Eftersom den otröskade säden förvarades inne i logen, måste tröskverket ställas upp inne på logen eller omedelbart utanför och då kom också motorn att stå rätt nära byggnaden. Även när det gällde brandriskerna cirkulerade det en berättelse om en bonde som fått lagård och loge nedbrända under tröskning. Brandriskerna försvann i stort sett i och med att tröskverken började drivas med elmotorer.

En riskfaktor var kniven som mataren hade fastspänd på högerhanden. Det

gällde att inte glömma bort att den satt där, vad som än hände. Det var ett ögonblicks verk att skära sig själv i den andra handen eller i låret med den vassa kniven, ja t.o.m. i ansiktet hände det att det blev skärsår. Framför allt hände sådana olycksfall när råttor och möss följde med det som lades upp på matarbordet.

Jakt, jägare och villebråd

Sista vargflocken

Under 1800-talet verkar inte jakt ha varit särskilt vanlig bland bönderna utefter Venavägen. Det var också sällsynt att de hade jaktvapen. I min mormors hemby, Falla, med sex hemman, fanns inget skjutvapen den sista gången en vargflock kom dit en vinter i början av 1800-talet. Närmaste gevär hade husaren på husartorpet Perstorpet ca två kilometer bort.

Vargarna kom in i byn och ingen tycks ha kunnat göra något för att skrämma bort dem. En av bönderna hade för klen stängning på dyngluckan till svinhuset och vargarna lyckade öppna den. Inne i stian tog de en halvvuxen gris och släpade ner den på en äng väster om byn. Där lade vargarna grisen över en sten och slet sedan av den på mitten innan de högg in på bytet med frisk aptit.

Så hade ett, troligen vettskrämt, ögonvittne berättat för min mormors mor, Lena Sofia Larsdotter, född 1832. Att vargarna skulle ha »slitit» av grisen på mitten verkar inte troligt. Men det var långt håll till vargarna, svåra synfel utan korrigering med glasögon var vanliga och det hade berättats vidriga historier om vargar i århundraden. Då ligger det nära till att någon »ser» vargar slita av en gris mellan sig.

Övernaturlig jaktlycka

I tiden runt år 1900 fanns det bara två jägare av rang på trakten, har min mormor berättat. Den ena var Lasse i Skyttorpet ute vid gränsen mot Vena. Han var ungarl och jagade både för sitt eget behov och för försäljning. Den andra var Fredrik i Fredrikslund, en torpare på ett mycket litet torp ute på vår närmaste granngårds skogsskifte.

Båda jägarna var så skickliga att människor börjat fundera varifrån de fått denna ibland ofattbara förmåga. De kunde både upptäcka villebråd där ingen annan såg något och sedan skjuta detta, till synes utan att sikta. Sådant kunde ingen människa göra utan att någon makt utanför dem gett dem den gåvan.

En av mina grannar på 1950-talet, Emrik Johansson född 1889, gick en gång som ung pojke tillsammans med Fredrik på en skogsstig. Fredrik hade bössan på armen. Plötsligt tvärstannade han, kastade bössan till axeln och sköt av ett skott in mellan två granar mot en tallkrona sådär 30 meter bort.

Det hördes ljud av kvistar som bröts när en tung kropp föll genom trädkronan och dunsade i marken. Fredrik laddade om och gick och hämtade den tjärdertupp han nyss skjutit.

Emrik hade varken hört eller sett någon tjäder innan skottet small och tyckte det verkade »lurt» att Fredrik kunnat veta och se att det satt en skogsfågel just där. För den doldes nästan helt av träd som stod närmare skytten.

Det var flera som sett liknande prov på Fredriks förmåga att hitta villebråd där ingen annan såg något och kunna skjuta dem, nästan utan att sikta. Allt detta blåste under tron att något övernaturligt hade gett honom den gåvan.

Förklaringen på jägarnas skicklighet var naturligtvis god kunskap om det vilda och dess vanor och genom lång övning skärpt iakttagelseförmåga och färdighet i att hantera ett gevär. Fredrik till exempel visste att vid den årstiden, den tiden på dagen och den väderleken brukade det kunna sitta tjädrar just i de träden. Den kunskapen hade inte bondebefolkningen i övrigt och då blev färdigheterna som följde av kunskapen lätt betraktade som övernaturliga.

Försvurna jägare

Det fanns sätt att få sådan jaktlycka – att kunna få bössan att skjuta rätt utan att behöva sikta så särskilt noga. Det var djävulen som kunde ge jägaren den förmågan, men han fick dyrt betala för den. Jägaren försvor sig åt fan och fick osviktig jaktlycka, men när han dog tog djävulen hans själ i utbyte.

Den försvurnes död

När Lasse i Skyttorpet slutade sitt liv, hände en sällsam sak som folk tog som bekräftelse på att han försvurit sig. Över sängen hängde hans båda bössor och när han drog sin sista suck började bössorna röra sig på väggen. De »dansade» när deras herre djävulen kom och hämtade Lasses själ, sade man. Den som satt och vakade vid dödsbädden blev mycket skrämmd.

Hur själva löftet till djävulen gick till, har jag aldrig hört. Däremot fanns det ett annat sätt att få bössor att alltid »gå rätt» och också detta var otillåten magi. Jägaren smusslade med sig en av prästen välsignad oblat från altarringen och sköt sedan ett skott genom den med bössan.

Men det fanns en stor risk med att skjuta på oblaten, för den var en symbol för Kristi lekamen. Hade skytten otur uppenbarade sig Frälsaren för honom, när kulan träffade och från den synen kom ingen med förståndet i behåll.

Förgjorda vapen

Bössor kunde också bli »förgjorda», skämda, så att de inte gick att skjuta rätt med. En orsak till detta kunde vara att någon fallit för frestelsen att skjuta en skata. Skatan var en fågel som var omgiven av mystik och magi och den skulle varken störas eller dödas, för då gick det illa. *Den som rör skatans bo, han ska mista både oxe och ko*, hette det.

Det fanns sätt att få skämda bössor användbara igen. Ett var att lägga vapnet

bredvid tröskeln till fårhuset och låta fåren hoppa över det några gånger, när de gick ut och in. Att lägga bössan i rinnande vatten, t.ex. i en bäck, var ett annat.

Förtrollade villebråd

Även bland villebråden fanns det trolldom. Trollharar kunde komma till jägaren inom gott skotthåll, men det gick inte att träffa dem med ett enda skott. Råbockar sprang förbi viltpassen och plötsligt bara försvann de, helt oförklarligt.

Trollharen

En man från en av gårdarna i Solnebo by var på harjakt en vinter under 1940-talet. Drevet gick för fullt och mannen stod på pass mitt på en odlad mosse i skogen, ungefär 60 x 60 meter stor. Haren kom ut på mossen och jägaren sköt av båda piporna inom gott skotthåll. Ingen verkan. Haren bara ökade farten och började springa runt ytterkanten på mossen.

På kort tid sköt jägaren ytterligare åtta skott, sedan var ammunitionen slut. Haren hade fortsatt att springa runt, utan att bli träffad, men när det blev tyst stannade den, satt och betraktade den som beskjutit honom så gruvligt under några sekunder, för att sedan makligt skutta iväg in i skogen. Det påstods att mannen helt tappade lusten att jaga under flera veckor efter den betan.

Tjuvjakt och osämja

Jakt och jakträtt var anledning till mycken osämja mellan grannar. Den som var passionerad jägare kunde ofta tycka sig ha rätt att hoppa över gårdsgården till grannens mark, stå på pass där och fälla ett villebråd.

Enstaka människor hade satt i system att tjuvjaga och jagade med drivande hund utan att ha en kvadratmeter jaktmark. Det gjorde de ofta på kvällar och nätter med månsken, när markägarna sov. På 1950-talet var månskensjakt en plåga för alla ansvarskännande jägare som ville vårda viltet. Dessutom förde det dåliga ljuset med sig betydligt större risker för skadeskjutning och lidande för villebrådet.

Mycket ofta hänvisade ertappade tjuvjägare till något löfte från markägaren som de fått kanske för flera år sedan. Detta med jakträtt hade inte varit så noga för länge sedan. I den tiden bönderna inte ens hade en bössa att skjuta med gick de inte miste om något de själva skulle ha fått nytta av, om någon annan sköt ett villebråd på deras mark.

Den stelbente ekorrjägaren

En man på trakten som brukade tjuvjaga ekorre på vintrarna hade några tiotal meter att gå till gränsen av den hage han jagade i. För att inte grannarna tvärs

över byvägen skulle se att han bar på ett vapen, stoppade han det innanför byxorna med pipan ner i ena stöveln medan han gick sträckan till skyddad terräng.

Men med den spjälkningen av benet gick det inte att böja knäleden normalt. Därför visste grannarna precis vilka dagar han var ute och jagade, för då gick han med styvt ben till skogen.

Salongsgevär – tjuvjägarens specialare

Salongsgevär var från början en allmän beteckning för en klenkalibrig studsare. Senare kom benämningen att stå för en studsare för enkelskott, kaliber 22 long, med kolvmekanism och vikt på högst 2,5 kilo.

Mellan de två världskrigen blev salongsgevären mycket populära. De var billiga i inköp, ammunitionen var billig och rätt använda kunde de användas till smygjakt på småvilt på mycket korta håll. Kalibern var klen och anslagsenergin i kulan alltför låg och detta gjorde att vapnet kom i vanrykte ur djurskyddssynpunkt. Det blev för många skadeskjutningar.

Sådana gevär kom att bli det bästa vapnet för tjuvjägare. Bössan var liten och lätt och knallen från ett skott så svag, att den bara hördes något hundratal meter, om det låg snö på trädgrenarna. Särskilt lämpligt var salongsgeväret för ekorrjakt, men på mycket nära håll användes det också för toppskytte på tjäder. För att lägga ned en tjäder fordrades det en träff mitt i huvudet.

Avlysning av jakt

När jaktsäsongen började på höstarna brukade det kom några speciella annonser i Vimmerby Tidning som kungjorde att tjuvjägare skulle passa sig. Kanske stod de under rubriken »Jaktförbud». En sådan annons kunde lyda så här: »All jakt, samt lösa hundars drivande vare härmed vid laga ansvar förbjuden på marker tillhörande Slättfallstorp 1:3 i Vimmerby socken. Överträdelse beivras. Obs! Gamla löften gäller ej! / Markägaren.»

En vanlig orsak till en sådan annons var att markägaren träffat på någon som jagat på hans mark och denne hade hänvisat till ett »gammalt löfte».

Skogsfågeljakt

Fram till andra världskriget var det gott om skogsfågel, tjäder framför allt, men också orre. Tjäder jagades på våarna under spelet och orre sköts för bulvan i björktopparna om vintern.

En granne har berättat om speljakt och hur otroligt spännande och rolig den var. Innan det började ljusna gick jägarna till spelplatsen och när tjädertupparna började spela, gällde det att smyga sig inom skotthåll.

Tupparna blir både blinda och döva under en mycket kort stund av spelet. Det är när varje spelsekvens avslutas med det som brukar kallas sisningen, ett

väsande läte. Då kan jägaren ta tre snabba steg framåt och sedan stå blick stilla till nästa sisning.

Akte öpp

Det fanns också en rolig höstjakt med lyse på tjäder. Den gick under det lokala namnet *akte öpp*. Två man samarbetade, en sköt och en lyste med ett tjärvedsbloss eller på senare tid en fotogenlykta på en lång stång. Så här gick det till.

I god tid innan det började skymma satte sig jägarna på ett ställe i skogen där de visste att tjäder brukade sitta på nattkvist. De hade med sig något tiotal raka, halvmeterlånga pinnar och satt vid en stor slät stubbe, en flat sten eller en berghäll.

Snart började tjädrarna komma och slå till i tallkronorna. Det hördes på långt håll hur det bullrade och rasslade innan de hittade rätt kvist. Jägarna lade ut en pinne på stubben riktad mot varje träd, en tjäder slog till i, och noterade i minnet hur långt det kunde vara dit. När det blivit nermörkt kunde de ha mer än tio pinnar utlagda.

Då tände de blosset och gick mot det första trädet. Tjädern satt och sträckte på halsen och tittade på blosset och försökte inte flyga därifrån. När skottet small, satt de övriga fåglarna kvar.

Sedan en fågel skjutits gick jägarna tillbaka till utgångspunkten och tog ut riktningen till ett nytt byte osv. Jakten avbröts när jägarna tyckte bytet räckte. Då kunde det sitta flera tjädrar kvar av dem de hört slå till.

Julefred

Hur ivrig en jägare än var att utnyttja varenda tillgänglig dag för jakt var det två dagar som han skulle låta det vilda vara ifred. Det var julaftons eftermiddag och juldagen. Då skulle det råda fred i skogarna.

På Kristi födelsedag skulle det vilda varken hetsas av hundar eller skjutas på och de allra flesta jägare följde denna oskrivna lag. Det fanns dock enstaka undantag och då blev det förtrytsamma kommentarer om människor som inte hade vett att låta det vara julefrid och julefred. Detta är värt att notera i tider när nästan ingen ifrågasatte människors rätt att döda djur.

Tappat spår

Själv hade jag en passionerad jägare till granne och en jul hade han inte kunnat avhålla sig från att gå ut på jakt juldagen. Hans starksprungna stövare hade fått upp ett rådjur och jakten kom fram till bebyggelsen. Eftersom jag var väl bekant med hunden beslöt jag mig för att sätta stopp för jakten.

Jag rustade mig med en skiva stekt, rökt fläsk och gick ut och mötte hunden. Han kom fram och »hälsade» och då högg jag honom i halsbandet. Med fläsk-

biten smorde jag in hundnosen med fläskflott och lät honom sedan äta upp biten. Vittringen från rådjuret dränktes i fläsklukten, hunden sökte på måfå några varv och sprang sedan hem och in i kojjan.

Detta var ett gammalt tjvknep som jägare brukade använda för att göra varandra förtret. Ändå effektivare var det med en trasa indränkt i fotogen, men då luktade hunden fotogen lång väg och ägaren kunde ana oråd.

Skjuta julgran

Jag var själv jägare i slutet av 1950-talet och höll stenhårt på julens jaktförbud. Trots detta gick jag alltid till skogs med hagelbössan under armen och jaktkniven i bältet på julaftons förmiddag. Jag skulle skjuta julgran.

Från ungefär en halv meters håll sköt man av julgranen vid roten. Men det gällde att veta hur man skulle sikta. Med kornet mitt på granstammen blev träffen i höger sida, om man sköt med höger pipa. Därför måste man sikta i vänster kant för att träffa i mitten. Orsaken till detta är dubbelbössans konstruktion med piporna bredvid varandra.

Seden att skjuta julgran lärde jag mig av den man som jag köpte min bössa av. Han berättade att han och hans bröder skjutit julgran »i alla tider». Jag har hört flera jägare, både i Vimmerbytrakten och runt Stockholm som hört talas om seden, men jag tror inte den är särskilt gammal.

Annandag jul – Stora jaktdagen

Jaktförbudet på juldagen verkade fungera som en uppladdning, för på annandag jul då brakade det verkligen loss. Den dagen skulle man kunnat döpa till Stora jaktdagen. Jag kan tänka mig att det var den dag på året då det var flest jägare ute i markerna. De allra flesta som hade jakträtt och vapen gick till skogs och skogarna genljöd av skall från drivande hundar och då och då small det ett eller ett par skott.

Nyårsaftons rådjursjakt

Nyårsafton var också en stor jaktdag. Det var sista dagen för den tid rådjuren var lovliga att jaga – sista tillfället för »köttjägare» att fylla på med gott rådjurskött i frysboxen. Tyvärr skedde mycket av rådjursjakten under 1950-talet fortfarande med starksprungna stövare och var då all annat än human.

Pälsjägare

Under några år mellan världskrigen blev det modernt med rävboa av rödräv. Då steg priserna på rävskind och det ledde till en mycket intensiv rävjakt. Jag

har inga exakta besked på priser, men den som kunde skjuta ett par rävar under en månad kunde gott konkurrera i lön med de 40 kronor en bonddräng hade. Under samma period betalades också ekorrskinn så bra att ett par skjutna ekorrar per dag gav bra dagpenning, jämfört med att gå dagsverke.

Skjuta räv för glugg

Mycket av rävjakten gjordes under månljusa nätter för åtel utanför lagårdar. Ett kadaver från något självdött djur lades ut inom gott skotthåll från ett fönster. De vanligaste lagårdsfönstren hade nio rutor om ca 20 x 25 cm i varje båge. En av dessa smårutor togs ur och genom hålet kunde jägaren fyra av sitt vapen.

Bäst gick det om två vakade tillsammans, annars var risken stor att jägaren somnade på sin post, för att sedan kunna konstatera på morgonen att räven varit framme vid åteln just när han somnat till.

När ett skott fyrats av inne i lagården blev det ett himla liv där. Alla kor hade legat och sovit i godan ro och väcktes mycket bryskt av smällen. I stor förskräckelse »flög» samtliga kor upp i stående under stånk och stön och rassel i bindslen och ströhalm. Så fort de kommit på fötter lyfte alla på svansen och koblor i mängd daskade ner i gödselrännorna.

Men halvsovande jägare kunde lätt se fel, om det kom fram något fyrfotadjur till åteln just när ett moln skymde månen. Det förekom att storvuxna katter och löslöpande hundar fick släppa livet till, när yrvakna och ivriga jägare trodde att de var den efterlängta räven som äntligen kommit till åteln.

Älgjakt

Under sista världskriget blev det verkligen fart på jakten under den allmänna jakttiden på älg i början av oktober. Det var brist på kött och även om det mesta av älgköttet bara dög till färs, så var det ett välkommet tillskott i hushållet för alla. Då växte storleken på jaktlagen, för många släktingar till markägare – sådana som inte bodde på gårdarna – ville vara med och få en kupongfri köttbit.

Jakten bedrevs som drevjakt med upp till 40 drevkarlar i drevkedjan och kanske 15 skyttar på pass och det var ett mycket stort antal gårdar som jagade tillsammans. Byarna Lådingsfall, Slättfall, Falla och Vassemåla var stommen i jaktlaget och där ingick också de enstaka gårdarna i området. Det måste rört sig om bortåt 30 enskilda jordbruksfastigheter.

Jaktolyckor

Under älgjakt på 1950-talet inträffade ett par olyckor i Vimmerbytrakten, den ena med dödlig utgång. Det var en godsägare i Tuna socken som vådasköt en drevkarl till döds.

I den andra blev en av mina bästa vänner, en ung bonde från Hamra, träffad

i låret av en kula. Vid den olyckan var skyttekedjan utställd utefter en bred och rak väg genom skogen.

En älg kom mellan två skyttar och den som blev påskjuten gjorde misstaget att ta ett steg ut på vägen för att få bättre sikt. Just då sköt grannen på andra sidan om älgen ett bomskott och kulan träffade den förste jägaren i låret. Turligt nog tog kulan i ett paket patroner han hade i fickan och åstadkom bara rätt lindriga köttår.

Jag var utomhus hemma på vår gård den dagen och hörde drevkarlarnas hojtande. Så small det ett skott och en människa hördes skrika högt och oartikulerat på ett sätt som gjorde att jag började fundera. Jag hade aldrig hört någon skrika i vild panik och ångest förut, men förstod att det måste vara ett sådant skri. På kvällen samma dag fick jag veta om olyckan av grannarna, att min gode vän låg på sjukhus och att det var gott hopp om att han inte skulle få några framtida men.

Allemansrätten

Det som våra barn får lära sig om allemansrätten är inte bara att den gett människor rätt att fritt vistas på annans mark i alla tider, utan också rätt att plocka bär och svamp, både för sitt eget behov och kanske också för avsalu, utan att fråga markägaren. Detta är inte riktigt sant.

Så var det definitivt inte i trakterna runt Vimmerby, när jag växte upp. Så har det inte heller varit under den tid jag hört berättas om, d.v.s. ungefär till mitten av 1800-talet. Vilda bär i markerna räknades då som en del av den avkastning marken gav och det var markägaren som hade rätten att plocka dem. Den som plockade på annans mark utan lov räknades som en tjyv.

Värdefullt livsmedel

Det var framför allt lingon och blåbär som ägaren till marken ville ha för eget bruk. Bären var ett viktigt bidrag till människors försörjning med livsmedel i den tid, när det många år kunde vara mycket knappt med det som odlad jord och husdjur gav. Fram till andra världskriget fanns det också så mycket folk på gårdarna, att man hann med att plocka bären.

Svampplockning

Att någon plockade svamp före andra världskriget hörde till undantagen. Förekom det så var det kantareller och murklor. Svampplockning kom igång lite mera under krigsåren och det berodde mycket på att myndigheterna drev en kampanj för att folk skulle ta vara på det som växte vilt i skogar och hagar, både bär och svamp. »Svensk sommar kan det – rusta för oviss vinter», hette det då.

Fråga om lov

I min barndom och ungdom höll sig alltså markägarna på sin egen mark med bärplockningen. Om inte bären på våra marker räckte för familjens behov, brukade vi ta en spaningsrunda på grannarnas marker och se efter hur tillgången var där. Såg vi då att någon hade mycket bär, gick vi snällt till den familjen och frågade om det skulle kunna gå för sig att få plocka lite där. Oftast blev svaret ja och vi fick besked om exakt var vi fick plocka.

Norr om vårt skogsskifte låg skogen till Smedstorpet som ägdes av två gam-

la ungarlar och de plockade inte lingon och syltade, det visste vi helt säkert. De hade ofta mängder av lingon på sina många kalhyggen, långt mera än någon familj kunnat ta vara på. Ändå frågade mor alltid om lov att gå över gårdsgården till deras marker och plocka och hon fick alltid ja.

»Fria» bärmarker

Längre mot norr låg Vinketomta säteri med flera hundra hektar stora skogar. Ute på deras skogsmarker hade det funnits en handfull torp jämnt utspridda och de var brukade och bebodda fram till och med andra världskriget. Då var Vinketomtas skogar torparnas bärmarker i första hand och andra människor drog sig för att gå dit och plocka av det överflöd som ofta fanns.

Efter andra världskriget var jordbruket på torpen nedlagt och nästan alla torpstugorna rivna. Vinketomtas ägare bodde inte längre på säteriet. Där avverkades mycket skog, det blev stora kalhyggen och på dem växte det lingon i mängder. Då byggdes där också ett nät av skogsbilvägar som gjorde skogarna lättillgängliga med cykel och så småningom också med de bilar som blev allt vanligare under 50-talet.

De tre omständigheterna tillsammans kan ha samverkat till att så många plockade lingon på Vinketomta marker, utan att ha skaffat sig löfte till detta. Dit cyklade hemmafruar från Vimmerby och plockade, både för eget behov och för att sälja till andra i en del fall.

Tjyvplockare problem

Att *stakärnger* plockade upp skogsbären för ägarna av smågårdarna runt oss blev ett problem. Det var illa sett och det gällde att plocka för sitt eget behov innan andra kom och tjyvplockade. Ofta måste markägarna ta bären innan de var riktigt mogna för att vara säkra att få något med själva.

Värst var det om tjyvplockarna sprang över stora arealer och bara tog det bästa. Då fick markägaren gå efter och plocka det som var kvar och det var ingen rolig sysselsättning. Men det fanns listiga metoder för att skydda sina bär.

Behornade bärvakter

Många damer från stan var inte vana vid nötkreatur och hade stor respekt, för att inte säga rädsla, för sådana. Detta kunde den som hade en inhägnad hage med mycket blåbär eller lingon utnyttja. När bären började bli mogna släppte han sina ungdjur på bete i hagen och då kunde det bli riktig cirkus ibland. Det hände att stadsfruar flydde i vild panik och lämnade både korgar och bär kvar, när en flock »folkilsksna tjurar» kom springande mot dem.

Från andra trakter har det berättats hur bönder gjorde för att driva bor tjyv-

plockare som de hade upptäckt på sina bästa bärställen och göra det på ett helt oantastligt sätt. De hjälptes åt några stycken och drev en flock kor rakt på inkräktarna. Hade de riktig tur, kunde de få sig ett gott skratt, när plockarna lade benen på ryggen och försvann.

Bråk i bärmarkerna

Den markägare som träffade på det han ansåg som tjuvplockare talade om för dem att de inte hade rätt att plocka hans bär, om nu inte bärtjyvarna drog sig undan och undvek ett möte. Oftast blev det inga protester mot detta, men ibland kunde det bli en riktig generalträta innan parterna skildes åt. På 50-talet visste de som plockade att allemansrätten i sin »nya» tolkning tillät dem plocka bären och hävdade den rätten. Åtminstone en gång vet jag att det blev handgripligheter vid en sådan träta.

Det var en bonde i en grannby som träffade på ett par *krösaplockersker* på sina marker. När han försökte köra iväg dem därifrån, svarade de emot på ett, enligt honom, näsvist och utmanande sätt. Bonden var på inget vis känd för att vara våldsam av sig, men han blev så rasande att han tappade besinningen, fick tag om överarmarna på den ena kvinnan och skakade om henne så ovarsamt att hon fick blåmärken av det.

Det blev polisanmälan och rättegång och den omskakade kvinnans kamrat kunde vittna om hur det hela hade gått till. Bonden fick böta för misshandel för sitt tilltag att handgripligt försvara den rätt som markägare på landet hade hävdad i alla tider.

Lysningssväng, kryckegänge och björkedrae

»Lysning till äktenskap kungöres inför Gud och denna församling för första gången för hemsömmerskan Elsa Maria Olsson, Falla, för ingående av äktenskap med hemmansägaren Emil Oskar Johansson, Slättfallstorp ...» Så ungefär läste prästen upp under »Kyrkliga tillkännagivanden» i Vimmerby kyrka en försommarsöndag 1926. Det var mina föräldrar det lystes för och midsommarafton samma år vigdes de i Näs prästgård.

Lysning var ett offentligt tillkännagivande i brudens församlingskyrka att hon skulle vigas till äkta maka åt den man som nämndes i kungörelsen. Visste församlingsborna om något hinder för det påtänkta äktenskapet, fick de gå till prästen och anmäla det. Lysning kungjordes tre söndagar efter varandra och kom inga hinder fram, var det sedan fritt fram att vigas.

Var brudgummen skriven i en annan församling, fick han ta ut det som kallades *äktenskapsbetyg* och detta kungjordes i hans församlingskyrka. »Äktenskapsbetyg har utfärdats för hemmasonen Jonas Petter Andersson, Blaxhult för ingående av äktenskap med hemmadottern Helena Sofia Andersson, Falla, Vimmerby landsförsamling ...» Den formuleringen kan ligga bra nära det som lästes upp i Vena kyrka, när mormors far och mor skulle gifta sig år 1857.

Ett tänkbart äktenskapshinder var att någon av kontrahenterna hade ett tidigare, inte avslutat, förhållande med någon annan. Fram till 1915 var trolovning hinder för att ingå äktenskap med annan part, eftersom trolovningen var en rättsligt bindande överenskommelse om äktenskap mellan en man och en kvinna och deras familjer.

Bakåtblick

Att det skulle vara ett lysningsförfarande före kyrklig vigsel bestämde Kyrkan i Rom redan 1215 och året därpå började beslutet tillämpas i Sverige. Det skrevs in i landskapslagarna och följde med in i den Lutherska kyrkan efter reformationen.

Lysningsplikten kom in i 1686 års kyrkolag och gick vidare in i en ny lag 1734. År 1913 ifrågasatte Lagberedningen om lysning hade kvar någon praktisk funktion i ett land med mycket god folkbokföring, där kyrksamheten minskat och alla inte tillhörde kyrkan.

Men den fick vara kvar som ett slags obligatorisk tradition och gällde även för det år 1908 inrättade alternativet borgerlig vigsel. 1968 beslöt Riksdagen

att avskaffa lysning och från 1 juli 1969 är den ersatt av hindersprövning via folkbokföringen.

Avslagna ben

Tillbaka till gamla tider och en anekdot, där min mormors mor, »*Lensofia i Falle*», och hennes granne Lotta träffades en söndagseftermiddag på 1860-talet, när Lotta just kommit hem från kyrkan.

– *Ha du hört sa dant, Lensofia?! Prästen i Vemmerby ha sla' e bena å sin dräng!*

– *Men, min tid å min värld, Lotta! Ha han då blitt alldeers gaern, prästen? Hur geck då te?*

– *Joo, du. Dä ska ja' tale om för da. Han kastede honnom utför prädikstorn i da!*

Att bli *kasted utför predikstorn* var den folkliga benämningen på att prästen läste upp lysning för någon. Kanske var det så den tidens unga människor kände när deras namn blev upplästa i kyrkan. Bildligt blåslagna och sönderbrutna hamnade de i uppmärksamhetens centrum i kyrkan och församlingen och nagelfors av alla. För *ingen ä så dåli som när han ska gifte sa å så bra som när han ha dött*. Det är ett gammalt talesätt som syftar på hur mycket elakt skvaller det kunde bli efter en lysning.

Krycka behövdes

Predikstolen var åtminstone tre meter hög och den som kastades ut därifrån måste ha brutit benen. Att prästen *slo å bena* på lysningsparet var den andra benämningen.

Det uttrycket var upphovet till en skämtsam present till lysningsparet – ett par kryckor i miniformat. För de som fått benen avslagna behövde varsin krycka. Sådana presenter finns omnämnda ända från 1500-talet i vissa trakter och inom de högre stånden kunde kryckorna vara fina silverarbeten.

Seden att ge kryckor fanns inte kvar i Vimmerbytrakten i min ungdom på 1940-talet, men däremot namnet *kryckegänge* som ett av tre namn på en fest för firning av det tilltänkta brudparet. *Lysningssväng* var det vanligaste namnet, men den kallades också *björkedrae* efter den björk som drogs till lysningsgården.

Lysningssväng

Det var lördagskvällen före andra lysningssöndagen som lysningssvängen hölls och den blivande brudens föräldrahem var platsen. Hennes föräldrar rustade sig med kaffe och gott och rikligt doppa.

Brukade de *nyttje stärtt* (nyttja starkt) i familjen, så skaffade de hem ordent-

liga mängder av det också. Det gällde att inte skämma ut sig med snålhet och dålig traktering.

Den som ville ha en helkväll med dans och hade logen tom och tillgänglig skaffade en spelman och rustade för logdans. För det mesta var det bara en dragospelare, men det kunde också vara en liten dansorkester.

En stor, grann björk – fälld och helt okvistad – det var lysningsgåvan paret fick. Ett gäng med ungdomar från trakten släpade eller körde den med häst – på senare tid med traktor - fram till gården. Traditionen bjöd att den skulle läggas med storändan på nedersta steget på farstubron.

Var de som kom och uppvaktade nöjda med trakteringen de fick, skulle de visa detta genom att kvista björken och kapa stammen i lämpliga längder innan de gick hem.

När storändan var upplagd på bron samlades alla runt björken och skanderade: »Brudparet ut! Brudparet ut!» Givetvis hade folket inne i huset hört allt ståhej och var beredda, och ut på förstubron klev lysningsparet.

Det utbringades »Ett fyrfaldigt leve för det blivande brudparet! Leve dom!». Brudgummen tackade för uppvaktningen och svärmor eller svärfar sa att alla skulle vara så vänliga och komma in och få lite kaffe, om det nu kunde smaka.

Inne i stugan blev det kaffe i kopporna och bullar och småkakor på assietterna och kanske en tårtbit till påtären. Mor i huset småkrusade för att få alla att doppa ordentligt. Far i huset såg till att karlarna fick brännvin i spetsglasen och det skålades för brudparets välgång och lycka.

På några lysningssvängar blev det salning till en penninggåva. Viskande togs beslut om hur mycket var och en skulle lägga i potten. Hade någon av gästerna »ordets gåva», så kunde det bli ett litet tal när pengarna lämnades över. Salning var dock ett rätt sentida påfund.

När kaffekalaset var slut tog alla i hand och tackade och sedan blev det kvistning och kapning av björken och så började den eventuella logdans. Jag vill minnas att brudparet skulle vara först ut i dans på golvet och att alla sedan ville dansa med dem.

Förberedelser

På senare år visste grannar och vänner oftast om långt i förväg när ett par skulle ta ut lysning. Under veckan efter första lysningssöndagen gick »byposten» och traktens unga karlar bestämde, helt informellt, var lysningsbjörken skulle tas, var det skulle bli samling, vem som skulle ta med verktyg och vem som skulle hålla med dragare.

En eller två hästar och ett åkdon att lägga upp storändan av björken på gick det åt, men för riktigt länge sedan bars björken på stänger. Någon gång hände det att en spelman var med i björkdragargänget och då skulle han sitta längst fram på björken och spela sista biten av vägen.

Uteblivet lysningskaffe

Det kunde hända att folket i lysningsgården inte ville bjuda på lysningskaffe, men det var sällsynt. Ungdomarna ropade ut brudparet, men ingen kom ut. Som »tack» för det uteblivna kaffet lades då storändan på björken upp mot farstudörrarna innan björkdragarna gick sin väg. Var dörrarna utåtgående, så gick det inte att öppna dem, utan de som var inne fick snällt krypa ut genom ett fönster för att baxa undan björken och få fri väg.

Dra klynnebjörk

Någon enstaka gång hände det att björkdragarna spelade brudparet ett fult spratt som anspelade på att den blivande bruden väntade barn, var *höjlmajed* (högmagad). Då fälldes en *klynnebjörk* till lysningsbjörk.

Det var en björk som delade sig i två stammar en bit upp i *e klynne* (en klyka). Klykan var symbolen för flickans sköte och där fästes en triangel av granris motsvarande hennes könshår och en grov stake borrades i som symbol för brudgummens penis som varit där och slarvat för tidigt. Klädd på det viset drogs björken fram och lades upp på farstubron.

Förolämpning

Detta måste ha varit mycket förolämpande för bruden och hennes föräldrar. Bruden fick påskrivet att hon var en dålig kvinna som inte *skött sa*, som inte *hålle på sa* och föräldrarna hade brustit i sin uppfostran av henne.

Det var inget ovanligt att den blivande bruden var med barn vid lysningen och i en del fall hade det inte hunnit bli bröllop innan det syntes utanpå hur det var fatt. Men det tycks inte ha varit enbart det som gjorde att det blev draget en klynnebjörk.

Det är bara ett enda sådant fall jag hört om från Vimmerbytrakten och det måste ha funnits många fler som varit synligt gravida vid lysningen.

Lysning för e högfärdsskope

Någon gång före första världskriget skulle en dotter i en familj som var illa tåld i grannskapet gifta sig. Familjen hade det gott ställt, men de var snåla och ogina och ingen av grannarna dög som umgänge åt dem.

Man tyckte de var *storpå* (stora på = högmodiga/högfärdiga) och att dottern var *e högfärdsskope* (en högfärdsskopa) som höll sig för god att umgås med ungdomarna i byn. Dottern hade gått ogift alltför länge, sade man, men hade fått tag i en fästman från en grannsocken och *råkat i omständigheter* (blivit med barn).

När det lystes för dem i kyrkan passade traktens ungdom på att visa sin avoghet mot flickan och hennes familj och drog dit en klynnebjörk till det som

kunde ha blivit en lysningssväng. För inte kan jag tro att det blev någon kaffe-bjudning efter en sådan lysningspresent.

Det verkar som om detta att dra klynnebjörk var helt avhängigt av hur den blivande bruden och hennes familj var sedda på trakten. Jag kan inte tänka mig att en flicka som var väl sedd och god kamrat med bygdens ungdom blev utsatt för ett sådant fult tilltag, även om hon så var i nionde månaden.

Att flickan i det här fallet skulle gifta sig med en pojke från grannsocknen, en *utböling*, förbättrade inte saken. Friare från avlägsna trakter blev inte populära och fick passa sig för att inte »åka på stryk» av pojkarna i flickans hemtrakt. Detta berodde inte bara på att de kom och konkurrerade om flickorna, utan också på en allmän ovilja mot främlingar.

Rätten att hugga lysningsbjörk

Min mor har berättat att det fanns en sedvänja i Vimmerbytrakten som sade att en lysningsbjörk fick huggas var som helst, utan löfte av markägaren. De flesta tyckte säkert att det var helt i sin ordning eller till och med en ära att få leverera en fin, rakstammig björk till lysningsparet, men det fanns undantag.

De undantagen berodde, troligen, mest på snålhet och osämja mellan grannar. Var någon bonde i grannskapet illa sedd, så kanske han »belönades» med att få släppa till en lysningsbjörk. Ungdomsgänget tog sin chans att göra honom förtret.

Var det en klok man, svalde han förtreten utan att visa något. Men en gång hade en bonde i Vimmerbytrakten gått till länsman istället. Han stämde ledaren för björkdragarna inför häradsrätten för att han olovandes avverkat och kört bort en lysningsbjörk.

Domare och nämndemän slog sina kloka huvuden ihop och kom fram till att det inte var straffbart att ta en lysningsbjörk utan löfte just på den trakten. I domskälen kan det ha hetat att detta var en urgammal sedvänja, likställig med lag, och därför inte straffbart.

Varför en björk?

Varför det just var en björk av alla sorters träd som blev lysningsgåva, vet jag inte. Jag tror inte det var meningen att den skulle huggas upp till ved, även om det blir alldeles utmärkt spisved av björk. Däremot är björke ett bra snickeri- virke, både till möbler och gamla tiders jordbruksredskap, och detta kan ha spelat in på valet av träd.

Fram till ungefär 1950-talet fanns det möjlighet att få timmer från en lysningsbjörk uppsågat till plank och bräder vid något av de små »tillfällighetssågverk» som fortfarande sågade legotimmer kortare perioder fram på vårkanten. Då var det också vanligt med vedeldning i de flesta hus och en lysningsbjörk kunde komma till användning som ved.

Utan björk kunde ingen komma sig för att stå och ropa ut brudparet och förvänta sig bli bjuden på lysningskaffe. Lysningsbjörken kan placeras in bland andra symboler vid firning av det som brukar kallas livets högtider, t.ex. äreporten vid bröllop och klädningen för döda vid utsjungning.

Dödsfall och begravning

Kring själva döendet

När min mormor låg för döden och vi förstod att det inte var lång stund kvar, stannade mor pendeln på väggklockan och vi flyttade bort väckarklockan i köket, så att den inte kunde höras in där mormor låg. Att stanna klockorna var något som människor alltid gjorde när dödsögonblicket var nära för någon.

Föreställningen som låg bakom detta var att hörselsinnet skärptes när livet höll på att sluta. Tickandet från en väggklocka upplevde den döende starkt som hammarslag, även om han var djupt medvetlös. Han kunde också uppfatta vad som sades och det var bara det allra nödvändigaste som fick sägas i huset och då med låg röst.

Man föreställde sig också att själen lämnade kroppen just i dödsögonblicket och att människor ibland kunde känna närvaron av något sällsamt, osynligt i rummet just då.

Själen lämnar huset

I min mormors hemby Falla var det en ung kvinna som gick genom byn en mörk kväll i slutet av 1800-talet. Just när hon passerade ett av bostadshusen hände en märklig sak. Från skorstenen på huset kom det ut något vitt, konturlöst och halvt genomskinligt. Det liknade i form och storlek ett lakan och det svävade iväg snett uppåt och försvann. Kvinnan blev mycket skrämmd av det hon såg. Genom någon samtidig händelse kunde hon sedan exakt veta när detta hade inträffat.

Hon kom hem till sin familj och berättade att hon sett ett spöke. Nästa dag fick hon veta, att just när hon såg sin »syn», hade en gammal kvinna i huset hon gått förbi dragit sin sista suck. Man trodde då att det var den dödas själ som kvinnan sett lämnat huset genom skorstenen.

Mormor slutar

Det var en måndagskväll i slutet av augusti 1956 min mormor dog. Hon var då drygt 94 år gammal och de sista 16 månaderna hade hon legat i sin säng, oförmögen att stå på benen efter att ha fallit omkull på väg till utedasset.

Under denna långa tid hade vi haft ständig passning av henne. Vi delade jouden på tre personer och det längsta en av oss kunde klara passningen ensam var två timmar. Under de timmarna kunde min bror och jag cykla till Vimmer-

by, gå på bio, kasta oss på cyklarna och åka hem för att hjälpa mormor upp på pottan. »Långvården», just då, hade två års kö.

Dagen efter dödsfallet ordnade mor och jag upp allt det praktiska med pastorsexpedition och begravningsentreprenör och en läkare som skrev dödsattest. På kvällen ringde vi runt till släkt, vänner och grannar och bjöd dem till *utsjungning* på torsdag eftermiddag klockan 14.00. Några grannar hade inte telefon, så till dem fick vi cykla.

Begravningsrotar

Urvalet av grannar som skulle bjudas var bestämt genom en geografisk indelning av socknen i *begravningsrotar*. Den vi hörde till kallades *Lådingsfalle begravningsrote* och omfattade vid det här tillfället nio egentliga jordbruksfastigheter och fyra bostadsfastigheter. Folket inom roten hade i äldre tider varit en stöd- och samarbetsgrupp vid dödsfall, bl.a. för att klara av transporten av kistan till kyrkan och begravningen.

Rote var benämningen på ett antal gårdar som tillsammans skulle svara för någon form av samhällsfunktion. Den mesta kända roteindelningen var för att hålla indelta soldater och båtsmän, men det fanns också bl.a. fattigvårdsrotar och skolrotar.

Utsjungning

Utsjungningen byggde vidare på en medeltida ceremoni som kallades *likvigning* och som gjordes av någon kyrkans man innan den döde fördes ur sitt hus. Likvigningen fördes över till den evangeliska trosläran och in i 1529 års kyrkohandbok av Olaus Petri i form av en *utfärdspredikan* som förrättades av en präst.

Utfärdspredikan eller *utläsning/utsjungning*, som det också kallades, gjordes ursprungligen på begravningsdagens morgon. Sådana förrättningar förbjöds officiellt i 1686 års kyrkolag. Det berodde på att söndagarnas gudstjänster ofta blev försenade av att prästen tillsammans med liktåget inte kom fram till kyrkan i tid till mässan. Seden levde dock vidare, men då ofta med en lekman som läste böner och sjöng psalmer.

Själva utsjungningen var en liten andaktsstund och leddes på senare år i Vimmerby socken av en av församlingens präster. Det kunde också vara en lekman, t.ex. en som var aktiv inom Östra Smålands Missionsförening.

Stå lik

Tiden från dödsfallet fram till begravningen sade man att den döde *sto lik*. I gamla tider förvarades kroppen ofta utställd i något uthus, t.ex. en snickarbod eller en »lillstuga». Eftersom det kunde gå mer än en vecka fram till dagen för

jordfästningen var det bra att slippa ha liket inne i bostaden så lång tid på grund av lukten.

Vid utsjungningen på begravningsdagens morgon ställdes kistan ofta utomhus på ett par bockar. Bästa stället för detta kunde vara utanför farstudörrarna eller på vedbacken, bredvid vedhögen.

När församlingarna byggt förvaringsrum för döda vid sina kyrkogårdar fraktades de dit inom några dagar efter dödsfallet. Då fick de döda ofta ligga kvar i det rum de dött i de tre- fyra dagar det gällde och utsjungningen hölls där.

Rummet där den döde stod lik hade haft lakan hängda för fönstren från dödsfallet och de hängde kvar under utsjungningen. På sommaren var det smyckat med lövruskor som också skulle förvillra bort liklukten. Var det den årstiden, hände det att det sattes in vilda blommor eller blommor från den egna trädgården. Blommorna skulle inte vara röda.

Kläda för lik

På morgonen klockan nio den dagen mormor skulle sjungas ut kom jag ut på vår lagårdsplan. Då fick jag höra ljudet av en häst med vagn efter sig och vår närmaste granne kom uppkörande på lagårdsbacken. Efter vagnen gick fem andra av grannarna. På vagnsflaket låg massor av fint granris hugget i ungefär halvmeterslängder och fyra stycken smalvuxna och ca 2,5 meter långa enar.

Grannarna hälsade och tog i hand och beklagade sorgen och sa att de tänkt sig att »klä» för mormor, om det nu kunde gå för sig. Naturligtvis fick de göra det. Jag kände mig mycket hedrad och väl mods av det sympatibeviset, både för vår familjs del och för mormors.

I Vimmerbytrakten kallade den här seden att *klä för den döe*, *klä för lik* eller, lite vanvördigt, *rise för lik*. Det var mycket bestämda regler för hur riset skulle läggas för att allt skulle bli rätt när kistan bars ut från huset.

Granrisklädning

Omedelbart utanför verandatrappan vid husets finingång lades det ut en fyrkant av granrissträngar, ungefär 2 x 2,5 meter, och i mitten på denna »grav» formades ett kors av granris, drygt metern långt. Korset kunde också läggas av finhackat enris. Troligen var det inne i en sådan fyrkant kistan ställdes upp under utsjungningen, när den gjordes utomhus.

Korset hade fotändan vänd bort från huset. Det skulle ha foten åt samma håll som den döde hade fötterna, när han bars däröver. Den riktningen skulle kistan ha för att den döde inte skulle se dörröppningen när han bars ut och inte så lätt hitta tillbaka in.

Från verandan på vårt hus ledde en 15 meter lång grusgång ut till porten mot lagårdsplanen. Rakt utanför porten skulle likbilen backa upp när kistan skulle köras in till gravkapellet.

Från båda sidorna om där likbilen skulle stå lades strängar av granris in genom porten, på varsin sida om grusgången och anslöt till kortsidan av fyrkanten utanför verandan.

Strängarna lades med ett inbördes avstånd så stort att kistbärarna kunde gå utan att trampa i riset. Meningen var att kistan skulle vara inhägnad av granrissträngarna hela vägen fram till likbil eller likvagn.

Det var helt tvunget att börja läggningen av strängarna längst bort från huset och lägga grangrenarnas avhuggna »storändar» mot huset. Då pekade de vassa barren och grenarna bort från huset. Riskvistarna lades på varandra som fjällen på en fisk. De första två grenarna, längst ut från huset, lades i kors.

Lade man riset åt fel håll, så att det vassa pekade inåt mot huset, sadet det att man *klädde in* den döde. Då kunde inte hans ande komma ut från huset, han blev kvar som gengångare och *kom inte rätt och sali i grava*. Det var en näst intill oförlätlig fadäs att lägga riset åt fel håll och ett bevis på okunighet.

Risets riktning hade också en rent praktisk funktion. Kom en bärare åt rissträngen med en fot, kom den inte så lätt i oreda.

Vid vardera av portstolparna ut mot lagårdsplan bands det fast en av de långa, smala enarna och ett par enar bands också upp vid stolparna till verandaingången. Topparna var inte brutna på enarna. Annars hade det varit det vanliga att topparna bröts så att det avbrutna pekade bort från huset. I och med detta var klädningen färdig och grannarna for hem till sig.

Mormor sjungs ut

På förmiddagen kom begravningsentreprenören ut och *klädde* mormor och lade henne i kistan. Hon hade legat kvar i sängen där hon dog till dess. Före andra världskriget och bakåt i tiden var det alltid någon i grannskapet som brukade sköta om att den döde blev tvättad, rakad och klädd – en liktvätterska.

På förmiddagen dukade också mor för kaffe i salen. Att bjuda på kaffe hörde till och det var för att hinna med att rusta för detta som det behövdes två hela dagar mellan dödsdagen och utsjungningen.

Kyrkoherden och de inbjudna kom på utsatt tid. Kistan stod på bockar i rummet där mormor dött och med locket av. Ceremonin började med att alla gick fram till kistan och tittade på den döda där hon låg. Detta var en variant av det som kallades *likskådning* på andra trakter. Förutom att det var ett sista avsked, tror jag att man försökte bilda sig en uppfattning om hur den döda hade det »på andra sidan» genom att se på hennes ansikte.

Den egentliga utsjungningen av mormor bestod av en liten betraktelse av kyrkoherden. Han kände henne väl och det han sa var som ett litet griftetal. Vi sjöng ett par psalmer, prästen bad en bön för den döda och det hela slutade med »Herrens Välsignelse».

Sedan lades locket på kistan för att aldrig mera tas av och kistan bars ut till likbilen av fyra män – begravningsentreprenören, chauffören och två grannar.

Det var ingen avskedsceremoni, varken före lockpåläggningen eller utbärningen. Avsked hade alla tagit vid »skådningen».

Dödsattest

Efter akten blev det kaffedrickning för alla, inklusive entreprenören och hans chaufför. Som äldste manlige familjemedlem satt jag bredvid kyrkoherden under kaffet. Jag minns så väl att han, lite försynt, frågade mig vad som passade att skriva i kyrkboken som dödsorsak:

– *Kan det bli bra med hjärtsvaghet, tro?*

När jag talade om att vi haft stadsläkaren ute och hade hans dödsattest, sa han:

– *Jamen, det var ju alldeles onödigt att kosta på att ta ut en läkare.*

Mer formell behövde inte en präst vara år 1956.

Vackra lik

Min mormor hade många gånger berättat om lik hon skådat på det där viset och hur vackra en del människor blivit efter döden. »*Ho va då så grann, så ho va mycke grannere än nôr ho levde*», sa hon om någon som dött ung.

Min mormors syster t.ex. hade mist ett spädbarn, en flicka, i kikhosta. Barnet dog i hennes armar när hon stod på köksgolvet och vaggade henne. »*Ho va så grann flecka, så ho va som en liten ängel*», sa hon.

Döden i gamla tider var en integrerad och naturlig del av livet. Döden var egentligen bara en övergång till ett bättre liv i himlen och varje dag Gud gav skulle tas som en förberedelse för det livet.

Med den inställningen kunde människor se skönhet och frid och befrielse från alla plågor i en döds ansikte och bevara detta som ett vackert minne. Den döde hade det bättre dit han kommit.

Det synsättet kunde lindra föräldrarnas sorg efter de barn som så ofta dog i späda ålder. Barnet, som var en gåva från Gud, hade gått tillbaka hem till Gud. »*En liten ängel till oss kom, hon trivdes ej, hon vände om till rätta Fadershuset.*»

Den som nu lever...

Då tog människor alltid med eventualiteten av sin egen död i alla funderingar om vad som skulle göras eller hända i framtiden. »*Den som nu lever och har hälsa*», hette det. Jag har en bestämd känsla av att det räknades som utmanande att förutsätta/ta för givet, att man skulle leva och ha hälsan om t.ex. ett år.

Stillestånd i osämja

När lik stod ovan jord, blev det vapenstillestånd i fiendskap mellan grannar och släktingar. Det har min mormor berättat från Falla by i början av 1900-talet. En familj där var utesluten ur bygemenskapen på grund av att byborna blivit okontanta med frun i familjen. De var aldrig med på de kafferep och kalas som byborna ordnade och ingen talade med dem. Oviljan var troligen ömsesidig.

När en bybo dött blev den illa sedda familjen budad, både till utsjunga och begravning. De infann sig till båda ceremonierna och handlade och uppförde sig helt korrekt och blev lika korrekt bemötta. Men så fort hästarna var insatta i stallen efter färden hem från begravningen var allt tillbaka i den gamla ordningen igen.

Färd till begravning och kyrkogård

Före bilarnas tid skedde färden till kyrkan och jordfästningen med hästfordon. Minns jag rätt så fanns det gemensamägda likvagnar inom församlingarna och ibland också ute i de stora byarna. I en del församlingar fanns mycket fina likvagnar som var skänkta av någon lokal storman, t.ex. en adelsman på ett säteri eller en brukspatron.

Det jag hört berättas är att färden till kyrkan gick i skritt med likvagnen i tätan och de anhörigas och övriga begravningsgästers hästskjutsar i släptåg. Närmast efter likvagnen körde den dödes familj och sedan släktingarna alltefter släktskap. Var det vinter skulle hästarna inte ha bjällror. Processionen kallades för *likeståten* och det var vanligt att människor gick till landsvägarna för att för att beskåda den.

Det tog en rundlig tid för liktågen att komma till kyrkan med hästarna i skritt. Högst 5 km/tim blev farten. Väl framme skulle hästarna stallas upp och ha lite hö innan högmässan började i kyrkan, något som kunde behövas en halvtimme till. För utsjunga och någon form av förtäring i sorgehuset före likfärden behövdes minst en timme.

Från t.ex. Falla by är det 7,5 km till kyrkan i Vimmerby. Där skedde samling i sorgehus kl 8 på morgonen för att man skulle hinna fram till gudstjänsten kl 11. Ännu längre ut från Vimmerby kan det ha varit samling redan kl 7.

Klädning för liktåg

Utefter liktågets väg till kyrkan var det brukligt att de som bodde i hus och gårdar och kände den döde gjorde en speciell klädning framför sina utfarter mot vägen. Ett meterlångt kors av grankvistar lades på väggkanten och med fotändan mot kyrkan. På vardera sidan om detta lades en lite längre granrissträng. Fanns det några vita blommor till hands, lades det en bukett i korsets mitt. Utöver det kunde det också sättas upp ett par jämstora enruskor eller granar och på dem

skulle toppen brytas så, att det avbrutna pekade i samma riktning liktåget gick. Det hände att hela familjer stod uppställda vid klädningen – männen med blottat huvud – när liktåget passerade.

Begravningsgudstjänsten

Fram till in på 1950-talet var praktiskt taget alla begravningar på söndagar och begravningsföljet deltog också i söndagens gudstjänst vid kl. 11. Vad jag kunnat få fram av inbjudningar till begravningar och gamla sorgannonser från Vimmerby församling kunde det vara jordfästningar utsatta kl. 9, 9.30, 10 och 10.30 samma söndag. Troligen tjänstgjorde båda församlingens präster växelvis vid så täta förrättningar.

I god tid före begravningsakten kom de närmast anhöriga till gravkapellet och ställde upp sig på rad utanför eller innanför dörren beroende på årstid och väder. När begravningsgästerna kom gick alla och tog de närmast sörjande i hand innan de gick in och satte sig.

Släkten satte sig på höger sida från dörren räknat och grannar, vänner och officiella representanter till vänster. Just före utsatt tid satte sig de närmaste på bänken längst fram till höger.

Alla buketter och kransar låg som dekoration framme vid kistan under ceremonin och var och en bar sedan sin bukett eller krans ut till graven efteråt, eftersom det nästan undantagslöst var jordbegravningar. Vid avskedet efter sänkningen i graven vill jag minnas att både kransar och buketter släpptes ner i graven.

Under gudstjänsten i kyrkan skulle de närmast sörjande sitta hela tiden, även under evangelieläsningen och välsignelsen. Det fick de också fortsätta med under gudstjänsterna en tid efter jordfästningen. Kanske var det under den tid de bar sorgedräkt.

Tacksägelse ringning

När det ringdes tacksägelse i kyrkklockorna, gjordes det skillnad på män och kvinnor i de församlingar som hade två klockor eller flera. För män ringdes det i storklockan, medan kvinnor fick nöja sig med lillklockans klang.

Sorgedräkt

Sorgedräkten var strängast och mest avvikande från normal klädsel för kvinnor som stod den avlidne nära. De skulle bära en strikt och flärdfri sorgeklänning i svart, ha svarta strumpor, svarta skor och svart hatt. Änkan till en avliden man skulle bära svart sorgeflor på hatten och ha svart slöja för ansiktet och det gällde troligen också mödrar och döttrar.

Alla männen i begravningsföljet hade svart kavajkostym eller bonjour, svar-

ta skor och strumpor, vit skjorta och svart hatt. De närmast anhöriga bar vit slips, de övriga hade svart.

För länge sedan var inte kavajkostym riktigt godkänd som klädsel för män-
nen bland begravningsgästerna. Det skulle vara minst bonjour och då hörde det
stärkkrage därtill.

Vid utsjungningen däremot var det inget krav på sorgklädsel för de anhö-
riga, om den skedde tidigare än själva begravningen. Detta var av rent praktis-
ka skäl i en tid när det inte fanns någon konfektion att köpa, utan sömmerskor
och skraddare skulle sy upp det som behövdes. Ingen kunde förväntas hinna
skaffa fram färdiga kläder på tre–fyra dagar.

De närmast sörjande männen bar s.k. *sorgeband* under en tid efter begravn-
ningen. Det var ett brett band av svart, tunt tyg som fästes som armbindel på
kavajen runt vänster överarm. Det förekom också ett smalare sorgband som
fästes snett över vänster kavajslag.

Det fanns en bestämd tid som traditionen bjöd att de anhöriga skulle bära
dessa sorgens attribut. Det var ett helt år – *sorgeåret*. Men det fick räcka med
det. Det förekom någon gång att kvinnor fortsatte vara sorgklädda mer än ett
år. Då tyckte folk att det var tillgjort och kunde säga att hon sörjde med kläder-
na och inte med hjärtat.

Strängast såg omvärlden på att änkor följde reglerna om sorgklädsel och
det var inte nådigt för en änka att visa sig bland folk med andra färger på klä-
derna än svart och vitt. Inte ens ett par röda vantar accepterades. Nådigt var det
inte heller om hon skaffade sig en ny karl inom ett år. För änkeåret skulle gå ut
innan hon kunde få börja tänka på nytt, manligt sällskap.

Med smällpiskerock, nickelsele och söndasbla

Bonjouren hade ett lokalt smeknamn: *smällpiskerock*. Det kom sig av att bön-
derna använde en piska som gick att slå klatsch, »*smälle*», med, när de körde
högtidsklädda. Då selades också hästen med nickelselen – en lätt vagnssele
med alla beslag förnicklade och det var med *åkevangen*, en »finvagn» med
mjuk fjädring, man färdades. Om inte bonden hade någon *störmhatt*, hög hatt,
att sätta på huvudet, så fick han nöja sig med en *knackabulle*, det vill säga ett
plommonstop.

Fattigt folk hade inte råd att ha en stjärkskjorta utan fick nöja sig med en
kraglös, vit skjorta som kompletterades med ett löst skjortbröst. Sådana var
ofta tillverkade av vit celluloid och hade upptill en stjärkkrage som fortsatte
nedåt med ett imiterat skjortbröst, med markerad knapprad, och som kunde
stoppas ned under byxlinningen. Skjortbrösten kallades lokalt för *söndagsblad*
– ett blad som gjorde vardagsskjortan söndagsmässig. Celluloiden var ett prak-
tiskt material. Det kunde rengöras enkelt med en våt trasa.

Bärlag

Det fanns inga fasta bärlag inom församlingarna eller några som begravningsentreprenörer höll med i min ungdom. Att bära en död till graven var ett hedersuppdrag och det var förbehållet de allra närmaste släktingarna och grannarna. Männerna i bärlaget var uppklädda i frack eller bonjour och med hög hatt, på huvudet. Platserna vid huvudändan på kistan skulle helst besättas med män inom den dödes familj.

Bärarna hade ibland inte burit lik tillsammans förut och för många kunde det vara allra första gången. Den bristen på samträning gjorde att bärningen kunde se lite tafatt och vinglig ut.

Värsta momentet var sänkningen ner i graven. Det hände någon gång att den blev så ojämn att det bara var med stor tur bärarna undgick att tappa kistan. Min mor har berättat ett par episoder från gravsättningar på Vimmerby kyrkogård.

Fumliga bärare

Den ena gången var en av bärarna troligen mycket nervös inför sitt uppdrag. För att känna sig lugnare hade han tagit några rejäla supar innan begravningen började. Men han hade felbedömt doseringen av lugnande medel och, utöver att han blivit lugn, blivit lite väl osäker i gången. När kistan var sänkt tappade han balansen och hade så när fallit i ner i graven. Men hans bärargranne hade märkt hur det stod till och var beredd. Med ett stadigt grepp om armen kunde han staga upp den vinglande kamraten och åskådarna kunde andas ut.

Den andra gången var det en bonde, som var känd för att var fumlig och valhänt, som bar. När kistan var nedsänkt och han rätade på ryggen, råkade han peta av sig stormhatten. Den gjorde en volt i luften och hamnade uppochner på kistlocket.

Det var mitt i kallaste vintern och där stod han barhuvad i kylan. Då tog församlingens rådige kyrkoherde av sin svarta prästkalott och tryckte den på hans huvud. Prästen hade tjockt hår och klarade kylan bättre utan huvudbonad.

Kalla kyrkogårdar

Innan församlingarna hade byggt gravkapell gjordes de flesta jordfästningar utomhus på kyrkogårdarna. Ibland var vädrets makter inte direkt nådiga. Det kunde både spöregna, snöa, storma och vara åtskilligt kallt. Kläderna människor bar vid sådana tillfällen klarade heller inte riktigt av att hålla sina bärare varma och torra.

Ofta pratade folk med varandra om begravningar där de hållit på att frysa sig fördärvade. Det berättades också om folk som verkligen hade frusit sig sjuka på kyrkogårdar. För en del av dem hade detta blivit slutet – de hade dött i lunginflammation någon vecka efteråt.

Sorgebrev

»... ofta bar jag brev med svarta kanter ...», sjunger »Den tänkande lantbrevbäraren». Texten syftar på det som benämndes *sorgebrev* – bjudningsbrev till begravningar. Både brevpappret och kuvertet hade en bred, svart bård och texten var tryckt på något lokalt tryckeri eller för länge sedan handskrivnen. Formuleringen av inbjudan var sirlig och formell och över texten fanns alltid ett kors. Ofta var brevpappret tillverkat så att det bildade kuvert när det veks ihop.

För länge sedan var sorgbrevten tudelade. Den första delen var ett tillkännagivande av dödsfallet, den andra en inbjudan till begravningsakten. Här är ett exempel från 1905 i Misterhults socken sydost om Vimmerby där två personers död tillkännages. Jag tar bara med den ena av de båda som dog i en olycka med en skenande häst:

»Tillkännagifves att Gud i sitt allvisa råd till sig hemkallat min ömt älskade make Nämndemannen JOHAN ANTON SVENSSON från *Skälshult* af Tuna socken som i tron på sin Frälsare afled genom olyckshändelse Onsdagen den 27 December 1905 i en ålder af 52 år, 3 månader och 21 dagar, djupt sörjd och innerligt saknad af mig, barn, barnbarn, öfrig släkt och många vänner. *Emelia Svensson*.

Salig är den tjänaren, hvilken Herren finner vakande när han kommer.
Sv. Psalmb. Nr 488. Luk. 12:37.»

På brevets nästa sida står:

»Inbjudes att med Eder närvaro hedra de aflidnas Begravnings-Akt Torsdagen den 11 Jan. 1906 kl 3 e. m. Samlingen sker i sorgehuset i Krogstorp kl. 9 f. m.»

Observera att begravningen var på en torsdag, att man samlades i sorgehuset redan kl. 9 och att själva begravningen inte började förrän kl. 15. Det är dag och tider som ger några frågetecken som inte är så lätta att räta ut.

Vilken kyrkan var står inte i inbjudan, men med 6 timmar mellan samling och begravning fanns tid för utsjungning, en ordentlig måltid och en likfärd på ungefär 1–1,5 mil. Noteras bör också att solen går ned ca 15.30 den 11 januari, så det är den senaste tiden på dagen det går att göra gravsättning utan belysning.

1905 var en begravning på annan dag än söndag inte så vanlig. Placeringen i veckan kan ha berott på att den avlidne var en mycket ansedd och betrodd man i sina bästa år. Till en sådan begravning var många bjudna och troligen hölls själva akten inne i kyrkan.

Seden att skicka sorgbrev tycks ha försvunnit efter andra världskrigets slut. Då blev det tillfyllest att sätta in annons i ortstidning och i den tillkännage dödsfallet, dag och tid för begravningen och inbjudan till eventuell servering efter själva begravningen.

Förtäring vid begravning

På den tiden begravningsgästerna samlades för utsjungning och färd till kyrkogården på begravningsdagens morgon i sorgehuset, var förutsättningen att alla ätit frukost hemma. Det fanns inte tid för någon egentlig mat, om liktåget skulle hinna till kyrkan. Före utsjungningen serverades bara kaffe med t.ex. en vetbrödsskiva, en slät vetebulle och en skiva sockerkaka.

Efter begravning och gudstjänst följdes alla åt tillbaka till sorgehuset. Där hade en kokerska och hennes medhjälpare hållit på i flera dagar och lagat mat och bakat. Först fick alla varsin kopp buljong med en smörbakelse till. Sedan bjöds det på smörgåsbord och bland smårätterna fanns ofta den i det sammanhanget lite ovanliga rätten äppelkaka.

Efter det följde stekpotatis med något sovel till och därpå fruktsoppa med veteskorpor. Denna rikliga måltid förstärktes ytterligare med alla de ostkakor som kommit till huset från begravningsgästernas familjer kvällen före som s.k. *förning*.

Ostkakorna stod på bordet värmda till ungefär 45 grader. Till dem serverades vispgräddade, kokta katrinplommon, äpplen i sockerlag och sylt av något slag. Det var sed att ta lite av alla ostkakorna på tallriken i första omgången och göra en liten provsmakning. Kakorna kunde variera en del i smak och kvalitet.

Från andra bjudningar med många ostkakor har berättats att de kopparbunkar som hyst de godaste ostkakorna nästan var slickade rena efteråt, medan det fanns kvar av kakorna som inte hållit måttet i den första omgången. Alla kände igen bunkarna de var bakade i och det fanns ett slags inofficiell rangordning bland traktens ostkaksbagerskor.

Dryck till maten kunde vara hembryggt dricka, t.ex. av torkade äpplen. Serverades sprit till karlarna, var antalet nubbar mycket mera begränsat än på bondkalas och kafferep.

På denna kraftiga mat och rätt långdragna ätande följde en liten vilopaus och sedan var det avslutande kaffebordet dukat. Då började en ny omgång med krusande för alla välbeställda *käremorer* som så gärna ville vara bland de första som släpptes (eller släpades) fram till bordet, men som på alla sätt, med mun och kroppskrafter, försökte förneka och förhindra detta.

I vanlig ordning vid rikliga bondkaffebord var det meningen att alla skulle ta av alla sorterna, även om ingen orkade äta upp allt. Överskottet tog gästerna med hem – på senare år i papperspåsar värdinnan delade ut, för länge sedan i stora, vita näsdukar som gästerna hade med sig och knöt ihop om kakorna till ett litet knyte.

På kaffebordet kunde då också finnas begravningskarameller. Det var konfekt insvept i svart papper, ofta med ett kors på. Karamellerna var egentligen inte särskilt goda i smaken och meningen var främst att de skulle sparas som ett minne från just den begravningen.

Denna matordning kommer bl.a. från en uppteckning från en begravning på 1920-talet i Lönneberga socken. Den begravningen pågick i tre dagar. Den fortsatte med, i stort sett, en repris av begravningsdagens matkalas dagen efter

och den tredje dagen var det stor kaffebjudning för de ungdomar som klätt vid sorgehuset före utsjungningen.

Så omfattande och stora kalas förekom bara hos människor med lite bättre ekonomi än på gårdarna i min närmaste hembygd. Några sådana begravningskalas i hemmen har jag inte hört talas om där i tiden från första världskriget och framåt.

Matsalar

I Vimmerby fanns flera så kallade matsalar som åtog sig att ordna begravningsmåltider, utöver Stadshotellet som troligen låg i lite för hög prisklass för de flesta. Allvins Matsalar och Park Hotells Matsalar var två sådana. Bland caféerna var Waerns Festvåning den ledande.

Det kan ha varit tillgången till dessa matställen, som låg alldeles i närheten av kyrka och kyrkogård, som gjort att bjudningar i hemmen successivt ersattes med bjudning på »lokal». Ute i rena landsbygdsocknar, utan tätort med ens ett café vid kyrkan, kan jag tro att bjudningar i hemmen höll sig kvar längre.

1956, just till min mormors begravning, hade Vimmerby församling fått färdigt ett församlingshem alldeles bredvid kyrkan. Det var den gamla mangårdsbyggnaden till Kampens gård som alltid legat granne till kyrkan, som byggts om för det ändamålet.

Där fanns sedan möjlighet att få kaffe serverat för begravningsgäster.

Min fars begravning

Jag har räkningen från Park Hotells Matsalar kvar från den begravningsmiddag som serverades där på min fars begravning söndagen den 31 januari 1937. Några priser kanske kan vara intressanta som avslutning på kapitlet.

Middag kostade 4:50 per gäst, en pilsner 22 öre, en sockerdricka 30 öre, en ask cigaretter 55 öre, en Matanzas cigarrcigaret 1:– och tårtor 3:– per styck.

I kyrka och bönehus

Skick och fason i kyrkan

Det var inte bara viktigt att gå i kyrkan ofta förr. Det var också noga med hur man uppförde sig där och hur man var klädd. Den som inte betedde sig så att det dög åt prästen kunde bli tillrättavisad från predikstolen. För något hundratal år sedan kunde det bli stockstraff för olämpligt uppförande.

Bondens protest

I någon av församlingarna runt Vimmerby fanns en gång, troligen på 1800-talet, en stursk bonde som gärna hävdade sin egen uppfattning, till och med gentemot prästen. En söndag satt han i kyrkbänken och lyssnade.

– *Där trädet faller, där bliver det liggande*, predikade prästen.

– *Dä va då lögn!* sa bonden med hög röst. *Ja tar mine vitbrokie oxer å kör bôrt et.*

För denna hädelse mot Gud, om det nu var så det benämndes, fick bonden sitta i stocken utanför kyrkdörren en söndag en tid efteråt.

I kyrkan skulle man sitta tyst och stilla. Bara om det var helt tvunget fick man säga något till någon annan och då skulle det viskas tystast möjligt.

Frikyrkornas möten följde inte riktigt den ordningen. I varje fall gällde detta baptisterna, när deras verksamhet började i staden och senare också pingstvännerna, för *di bar sa ju åt som stölle i sine kôrker*. Att skrika halleluja i bänkarna, sjunga glada väckelsesånger och falla i extas och tala i tungor var *stölleprov* – så bar sig inte en gammalkyrklig människa åt i sin trosutövning.

Applåder i kyrkan

Att applådera i en kyrka var helt otänkbart. Det var att vanhelga kyrkorummet. Även om det var en världsartist som hade stor konsert i en kyrka, fick inte åhörrarna använda sådana bifallsyttringar.

Ljudlöst bifall

I början av 1950-talet hade det bildats en musikförening i Vimmerby. Bland alla andra goda musiker och sångare hade föreningen också lyckats boka Jussi Björling för en konsert. Kyrkan var den enda lokal i staden som var stor nog att ta emot den publik som förväntades.

När konserten började gav kyrkoherden i Vimmerby anvisningar för hur en konsertpublik ger sitt bifall till känna i en kyrka:

– *Nu får jag be er, kära åhörare, att inte applådera i kyrkan. Det skulle vara att vanhelga kyrkorummet. I stället uppmanar jag er att resa er upp och på det sättet ge ert bifall till känna.*

Och där reste vi oss upp efter varje sångnummer och stod som en skock tysta får. Och Jussi bugade artigt och tackade för vårt ljudlösa bifall.

Folkets val

I mitten av 1930-talet skulle det väljas en ny kantor i Vimmerby församling. På den tiden skedde sådant genom en omröstning i kyrkan och jag tror alla församlingsbor hade rösträtt. Efter att kantorskandidaterna hade provspelat varsin söndag visste folket i Vimmerby vem de ville ha som orgelspelare i kyrkan.

Men de som styrde och ställde i kyrkan ville ha en annan av dem som sökte och hoppades på något vis kunna få sin vilja igenom, om röstdeltagandet blev lågt. Det där kom ut bland församlingsborna och på valdagen var kyrkan fylld av folk som skulle rösta fram »sin» kantor.

När sammanräkningen var klar och siffrorna kungjordes hade folket fått som de ville. Deras kandidat hade vunnit med klar majoritet. Då brast det för de annars väldisciplinerade församlingsborna och en applåd togs upp i bänkarna. Men då ingrep kyrkoherden och läxade upp sin församling med hög röst:

– *Människor! Människor! Stilla er! Stilla er! Sluta applådera! Ni vanhelgar kyrkorummet!*

Långsamhetens lov i psalmsången

Glädjeytringar hörde inte hemma i Svenska kyrkan. Mörkt klädd och allvarsam skulle man sitta i kyrkbänken. Även psalmsången präglades av detta och framför allt så sjöngs alla psalmer betydligt långsammare än i dag. Ovana sångare måste hämta andan en extra gång på varje versrad, så sakta gick det. När det började komma nya kyrkomusiker som försökte sätta lite bättre fart på den tröga psalmsången blev det protester. Det fick inte bli några *slajdängar* av de gamla, hederliga psalmerna, sade man.

Den inställningen gjorde att många förfasade sig över de nya frikyrkornas sätt att sjunga sina frälsningssånger och framförallt när frikyrkornas folk sjöng Svenska psalmbokens psalmer på sitt sätt. Det skulle inte alls ha gått att sjunga dem så inom Svenska kyrkan.

Social kontroll

Människor som var »religiösa», dvs. engagerade i Svenska kyrkan eller i någon frikyrka, var mycket påpassade. Det gällde för dem att leva som de lärde och

avvikelser därifrån noterades nogsamt. Kanske var detta »vanliga människors» sätt att ge lite tillbaka för allt de fick utstå av tillrättavisning från kyrkornas folk för olämplig vandel och bristande kyrksamhet.

Prästerna världsliga makthavare

Ännu mera gällde denna extra hårda sociala kontroll präster och predikanter. Det skvallrades och pratades mycket om dem och mest om Svenska kyrkans präster. Dessa var också en del av den världsliga, politiska makten och var i många fall centralgestalter i sina socknar, inte bara inom det andliga området. Prästen var t.ex. självskrivnen ordförande i socknens skolråd och jag tror han hade samma ledarpost inom barnavårdsnämnden.

Prästhistorier

Mycket av det som berättades om prästerna var skämtsamma historier som drev friskt med deras egenheter och svagheter. En del kunde vara rätt elaka och kanske nästan utan någon verklig händelse som grund. Andra byggde på »förbättrade» och påbyggda verkliga händelser och en tredje kategori bestod av roliga och träffande uttalanden och kommentarer som någon präst hade gjort.

Den sista sortens historier var så mycket mera värda att notera som ingen förväntade sig att en präst skulle kunna vara rolig och lättsam. Sådant ingick inte i den allvarsamma och dämpade framtoning som var en av hörnpelarna i den gammaldags prästrollen.

Kom det någon ny präst till trakten och han visade sig vara lätt att prata med och gå att umgås med på jämställd basis som med en »vanlig människa», kunde kommentaren bli:

– *Ja, hade han inte prästekappa på sa, så kunne då ingen tro att han vure präst.*

Kyrkoherden i Vimmerby i min ungdom var en jovialisk och välment man. Han var mycket artig och uppmärksam och då speciellt mot kvinnor. Eftersom han var bekant med huvudparten av sina församlingsbor, blev det mycket hälsande med avlyftning av hatten, när han gick på stadens gator. Från H. W. Anderssons Hatt- & Mössaffär kom en uppgift att hans ideliga hälsande slet ut tre stycken filthattar av god kvalitet per år.

Många församlingsbor ansåg att han var lite för mycket intresserad av kvinnor och god mat. Speciellt hans intresse för kvinnor var utgångspunkten för några, rätt harmlösa anekdoter. För det var rätt roligt för församlingsborna att kunna konstatera att deras präst hade ett så föga andligt inriktat intresse, att han var så »mänsklig» i sitt beteende.

Kyrkoherdens förlägenhet

Kanske var det den mycket varma sommaren 1955 kyrkoherden var på väg från Vimmerby till Linköping med bil. Resan blev mycket varm, speciellt eftersom klädetiketten för en prästman föreskrev mörk kavajkostym, väl tillknäppt prästskjorta och mörk filthatt oavsett hur varm dagen var.

Det skulle ha varit helt underbart att svalka sin kropp med ett dopp i någon badsjö, satt kyrkoherden och tänkte. Men han hade ju inga badbyxor.

Kommen strax norr om Rimforsa åkte han förbi en sjö där det fanns ett litet lokalt badställe nära landsvägen. Han beslöt att chansa och ta ett dopp, trots avsaknaden av badkläder. Inte kom det väl någon för att bada mitt på blanka förmiddagen en vanlig vardag?

Kommen till stranden klädde han av sig alla kläderna och lade dem på en sten alldeles vid vattenbrynet med hatten överst på klädpacken och kastade sig med stort välbehag i de svalkande böljorna.

Men knappt var han kommen i vattnet förrän han hörde glada flickröster nära sig. Kvickt kom han upp på land och till klädhögen. Direkt insåg han att han inte skulle hinna få på sig ens ett par kalsingar innan flickorna var framme och kunde se hans nakenhet. Då nappade han sin hatt och med den skyldde han sin manlighet, när flickorna kom fram. Han slog avvärjande med den fria handen mot de unga kvinnorna och ropade.

– Jag har inga badbyxor! Vill ni vara så snälla och vänta bakom buskarna tills jag får klä på mig.

Dit är historien helt autentisk, berättad av kyrkoherden själv, men den kom att få ett lite ekvokt tillägg, när den började gå runt på trakten. Tillägget levererades till vår familj av en då över åttioårig dam på en kaffebjudning hos min mor. När historien berättats i originalversion och skrattats åt av gästerna, sa hon:

– Men si jag, jag har hört ett lite anlessere (annorlunda) slut på den där historia, jag. Si, när prästen hade stått där å hålle i hatten me ene hanna å slae mä den annre i lufta e liti stunn, då kunne han släppe hatten å slô mä bae (båda) hännera å hatten han hängde kvar utan att han behövde å hålle i'n.

Så sent som några år efter andra världskriget förekom det att präster i Vimmerby församling gjorde hembesök hos människor som de ansåg leva i synd och försökte tala dem tillrätta. Särskilt stort nit verkar prästerna ha haft att få »lösaktiga» kvinnor in på den smala vägen. Deras kunder fick inte samma uppmärksamhet.

Föll för frestelsen

Från ett sådant hembesök, som ett par församlingspräster hade gjort hos stadens glädjeflicka par preferens i hennes bostad en halvmil ut på landet, härstammade en annan och mycket mera komprometterande anekdot än den jag nyss berättade. Hela historien, inklusive hembesöket, kan vara uppdikad.

Kyrkoherden assisterad av ane församlingens komminister hade pratat en god stund med den syndiga kvinnan, men kom ingen vart med henne. Utkomna till bilen konstaterade de att de nog fick ge upp. Hon var helt förtappad och ett hopplöst fall. Då säger kyrkoherden:

– *Men om jag skulle ta och gå in ensam och försöka en gång till. Kanske att det kan gå att få henne på bättre tankar då.*

Han gjorde så och kom inte ut igen på en bra stund. Väl ute säger han upp-givet:

– *Nej du, vi får ge opp. Jag kunde inte komma någonstans med henne jag heller.*

– *Ja, jag trodde nog det. Men knäpp gylfen nu, så åker vi hem.*

Syn på sammanboende

Att man och kvinna bodde och levde tillsammans utan att vara gifta var inte accepterat av kyrkan och egentligen inte av övriga samhället heller. Det var att leva i synd och kallades för att vara *stockhølmsgifte*. Stockholm var det ställe i landet där människor sjunkit djupast i synd och moraliskt förfall och då också levde tillsammans utan att vara gifta. Först fram på 1970-talet kom sammanboende att bli mera allmänt accepterat, både av kyrkan och av människor i allmänhet.

Hade inte prästerna försökt övertala sammanboende att låta viga sig förut, så gjorde de helt säkert ett allvarsamt försök, om kontrahenterna fick barn tillsammans och många gånger tror jag de lyckades med detta.

Hushållerska

Det var tillåtet för ungarlar och änklingar att ha en hushållerska anställd för att sköta hemmet och att hon bodde i deras bostad. Men det gällde att levde på ett sätt så att det klart framgick att det bara var ett anställningsförhållande dem emellan.

Lika goda kålsupare?

För ungefär 100 år sedan fanns det en kyrkvärd i en av våra närmaste granngårdar. Han var känd för att han gärna rapporterade till prästerna om församlingsborna avvek från den rätta vägen, bland annat om man och kvinna levde i synd med varandra.

En som blev utsatt för detta var snickaren Gustav Andersson, »Jösse i Grinnerum», som hade hushållerska och uppförde sig på ett sådant sätt att alla begrep att det var mera än anställningen som band paret samman.

Men en av Jösses många vänner råkade få höra när kyrkvärden skvallrade för den ogifte församlingsherden och berättade det för Jösse. Därför var han

förberedd den gången som prästen började så smått förhöra honom om hans relation till hushållerskan.

– Hur är det nu, Gustav? Har han inte en hushållerska boende hos sig?

– Joo, de har jag, dä. Men har inte pastorn hushållerske han mä?

– Joo, dä har jag, skrattade prästen. Jag har till och med två stycken.

– Förbränne sa, ja har inte rå te å hålle ma mä mer en e, ja.

Prästen kom alldeles av sig med förhöret och bytte snabbt talämne.

Barn i kyrkan

Det fåtal barn som var med i gudstjänsterna fick absolut inte höras eller röra sig. Väluppfostrade skulle de sitta tysta och stilla vid de vuxnas sida. När det började komma enstaka barn med mödrar som tillämpade en friare uppfostran, blev det mycket prat om hur störande det var för andakten i kyrkan att de tillät sina barn att både ge ljud ifrån sig och röra sig i bänken.

I en församling på trakten kom det en ung prästfru som inte hade bättre pli på sina barn än att de fick både ge ljud ifrån sig och kravla omkring utanför bänkarna. Åt detta snörpes det på munnar och skakades på huvuden bland speciellt kvinnor som visste precis hur barn skulle uppföra sig och fostras.

Katolska ovanor

Kyrkoherden i Vimmerby ville utveckla gudstjänstritualerna och införde en del nymodigheter, sådana som nu kanske skulle kallas högkyrkliga. Detta föll inte i god jord hos alla i församlingen. När han använde de vackra mässshakarna i mycket större omfattning än sina företrädare, sa man att han älskade stå och prål och var ansatt av högmod.

Han tog också emot kollekten som kyrkvärdarna samlat in med en ny ceremoni. Då stod han med en stor skål innanför altarringen och i den tömde kyrkvärdarna sina håvar. Därefter höjde han upp (eleverade) skålen på raka armar och läste något slags välsignelse över dess innehåll. Ingen hörde vad han sade, men det kom snart en fri tolkning:

– Se här Gud, vad Din lille präst i Vimmerby samlat in åt Dig.

Kyrkoherdens påstådda intresse för prål och stå och att framhålla sig själv fick en annan, vitsig och elak kommentar byggd på ett känt ordspråk. Kommunistern i församlingen hette Fall och var en stillsam och lågmäld man. När de två kom ut i kyrkan från sakristian gick alltid herden först. *Högmod går före Fall*, blev kommentaren.

Religiös intolerans

Människor lade också märke till att de »religiösa» ibland utnyttjade Guds ord för att racka ned på och klandra andra och varandra och ställa upp stränga och

orättfärdiga villkor för hur en människa skulle leva för att kunna få vara ett Guds barn och tillhöra församlingen.

Speciellt inom de nya frikyrkorna var den sociala kontrollen av medlemmarna mycket stor och enstaka gånger slog den över till saker som i varje fall inte hade stort stöd i Nya Testamentets förlåtande förkunnelse. Troligen i mitten av 1930-talet drabbades en av Vimmerbys ledande köpmän av sin församlings orättfärdiga krav på hur han skulle driva sin firma och blev utesluten.

Djävulens verktyg

Det var Henry Thörnqvist, stadens ledande handlare inom specerier, diverse och bosättning, som råkade illa ut och fick mycket sympati för det han fick utstå.

Han hade kommit till tro på att Jesus Kristus förlåtit hans synder och blivit en hängiven medlem i stadens baptistförsamling. Med stort allvar deltog han i församlingens verksamhet och rättade sig efter alla regler om hur en frälst människa ska leva sitt liv.

Frikyrkornas medlemmar på den tiden var helnykterister och detta var inget problem för den gode handlaren. Däremot blev det problematiskt för honom med en del av sortimentet i hans välsorterade bosättningsaffär, för där ingick glas att dricka brännvin ur.

Att sälja brännvinsglas var att förse människor med de verktyg de behövde för att dricka av det förbjudna brännvinet. Sådan affärsverksamhet fick inte en god baptist ägna sig åt. Församlingen ålade handlaren att ta bort spritglasen ur sitt sortiment. Men inte kunde en välsorterad affär hänvisa till andra köpmän för inköp av sådana.

Thörnqvist ansåg sig tvungen fortsätta sälja spritglas och blev därför utesluten ur församlingen. Med stor förtrytelse berättade min mor om det där och om hur illa handlaren hade tagit vid sig av det.

Skenhelighet

Att vara en ohederlig affärsman i veckorna och, som exempel, lura på folk undermåliga begagnade bilar och sedan gå till Filadelfia på söndagarna och gråta och be om syndernas förlåtelse – det omdömet råkade en köpman i staden ut för. Att sätta upp stränga regler för ett »anständigt» liv och sedan så flagrant bryta mot dem själv, det kunde inte få fortgå utan kommentarer från världen utanför.

Frälsningsarmén

Svenska frälsningsarmén hade en särställning i människors hjärtan. Ingen talar illa om frälsningsarméns soldater och officerare. Deras evangelium var hän-

der och fötter som tjänade medmänniskorna. De levde och verkade verkligen i den anda Jesus gjorde enligt evangelierna. Dessutom hade de usla löner och fick leva ett mycket sparsamt liv. Att bära Frälsningsarméns uniform gav både respekt och sympati.

Det som det talades om och något skrattades åt var Frälsningsarméns blåögda tro att kunna omvända stadens »busar» och få dem att leva ett kristligt och anständigt liv. Några av den kategorin gick på arméns möten och fick uppleva frälsning. Men de nyfrälsta busarna föll snart ur både i ord och handling.

Vittnesmål och återfall

Ett av stadens supiga original hade blivit frälst på ett möte på Armén någon gång på 1920-talet och börjat rikta upp sitt liv och hålla sig till »Frälsis» istället för flaskan. Det var ingen lätt omställning, för han hade dittills bland annat använt ett språk som inte passade på frälsningsmöten.

En kväll blev han ombedd att vittna om sin frälsning. Han ställde sig framför mötesbesökarna och med ansiktet lysande av glädje beskrev han vad han kände sedan han mött Jesus och fått förlåtelse för sina synder.

– Ja ä så gla, så ja ä så gla, så ja ä så in i helvete gla!

En annan av de så kallade busarna blev omvänd och började gå på frälsningsmöten. Men det höll inte länge för honom. En kväll hade han dragit sig ordentligt full och beslöt sig tydligen för att säga upp bekantskapen med Frälsningsarmén, eftersom han gått tillbaka till sitt gamla liv.

Medan ett möte pågick kom busen dit, öppnade dörren och ställde sig att titta in i salen. Det blev alldeles tyst och alla vände sig om och stirrade på honom. Då sa han med stor inlevelse:

– En liten ängel till oss kom, han trivdes ej, han vände om till rätta fadershuset.

Sedan stängde han dörren, sakta och varligt, gick därifrån och kom inte tillbaka.

Tröst till människor

Före min tid var det mycket vanligt att människor bad en präst komma till dem med sockentyg (nattvardskärl) och ge dem nattvarden, när de kände att slutet nalkades. Vad prästerna hade för tröst att ge en döende för sådär hundra år sedan är jag tveksam om. Många prästers förkunnelse gick mera ut på att tala om syndastraff för obotfärdiga än att berätta om en nådefull och förlåtande Frälsare och ett väntande paradiset.

Men detta gällde inte väckelserörelsens folk. Grovt generaliserat kan man sägas att när prästerna hotade med pinan i helvetet, då lockade väckelsepredikanterna med fröjderna i paradiset för den som tog emot frälsningen. Jag har ett bra exempel från min egen släkt på just den skillnaden.

Två slags tröst.

När min farfar, Johan August Johansson, och farmor Maja Greta hade fått sina fem barn och de började bli rätt vuxna, var farfar otrogen med en kokerska i grannbyn. Hon blev med barn och födde en dotter.

Då insåg farfar att han burit sig mycket illa åt och kom in i en djup personlig kris. Ut ur den gick han som frälst och troende. Därefter läste han sin bibel flitigt och speciellt då evangelierna och Psaltaren.

Predikade i egentlig mening gjorde han aldrig, men han kom att bli en man som blev kallad till sjuka och döende för att läsa ur Bibeln och tala med dem om frälsning.

På senhösten 1902 blev han kallad till min mormors bror, Per, som låg för döden i sitt föräldrahem i Falla i en obotlig halskatarr som han ådragit sig som underofficer i svenska armén. Innan farfar kom till Per hade kyrkoherden i Vimmerby varit hos honom, talat med honom och gett honom nattvarden.

När båda hade besökt den sjuke och förkunnat Guds ord jämförde Per dem så här:

– Jaha. När prästen i Vemmerby kommer, då ä dä synd å straff å evi pina i helvetet. Men när Johan August i Jonstörpet sitter här å prater, då ä dä synd å nåd å förlåtelse å evi fröjd i paradiset.

Baptister

När baptisterna var den nyaste av frikyrkorna i Vimmerby var det, som jag redan sagt, många som förfasade sig över deras sätt att fira gudstjänst. I min mors ungdom, runt 1920, hade baptisterna verksamhet, troligen en församling, i området där Venavägen passerar gränsen mellan Vimmerby och Vena socknar.

Mor hade en väninna som var dotter i en av de familjer som var kärnan i gruppen av baptister. Genom detta kom hon att få insyn i hur det gick till på deras möten. De hölls i bostadshusen på någon eller några av gårdarna där familjerna var baptister.

De började med en offentlig del – ett frälsningsmöte där även icke frälsta var välkomna. Predikanten gick ofta ut i lokalen för personliga samtal med mötesbesökarna för att försöka få dem in på den rätta vägen. Han började då för det mesta med dem som satt längst bak. För att slippa bli antastad av den välmente men envetne pastorn, var det därför bäst att sitta långt fram i salen.

När det offentliga mötet var slut fick de som inte ingick i församlingen gå ut och församlingens medlemmar fortsatte med det som kallades eftermöte. Ett sådant kunde bli mycket exalterat.

Predikanterna predikade och vittnade om Jesu nåd och frälsning i utdragen, jublande extas, ackompanjerade av församlingens hallelujarop, och människor föll i trans och talade i tungor. Detta var lätt att konstatera för de människor, mest ungdomar, som brukade smyga i mörkret utanför husen och lyssna.

Det som ingen riktigt visste, men som det pratades en del om, var ett »prov»

som baptisterna ibland höll på med under eftermötena. En stol ställdes ut på golvet och någon satte sig på den. Som bevis på sin frälsning och att himlens port skulle öppnas för dem skulle de sedan klara av att krypa mellan benen på stolen. Kanske skulle detta vara en praktisk tillämpning av Bibelns ord om den tränga porten till himlen.

Mors väninna fick kallelse att bli missionär, gick på bibelskola, lärde sig franska och flyttade till en missionsstation i Belgiska Kongo. Där kom hon sedan att verka som missionär i hela sitt liv.

Präster som uppmärksammades

Fram mot slutet av 1950-talet hade Svenska kyrkans och religionens ställning som maktfaktor i det världsliga samhället minskat och den minskningen har fortsatt till våra dagar. Människors intresse för kyrkan och prästerna minskade i takt med detta och det blev bara de mera extrema som fick någon uppmärksamhet.

Prästers auktoritet ifrågasattes alltmer och de och andra av den gamla tidens makthavare kunde inte längre utnyttja sin självpåtagna rätt att klandra människorsandel utan att få mothugg.

Sturska stockholmare

I Djursdala lilla vackra träkyrka finns mycket intressanta valvmålningar och när bilarna blivit rätt allmänna, var det många långväga gäster som kom dit för att få beskåda dem.

Komministern i församlingen hade svårt att acceptera att målningarna hade ett större intresse för en del besökare än vad hans predikningar hade. Satt någon kyrkbesökare och tittade för mycket upp i taket, fick han eller hon ett påpekande från predikstolen om att detta inte var lämpligt och att vederbörande gärna fick lämna lokalen och komma tillbaka när det inte var gudstjänst och titta på målningarna.

Men en söndag fick den gode pastorn rejält mothugg, när han läxade upp ett medelålders par från predikstolen för olämpligt uppförande i kyrkan.

Det råkade vara en känd kulturpersonlighet från Stockholm som var kommen till kyrkan tillsammans med sin fru för att få se de valvmålningar han hört så mycket talas om.

Paret gick ut från kyrkan, men ställde sig vid porten och väntade ut prästen. När han äntligen kom, fick han sig en skarp och saklig avhyvling, utan några okvädningssord, men så nedgörande att pastorn för all framtid slutade med att göra påpekanden från predikstolen.

Svavelprästen i Hallingeberg

Någon gång i slutet av 1950-talet kan det ha varit som Hallingebergs församling mellan Vimmerby och Gamleby blev riksbekant genom sin präst. Han ådrog sig epitetet »Svavelprästen i Hallingeberg» och hans svavelosande predikningar fyllde församlingskyrkan söndag efter söndag och gav eko i både press och radio.

Från predikstolen gjorde Svavelprästen mycket skarpa inlägg i den infekterade träta och maktkamp som uppstått inom gruppen av kyrkopolitiker och kyrkvårdar. Rakt på sak, utan omskrivningar och med namn och allt, talade han om vilka stora syndare och skurkar motståndarna var.

Hur det hela slutade har jag glömt, men som vanligt vid sådana stridigheter var det en stor grupp inom församlingen som tyckte att Svavelprästen var bra, både som präst och människa, och höll med honom om att många av hans motståndare inte var Guds bästa barn i allt.

Nordöstringarna

Under den frälsningsvåg som drog över Sverige under 1800-talet bildades inom den nyevangeliska väckelserörelsen en missionsförening i nordöstra Småland. Från 1875 hade den namnet *Östra Smålands Missionsförening*, ÖSM, men vid bildandet 1863 kallades den *Nordöstra Smålands Missionsförening*. Av det namnet är smeknamnet *Nordöstringarna* kommet.

ÖSM skulle fungera som en paraplyorganisation för de många, små missionsföreningar som bildats i socknarna från mitten på 1850-talet och framåt och huvudsyftet var att göra det möjligt att anställa egna predikanter.

Den nyevangeliska väckelsen i nordöstra Småland drevs av två präster inom Svenska kyrkan, den ena med tjänst i Tuna församling och den andra i Pelarne, båda nära Vimmerby. En annan betydelsefull person var greve R. A. L. Stackelberg på Stensnäs i Ukna socken, norr om Västervik. En fjärde man som bidrog mycket till ÖSM:s tillblivelse var O. A. Welin i Västervik.

Den andliga inspirationen för Nordöstringarna kom från C. O. Rosenius. Han var centralgestalten i den väckelserörelse, nyevangelismen, som växte fram inom Svenska kyrkan och som organiserades i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, EFS.

Från slutet på 1800-talet blev Nordöstringarna alltmer accepterade inom Svenska kyrkan och ett samarbete inleddes och utvecklades. ÖSM hade också samarbete i så kallad yttre mission med Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner, MBV. Det blev också ett visst samarbete mellan ÖSM och EFS.

Missionsföreningen gav ut två tidningar, *Östra Smålands Missionsblad* och *Barntidningen Senapskornet*. Föreningen gav också ut en del böcker från eget förlag. Deras predikanter hade alltid med sig en stor och tung resväska med böcker för försäljning. Föreningen hade också en egen sångbok som hette *Guds lov*, men använde också flitigt sångboken *Sions toner*.

De lokala missionsföreningarna hade ofta bildats för att bygga upp och driva ett missionshus eller bönehus som det också kallades. Runt Vimmerby låg Nordöstringarnas missionshus utspridda med en mil eller mindre i avstånd emellan.

Missionshuset Betesda

Jag har berättat om min farfar, Johan August, och hans frälsning. Han och något tiotal bönder i omgivningen bildade Jonstorpet-Hästmosshults Missionsförening som var en underavdelning till Wimmerby Landsförsamlings Evangeliskt Lutherska Missionsförening. Om den bildats före eller efter sockenföreningen har jag ingen uppgift om.

Farfar och farmor styckade av och skänkte några hundra kvadratmeter mark från gården till byggplan för ett missionshus – det kom att kallas Missionshuset Betesda eller Jonstorpets Missionshus. *Betsda* är ett arameiskt ord och betyder barmhärtighetens hus.

I gåvobrevet från nyårsafton 1883 finns ett förbehåll: »Ofvanstående missionshus skall användas endast för att däri läsa och predika Guds heliga ord i enlighet med de inom föreningen antagna stadgarna under §§ 2 o 4. ... Öfverträdes dessa villkor, så varder detta gåfvobref till alla delar upphäfdt.»

Samma nyårsafton antogs också stadgar för landsförsamlingens missionsförening. Av dessa framgår att missionshuset Betesda då redan var byggt och färdigt. Det var sockenföreningen som sedan tog ut lagfart på den nybildade »Lägenheten Betesda No 1».

Sen lagfart

Att nödvändiga handlingar skrevs i ett mycket sent skede var vanligt på den tiden och det finns flera exempel på detta i de generationsskiften som gjordes med vår gård. Det var det muntliga avtalet som var viktigast hederligt folk emellan. När det var klart så var det ingen stor brådska med att skriva de handlingar som behövdes för att få lagfart eller att ta ut lagfarten. Stämpelskatten som måste betalas kan också ha bidragit till den fördröjningen.

Resepredikanter

Östra Smålands Missionsförening hade ett antal resepredikanter anställda. De åkte runt i föreningens verksamhetsområde, från bönehus till bönehus, och predikade på bönemöten. Det förekom också ofta att medlemmar tog mot predikanterna i sina egna hem och hade bönemöten där.

Predikantena hade fått det lite nedsättande öknamnet *smörgåspredikanter*. Av någon anledning jag inte känner till hade Nordöstringarna verksamhet i malmfälten i Övre Norrland och dit åkte predikanterna med tåg några gånger per år.

Bönemöten

Bönemöten kungjordes under rubriken »Predikoturer» i Vimmerby Tidning. Den spalten läste den person eller familj som städade och eldade i bönehuset och gjorde i ordning för mötet på utsatt tid. Samma person eller någon annan i den lokala föreningen gav predikanten den mat han behövde och också en säng att sova i till nästa dag. Någon svarade också för att skjutsa predikanten till platsen för nästa bönemöte. För detta hade de inte någon som helst ersättning. Någon direktkontakt mellan predikanten och det lokala bönehuset förekom knappast inte före mötet.

Genom farfars engagemang och eftersom missionshuset Betesda låg nära vår gård, var det vår familj som svarade för bönehusets skötsel och tog emot predikanterna. Så här kunde det gå till i praktiken när det utlystes bönemöte i Missionshuset Betesda i början av 1950-talet.

I Vimmerby Tidning läste vi: »Predikotur för Elis Eklund: ... onsdag 29/9: kl 11 Vimmerby Betel; kl 2 Jonstorpet; kl 7 Barmshult ...» Den dagen började för predikant Eklund med ett bönemöte i Betelkapellet inne i Vimmerby. Strax före kl 2 skjutsade någon från missionsföreningen i Vimmerby ut honom till Betesda med bil och där stod min mor Elsa och tog emot honom och de rätt fåtaliga mötesbesökarna.

Elis Eklund var en god sångare och det fanns en riktigt bra kammarorgel i bönehuset. Utöver de gemensamma sångerna sjöng han alltid flera solosånger. Mötena brukade kunna ta en dryg timma och därefter följde predikanten med oss hem.

Mor hade eldat upp i salen och där drack sedan hela familjen kaffe med sin gäst. Vid klockan fyra var det dags för mig att göra kvällssysslorna ute i lagården. Under tiden kunde det bli livliga samtal mellan predikanten och mor och mormor. Det rörde sig ofta om djupa andliga och personliga frågor och Eklund sjöng också gärna några av de välkända läsarsångerna.

Strax efter kl. 6 serverade mor kvällsmat runt salsbordet och sedan skjutsade jag ut predikanten till Barmshult med häst och vagn, där det blev dagens sista bönemöte i salen hos familjen Otto och Erin Persson. Hos dem övernattade sedan predikanten och *Missions-Otto*, han kallades allmänt så, skjutsade honom vidare till nästa dags första möte.

Felorientering i känd terräng

Att köra häst i mörker utan belysning på fordonet är inte det lättaste. Innan ögonen vant sig vid mörkret får man lita på att hästen hittar rätt väg. En mörk vinterkväll skulle jag skjutsa just predikant Eklund ut till Barmshult och den resan började med en rätt dråplig felkörning.

Hela den dagen hade jag fraktat dynga med häst och *slädåke* till en dynghöj på ett gårde ute vid landsvägen. Svängen in på gårdet var åt samma håll som den mot Barmshult ute på landsvägen och bara en kort bit före.

När jag kom med predikanten och hans väskor i släden på kvällen såg jag inte ett dugg av vägen till en början. Men hästen svängde av åt rätt håll så snabbt, när jag trodde vi var ute på landsvägen. Jag tyckte det var lite för nära dit och hästen ville inte börja trava, när jag manade på honom.

Plötsligt tvärstannade den. Jag kände lukten av dynga och tittade åt vänster. Där såg jag konturerna av dynhögen jag lastat av vid hela dagen.

– *Nämen! Hästefulingen geck te dynhögen ja ha kört dyngte te hele dan i da!*

– *Jaha du! Hästen han kände på sej vad du hade för last. Han visste vart sånt skulle lastas av.*

Och så skrattade vi så gott båda två.

– *Å du ska inte tro att det är första gången jag har varit med om det här, inte, sa Eklund.*

Predikantprofiler

Vi kände alla föreningens predikanter väl och det var lite av högtid att få ta emot dem som gäster. Alla var lite speciella i något avseende och genom sitt arbete hade de stor vana att anpassa sig till och umgås med olika slags människor. Flera av dem var goda sångare och sjöng gärna. De hade också mycket att berätta om människor och händelser.

hade blivit en mycket god vän till min far och när jag döptes den första mars 1931 fick jag mitt tilltalsnamn efter honom. Jag minns honom som en vänlig farbror som jag gärna satt i knäet på.

Johan August Berg var bonde i Grunderum i Tuna socken. Han var mycket musikalisk och sjöng gärna solo i bönehuset. J. A. Berg hade ett litet talfel, lätt läspning, som gjorde hans röst mycket speciell, men av detta hördes ingenting i hans sångröst. Det var en speciell sång som han sjöng varje gång han kom till Betesda. Den introducerade han så här: *»Nu ska jag sjunga en sång för er. Den står inte i Sions toner och inte heller i Guds lov, men jag tror säkert ni känner igen den allesammans.»*

Så sjöng han *Nådstolen* för oss, den sång som börjar: *»En nådstol Herren Gud oss givit som genom blodet oss vunnit är»* och där omkvädet efter varje vers lyder: *»O, sköna plats invid Jesu' hjärta, när synden trycker en sargad själ. Dit får jag komma med all min smärta, vid nådstolen blir allting väl.»*

En av predikanterna, jag tror han hette Alfred Engström, var klädd i vargskinnspäls på vintrarna. Den hade han alltid med på resorna till malmfälten och han berättade gärna om hur den en gång hade räddat hans liv, efter vad han själv trodde.

Kylslagen bädd

Under en predikotur där hade det varit mycket kallt i flera veckor. Den familj han skulle övernatta hos hade inte eldat i salen, där han skulle övernatta, till-

räckligt länge för att sängen skulle bli varm. Rummet hade kanske stått oeldat i någon månad och sängen var kall som is, när han skulle lägga sig.

Då lade han i sin vargskinnspäls i sängen och använde den som både underlag och täcke. Det var bara fötterna han måste ha i iskylan den natten.

– *Hade jag inte haft pälsen, då hade jag förkylt mig fördärvad och varit död i lunginflammation vid det här laget, sa han.*

Salig bråddöd

Det var samma Alfred Engström som fick ett mycket sällsamt eftermäle. Han bodde i Norrköping och var 67 år det år han så hastigt »kallades hem till Gud».

Den 10 juli den sommaren var han på väg hem från en predikotur. Innan han skildes från sina vänner efter sin sista predikan hade de suttit i ett allvarsamt samtal om livets avslutning och döden. Alla var frälsta och vissa om att få komma till himlen, men också oroade av de plågor och lidande som döendet innebär för de flesta. Under det samtalet yttrade Engström:

– *En salig bråddöd, det är vad jag hoppas på att Gud ger mig.*

När han sedan steg av tåget på Norrköpings station gick han med sina två väskor i händerna rakt över ett spår där ett snälltåg var på väg in med rätt hög fart. Lokföraren signalerade och en stationskarl ropade en varning till honom, men han gick som i trans med blicken riktad uppåt och varken hörde eller såg. Tåget körde över honom och han avled omedelbart.

Trots att jag bara var sju år 1937, kommer jag ihåg hur man talade om den där sällsamma händelsen. Man sörjde predikanten och beklagade hans familj, men innerst inne räknade man detta som en form av bönhörelse. Han var en äldrad gudsman som Gud hade gett den saliga bråddöd han helst av allt ville få.

Missionsmöte

Under somrarna hade ÖSM det som kallades *missionsmöten*. De hölls i något av de större missionshusen eller i en kyrka. Flera av föreningens predikanter brukade medverka och hölls mötet i en kyrka var alltid pastoratets kyrkoherde och flera andra präster med.

Till dessa möten var alla i de lokala föreningarna och Svenska kyrkans församlingar runtomkring välkomna. Var vädret vackert kunde delar av mötet hållas utomhus med deltagarna sittande på provisoriska sittbänkar.

Före bilarnas tid begränsades deltagarkretsen av den sträcka man bekvämt kunde färdas med cykel eller hästskjuts, men trots detta kunde det samlas stora skaror av besökare. Det har berättats om möten med över 400 nattvardsgäster i stora kyrkor som inte räckte till för att ta emot alla som kom dit.

Missionsmöten annonserades i Vimmerby Tidning och hade en för ÖSM speciell formulering, t.ex.: »Missionsmöte bliver, om Gud så vill, i Björksebo Missionshus söndagen den ...»

Efter gudstjänsten blev det kaffeservering och trivsamt samvaro. Ett sådant möte kunde vara enda gången på året som goda vänner inom ÖSM träffade varandra.

Missionsauktion

I februari varje år hölls det missionsauktion i Betesda. Den började med en kort andaktsstund och sedan blev det auktion på handarbeten. Det var virkade grytlappar, tjocka ullstrumpor och vantar, köksförkläden, broderade dukar, virkade spetsar, handdukar och mycket mera av det som kvinnor brukade tillverka.

Till auktionen kom bondhustrurna med ostkakor i blanka kopparbunkar. När den egentliga auktionen var slut blev det försäljning av kaffe med gott doppa och ostkaka med sylt och vispgrädd. Priset på varje portion bestämdes genom budgivning på första portionen.

Det var ostkakan som var den stora lockelsen för oss barn. Men det jag alltid var förgrymmad på, var att vår syskonskara fick vänta till sist innan vi fick något. Det berodde på att mor var med och serverade. Hade hon gått till oss med ostkaka före andra barn, kunde det ha räknats som att gynna sina egna på andras bekostnad.

På missionsauktionen i Betesda bestod ostkakportionerna av en liten sked från varje ostkaka och ingen kunde välja att ta av enbart de godaste. När serveringen var slut fick de som kommit med förningen sina bunkar med hem tillsammans med eventuellt överbliven kaka.

Auktionsprotokoll

Jag har kvar ett protokoll från missionsauktionen i Betesda onsdag 19/2 1930. Det gjordes 70 utrop och såldes 48 portioner ostkaka à 75 öre. Nettot för det hela blev 226,50 kronor. Där såldes bland annat 9 förkläden, 12 par strumpor, 11 näsdukar, 11 dukar, 7 örngott, 5 »grytvantar», 2 servetter, 1 tygstycke, 1 påse äpplen och 1 påse torkad frukt till 34 olika köpare. Medelpriset för ett förkläde var 3,17 kr och örngotten gick på 4,75 kr i snitt. Troligen köpte alla, stora som små, ostkaka och det antagandet ger då att knappt 50 personer var där. De var ungefär så många som Betesda rymde.

Det är min far, Emil Johansson, som skrivit det här protokollet och troligen var han också kassör i Jonstorpet-Hästmosshults Missionsförening. Alla köpare är noterade med namn och adress, utom tre som har noteringen »Kontant». Troligen betalade de flesta sina rop omedelbart efter auktionens slut, men min mor har berättat hur far fick jaga några av dem i månader för att få in föreningens pengar.

Jag känner alla köpare till namn och adress. De flesta bodde inom en radie på tre kilometer. En av dem hade närmare en mil hem, men hade en syster boende i vår närmaste granngård och kombinerade troligen auktionsbesöket med ett besök hos henne.

Missionären

Nettot på missionsauktioner gick helt säkert till yttre missionen, hednamissionen, – därav namnet missionsauktion. Nordöstringarna hade en missionär i Etiopien som hette Anton Jönsson. Han var egentligen ditskickad av Missions-sällskapet Bibeltroga Vänner, men Nordöstringarna hade tagit över hans lönekostnad år 1931.

Under hela min barndom och ungdom samlades det pengar till en orgel till missionären. I Missionsbladet kunde man då och då läsa redovisningar »Till Anton Jönssons orgel» och uppgifter på hur mycket som strömmat in.

Elakt prat

Även om Nordöstringarna och deras predikanter hördes det en del elaka kommentarer. Jag har redan nämnt att predikanterna, lite nedsättande, brukade kallades *smörgåspredikanter*.

På några av dem hade också all den kalasmat de trakterades med i gårdarna i kombination med ett arbete som inte gav någon motion satt sina spår i form av fetma. Så var det med den predikant som övernattade hos ett par stillsamma syskon, bror och syster, i Pelarne socken en gång.

Syskonparet hade ingen häst. När brodern skulle frakta predikanten till nästa bönemöte fick det bli till fots, med kolportörsväskorna på en kälke. Den färden gjorde folkhumorn i Pelarne om till en elak skröna.

Påökt på saligheten

Man påstod att den fetlagde predikanten satt på kälken med sina tunga väskor framom sig. Den stackars brodern, som dessutom haltade, stretade och drog i sitt anletes svett. Då hörde man hur predikanten ropa till honom:

– *Ju fortare du drar, ju saligare blir du!*

Epilog

Östra Smålands Missionsförening hade sin storhetstid från starten och fram till andra världskriget. I missionshuset Betesda blev sedan besökarna allt fåtaligare. Ofta var det inte mera än 4–5 stycken på varje möte. Minskningen följde i stort den trend som fanns inom Svenska kyrkan. En del berodde på att befolkningen minskat i bygden runtom, men framför allt på att de flesta på landsbygden yrkesarbetade som anställda på de tider bönemöten hölls.

Sommaren 1951 renoverades missionshuset Betesda. Detta var helt nödvändigt för den då 70-åriga byggnaden och ett stort lyft både vad gäller utseende och funktion. Men det blev ett ödesdigert misstag begånget av byggentreprenören.

Sockeln av marksten putsades och ingen tänkte på att det behövdes öppningar i den för ventilation av torpargrunden. Efter ungefär 20 år låg det rader av gula sporer utefter golvspringorna varje gång det skulle städas inför ett bönemöte. Det hade börjat växa av den fruktade hussvampen i golvbjälklaget och snart var hela golvet uppruttet. Detta blev slutet för den byggnaden och för Jonstorpet-Hästmosshults Missionsförenings verksamhet i den mån den inte hade självdött innan.

Öknamn

Att sätta ett öknamn på någon kan ha flera syften – för det mesta onda, men någon gång goda – men som ord är *öknamn* helt neutralt. Det betyder bara ett namn att öka på antalet med. Positiva tilläggsnamn brukar, som alla vet, kallas *smeknamn*.

Det vanliga är att öknamn är mer eller mindre nedsättande och oftast är det personer som får dem. Gamla tiders öknamn kan vara en illustration av den tidens människosyn och folkliga humor i sin, i nutida öron, ibland lite obarmhärtiga rättframhet. Men ords valör och användning har förändrats och samma gäller värderingar och inställningar. I efterhand kan det därför vara svårt att veta vilken valör vissa öknamn hade i sin tid.

Kroppsliga och andliga egenheter blev ofta grunden för öknamn. *Lille Pelle* var inte storväxt, men en stor affärsbegåvning och tjänade sig rik på tveksamma gårdsaffärer.

Store Smedstôrpern var uppvuxen på gården Smedstorpet tillsammans med två yngre bröder. Han var stor till växten och en gång hade han också haft goda kroppskrafter. En längre och smalare bror kallades *Långe Erik*. Den tredje av bröderna kallades *Lille Smedstôrpern*, trots att han inte alls var småvuxen.

På midsommarfesterna i Djursdala gick *Flymaskinssmörjern* ordningsvakt. Han var en bit över två meter lång och det var mycket ovanligt med så långa män på 1940-talet. Namnet hade han fått för att han bort räcka upp med en oljekanna och smörja flygplan medan de var i luften.

Damen som skötte om bomfällningen vid en järnvägsövergång fick heta *Trippa* (Trippan), eftersom hon gick med korta, trippande steg, och en man med påfallande feminint sätt och uppförande kallades för *Mamsella*.

»Markerade anletsdrag» kunde det heta när polisen efterlyste försvunna personer förr. En man med överdimensionerad underläpp kallades *Gösta mä läppen*. På en annan karl var hakan lite dominant i ansiktet så han fick heta *Erik mä haka*.

Knaggen eller *Knos* syftade på den bula en puckerlyggig skollärare hade på ryggen. En pojke föddes med bara ett öra och därför kallades han *Ettörat*. En annan grabb hade ett ögonlock som han bara kunde lyfta med stor svårighet. Det liknade en liten lucka som kunde fällas upp och ner på gångjärn tyckte någon och gav honom öknamnet *Fälletöcket*.

Skinnet hade en ovanligt väl tilltagen näsa. Han drev Johanssons Pensionat i Vimmerby eller *Skinnets* som var det vardagliga namnet på alla storätares bästa matställe. Det påstods att näsans storlek berodde på att den hade ett helt otroligt tjockt skinn. Det gick också ett rykte att *Skinnet* sålt sin näsa till en lä-

kare och fått 3000 kronor för den. När han avled skulle läkaren få obducera näsan och kunna se hur den var beskaffad inuti.

Lörven hade folkhumorn döpt en välkänd möbelhandlare i Vimmerby till. En *lörv* är en barnslig, ängslig och räddhågad människa, och *Lörven* såg sådan ut. Men han kunde ge både avväpnande och dräpande svar, om någon kom och ville göra sig rolig på hans bekostnad eller klaga på varorna han sålde.

Välkänd firma

Efter »Skyltsöndan» – andra söndagen i Advent – ett år på 1940-talet konstaterade vimmerbyborna att *Lörven* inte gjort någon julskyltning i sin lilla möbelaffär vid kyrkan.

En man försökte pika honom för den uteblivna marknadsföringen:

– *Du ha ju inte juls skylte nô't? Hur ska du kunne få sälje nô't, när du inte juls skylter?*

– *Hö! En välkänd firma behöver inte juls skylta! Den säljer ändå!*

Buschen var en av Vimmerbys första taxiägare. Han var en mycket pratsam person, för att inte säga pratsjuk och kanske namnet syftade på det franska ordet för mun.

Döven i Falle hade haft hjärnfeber som liten och förlorat hörseln helt och hållet. Han hade kunnat »tala rent» när han blev döv, men alla nya ord fick han problem med. Åtminstone en gång hade han nytta av sin dövhet, påstod grannarna. Det var när han sökte körjobb för sig och hästen när järnvägen Vimmerby–Spångenäs byggdes (invid 1905).

– *Far åt helvete bonnjävel! Vi behöver varken dig eller hästen*, fick han till svar på sin fråga om jobb.

Men *Döven* han läste järnvägsbyggarbasens läppar (avsiktligt?) fel och svarade:

– *Tack, tack, dä va hederlit. Då kommer ja klocka sju i môra bittin mä häst å vagn. Tack, tack.*

Och när han kom morgonen därpå skakade basen på huvudet och lät honom börja jobba. Och eftersom han var en duktig arbetare, fick han stanna kvar.

Tvåkroners-Sven kallades baningenjören som basade över bygget av Spångenäsbanan. Det kom av den dagpenning han betalade sina arbetare. Två kronor var bra betalt. Den som gick dagsverke hos bönderna fick troligen inte mer än 50–75 öre plus fri mat.

Bläsen hade en vit hårlock mitt i pannan i ett för övrigt mörkt hår. Det påstods att han fått den vita locken av ett kraftigt slag i huvudet.

Babben hade ovanligt långa armar och någon, som ville göra sig rolig på hans bekostnad, tyckte att armlängden var som på en babian.

Sputten började »torrspotta» när han blev lite stressad. En av hans grannar gick under namnet *Sluger*. Det namnet skulle kunna ha gällt en åttonde dvärg i den berömda sagan om Snövit.

Snövit fanns också med som öknamn i Vimmerby. Det märkliga var att den mannen var påfallande mörkhårig.

Klicken hade fått sitt namn av en kommentar han brukade ge i tid och otid. *Dä klicker* (klickar) *allri!*, sa han för att understryka att något var helt säkert och gick att lita på.

Löken var en riksbekant taxiägare från Vena i bilismens barndom.

Kruse hette egentligen Axel Hörberg och var en legendarisk stadsbuse i Vimmerby. Det gick skrönor på bygden om, dels hur stark han var, dels hur han älskade att förolämpa stadens överklass, speciellt damerna, på det grövsta.

En torgdag i Vimmerby för så där 60 år sedan stod Kruse som vanligt på trottoarkanten och blickade ut över kommersen på Stora torget. En bit ifrån honom stod tre av stadens allra finaste fruar i livligt samtal.

Kruse gick oförmärkt fram till dem, stannade till alldeles bredvid dem och lade av en riktigt ljudlig rökare. Förskräckta vände sig damerna om och stirrade på den fräcke busen. Med ett hånleende på läpparna vände han sig till den närmaste damen:

– *Ja hon kan skyll' et på maj, om ho vill. Ha, ha, ha, ha ...*

Hejsan var en filosofiskt lagd levnadskonstnär och en profil i Vimmerby. Han har lämnat efter sig det ordstävliknande uttrycket: *Livet ä ingen lek, sa Hejsan. Rätt va en ligger å söver, så måste en opp å äte.*

Kak eller *Kakamulle* var ett annat av Vimmerbyoriginalen. Han var raka motsatsen till Kruse – vänlig, lite sirlig och allmänt uppskattad. Många tror att Albert Engström tog Kak till förebild, när han skapade Kolingen. Albert hade bra kontakt med Vimmerby, för hans fru kom från Mossebo, en stor gård en dryg mil väster om staden.

Propellern basade på Systembolaget. Öknamnet kom av att han alltid bar fluga. Han var känd för sin ovanliga hantering av spritflaskor. När han var på det humöret, knuffade han en flaska över kanten på en hylla högt upp, lät den falla till strax över golvet, fångade den i halsen och dunkade den i disken framför den häpne kunden.

Sockenblärren var ombudsman för ett politiskt parti. Att ha lätt för att prata och prata för mycket, *blärra*, stack i ögonen på enkelt folk. Dessutom var detta att »försörja sig med käften» inget »riktigt» arbete. Att få sin utkomst utan kroppsarbete var att slippa undan för lindrigt.

Blärr-Märta måste också haft lätt för att prata, men försörjde sig inte med truten.

Sven i Helvete var byggnadsgrovarbetare och nyttjade svärord i tid och otid och särskilt då det som ingick i öknamnet.

Hurran var disponent på »Slakthuset» i Vimmerby och raka motsatsen till Sven i Helvete. Han svor aldrig. I stället för svärord hade han gjort ett eget, helt rumsrent, kraftord: *Hurran*.

– *Dä va en hurrans karl å va dum*, kunde han säga om någon han inte gillade.

Stinsen var en stram herre. Han liknade gamla tiders stationsinspektorer som gick på perrongen, uppsträckta och lite för mer än andra.

Pilsner hette Gunnar i förnamn och var traktens ledande »varma korvgubbe» på fritiden.

Krösakäringa kallades en lite särpräglad kvinna. Troligen kom det sig av att hon plockade lingon och sålde. Namnet hade smittat av sig på hennes man, för han kallades *Krösa-Robbe*.

Vackra Kurt var en ung bilförsäljare med »fördelaktigt utseende». Han höll det lokala hastighetsrekordet genom *Hörestahultekurva*, traktens snävaste 90-gradersböj.

TeKå hade varit sjöman i sin ungdom och då hade han låtit tatuera sina initialer, T. K. på handleden.

Tvåkrona och *Julosten* var ett barnlöst äkta par som drev Vimmerbys sista mjölkbar. Namnet *Julosten* syftade på mannens runda, röda ansikte.

Besen var namnet på en lite utvecklingsstörd bonde. Öknamnet kom av att han brukade *bese iväjj*. Det uttrycket står för att fara iväg eller börja med något, utan att ha någon större kontroll vart det barkade åstad. Han kallades också för *Lallen*, eftersom han gick och lallade lite för sig själv, när han trodde ingen hörde honom.

Hattneka var det obarmhärtiga namnet på Besens fru. Hon hade fått något fel på ryggraden och gick böjd i 90 graders vinkel, oförmögen att kunna räta på ryggen. Hon liknade en rågnök (rågkärve) som knäckts på mitten för att passa som »hatt» på en *röke* (skyl).

Fylle-Jösse var en genomhygglig och arbetsam man som spriten tagit makten över. Han delade epitetet med *Fylle-Karlsson*.

Missions-Otto var en allmänt respekterad bonde med stort engagemang i Östra Smålands Missionsförening, »Nordöstringarna», ett rätt lokalt, kristet samfund som stod Svenska kyrkan och Evangeliska Fosterlandsstiftelsen nära.

Baptisten i Ramshult var en av de bönder som gått med i en lokal baptistförsamling.

Rike-Verner hade genom arbetsamhet, stor sparsamhet och många stora arv samlat på sig så mycket pengar att omvärlden ansåg att hans rikedom var det mest utmärkande för honom.

Raskenstam eller *Prästens måg* hade gjort prästens piga med barn och blivit anklagad för våldtäkt. Ett envist rykte påstod att prästen ordnat om att han blivit kastrerad för detta påstådda illdåd.

Södra Vi-Olle var en av de tio (om jag nu minns rätt) droskägarna (taxiägarna) i Vimmerby omedelbart efter världskriget. Han hade troligen fått namnet för att inte sammanblandas med en av sina taxikollegor med samma förnamn.

Maja hette egentligen Erik Karlsson och var en annan av de smått legendariska taxichaufförna i Vimmerby under samma tid. Namnet kom av att hans mor hette Maja.

Mosters Kalle var kyrkvaktmästare I Vimmerby. Hans mor hade kallats *Moster* och troligen berodde detta på att hon en gång varit en lite lillgammal flicka.

Förr var städer, socknar och församlingar angelägna att reservera arbete

inom sin egen verksamhet åt lite udda människor som inte riktigt platsade på den öppna arbetsmarknaden. Det var till fördel för båda parter. Det allmänna slapp betala ut fattigvårdsunderstöd och människan i fråga slapp förnedringen av att ligga samhället till last och fick ett betydligt bättre liv.

Vaktmästaren i Vimmerby kyrka, Mosters Kalle, var en typisk sådan människa. Det rent praktiska i tjänsten skötte han på ett helt acceptabelt sätt, men någon sällskapsmänniska var han definitivt inte. Kyrkbesökare och deltagare i kyrkliga förrättningar såg han kanske närmast som en rätt onödig störning i arbetet.

Vintern 1944/45 gick jag och läste för prästen och hade då närvaroplikt i kyrkan på söndagarna. Mässorna i Vimmerby kyrka drog normalt inte så många besökare då heller, men Första Advent var kyrkan nästan fullsatt.

När församlingen i sakta mak gick ut efter mässan stod Mosters Kalle i vapenhuset med ryggen mot väggen in mot kyrkan och såg allmänt förgrymmad ut. En Vimmerbybo tyckte väl att det kunde vara läge att kommentera det myckna folket i kyrkan och sa till Kalle:

– *I da, du Kalle, va dä mycke fôlk i kôrka.*

– *Ja här springer dom jävla å drar in skit!*

Kroken eller *Järnkroken* var öknamn som kan kopplas till teknikens utveckling. Tröskverk och sprängämne blev orsak till flera svåra handskador som ledde till amputation av ena handen. Den enda protes som fanns fram till 1930-talet var en stor järnkrok. Med en sådan protes var öknamnet givet.

En av dem som kallades Järnkroken blev lätt lite våldsbenägen, när han tagit sig ett par glas. Då var hans handprotes ett fruktansvärt vapen. När han blev arg och ville slåss, satte sig alla som visste om hans bestyckning snabbt i säkerhet.

Tysken kunde den få heta som hade talsvårigheter. Under första världskriget kom uppköpare från tyska armén till Vimmerby och köpte hästar och senare var där tyskar och köpte upp sågat virke. Många hade hört dem försöka tala svenska och kanske lät det som en svensk med talfel.

En pojke med talsvårigheter började i skolan under Adolf Hitlers storhetstid. Istället för att bli kallad Tysken fick han heta *Hitler* alternativt *Riksen* som var en förkortning av *Rixkanslern*.

Lumumba var den ena av de två politiska ledarna i Kongo under Kongokrisen. Det namnet lyftes då över till en ung man i Vimmerby och det fick han sedan behålla.

Kelly var verkstadsarbetare i Storebro. Namnet hade han fått från en reklamössa för bildäcksfabrikatet Kelly.

Gummi-Gunte hette Gunnar i förnamn och drev en gummiverkstad i Vimmerby. När sonen tog över firman så följde öknamnet med. Han kallades *Gummi-Ove*. Från den gummiverkstaden hade Kelly fått sin reklammössa.

Scheven var Vimmerbys förste raggare på 1950-talet. Kanske namnet skulle stavas *Cheven* och var kommet från *Chevrolet*. Klädd i Elvisinspirerad skinnjacka och dito frisyr mullrade han omkring på gatorna med sin stora amerikana.

Gandhi var en magerlagd ung man, också han med stort bilintresse, men han körde en Folka utan navkapslar. Dem hade han pantsatt på en mack och fått bensin för.

Bil-Svente hette Svensson och hade bilfirma i Vimmerby under bilismens genombrottsår på 1950-talet.

Häst-Ludde var den siste lokale hästhandlaren under slutet av arbetshästar-nas epok inom jordbruket.

Pära-Erik hette Helge Eriksson och handlade med potatis och köpte upp körsbär och bigarråer på Vimmerby station under körsbärssäsongen. Han hade en namne i Bråbo by i Kristdala.

Kôrv-Olle var charkuterist i åtminstone andra generationen i Vimmerby stad. In på 1950-talet stod han fortfarande med sin försäljningsvagn på Stora Torget på lördagarna och sålde kött, fläsk och chark av egen tillverkning.

Hallåmannen sålde strömming på Fisktorget i Vimmerby.

– *Hallå, hallå! Ska dä va ett kilo strömming*, skrek han åt dem som passerade på gatan.

När han ropade, tog han gärna några steg ut i gatan och av den vanan hade han fått sitt andra öknamn: *Tre steg i gatan*.

Sille-Losse var fiskmånglerska i Vimmerby för så där drygt 100 år sedan.

Kråka (Kråkan) drev Vimmerbys ledande radio- och TV-affär i TV:ns barn-dom. I hans affär sålde *Kalle Snagg* TV-apparater och stere oanläggningar.

Kalle Fusk var ett lite otrevligare tilläggsnamn på en annan Kalle i Vimmerby.

Props-Jante eller *Props-Jansson* hade en gång i världen köpt upp props, dvs. gruvstöttor av tallträ för engelska kolgruvor, av skogsägarna runt Vimmerby.

Svarten var skomakare till professionen. Hans hår var lika svart som det beck skomakare jobbade med i gamla tider.

Kitt-kitt kallades den siste verksamme skraddaren på landsbygden i vår del av socknen. Det berodde på att ordet ingick i ett egentillverkat kraftord han brukade använda: *Kitt-kitt in i helsicke!*

Yxa var byggnadssnickare och tyckte det gick bättre att slå i spik med yxan än med hammaren. Det gick fort och bra när det var grov spik och uthus som byggdes, men inte så bra när det gällde finsnickerier.

Lappo var en annan snickare utan anlag för finlir i arbetet. Han passade bäst till att gå hos bönderna och lappa och laga på deras uthus.

Vägens Nyheter bodde strax innanför stadsgränsen där Venavägen gick in i Vimmerby stad och blev kallad Östra Tullportsgatan. På hästskjutsarnas tid noterade han allt som hände på gatan i minnet och berättade gärna om det. Hans passerkontroll blev olyckan för en bonde som stal en plog från smidesverkstan tvärs över gatan.

Att vara tvillingar ledde ibland till öknamn. *Erker Tvilling* och *Sicke Tvilling* hade vuxit upp på en av våra granngårdar. Erik flyttade till gården Pinnarp och då konverterades hans namn till *Tvillingen i Pinnärp*.

Att bli »döpt» efter den gård man stammade från var mycket vanligt och inte alls nedsättande. Men det fanns öknamn på gårdar och fastigheter också och de kunde låta rätt så negativa. Strax utanför Vimmerby låg en fastighet som kallades *Trashôrt* (Trashålet). Mannen som bodde där var smed och om honom sa man *Smen i Trashôrt*.

Himmelriket kallades ett litet villområde i södra delen av Vimmerby. Det hette egentligen *Aby*. Öknamnet kom från vad en ung fru sa om hur det skulle bli att flytta in i det egna hem familjen höll på att bygga:

– *Jaa, då ska då bli ett himmelrike å få flötte dit!*

Picklösa hade folkhumorn döpt ett hus i Vimmerby till. Det var personalbostaden för syfabriken AB Mästersöms (ogifta?) sömmerskor.

Fabbe i Kolera kan ha hetat *Fabian* och bodde i ett hus som kallades *Kolera* (med betoning på e). Det huset hade fått sitt namn på ett mycket märkligt sätt. När den sista, stora koleraepidemin spred sig över Sverige fanns det en man i Vimmerby som ville försäkra sig om att inte få sjukdomen. Han byggde upp ett hus en bra bit utanför staden och där räknade han med att sitta säker. Men när koleran kom blev han den enda som dog i sjukdomen.

Den som kom inflyttande från andra trakter kunde få ett landskapsnamn, men det fanns sällan plats för mer än en från varje landskap. Då hade det blivit förväxling. *Skåningen* hade flyttat till Vimmerby bl.a. för att luften där var så bra för hans astma. *Öschöten* var en riktig *ärbetsgubbe* (ungefär: arbetsmyra) som ständigt var missnöjd med sin påstått late måg.

Värmlänningen var dräng på en av gårdarna i Älåkra by strax söder om Vimmerby och *Locknevi* var uppvuxen i Locknevi socken i Vimmerby kommun och slakteriarbetare.

Att ha bott utomlands var värt att notera i namnbruket. En hemvändare från Amerika kallades *Svenskamerikanen* och en återvändare från andra sidan Östersjön för *Svenskbybon*.

Hela släkter kunde få ett öknamn som hängde med generation efter generation. *Nôllsera* var en välkänd släkt i Vimmerby. Deras »namnfader» hette *Ols-son* och öknamnet hade kommit av att versalen O och siffran 0 är nästan helt lika. Genom att byta begynnelsebokstaven i efternamnet till en nolla, kunde det läsas som *Nollson*.

En annan släkt kallades *Felera*. En riktig spjuver till skomakare hade lurat deras anfader att gå med på att bli kallad för *Felen* mot att han fick ett halvstop brännvin. Den kombinationen av småländsk närighet och längtan efter en rejäl sup fick hans ättlingar »äta upp» i flera generationer.

En stor syskonskara kunde få faderns förnamn som ett slags extra efternamn. I byn Solnebo bodde *Larsera* och i Hästmosshult *Gôttera*. Götterars far hette *Gottfrid Gôtte Nilsson*. I Slättfalls by bodde förr *Simmerna*. Namnet kom av att en förfader hetat *Simonsson*.

Under en period i början av 1900-talet hade de gamla soldatnamnen hamnat i vanrykte. Det resulterade i att många ättlingar till indelta soldater bytte till

son-namn. En son till soldat Schill tog namnet *Andersson* och en ättling till soldaten Lang hette också *Andersson*.

Under samma period användes då de gamla soldatnamnen som släktöknamn. Det trevliga var att den negativa synen på soldatnamn klingade av och de blev både rumsrena och angelägna att ta tillbaka. Nu heter ättlingarna Schill och Lang och ingen tänker på att de namnen inte alls var attraktiva förr.

Den lokala dagstidningen, *Vimmerby Tidning*, hade ett märkligt öknamn som jag aldrig fått någon förklaring till. Den benämndes *Fargalten*. Hur det gått till att koppla samman en dagstidning med en avelsgalt skulle vara intressant att veta, om det nu finns någon kvar som vet det.

Sockenboöknamn och retramsor

Det är inte bara enskilda personer, familjer och släkter som fått öknamn. Förr var det också vanligt med kollektiva öknamn på dem som bodde i socknar, städer, stora byar och på slott och herrgårdar.

Utbölingar

De som bodde på andra orter var inte riktigt lika dem som fanns i den egna byn eller socknen i alla avseenden och man kände kanske inte någon av dem. På en mils avstånd eller mindre kunde man märka skillnader i dialekten, detaljer i klädedräkten kunde skilja sig åt och det kanske fanns märkbara små olikheter mellan hur det gick till under gudstjänsten i grannkyrkorna – bara för att ta några exempel.

Sådana små detaljer var tillräckliga för att till och med de närmaste socknarnas folk skulle räknas som *utbölingar* och sådana skulle man passa sig för. Ofta berättades det om hur illa det gått för folk som kommit till en grannsocken i något ärende. Pojkar som varit där och friat hade blivit bjudna på stryk och förbönder vågade inte köra ensamma genom de stora byarna för risken att bli överfallna.

Sockenboöknamn

Precis som med människor som var annorlunda på något sätt, låg det då nära till att sätta kollektiva öknamn på andra socknars folk, det som brukar kallas *sockenboöknamn*. De kom till för att reta, förlöjliga och värdera ned folket där.

Sockenboöknamn verkar ha funnits över hela Sverige. Från min uppväxt i Vimmerby socken känner jag till vad folket i socknarna i nordöstra Småland och sydöstra Östergötland hade för öknamn och de retramsor man satt ihop för att reta varandra med.

I Vimmerby bodde *Vemmerby hanke* och när grannsocknarnas folk skulle reta Vimmerbybor så blev det med: *Vemmerby hanke far där å flanker*. Det kan skrivas om till: *Vimmerby hankar far omkring och flankar* eller *flankar omkring*.

En *hank* är en människa som *dä bare hanker sa fram för*. Ute åt Västervik till kallades vimmerbyborna för *Vemmerby tavringer* och det smäller väl ungefär lika högt som *hanke*. *Tavringer* är, utöver en allmänt nedsättande benämning, ett av alla ord för tattare – den folkgrupp som nu vill bli kallad resande.

Söder om Vimmerby ligger Vena socken. Där bodde det myggor – en rätt lite avhållen insekt. *Vene mygg, biter så stygg*, var retramsan. Jag hade flera bekanta från Vena i min ungdom och när vi ibland träffades på Barmshults festplats, fyra kilometer från Venagränsen, kunde vi ge varandra små gliringar om myggor och hankar.

– *Va mycke mygg dä ä i kväll. Stängde du inte grinna (grinden), när du åkte in i Vemmerby socken?*

– *Jooda, dä gjorde ja, men dä ä nog nån hank som ha åkt igenom na sen och inte hatt vett å stänge.*

Frödinge och Locknevi är grannsocknar öster om Vimmerby. Frödingeborna kallades för *agner* (agnar) och lockneviborna för *höns*. Agnar skiljer man, enligt Bibeln, från vetet och är närmast ett slags avfall som kunde användas till ströe under kor och hästar. Höns har aldrig räknats som några intelligentare djur och höns används i många negativa uttryck om människor.

Men pojkar i Locknevi fick till en skrytramsa att reta frödingepojkar med: *När Locknevi höns flaxer, då flyer Frödinge agner*. Blev det slagsmål mellan de båda socknarna, då vägde frödingepojkarna lätt.

Södra Vi socken ligger norr om Vimmerby. *Vi* är det egentliga namnet och det finns ett *Norra Vi* också. I Södra Vi bodde *Vi män*. Södra Vi-borna peppade sig själva med: *Vi män, står sa än* (Vi män står sig än). Den ramsan retade sig vimmerbypojkarna på och gjorde om den till: *Vi män, skiter i byxera å knäpper igen*.

Djörstale përabuke bodde i den lilla, natursköna socknen Djursdala öster om Södra Vi. En *përabuk* var en fetlagd, ovig och dumdryg mansperson. Han hade ätit så mycket potatis, att han blivit sådan. En gammal, folkslig föreställning säger att ett överdrivet ätande av ett visst livsmedel, t.ex. potatis eller sill, kan påverka både karaktär och utseende.

Rumskulle bocke höll till i Rumskulla socken väster om Vimmerby. Bocken var ett djur med negativt förtecken. Fan hade bockfot och en (äldre?) man med alltför stort erotiskt intresse kallades horbock.

Pelarne lilla kyrksocken, annexförsamling till Vimmerby, var befolkad av fnittrande getter. *Pellane getter far där å fnetter*, hette det. Någon annan tolkning av ordet *fnetter* än fnittrar kan jag inte komma fram till, dock med en varning för att ordet bildats bara för att få till ett rim och därför aldrig haft någon betydelse. Getter var inte direkt några sällskapsdjur och fnittrade, det gjorde bara barn och halvstollar. Både getter och bockar luktade dessutom illa.

Lönnebäрге tratte (trattar) höll till i Emils riks- och världsberömda Lönneberga. Sådana trattar var inte av den sorten man fyller flaskor med. *Tratte* är av samma ursprung som *tratt* i *fylltratt* och *fåntratt*. *Den där lille pöjketratten*, kunde man säga om en rätt liten pojke. *Tratte* kallade man också folket i Tryserums socken.

I Hjorted sprang *Hjorte kalve* omkring. Om någon blev kallad för *kalv* eller *tratt* menades, troligen, att han inte var riktigt fullvuxen i sitt beteende.

Blackstads socken befolkades enligt öknamnet av tattare. *Blaxta tåtere* hette

det. Inte fullt så otrevligt var det, kanske, för männen i Gamleby att bli kallade *kärnger*. *Gamleby kärnger hänger på än*, sades det.

Huruvida detta var en retramsa eller en skrytramsa är lite oklart. Menades det att de var efterhängsna, var ett påhäng, var det negativt. Men det skulle kunna tydas till att de var ihärdiga och då var det en positiv ramsa. Detta »*hänger på än*» kan också vara tillagt för att ge rim i en rimmad ramsa som satts ihop av öknamnen i trakterna runt Gamleby för att rimma på t.ex. *Hallingeberge män* (nedan). Så uppbyggda ramsor finns upptecknade från Södermanland.

Hallingebergarna, liksom folket i Södra Vi, var män, *Hallingeberge män*, och det måste väl ändå ha varit positivt och avviker i så fall från alla andra nedsättande öknamn. Men att vara *sin man* var att ha stor självkänsla, till gränsen för högfärd, och inte gärna ge efter på sitt. Med män i det sammanhanget kan ha menats att de var kaxiga typer som folk retade sig på.

I Hammarskjöldarnas Tuna socken surrade *Tune tornebagge* (tordyvlar) omkring. Tordyveln lever stora delar av sitt liv rotande omkring i djurspillning. Märk också att *Tune tornebagge* är allitteration. I fortsättningen noteras detta och annat om hur öknamnen bildats inom parentes.

I Kristdala där satt *Krestale roveklackere* och högg bort blasten från nyuppdragna rovor och det var inget »karlgöra» – det var kvinnor och hjon som höll på med sådant.

Den kletiga lerjorden i Lofta hade klibbat fast på fötterna på *Löfte lerskanke* (allitteration) och i Gladhammar och Västerum måste sillen vara något mycket centralt. Folket där kallades *Gladhamre sillenacke* och *Västerumme siller*. Kanske ville man påstå att folket där åt mängder av sill – den tidens fattigmanssovel – och att detta på något vis märktes på deras utseende eller karaktär.

Svårare är det att få fram syftning eller orsak till öknamnen *Mistehulte rönnebuke* och *Dalhemme brännere*. Däremot kan *Odensvi krösaplockere* syfta på att det bara var fattiga och socialt lågt klassade människor som gick i skogarna och plockade *krösa* (lingon) och sålde. Med den syftningen blev det kränkande att kallas *krösaplockere*.

Östra Eds varge och *Västra Eds edskolinge*, sade man. *Varg* var en rätt vanlig benämning på framfusiga, lite aggressiva människor, företrädesvis kvinnor. *Den förjordade kärngevärjen*, brukade en av mina grannar på 1950-talet säga om en illa tåld arbetskamrat.

Det sägs att Albert Engström skapade Kolingen, men *koling* som nedsättande ord för människor har funnits långt innan och *Västra Eds edskolinge* är bara ett exempel. *Finnkolingar* var för några tiotal år sedan ett vanligt gruppöknamn för invandrare från Finland.

Törnsfalle tagge (allitteration) var lika obehagliga att komma nära som den taggiga törnbusken. I Ukna där kacklade *Ukne gäss*, i Gärdeserum hade Pelarneborna släktingar i form av *Gärdeserumme getter* (allitteration) och i Hycklinge bodde *Hycklinge kycklinge* (slutrim). De sista hade släkt på nära håll, för det var inte så långt till hönsen i Locknevi eller *Djördsdale tuppe* som var ett annat öknamn på djursdalabor.

Användning

Under den tid jag själv kan minnas har jag inte hört att sockenboöknamn och retramsor använts annat än för att retas på skoj. För länge sedan var de ett av alla uttryck för konkurrens och fiendskap mellan socknarna och ett slags verbala verktyg att sätta igång bråk med.

Det var ingen söndagsskola alla gånger då heller, när ungdom kom tillsammans för att roa sig. Ungdomsgäng från två socknar möttes på något ställe vid sockengränsen om söndagarna och började retade varandra med öknamn och retramsor. I bästa eller värsta fall, beroende hur man såg på det, kunde det sluta med slagsmål, men det kunde stanna vid »bara» styrkeprov som armbrytning eller livtag.

Det har berättats om hur ungdomsgäng uppförde rena pantomimer för att reta sina antagonister genom att t.ex. skutta runt och böla som kalvar eller yra omkring och kackla som höns för att reta folk från Hjorted respektive Locknevi.

Beväringsmönstringen, när unga män från olika socknar drogs samman på samma plats, sägs också ha varit tillfällen när öknamnen gärna användes för att få igång trätor och slagsmål mellan socknarnas pojkar som kanske förstärkt modet med några supar.

Vidgade vyer

Man påstår att sämjan mellan socknar och stora byar gradvis förbättrades när den organiserade fotbollen slog igenom. Då fick de unga männen kämpa mot varandra i organiserade och kontrollerade former på bollplanen i stället för i nävfigter och lärde sig känna varandra bättre.

Det var samma tidsperiod som Bondeförbundets ungdomsorganisation, SLU, fick lokalföreningar i alla socknar runt Vimmerby och en stor andel av bygdernas ungdomar umgicks över sockengränserna inom den organisationen.

Då hade också cykeln blivit var mans bekväma färdmedel och tidsvinsten i förhållande till att förflytta sig gående hade krympt avstånden och gjort tätare kontakter med grannsocknarnas folk praktiskt möjliga.

Ordstäv, ordspråk och talesätt

Ett ordstäv kännetecknas av att de alltid är ett citat av vad någon sagt eller påstås ha sagt. Därför är det också alltid angivet vem som sa det, t.ex. *sa han, sa hon, sa bonden, sa prästen, sa Mobergskan*. Ibland får man också reda på hur omständigheterna var vid tillfället när orden föll eller vad upphovsmannen höll på med. *Så det kan bli, sa flickan, när hon blivit med barn* eller *Slutad bal, sa Fristedt, dansa i farstun*.

Ordstäven utger sig inte för att vara några visdomsord eller oomkullrunkelige sanningar som ordspråken oftast gör. Nej, de har blivit till för nöjes skull och inget annat. Man använder dem som inpass eller kommentarer, när de passar in i sammanhanget och bara för att roa.

Många ordspråk har sina rötter långt utanför Sveriges gränser och en del är spridda över stora delar av världen. Ordstäven däremot tycks alla vara av nationellt ursprung och ofta har de varit lokala eller regionala i sin utbredning och användning och ibland bara funnits inom en enda familj.

Det är en person alla känner och vet hurdan människa han är som har sagt något. Humoreffekten som uppstår är ofta helt avhängig av att man vet vad det är för en »gök» som sagt det. Den som inte kände till honom kan ha svårt att hitta den rätta poängen i ordstävet. Detta gör också att ordstäv ofta »dör bort» – inte är roliga längre – när ingen längre minns personen i fråga eller fått sig berättat om honom. Här följer några ordstäv som troligen är helt lokala för Vimmerbytrakten.

Ordstäv

Det ä årsas ti, sa Pechlin. (Det är årsens tid, det är den årstiden.) General Carl Fredrik Pechlin på Ålhult i Södra Vi socken var sin egen i allt. Till julottan i Södra Vi kyrka ville han åka släde och det gjorde han även de år det var barmark. Gnistorna yrde om medarna och hästarna var löddriga av svett när ekipaget kom till kyrkan. En djärv Södra Vi-bonde frågade generalen varför han åkte släde på barmark och fick det svar som sedan höll sig kvar som ordstäv i över 200 år.

Jag blev bländad, sa Ström. Brunnsgrävaren Anders Olsson Ström var en fridens man och ville inte ställa till besvär i onödan för sina medmänniskor. En mörk kväll blev han påkörd av en lastbil som fått fel på strålkastarna. Åkarens medhjälpare höll en fotogenlykta utanför sidorutan och den var bilens enda belysning. Det blev polissak av olyckan och när Ström blev förhörd om olycksorsaken sade han på sin mycket vårdade svenska: *Jag tror jag blev bländad av de där starka lyktorna på bilen.*

Ja, då ä dä som spör's, sa Hedda i Docka. Hedda i Docka var gift med brunnsgrävare Ström och en stor slarva. Hon hade ingen större ordning varken på sig själv eller sin närmaste omvärld. En gång väntade hon barn, men hade ingen riktig uppfattning om när. Hon fick frågan när tillökningen i familjen skulle komma och gav svaret som blev ett ordstäv.

Som fölket ä te, så få di pepperröttera, sa trögårsmästern i Ramshult. En till synes lite efterbliven bonde i Ramshult odlade pepparrötter och sålde på torget i Vimmerby. De stadsfruar som bemötte honom dåligt fick inte av de bästa pepparrötterna. Dem sparade han till de »snälla».

Jag vet om 'et, sa Måns Olsa, när dä brann i hatten. Det svarade bonden Måns, när någon skrek:

– *Dä brinner i din hatt Måns!*

Valborgsmässofirandets majeld hade orsakat en hotande gräsbrand och alla jobbade på högvarv för att få den under kontroll. Att det brann i hatten var ett litet problem för Måns Olsa just då.

Då reser vi, sa Friberg, när han körde halm. Vem Friberg var hade försvunnit ur traditionen, men många använde ordstävets stället för att säga: »Nej, nu åker vi.»

Då ä vi hemme mä halmen, brukade man säga, lite skämtsamt, när man kom körande hem. Gärna sa man det, om man hade någon som åkte med på vagnen.

Det finns många ordstäv på temat dumma bönder. *Det kommer igen, sa bonnen, när han ga grisen fläsk,* är ett. *Dä hitts, sa bonnen, när han sket i hö't,* är ett annat. Ett tredje lyder: *Dä va e annan femme, sa bonnen, när han feck e tie.* Ordstävets handlar i den här varianten om sedlar. I en mer känd form slutar ordstävets »... skrev en sju».

Nu ä här inte mer å ta, sa tjuven, när han to dôra. (Nu är här inte mer att ta, sa tjuven, när han stal dörren.) Detta var en mycket vanlig kommentar när t.ex. arbetet med att tömma ett utrymme på grejor var klart.

Dä ä sistan som går, sa bon'n när skethuset brann. Åter en löjlig kommentar från en bonde.

Nu ska vi si, sa den blinne. (Nu ska vi se, sa den blinde.) Lyteskomik tycks inte ha varit särskilt mycket ifrågasatt. Det fanns en variant till: *Nu ska vi si, sa den blinne te den döve.*

Nu ska vi titte på väven, sa blinne Sare, satte sa i vävstoln – en annan variant tillkommen för att göra sig lustig över att en blind inget kunde se.

Där har vi ägget, sa Glappa, när ho sket. Glappa var en kvinna med mycket tveksamt rykte som påstods vara glapp, både i käften och på andra ställen.

Nu ä han där, sa flickan, kunde det låta, när något äntligen kommit på rätt plats. Det fanns ett mera vågat tillägg som måste användas med urskillnad: *Om herrn skulle vilja va så full i fan å röra på sig nu, så ska vi kunna ha dä riktigt trevligt ett tag.* Det här kan ha kommit till Vimmerbytrakten rätt sent, troligen under 1960-talet.

Nu ä dä gjort, sa han som försvor sa. När något oåterkalleligt var gjort, var

det ordstävets lämpligt. Om »han» hade försvurit sig åt fan eller, med fingrarna på Bibeln, svurit sig fri från ett faderskap är oklart

Gunatt! sa faan, när han ramlede i vattensån. Mycket lämpligt att citera när belysningen slocknade och det blev tvärmörkt.

E sånni (sådan) mänske, sa kärnga om grisen. Den kommentaren hördes ofta om människor som uppförde sig avvikande och konstigt.

Sådane ä di, sa tiggern om lyssa (lössten). Envar känner sina egna plågoandar.

Dä vill te stärke, sa Per i Björke, slo katten i vägga. Ett exempel på ett rimmat nonsensordstäv.

Ett brusande vär (väder), sa gubben när han pisste i mjölbytta. Ursprunget till detta sägs ha varit en full bonde som pinkade i byttan med finmalet mjöl, så att mjölet dammade omkring honom, och i fyllan fick för sig att han var utomhus i yrväder.

Din lille stackere, sa Måns på Udden, slekte grädden å kattungen. Måns på Uddens kattunge hade ramlat i fatet med grädde och kravlade därur med pälsen fulla av den dyrbara smörråvaran. Grädden vill Måns ha själv, så han tog och slickade kattungen ren.

Dä ä tri fjälingsväj, å då behöve en inte å köre fort, sa Osker. En gång i bilismens barndom frågade en bilist bonden Oskar hur långt det var in till stan (Vimmerby). Han lär ha sett åtskilligt konfunderad ut av svaret han fick.

Dä ä sa så likt, sa Löken. Det var hans kommentar, när ett gäng ungdomar som han skjutsade sjöng »Lökvisan» för honom. Löken drev taxirörelse i Vena i bilarnas barndom. Troligen var det Albert Engström som gjorde honom till rikskändis genom att skriva en visa och föra in den i Söndags-Nisse-Strix någon gång runt 1920. Visan började: »I Vena, i Vena där finns en bilstation och läderklädd om bena där går en lång dragon ...».

Nää, ja ä hemme i Vene å kör bil, sa Löken. Löken skulle köpa medicin åt någon i Vena, men han hade glömt vad den hette. Kommen till apoteket i Vimmerby bad han att få titta på burkarna, för han trodde sig känna igen den medicinen han skulle ha. Men burkarna hade latinska namn på etiketten, så damen på apoteket frågade mycket snorkigt:

– *Är han hemma i latin då?* och fick det som blev ett ordstäv.

Det fanns ytterliga två varianter av detta. *Nää, jag ä hemme i Vene å vet om inte* och: *Nää, ja ä hemme i Målille å vet om inte.* Alla tre var bra svar, om någon sa: *Men ä du ifrå vettet mänske?*

Tack för i fjol, sa luffern, när han kom tebaks dan ätter. Det här var ett utmärkt sätt att antyda att man visade sig alltför ofta på något ställe och kände på sig att det kunde vara till besvär.

Si på va du gör flecke! sa Karl-Johan i Solhult. Karl-Johan kom hem på fyllan från stan och kommenderade pigan att hålla pottan när han skulle pinka. Hon sträckte fram pottan med armen rak och ansiktet bortvänt, men den bortvändheten tyckte inte husbonden om.

Ordspråk och talesätt

Här är några gamla ordspråk och talesätt som kan vara mycket lokala. Liksom ordstaven är de ibland lite burleska.

Dä inte bôrte, dä som rinner u näsa och i mun. Det blev ofta kommentaren när det verkade som om något gått förlorat, men det visade sig att det kommit till användning på annat sätt.

Dä inte bôrte, dä som inte ha komme i tjuvehänner. Detta blev ofta slutkommentaren när något var återfunnet som alla trott varit borta för gott.

Dä ha följt mä Andrée te polen. När något var spårlöst och oförklarligt försvunnet kunde den kommentaren komma. Bakgrunden var S. A. Andrées försvinnande med luftballongen Örnén på väg till Nordpolen år 1897.

Staten ska föres, om så sko'a ska binnes mä bast. Den som ville leva högre upp i statusskalan än vad pengarna räckte till kanske inte ens hade råd att köpa skosnören.

Före spå å ätter gå. Prata inte om olyckor som kan ske, för då kommer de att inträffa. Detta var djupt rotat i folksjälen. Det som var riktigt farligt skulle man inte ens nämna vid namn.

Före ä dä värt en hel ox, men ätteråt ä dä inte ens värt horna. Detta är en bitter och besviken kommentar från en man som inte tyckte kärleken gett det han hade tänkt sig.

När hele picken ä styv, då ä halve vettet gånget. Detta ansluter till temat i förra ordspråket. Mot stundens pockande lust står sig förståndet slätt och sen kommer eftertankens kränka blekhet och alla obehagliga konsekvenser.

Oxe åt annre å stut åt sa själv. Stuten är en kastrerad ungtjur som ännu inte är tämjad och går att köra med. Den som ställde upp och hjälpte andra för mycket hann inte riktigt med sitt eget.

Smens märr å skomakerns kärng har dom sämste sko'a. Detta är på samma tema som det förra. Smeden skodde andras hästar, men hans egen märr fick vänta och lika var det för skomakarens fru.

Dä ha va' t i säck, inna dä ha komme i pôse. (Det har varit i säck innan det har kommit i påse.) Handlarna öste från säckar i påsar och sålde till kunderna. I överförd bemärkelse var t.ex. barnen de påsar där det gick att se och höra det de fått iöst från vuxengenerationens säckar.

Utå barn å stölle få en vete sanninga. Den som inte har sitt fulla förstånd, beroende på låg ålder eller förståndshandikapp, kan inte riktigt bedöma konsekvenserna av vad han säger och pratar därför rakt ut vad han tycker och känner.

Nye kvaste soper bäst, men di gamle river u spryngera. Nya kvastar med oslitna borst soper bäst, men de nedslitna, korta borsten på gamla kvastar blir styvare och går ner i springorna och kratsar ur lorten även där. Unga och entusiastiska människor får mycket utträttat på kort tid, men gamla och erfarna gör bättre jobb, även om det inte går lika fort.

Dä bonnen kör hem mä oxespann bär kärnga bört i förkläsbann. Hur än bonden låg i och arbetade så var det förgäves, om han inte hade en kvinna som kunde hushålla och inte slösade bort det han arbetade ihop.

Dä ä inte dom store inkomstera en lever å – dä ä dom små utgiftera. Detta är en utmärkt beskrivning av den småländska sparsamheten – den som också kallas snålhet – och dess grund. När det inte gick att öka inkomsterna, fanns bara en väg kvar för att få nog med pengar till det allra nödvändigaste: hålla utgifterna nere, spara.

Önsk i den ene näven å skit i den annre, så få du si vär du få mest. Att önska sig något gav inget och betraktades med ett viss mått av förakt. Bed och arbeta var bättre.

Be inte Gud om dä som ä omöjlit, för då bli han bare förbannad. Det måste finnas begränsning och realism också i det man ber till Gud om, för även han har tålamod som kan ta slut.

Di vises höns kan värpe i nässlebuska di mä. När hönsen blev ruvlystna gick de under de höga nässlorna och värpte, för att senare lägga sig på äggen att ruva, och äggen gick förlorade. Hur än människor bjuder till för att leva ett (tillgjort?) exemplariskt liv, så är det alltid något som spårar ur, p.g.a. att de är vanliga, ofullkomliga människor.

Ärge katter få rivet skinn å när di bli rivne, så springer di in. Det där var ett vanligt talesätt som mötte barn som kom till vuxna och beklagade sig över att de hade fått stryk i något bråk med kompisarna.

Nu ä dä slut på jul å dä granne brö't. När det var slut på någon tillfällig förman och gick tillbaka till »det gamla vanliga» kunde den kommentaren höras. Till julen bakades det efter traditionen rågröd av siktat mjöl. Det blev mycket vitare och *grannere* än det vanliga av sammalet mjöl. Men det bakades bara ett enda bak av det granna brödet och när julen tog slut, då var det brödet uppätet.

Småpôjke å hunnevalpe ska ha smörj vär di viser sa. För ha di inget ille gjort så tänker di på å göre nôt. Kroppsaga var en självklar uppfostringsform som inte ifrågasattes i någon större omfattning. Planerad aga av barn, satt i system och utförd med berätt mod, var rätt ovanlig i min barndom, men förekom i enstaka fall långt in på 1960-talet.

Di rike di sväver å tiggerna få slöss mä pôsa. Rika och mäktiga kan föra ett utsvävande liv och kosta på sig dyra nöjen, men den som inget har, får leva utan sådant. Tiggarna får förnöja sig med att slåss med varandra med tiggarpåsar som tillhyggen. Den här kommentaren var mycket vanlig om uppkomlingar som slog på stort.

Dä ä inte svårt å bli hjälpepräst, om en har bisköpen te svärfar. Så kunde man säga när någon hade blivit orätmätigt hjälpt till en bra position i samhället genom att någon hade »sett till de sina», det som nu brukar kallas svågerpolitik.

Dä ä ingen fara på taket, så länge sotarn sitter kvar. Första halvan är välbekant. Andra halvan ger det hela ett verkligt innehåll. Vem annan än sotaren kan ha kunskap om farorna på ett hustak. Satt han lugnt kvar, då var det ingen fara. Intressant är att detta sades på dialektfärgat riksspråk och inte på ren dialekt. Det kan tydas till att uttrycket inte var särskilt gammalt på trakten.

Han satte ut munnen, så dä geck å knyte om 'en mä en kä'ern (tjälen) säck. Den som var tjurig och ovillig visade detta bland annat genom att *sätte ut mun-*

nen (puta med läpparna). Liknelsen att kunna knyta om läpparna med en stel-frusen säck var minsta sagt drastisk.

Näsa rinner som en brugummepick. Detta var kommentaren, när någon fått häftig rinnsnuva.

Dä följer ätter som balla på katten. Varthän än katthannen gick eller vände sig satt hans pung där bak och »följde efter» honom. Det användes som kommentar när något, icke önskvärt, blev en oundviklig följd av något handlande. Det kunde också användas om efterhängsna människor.

Ljus i Guds hus och lamper i träkôrker. Detta liknar temat i »Don efter person». Andra ledet i uttrycket finns i en annan variant: »... å talgdanke i träkôrker.»

Dä ä väl ingi alvertavle heller! Dä bare en sketen predikstol. Uttrycket användes för att påpeka att det måste vara måtta med hur noga det skulle vara med saker och ting. Altaret var invigt och helgat, ofta av stiftets biskop, och det var noga med hur det brukades. Men predikstolen användes inte för att dela ut heliga sakrament från. Där stod bara en (sketen?) präst och dundrade ut straffdomar över sina syndiga församlingsbor.

Dä ä som när di blinne slöss. Alla kunde föreställa sig hur det skulle se ut om ett par blinda kom i knytnävsslagsmål. När någon bar sig otroligt klumpigt åt med något praktiskt göromål passade liknelsen bra.

Den där han ä då ett bra stycke på Vastenaväjjen (Vadstenavägen) kummen. När någon bar sig helt obegripligt galet och konstigt åt kunde den kommentaren komma. I Vadstena låg »hospitalet» dit den som det »slog över» för blev fraktad och internerad.

Vi få sätt' et i Grankvistens vagnskjul, kunde det heta, när det inte fanns plats inomhus för något som borde stå under tak. Grankvist var åkare i Vimmerby på hästarnas tid och han hade alla sina vagnar stående ute, eftersom han inte hade något vagnskjul.

Du sa ett ol (ord) i fylla. När någon kom med ett oförmodat klokt påstående, kunde han få höra det där.

Han ha tjäne herrskapsfölk å lärt sa å bocke. Detta var en förklaring till att en spik vek sig, när den slogs i. Spiken böjde ner huvudet som en välartad tjänsteande hos herrskap.

Jag unnre, sa e flunnre om gädda ä en fisk? När man var full av funderingar och farhågor över att allt inte stod rätt till, kom det där märkliga, rimmade talesättet.

Dä va som å få ut vävestoln. Det var om vintern det blev tid över för att väva och vävstolen måste, för värmens skull, ställas upp i något av de knappt tilltagna utrymmen familjen levde och sov i. Det blev trångt, mycket trångt, när vävstolen var uppställd. Den dagen väven äntligen var färdig och vävstolen kunde flyttas ut var efterlängtd. Kommentaren var flitigt använd när något långvarigt och påfrestande äntligen var över.

Ho himlede mä öppna som e skate åt en dö gris. Himla med ögonen var ett snabbt blinkande i någon sorts tillgjord gudsnådelighet som företrädesvis fis-

förnäma kvinnor ägnade sig åt. Jag har sett massvis med skator och något tjog döda grisar (slaktade) men aldrig i kombination, så jag vet inte hur skator reagerar i sådana möten.

Gnällskräppe var att gnälla om sin fattigdom fastän man hade gott om pengar. Syftet var att de som hörde det skulle säga emot och tala om att man var rik. På så vis fick man andra att säga det skryt man så gärna ville komma fram med.

Bli lång i ärsört (arslet). En känsla som den som blev riktigt trött och gärna vill sitta ner och vila hade, när han inte hade möjlighet att göra det. Det kändes som om ändalykten blev så tung, att den förlängdes nedåt och letade efter en plats att få sitta på.

Varning! Drängkammarhumor!

Det fann ramsor förr med innehåll som gick i stil med det som brukar kallas drängkammarvisor. En del alluderade på Bibelns texter. Här en som är lämplig för män som tycker sig ha misslyckats totalt i kärlekslivet och är djupt besvikna på allt vad kvinnor heter. Först den nästan rumsrena varianten.

Sannerligen säger jag eder: Dagar skola komma, tider skola stunda då kvinnorna skola kämpa om den spik, där ett par mansbyxor haver hängt.

Den finns också i en längre och mycket opassande upplaga.

Sannerligen säger jag eder: Dagar skola komma, tider skola stunda, då kvinnorna skola ligga i landsvägarnas diken och skria: »Kuk! Kuk!» Men icke en tum skall varda dem given.

Andra ramsor och talesätt var inte ekivoka, men mycket tveksamma på annat sätt. De kunde räknas som hädelse mot Gud.

Jesus sade till sina lärjungar: Pumpom opp edra cyklar och ballongringare och farom till Oljeberget. Jag kommer efter med knarren. Den ramsan måste ha kommit upp under 1930-talet när 98-kubikaren, den lätta och först körkorts fria motorcykeln blivit allmän.

Bibelns gammaldags, ibland svårtolkade ord och formuleringar var tack-samma att vrida och vända på och få in humor i. Åttonde budet löd förr: »Du skall icke bära falskt vittnesbörd mot din nästa.» Folkhumorn gjorde om budordet till: »Du skall icke bära färskt vetebröd till din nästa.»

Snillen och stollar

Efter folkskolan

Att vara begåvad, ha läshuvud och kunna göra bra ifrån sig i skolan, betraktades med en viss respekt och beundran förr. Det var flera av eleverna i »min» folkskola som hade läshuvud under de sju läsår jag gick där, men det var få som kom att läsa vidare. Ur minnet kan jag inte plocka fram mer än två, möjligen tre som gick över till realskola efter 6:e (vi kallade klasserna 1:a, 2:a, osv.) och ingen av dem fortsatte vidare till gymnasium. Urvalet var ca 45 elever i de sju klasserna tillsammans.

Vem fick ta studenten?

Det var i stort sett bara barn till rika människor och sådana som hade intellektuella yrken som kom att läsa på gymnasium. Ett av undantagen var en kusin till min mor, en pojke född ungefär 1908, som fick läsa, först vid realskolan i Vimmerby och sedan vid läroverket i Västervik. Han fortsatte på Veterinärhögskolan och var färdig veterinär strax före andra världskrigets utbrott.

Jag kan se en trolig anledning till att den sonen till en bonde med inte alltför stor gård kom att få studera. Fadern själv var en man som haft begåvning nog att läsa vidare och har själv sagt att sonens studier var ett slags kompensation för att han inte fick den möjligheten själv. Han ville ge åtminstone ett av sina barn den bättre starten i livet. Att det blev just den sonen av fem syskon berodde, enligt min mor, på att han var pappas gullgosse i allt och helt klart gynnad på övriga syskons bekostnad.

Värdet av studier

Den som fått ta studenten hade verkligen sitt på det torra förr och fick nästan alltid en bra lön och ett bra arbete direkt när han kom ut i arbetslivet. Trots att nybakade studenter nästan helt saknade insikter och kunnande i de arbeten de anställdes för, kunde de direkt få betydligt högre lön än de övriga anställda på arbetsplatsen – sådana som kunde yrket i fråga och tålmodigt fick försöka lära studenterna jobbet de anställdes för.

Från 50-talet minns jag hur man berättade, med en viss förtrytelse, hur två unga studenter börjat på ett bankkontor i Vimmerby och direkt fått 30–40 % högre lön än de erfarna kamrerare som fick sätta igång att utbilda studenterna till det de anställdes för.

Den ungdom som hade föräldrar med pengar och ställning skulle bara ta studenten, hur dåligt det än var med begåvning och studiemotivation. Med många privatlektioner och påtryckningar och lock och pock från föräldrarna kunde de flesta av dem få godkända studentbetyg, men någon framtid på universitet hade de inte. Då hörde man ibland ett rätt elakt och diskriminerande uttalande om deras yrkesval.

– *Jaa, han få väl bli officer, för då behöver han ju inget förstånd.*

Begåvningsreserven

Långt in på 50-talet talde man ofta om begåvningsreserven. Med det menade man den stora kader av människor som haft goda förutsättningar att läsa vidare efter den 6- eller 7-åriga folkskolan, men som aldrig fått möjlighet att göra detta. De kom istället att arbeta med rätt enkla, manuella arbeten inom jordbruk, industri, handel, samfärdsel och sådant.

Fram till ett par årtionden efter andra världskriget var det få av dessa människor som kunde komma åt den utbildning för vuxna som fanns i form av folkhögskolor och korrespondensskolor och kunna få ett yrke där de hade användning av sin intellektuella förmåga.

Däremot var det många av dem som på egen hand och på olika vägar skaffade sig en mycket bred allmänbildning och gjorde stora och värdefulla insatser t.ex. som förtroendevalda inom politik, fackföreningar, ideella föreningar och Kooperationen.

Många unga män hade fått en praktisk begåvning i kombination med ett bra läshuvud och förstånd. Det blev inga ingenjörer av dem, men flera av dem blev duktiga tusenkonstnärer som arbetade på verkstäder eller inom verkstadsindustri, hade teknik som bredvidsyssla eller i några fall gjorde uppfinningar som de kunde exploatera i egna verkstäder.

Några bönder skaffade sig kunskaper om beskattningen av jordbruk och löntagare. Varje år före 15 februari hade de en intensiv period, när de åkte runt i gårdar och hus och hjälpte bönder och arbetare med deklarationerna.

Några av dessa drev också det som då kallades skrivbyrå vid sidan av jordbruket. Med en reseskrivmaskin som verktyg och en handbok i »Praktiska skrivelser» som utbildning hjälpte de allmänheten med att som exempel sätta upp kontrakt och avtal av olika slag, upprätta testamenten, göra bouppteckningar och arvskiften.

Ta värvning

Det fanns ett yrke som fattiga unga män med god hälsa kunde välja och som ledde bort från arbetar- och bondeklassen. Det var militäryrket som varken krävde pengar för utbildningen eller föräldrar som hade ställning.

Man tog värvning, dvs. skrev kontrakt med krigsmakten på ungefär fem års

tjänstgöring, hade lön redan från första dagen, och när kontraktstiden gick ut, fick man företräde till statliga tjänster och kunde få fortsätta i ett yrke som inte innebar kroppsarbete.

Den som skötte sig och var tillräckligt bra kunde få läsa på Försvarets läroverk, fortsätta på Krigshögskolan och bli underofficer eller officer.

Det låter som mycket bra villkor, men det fanns en hake. Utbildning på regementet avvek radikalt från det civila samhället och hade stora inskränkningar i personlig frihet och självbestämmande och många gånger med ren pennialism som inslag. De flesta hade därför stora betänkligheter mot att ta värvning och utsätta sig för detta.

De allra flesta som tog värvning verkar ha klarat av de svårigheterna, men det fanns undantag som det berättades om. Det var unga män som blev så nedtryckta att de inte stod ut längre, utan fick ta till mycket drastiska och för dem själva destruktiva sätt att få avsluta sin kontraktstid. Det kallades att straffa ut sig.

Jag vet en ung man från en gård utanför Vimmerby som tagit värvning på 40-talet. Man påstod att han gjort det som enda utväg att slippa ifrån sin mycket dominanta far. Han hamnade ur askan i elden och när han inte stod ut längre, begick han medvetet och avsiktligt ett lagbrott som renderade fängelsestraff. Med det brottet som belastning ville Kronan inte ha honom kvar i tjänst, utan löste honom från kontraktet.

Begåvningsens risker

Det har funnits en del folkliga föreställningar om dem som är överbegåvade och kan kallas för snillen och deras motsatser, dem som är underbegåvade och kan benämnas stollar. Det var en risk med att vara överbegåvad, trodde man, för det slog så lätt över för den som t.ex. började med avancerade, teoretiska studier. Det tycktes vara så nära mellan snillet och stollen att det bara behövdes ett tuffjäts förflyttning för att snillet skulle hamna bland stollarna.

De mest uppmärksammade fallen, där det slog över för begåvade unga män, hände när de börjat läsa på universitet och *läst bört förstånnet ur huvet*. Man höll noga reda på människor som drabbats av sådant och i extremfallen hade de hamnat på den tidens sinnessjukhus och ibland för resten av livet.

Begåvningsens urtavla

Min granne, den filosofiske nämndemanssonen Arvid Johansson född 1892, berättade för mig om ett slags illustrerande modell över begåvningsens variation och sammanhang som de gamla i hans ungdom berättat om.

– *Si du, dä där mä begåvning å förstånn, dä ä som urtavla på e klocke. Nere ve klocka 6 där ä dom som värken ä begåvede älle obegåvede. Å går du sen oppåt som visera på klocka går, då bli du klokere å klokere, å när du kommer*

opp inte' strecket ve klocka 12, då ä du dä störste snille som ha funnes. Men går du baklänges ifrå klocka 6, då minsker förstånnet mer å mer, å när du kommer alldeers inte 12-strecket ifrå den sia, då har du inget förstån kvar. Då ä du den värste stölle som ha leve på jola. Men, si du – dä ä bare dä där strecket ve 12 som skeljer snillet å stöllen åt, å dä ä därför dä ä så nära te för snillet å komme över på annre sia å bli en stölle, elle att stöllen iblann kan säjje nõtt som ä så klokt, så ingen kan begrip vär han ha tatt' et ifrå.

De begåvade tvillingarna

Från en man som tjänstgjorde som lärare på Samrealskolan i Vimmerby under 1950-talet, men nu bor i Stockholmsområdet, har jag hört om ett relativt sentida fall som bygger under uppfattningen om begåvningsens risker.

En familj i Vimmerby fick ett par tvillingar och snart märktes det, att de hade en helt otrolig intellektuell förmåga. När de var fem år blev de begåvningstestade och visade sig ha samma utveckling som elvaåringar. Skolan var en bagatell för dem och upp till och med gymnasium gick det med toppbetyg. Men på universitet gick det alldeles snett för dem. Det sista min källa visste om dem var att de levde på ett gruppboende för mentalt handikappade i Skåne.

Släktdrag

Man hade också lagt märke till och talade mycket om en del släkter där man kunde plocka fram människor som i generation efter generation drabbats av sådant. Högt begåvade och framgångsrika medlemmar i slakten blandades med sådana som inte fått den psykiska förmågan att klara av att leva livet, utan kom att bli omhändertagna av familjen eller på institution.

I andra släkter gick den dåliga begåvningen i arv och man berättade om generation efter generation där det varit ett undantag att någon kunnat läsa, räkna eller skriva, utöver en mödosamt nedpräntad namnteckning.

Sterilisering

Det pratades en del om människor med mycket låg begåvning, sådana som inte kunde klara ett enskilt boende och liv. Man sade att myndigheterna sett till att de blivit steriliserade för att de inte skulle kunna få barn med samma handikapp. Det hade gjorts på »dårhuset» S:ta Gertruds sjukhus i Västervik. I något fall påstod man att enstaka män också blivit kastrerade.

Jag kan inte minnas någon som hade invändningar mot detta. Man ansåg att det inte var människovärdigt att tvingas leva med sådana störningar och då skulle antalet födda med sådana problem begränsas. Ingen nämnde något om att detta skulle vara en slags medveten avel som på sikt skulle minska antalet människor med dåliga anlag.

Inavel

Däremot pratade man en del om avlägsna trakter, där människorna blivit *könstie* genom inavel och att där skulle vara extra många av sådana som brukade kallas idioter. Alla var medvetna om att man var tvungen att skaffa nytt blod till sin djurbesättning, genom att köpa handjur från andra trakter för betäckning för att hålla stammen frisk. Man ansåg att det var samma risk med människor, om de levde och förökade sig i för små kollektiv för länge.

Inom parentes tycks benämningen idiot för extremt förståndshandikappade varit officiellt använd till i varje fall för drygt 50 år sedan. I en årsskrift för Linköpings stift från 1951 skriver en prästman om en vårdinrättning för sådana barn och nämner anstalten som »idiotanstalten Nannylund utanför Eksjö».

Långt från landsvägen

Rumskulla socken ligger längst i väster inom nuvarande Vimmerby kommun. Förr var det en trakt som låg lite vid sidan om allfarvägarna. Då berättades det också skrönor om människor där som skilde sig rätt mycket från det som ansågs som normalt.

Vimmerby hade i alla tider varit ett kommunikationscentrum och där hade det fyllts på med nytt blod genom resande som kommit dit, soldater, förbönder och köpmän. Annat var det i Rumskullas isolerade skogstrakter. Där hade människorna i århundraden gift sig med grannar och släktingar och detta hade satt sina spår. Inaveln hade gått så långt att det bara fanns två sorters folk: snillen och stollar. Så gick det elaka och generaliserande pratet.

Att det fanns ett antal män med det som kan kallas uppfinnarbegåvning i Rumskulla är helt klart och några blev rätt framgångsrika småföretagare under åren närmast efter andra världskriget. Men det är lite långsökt att koppla detta till en påstådd inavel.

Några av originalen i Rumskulla räknades som halvstollar och det berättades skrönor om alla *stölleprov* de hade gjort. Det var oftast ungarlar som förblev ogifta hela livet och som bodde ensamma eller tillsammans med syskon, oftast bröder, och höll sig för sig själva på sina gårdar. Deras mödrar hade hushållat åt dem under sin livstid, men när mödrarna dött hade sönerna blivit ensamma och skötte sedan hushållsarbete och mathållning efter eget huvud.

Den fjättrade brodern

En sådan brödraskara fanns på en gård i Rumskulla på 1910-talet. De levde och uppförde sig på ett avvikande sätt och det berättades historier om människor som blivit hotade med kniv, när de kom till deras gård, och de flesta undvek att ta kontakt med dem.

En av bröderna hade någon grav psykisk störning som yttrade sig i att han

fick häftiga anfall. Då var han helt bindgalen och farlig för både sig själv och sin omgivning. Bröderna hade löst problemet med broderns våldsamhet på sitt eget sätt, utan hjälp av läkare och vårdinrättningar.

Folk berättade att de hade tillverkat en specialsäng som stod på övervåningen. I den fjättrade de brodern med fotbojor och handbojor som satt fast med kättingar i sängstolparna. Där fick han ligga och vråla och slita i bojorna medan anfallet pågick. När han lugnat ner sig släpptes han loss och kunde vara med bröderna och arbeta under sina klara perioder.

En före detta kreaturshandlare som jag bodde granne med på 1950-talet påstod sig kunna verifiera det här. Han och hans kompanjon hade besökt bröderna under första världskriget för att köpa slaktdjur av dem. De hade åkt till gården trots folks varningar, eftersom de vädrade god affär där. De hoppades att bröderna inte visste om att priset på slaktdjur ökat våldsamt.

Medan de satt i köket och pratade affärer med bröderna blev det ett fruktansvärt liv på övervåningen. En människa skrek för full hals de hemskaste avgrundsvrålar och det rasslade och ryckte i kättingar. Bröderna flög upp från stolarna och ställde sig runt väggarna, drog kniv och såg mycket hotfulla ut.

De båda handlarna lyckades behålla lugnet och prata sig ur situationen. Snart blev det tyst och lugnt på övervåningen, affären de påbörjat kunde avslutas och de båda handlarna gick från gården ledande varsitt slaktdjur.

Moderna människor kan lätt tycka att brödernas sätt att lösa vårdbehovet var ett helt hårresande övergrepp mot en sjuk människa. Men jämfört med den tidens sinnessjukvård kunde det till och med vara en bättre lösning. Jämför gärna med hur det gick för Helge Karlsson i nästa stycke.

Det vården då hade att erbjuda var inlåsning, fastspänning på spännbädd med armarna spärrade på ryggen i tvångströja och långvarig tvångsvistelse i iskallt vatten. På dessa anstalter fanns inga bröder att vara tillsammans med under klara perioder och all sysselsättning var påtvingad.

Helge Karlsson, lantarbetare

Det finns ett exempel, också från Rumskulla, på hur illa det kunde gå för en människa med psykiska störningar, när samhällets resurser för vård anlätades och slentrian, likgiltighet och en obarmhärtig familjevårdares utnyttjande fick fortgå i årtionden.

Detta handlade också om en stor brödraskara som omgivningen ansåg efterblivna. En av dem, Helge, fick psykiska störningar, bl.a. hörselhallucinationer. Han blev skickad till S:ta Gertruds sjukhus i Västervik och efter en summarisk undersökning av en underläkare blev han inskriven för tvångsvård.

Helges psykiska besvär klingade av rätt snart, men ingen verkade för att han skulle skrivas ut. Istället blev Helge placerad i familjehem hos en mjölkbonde i Gamlebytrakten. Den vård han fick där bestod i hårt arbete dag ut och dag in i bondens lagård. Han bodde i ett inrett rum i ett uthus och fick bara några dagars ledighet på året för att kunna hälsa på sina bröder i Rumskulla.

Psykiskt sjuka människor fråntogs på den tiden automatiskt sin rätt att bestämna över sina liv och även rätten att rösta i allmänna val. En förmyndare blev förordnad för Helge, en ansedd nämndeman i trakten. Bröderna ansågs för dumma för att ha hand om sin bror, bland annat trodde man dem inte om att kunna skriva en förmyndarräkning. Nämndemannens enda insats för sin huvudman tycks ha varit att skriva en förmyndarredovisning till överförmyndaren varje år. Han hade aldrig tagit reda på hur Helge verkligen hade det.

Men Helge hade tur i allt elände, stor tur. Han hade gått i skola tillsammans med en man som senare blev byggmästare i Mariannelund. Någon gång i början på 1970-talet kom han ihåg sin skolkamrat Helge, fick reda på var han fanns och sökte upp honom. Han fick nästan en chock när han fick se Helge, impregnerad med mjöl och lagårdslost, gå som ett slags gårdsslav i lagården hos familjevårdaren.

Men byggmästaren var en handlingskraftig man, van att hantera makthavare av olika kategorier och fick den tröga samhällsapparaten att börja arbeta för Helges »frigivning». En undersökning av Helges psykiska status visade att det inte fanns någon grund för den tvångsvård han blivit utsatt för. Helge friskförklarades och levde sina sista år i en lägenhet i Mariannelund.

Troligen var det också byggmästaren som kontaktade Sveriges Television. Det ledde till tre mycket intressanta och avslöjande TV-program med namnet »Helge Karlsson, lantarbetare».

Rumskullavapen

Sommaren 1951 inträffade ett mord i en by i Rumskulla. Två grannar som var ovänner sedan lång tid möttes en sen kväll på en enslig ägoväg. Den ena hade varit till tjuren med en brunstig ko och den andra hade hässjat hö och bar på en högaffel. När det mötet var över låg den med kon kvar död på valplatsen, med bröstkorgen perforerad av den andres högaffel.

När den värsta chocken efter denna djupt tragiska händelse var över tog folkhumorn hand om Rumskullamordet och gjorde, som förut, löje av Rumskullaborna.

Högafflar döptes om till Rumskullavapen. De hade genom någon myndighets försorg blivit licensbelagda i Rumskulla socken, sade man. När bönderna där skulle köpa en ny högaffel, måste de gå till fjärdingsman Manfred och ansöka om licens, precis som för skjutvapen.

Ett halmpressaröde

En vinter strax efter att andra världskriget slutat blev det brist på stråfoder – hö och halm – runt Vimmerby. Det var vintern 47/48, för 1947 var ett år med svår sommartorka och rätt skral skörd.

Då fanns det en firma i Vimmerby som handlade med lantbruksprodukter och de hade avsättning för halm den där vintern både i Vimmerby och i Kal-

mar, där deras huvudkontor låg. Därför skaffade de fram en halmpress, ett arbetslag som skötte den och for runt på gårdarna och pressade balar av böndernas gamla halmstackar och betalade ett hyggligt kilopris för halmen.

Halmstackarna hade bönderna lagt upp utanför sina lagårdar de år när skörden var så bra, att all halm inte rymdes inne på skullar och logar. Många stackar hade legat i flera år och ingen hade trott att det någonsin skulle bli någon användning för den halmen.

Det var en gammal halmpress firman hade och på den fanns ingenting av de skyddsanordningar för remmar, remskivor, axlar och sådant som vid den tiden blivit föreskrivna av Kungl. Arbetarskyddsstyrelsen, när man använde anställd personal för arbetet.

Med i halmpressarlaget fanns en lite udda man som just den vintern fyllt 28 år. Han hette Kalle och var enda sonen till en bonde i byn Slättfall. Alla runt Vimmerby kände till Kalle i Slättfall, för han var en särpling i mångt och mycket.

Redan som liten pojke märktes det att han inte var som andra barn. Med det språkbruk vi har nu skulle han ha kallats begåvningshandikappad, men i den hårda tiden han levde sa människorna att han var en stolle och halvgalning. Benämningen byfåne skulle ha passat rätt bra in på Kalle sedan han blivit vuxen, om vi nu tillåter oss att använda ett så nedsättande ord.

Ända sedan han var liten hade han behandlats som om han inget dög till, inget kunde lära sig och inte var något att räkna med i något sammanhang. Det värsta var att Kalles föräldrar var de som värderade ned honom mest av alla. *Tyst pojke! Då där begriper inte du!* och *Då där klarer du inte å, pojke! Ta hit, så ska ja' hjälpe da*, lät det för jänman från föräldrarna Alma och Oskar.

När Kalle började i skolan, blev det inte bättre för honom där. Det var ingen lärare på den tiden som lade ner någon större möda på att försöka lära en obildbar pojke läsa och skriva, så Kalle gick ut från folkskolan utan de färdigheterna.

Men läraren tog ändå en viss hänsyn till Kalles handikapp, för han gav honom aldrig stryk, när han inget kunde av läxor och uppgifter. Han gav sig inte på en stolle och klådde honom, det har en kusin till min mor som var Kalles klasskamrat berättat.

Kanske var det så att Kalle hade ärvt sina läs- och skrivsvårigheter, för fadern, *Osker i Slättfall*, kunde varken läsa, skriva eller räkna och lika illa hade det varit med Oskars far.

Det var många som höll sig framme för att få skoja med Kalle i Slättfall och försöka lura i honom sådant som inte var riktigt sant och kunna skratta åt honom sedan. Ibland gick skämten över till ren elakhet och blev både råa och hjärtlösa. Trots detta så gick det inte att märka på honom att han blivit nedtryckt av den behandling han blev utsatt för. Han hade ett slags självklar integritet och lät sig inte tryckas ner och verkade se på sig själv med en viss stolthet. Men då var folk framme och sa att han var dumhögfärdig. Han var så dum, så han trodde han var klok, sa man.

Arbetslivet var mycket barmhärtigare än nu mot sådana människor på den tiden. Det gick att klara sig rätt bra som analfabet med bara kroppskrafter och arbetsvilja. Oskar var en skötsam bonde med bra ekonomi och hade även arbete för sonen på gården. För båda gällde, att fick de bara lära sig ett manuellt och inte alltför komplicerat arbete ordentligt, var det inga problem för dem att göra ett bra jobb. Och jordbruksarbete på den tiden bestod just av sådana, rätt okomplicerade arbetsmoment.

Kalles föräldrar började bli gamla och snart skulle de inte orka ta hand om sin son längre. En dag skulle han stå helt ensam i världen och hur skulle han klara av sitt liv då? Jag minns hur min mor och mormor brukade pratade om det där ibland och var bekymrade för *stackers Kalle*, som de sa, och hur det skulle gå för honom när hans föräldrar var borta.

Som sagt var Kalle både arbetsvillig och stark, så det var inga problem att ha honom med i halmpressarlaget. Men som vanligt när Kalle var med någonstans, så fanns det folk som inte kunde låta bli att driva med honom och försöka lura honom.

I en del av böndernas halmstackar var halmen åtskilligt fuktig och då blev det problem med pressningen. Pressen gick för tungt och då var det en drivrem som började slira och pressades av remskivorna.

För att få på remmen igen måste maskinen stannas och startas om, för ena remskivan fanns innanför en annan stor remskiva. Då brukade en av Kalles arbetskamrater säga till honom:

– *Nu stannade vi pressen den här gången, Kalle, men dä ska du vete, att en redig kär (karl), han lägger på den här remma utan å stanne maskinen.*

– *Sä'r du dä?* sa Kalle.

Efteråt trodde man att Kalle lyssnat för mycket på det påståendet och ville försöka kvalificera sig för att bli räknad som en riktig karl. Han hade ju aldrig blivit det förut. Kanske var det så och kanske inte – det får vi aldrig veta.

En dag stod Kalle ensam och lade upp halm på elevatorn. De andra i laget hade något annat för sig en bit bort. Plötsligt hörde de ett konstigt ljud från pressen och tittade ditåt. Då såg de Kalles kropp virvla runt som en vante i luften kring stora balanshjulet och dunsade i marken samtidigt som en av hans långskaftade, amerikanska armésnörkängor var uppe och vände 5–6 meter upp i luften och föll ner igen.

Det fanns inget mer att göra för Kalle när de kom fram till honom. Han var så död som någon kan bli. Troligen hade han fastnat på något sätt i det stora balanshjulet och följt med runt något eller några varv. Varje varv hade han slagit huvudet i en axelände som stack ut. Bredvid pressen låg den rem som brukade slira av – den som *en redig kär lägger på utan å stanne*.

Det blev slut på arbetet med den pressen. Under några dagar stod den som ett monument över bristande arbetsgivaransvar på lastkajen vid Vimmerby station för att sedan transporteras bort och förhoppningsvis skrotas.

Jag kan inte minnas att det blev något rättsligt efterspel för arbetsgivaren el-

ler att det ens blev en riktig utredning om olyckan. Och inget skrevs i lokalpressen om att maskinen saknat föreskrivna skydd.

Det kunde till och med vara så illa att Kalles förståndshandikapp räknades arbetsgivaren till godo. Ingen skulle väl behöva ta ansvar för att en som inte var fullt tillräckelig bar sig så urbotat dumt åt som Kalle hade gjort. Och det där som arbetskamraten hade sagt, det där om att lägga på remmen utan att stanna pressen – ja, det pratades det bara om man och man emellan.

Med bestörtning och förtrytelse tog vi emot budet om att Kalle i Slättfall omkommit på det där upprörande sättet. Nog borde han ha kunnat få fortsätta leva många år till? På något sätt hade det väl ordnat sig för honom, när föräldrarna gått bort. Och hur kunde en firma fara runt med en maskin som var en enda stor olycksrisk?

Men min mormor med sin gammaldags, kristna ödestro som sade att det som sker är förutbestämt, att Guds hand finns med i allt och att det som sker är till vårt bästa, även om det ser ut som motsatsen – hon hade sin inställning klar till det som skett:

– Jaha. Vi gjorde oss bekymmer för stackers Kalle vi och hur han skulle klara sa när Osker å Alma va bôrte. Men vafför skulle vi ta oss bekymmer för dä? Dä fanns en som to sa bekymmer för Kalle-stackern å så te att han slapp ifrå allt älände som dä kunne ha blitt för honom.

Och kanske var det så?

Heder och ärlighet

Vad är ärlighet och vad är hederlighet? Det beror på hur man ser, på vem man ser och vem som ser, har någon sagt. Det jag berättar om i det här kapitlet är det som gällde fram till slutet av 1950-talet i min hemtrakt.

Tjyveri

Att skilja på mitt och ditt i alla sammanhang och att aldrig tillägna sig något som någon annan ägde, hur litet det än var, var en självklarhet för alla. Givetvis fanns det undantag, folk som var tjyvaktiga, men det var inte många. Dessutom visste alla på trakten vilka det var som hade ryktet om sig att stjäla när tillfälle gavs.

Den allmänna ärligheten förde med sig att det gick att lämna saker och ting liggande ute både under dagar och nätter, utan att de försvann. Den som höll på med arbete ute på åkrarna kunde lugnt lämna verktyg och tillbehör kvar över natten, om man nu inte hade en tjyv till granne.

Det sista förbehållet gällde för vår gård, för vi råkade ha två grannar med tveksamt rykte på rätt nära håll. Efter att en ny spade försvunnit från en åkerren en natt i mitten på 1940-talet förvarade vi verktyg och redskap inomhus när de inte användes.

En intressant sak var att de båda tjyvarna stal »på ryggen» på varandra. Om någon blivit av med en sak och slog omkring med den ena av de misstänkta om sin förlust, så började denne strax ondöra sig över den andre tjyvens oärlighet. Gick den bestulne till den andre, så kom han med samma anklagelser i motsatt riktning, sades det.

Mjölken som mjölkats på kvällen kylades och förvarades över natten i olåsta mjölkkrum eller utomhus i kylbassänger. Först när jag skriver detta, förtiott år sedan jag slutade som mjölkbonde, slår mig tanken att vem som helst skull ha kunnat stjäla av mjölkkrukans innehåll eller skumma av grädden utan större svårighet eller risker. Jag kan inte minnas att jag någon gång tidigare tänkt på den risken.

Smörpaketet på mjölkkrukan

Ett bra exempel på människors ärlighet är inköpen som mjölkleverantörerna gjorde från sitt mejeri. Den som ville köpa smör och ost skickade en rekvisition med mjölk bilen på morgonen. När mjölk bilen kom tillbaka frampå förmidda-

gen hade den med sig det rekvirerade i prydliga paket och lade dessa, helt oskyddade, på de tomma mjölkkrukorna. Ingen enda gång hörde jag att någon blivit bestulen på något sådant, trots att de kunde få ligga i flera timmar bredvid en allmän landsväg.

Skälvrängere

Det fanns en typ av oärlighet som räknades som så svår att den bestraffades med ett särskilt straff i livet efter detta enligt folktron. Det var att flytta på de stenar som brukade sättas ut för att markera gränserna mellan fastigheter.

Stenarna kallades för *skälstene* och den som flyttade en skälsten kallades *skälvrängere*. Straffet för att han ändrat en ägo gräns var att han fick bära en tung skälsten genom hela evigheten. Det berättade en av mina grannar på 1950-talet.

Orätt fångat ...

Att tjäna sig rik genom tveksamma affärsmetoder eller genom att utnyttja människors underläge var inget som lönade sig i längden. Det som var orätt fångat försvann förr eller senare bort från den människan som fått det eller från hans ättlingar. Det fanns ett slags högre rättvisa som såg till att det blev så.

Det där var både min mor och mormor helt övertygade om och de hade flera exempel på hur »hut hade gått hem». Ett av dem minns jag huvuddragen av.

... lätt förgånget

Det var en bonde i Slättfall by i början av 1900-talet som kallades Lille Pelle. Han hade en bra och skuldfri gård och dessutom en del pangar. Folk som skulle köpa gårdar kom till honom och ville ha hans namn som borgen för banklån.

– Nähä, si börjen, dä skriver ja inte på. Men du kan få låne pänga du behöve utå mej, om ja få gån i säkerhet.

Så blev det, men det låntagaren inte visste var att det låg en rätt ful, men helt laglig, uträkning bakom. Så fort han fallerade det minsta med räntor eller amorteringar sade långgivaren upp lånet och begärde utmätning av skulden.

Gården blev utsatt till exekutiv auktion som skedde på Länsstyrelsen i Kalmar och dit for långgivaren per järnväg. Som ende köpare ropade han in gården till lägsta möjliga pris och låntagaren satt sedan som hans arrendator.

På det viset hade Lille Pelle fått en handfull bra jordbruksgårdar och blivit åtskilligt förmögen. Rikedommen fick han behålla i sin livstid, men efter honom kom misskötsamma arvingar som förskingrade hela förmögenheten på olika sätt. Den gudomliga rättvisan hade tagit tillbaka det orätt fångna.

Handslag

Affärer man och man emellan bekräftades med handslag. Framför allt var det så vid kreatursaffärer på *märkensvallen* (marknadsvallen) i Vimmerby. När köpare och säljare var överens om pris och villkor räckte de varandra händerna som för att hälsa och slog ihop handflatorna, gärna med en hörbar smäll.

Handslaget skulle vara helt frivilligt från båda parter. Det gick inte an att den ene höll fast den andres hand och slog handslaget med tvång.

Ett handslag var säkrare än en namnteckning, sade man. Den som inte stod för det handslag han gjort var inte vatten värd och hade verkligen gjort bort sig. Hur dåligt rykte en kreaturshandlare än kunde ha, sitt handslag stod han för.

Säljefel på djur

När det gjordes affärer med husdjur, framför allt med hästar, fanns det en hederregel som säljaren måste följa. Det var att alltid tala om för köparen om hästen hade något *säljefel*. Det var sådant som kan kallas dolda fel – fel som inte visar sig förrän hästen prövats mycket allsidigt. Här är några exempel på sådana fel..

Hästar kan var opålitliga till humöret och passa på att både bita och slå med hovarna efter den som kommer nära. Sådana fel kan göra att hästen bara kan köras av en enda person – en som tagit *husbonneväldet* över honom.

Ett annat fel är *skenerevane* – kusken har tappat kontrollen över hästen och den har fallit i sken. Att fly från en fara på det viset blir sedan en mycket otrevlig och farlig vana.

Istadighet innebär att hästen vägrar att förflytta sig, vägrar att lyda de hjälper kusken försöker med. Den ovanan kunde göra hästen helt värdelös och till och med farlig att köra med.

Sedan bilarna börjat köra kring på landsvägar blev bilrädsla ett säljefel. Det var inte lätt att köra till staden eller kvarnen och möta bilar med en häst som skyggade för varenda bil som kom.

Flöjjerevane var en annan svår olat hos både hästar och kor. *Flöjje* är att hoppa över gårdsgårdar och stängsel. En häst som kommit underfund med hur lätt det är att hoppa över en gårdsgård på en dryg meters höjd går inte att ha lös i bete.

Att sälja en häst med ett *säljefel* utan att berätta om detta var ett svårt brott mot god affärsmoral. Någon rätttegång om sådan falskhet i affärer har jag inte hört talas om, men däremot om en falsk säljare som blev slagen sönder och samman efteråt av köparen.

Hästköparens hämnd

Ungefär år 1900 var det en av bönderna i Falla by som sålde en häst med säljefel till en bonde från Kristdala utan att berätta om felet. En mörk kväll stod kö-

paren på säljarens lagårdsplan och passade honom. När köparen gick därifrån var säljaren så svårt misshandlad att han låg till sängs en hel vinter och aldrig blev riktigt återställd efteråt. Någon polissak blev det aldrig av detta.

Handel med kreatur

En kategori affärsmän var alltid misstänkta för tvivelaktiga affärsmetoder och till och med ohederlighet. Det var de som yrkesmässigt handlade med kor och hästar. Det fanns sådana av dem som gick någorlunda att lita på, men det gällde för den som gjorde affärer med dem att ha sakkunskap nog för att bli nöjd med affären i längden.

En gång på 1950-talet gav en gammal före detta kreaturshandlare i Slättfalls by sin syn på att han betalat många bönder alldeles för låga priser (lurat dem?) för deras kor och hästar under första världskriget:

– *Affär ä väl affär, för faan.*

Den som inte visste att slaktdjur hade stigit till minst det dubbla i pris på grund av köttbrist och svartabörshandel och att uppköpare för tyska krigsmakten betalade fantasipriser för arbetshästar fick skylla sig själv om han sålde till förkrigspriser. Det var inte köparen som lurade säljaren – det var säljaren som lurat sig själv genom sin okunnighet och också fick skylla sig själv.

Med den affärsprincipen som riktmärke åkte kreaturshandlare runt i skogssocknarna runt Vimmerby under första världskriget och tjänade stora pengar på att bönder där inte höll sig ajour med prisutvecklingen.

Hästskojare

De värsta skojerierna förekom vid hästaffärer. Än har vi kvar ordet *hästskojare* som en beteckning för en affärsmän som försöker pracka på kunderna undermåliga varor. Hästköpet var en stor och viktig investering för en småbonde och den som blev pålurad en dålig häst kunde få det mycket besvärligt.

Det mest kända hästskojarknepet är kanske arsenikpreparering. Arsenik är ett dödligt gift för både människor och husdjur, men i små doser verkar det uppiggande på båda. Den som ville få en gammal, trött och dålig häst att se ung och alert ut gav den en lagom dos arsenik innan han drog iväg till hästmarknaden. När sen köparen kom hem med hästen till sin gård, hade medlet slutat verka och den liknade åter den uttjänta slakthäst den egentligen var.

Kunde man få en mager och avfallen häst att dricka mycket, såg den betydligt rundare och attraktivare ut. Sådant ordnade hästskojarna till genom att tvinga i hästen några hekto grovt salt på kvällen före marknads morgonen. Med en s.k. ingivare, en apparat för att få hästar att svälja ner pulverformig medicin, tvingade de i hästen saltet. Av saltet blev den tvärtörstig och drack sig stinn och rund. Efter ungefär ett dygn var både salt och vatten utsöndrat och hästen såg ut som en *såjebock* (sågbock) igen.

»Begagnad bilhandlare»

Det tycks inte ha varit mycket skydd och hjälp som en lurad köpare kunde få av lagen fram till åtminstone in på 1960-talet. Det var inte bara hästköpare som kunde bli lurade av skojare. Under åren efter andra världskriget hade handeln med begagnade bilar fått riktig fart och det verkar som det hade bildats en liten skara av bilhandlare som tagit över principer och moral från de gamla hästhandlarna.

Det fanns åtminstone en »begagnad bilhandlare» i Vimmerby som skyldes för att ha sådana affärsmetoder. Många av sina bilar köpte han i Stockholm av den kader skumma affärsmän som hade sitt lager uppställt utefter en viss trottoar på en gata i staden. Priserna på begagnat var betydligt lägre i Stockholm än i Vimmerby och frakten hem hade handlaren ordnat mycket billigt.

Det fanns gott om unga grabbar som lyckats skrapat ihop pengar till ett körkort, men inte hade råd att skaffa sig någon egen bil. För dem var det en het önskan och stor upplevelse att få göra en liten visit i Stockholm, få sitta bakom ratten på en bil på vägen hem till Vimmerby och inte ens behöva betala bensinen och dessutom få ett mål mat i huvudstaden och lite fika under resan.

Handlaren tog alltså med sig fyra sådana bilentusiaster i sin bil upp till huvudstaden, köpte fyra bilar »på gatan» och fick dem sedan körda hem för kostnaden av lite mat och fika.

Flera av dessa stockholmsbilar var manipulerade på olika sätt för att inte en köpare skulle upptäcka de många fel de var behäftade med. Det var påfyllt åtskilligt för tjock olja i motorn för att skrammel från utslitna, vitala delar skulle dämpas, växellådorna hade tystats med några gripnävar sågspån i oljan, rosthål i stänkskärmarna hade lagats med tidningspapper och spackel och de drog olja i mängder på grund av att motorn var färdig för helrenovering. En del hade väldigt korta körsträckor registrerade på mätaren, för någon hade monterat ur kilometermätaren, kopplat den till drivhjulet på en elektrisk symaskin, kört den tills den slagit över till noll igen och därefter till det minsta antal kilometer som kunde vara trovärdigt med hänsyn till bilens årsmodell.

När en kund som köpt en sådan rishög till bil kom tillbaka och klagade sägs handlaren ha sagt:

– *Jaa, tänk, att dä aldrig går å lita på folk. Han såg ju så ärlig å hederlig han som sålde den här till mig.*

En annan gång hade handlaren fått in en gotlandsregistrerad bil. Den hade gått ett väldigt litet antal kilometer i förhållande till årsmodellen. Han rättfärdigade den korta körsträckan med kommentaren:

– *Dä ä en gammal, pensionerad kyrkoherde på Gottland som haft den här bilen och han har inte va'tt mycket för å köra bil. Och inte är Gottland så stort heller, så dä ha inte blitt så många mil om året.*

Betalningssvaga kunder

Men det kunde vara problem för bilhandlarna också. En del kunder köpte bil »på krita» utan att egentligen ha råd. En arbetarefamilj skulle ha bil i slutet på 50-talet och det hände att man betydligt överskattade sin betalningsförmåga och inte hade pengar nog för att ränta och amortera lånet. Det blev mycket merarbete för säljaren, när kunder måste jagas med blåslampa för att betala. I enstaka fall sägs bilfirmor blivit tvungna att ta tillbaka den sålda bilen och då också gjort förlust på affären.

En av Vimmerbys mera seriösa bilhandlare hade också en bensinmack vid sin bilhall. Han kommenterade sina kunders ekonomi så här:

– Jaa, en kan bli betänksam när en ser att di inte har råd å tanka för mer än fem kronor, när di kommer tebaks med nyköpte bilen.

Bensinen kostade ungefär 72 öre litern just då, så det blev bara sju liter för en femma.

Fjärdingsmän, poliser och fiskaler

Rekrytering av poliser

En stor del av de poliskonstaplar och fjärdingsmän som var i tjänst före andra världskriget hade kommit in i yrket via en tid som yrkesmilitärer. Det var söner till bönder och arbetare som tagit värvning inom den svenska försvarsmakten. Den rekryteringsvägen kvarstod i något årtionde efter världskrigets slut

Värvning innebar att unga män skrev kontrakt om tjänstgöring vid ett militärt förband under en viss bestämd tid, ca fem år, och som inte kunde avbrytas förrän kontraktstiden var slut. De fick lön direkt vid anställningen och, utöver utbildning i krigföring, en viss civil grundutbildning utöver folkskola.

Som extra lockbete vid värvningen fick volontärerna löfte om företräde till statliga tjänster efter kontraktstidens slut. Polisyrket ansågs troligen ligga så nära arbetet som yrkesmilitär att det var särskilt lämpligt som fortsättning. Huruvida de som gick över till att bli poliser fick någon yrkesutbildning för sitt nya värv vet jag inte.

Anmälan av brott

Mycket av de lagöverträdelser som i dag polisanmäls och hamnar inför domstol blev aldrig polisanmälda förr. Detta gällde också de allra flesta slagsmål på festplatser och danslokaler. Båda kontrahenterna i ett slagsmål kunde riskera att bli dömda för misshandel och ingen ville betala böter i onödan och bli registrerad som brottsling.

Många av de lokala poliserna ute i bygderna, fjärdingsmännen, var heller inte överdrivet nitiska i att lagföra människor. De hade en praktiskt inriktad och mycket mänsklig tolkning av lagen som innebar att de ogärna ställde till problem för sockenborna genom att dra dem inför tinget. »Inte blir det bättre av det?» verkar ha varit deras syn på saken. Dessutom kände de alla människor inom sitt distrikt väl och försökte troligen handla till allas bästa. Det var bättre att låta människor reda ut sina mellanhavanden själva i första hand och blanda in lag och domstolar först när allt annat var uttömt.

Praktisk rättsskipning

En fjärdingsman från en socken söder om Vimmerby övervakade ordningen på en midsommardans på en utefestplats. Ett par unga män råkade i häftigt gräl och det övergick i ett långdraget slagsmål. Folk samlades i en ring runt

kämparna och tittade på. Innerst i ringen stod fjärdingsmannen med armarna i kors, utan att stoppa kampen.

– *Dä ä like bra di få göre opp själve, te en å dom ger sa. För går ja imilla inna di ä färdie, då ä di ihop igen så fort jag vänner ryggen te. Ja si bare te så di inte börjer å använde nøre värkty (tillhyggen).*

Och de två slogs tills den ena gav sig och segraren kunde tåga iväg med den flicka under armen som fighten handlat om.

Nitisk nykomling

Den där gamle fjärdingsmannen hade varit så liberal i sin tillämpning av lagen att hans efterträdare fick problem, ja till och med stryk, när han med alltför stort nit började leta efter brott inom socknen. Detta kan ha varit något av de första åren på 1960-talet.

När den nye polisen haft sin tjänst första året hade brottsligheten stigit mångdubbelt i hans distrikt. Jag vill minnas att det var ungefär 400 %. Då brottsstatistiken publicerades i Vimmerby Tidning var det under en rubrik som sedan var införd i klippspalterna på tidningar över stora delar av Sverige. Jag försöker rekonstruera den såhär: »Brottslighet ökade 400 % av bättre övervakning.»

Det berättades mycket om och skrattades åt hur innevånarna i den nye polisens distrikt »riktade upp» honom för att han skulle förstå hur en polis i den socknen skulle bete sig.

Storväxta kvinnor och dito traktorägare

En kväll på en mörk väg stod en kvinna med långkjol och huckle och passade polismannen. Det var ingen nådig kvinna att möta, för hon gav honom ett ordentligt kok stryk och sedan försvann hon i mörkret.

Ett av polisens illa tålda påfund var att besiktiga böndernas traktorer och det till och med ute på fälten. Men en gång åkte han på patrull. Han gick in i traktorgaraget hos en stor och stark bonde och skulle börja leta fel på hans traktor. Men det tog hus i helsike.

Bonden gick in till honom i garaget och låste dörren inifrån. När de båda gick ut därifrån var de helt överens om att traktorn inte behövde besiktigas, berättade man.

Jag vill minnas att polisen »bättrade sig» och höll en betydligt lägre ambitionsnivå i fortsättningen.

Storebro municipalsamhälle – ett Klondyke efter världskriget

En helt otroligt god efterfrågan på produkter från svensk verkstadsindustri hade lett till överhettning på den svenska arbetsmarknaden strax efter andra världskrigets slut och bristen på arbetskraft var mycket stor. Arbetsgivare kunde inte längre välja och vraka bland det fåtal som sökte arbete. Ingen som ville arbeta behövde sakna anställning, nästan oavsett utbildning och uppförande på tidigare arbetsplatser. Det påstods att arbetare som blev okontanta med någon chef slutade på direkten, gick över till grannverkstaden och fick anställning där senast dagen efter.

I Storebro municipalsamhälle söder om Vimmerby fanns just då en expanderande verkstadsindustri och även dit kom några av dessa som kallades hoppjerkor och som bytte anställning flera gånger om året. Flera av dessa hade varit i klammeri med rättvisan och hade med sig gamla »synder» i bagaget i form av obetalda böter för fylleri och misshandel och/eller underhållsbidrag för utom-äktenskapliga barn som de resterade med.

När de bött i Storebro i ungefär en månad fick den lokale fjärdingsmannen meddelande från polismyndigheten på deras förra bostadsort som sade att han skulle driva in sådana skulder. Vet jag rätt, skulle indrivningen göras »öga mot öga» i den dömdes bostad.

Kvällen på avlöningsdagen var den enda lämpliga för detta och då kunde det lätt hända att klienterna var på fyllan och blev våldsamma av sig. Dessutom bodde många av dem i *Kasernerna*, en personalbostadslänga med mycket tveksamt rykte just då, tillsammans med andra ungar som inte heller var Guds bästa barn.

Detta var den svåra situation fjärdingsmannen på orten hamnat i och han verkar inte ha varit den som riktigt kunde hantera alla de konflikter som detta skapade på ett smidigt sätt. När han blev illa bemött försökte han ge igen för detta genom att metodiskt leta efter saker att »sätta fast» sina antagonister för.

Han fick utstå mycken smälek, men också hot och rent handgripligt våld under sin yrkesutövning och blev illa sedd av många för sitt påstått överdrivna tjänstenit. Även hans familj fick sitta emellan och det berättades till exempel att hans fru kunde komma hem efter att varit till affären och handlat och hittade spottloskor på ryggen på kappan.

Det berättades också att det blev konflikt om fisket i Stångån mellan fjärdingsmannen och en grupp estniska flyktingar som bodde i Storebro. Det rörde sig om fiskarbönder från Estlands kust och det var inom parentes deras yrkeskunskaper i båtbyggeri som blev basen för den mycket omfattande småbåtstillverkningen i Storebro.

Estländarna ville fiska sin egen fisk och i Stångån var fisket fritt. Men gamla yrkesfiskare vill ta upp fisken med minsta möjliga arbetsinsats och satte därför nät tvärs över ån. Detta var inte tillåtet och när fjärdingsmannen

skulle ingripa slutade det med att han blev nedstoppad i Stångån av esterna och kom därifrån genomblöt, halvt dränkt och utan en tanke att rapportera det inträffade till åtal.

För klen vin

I södra Östergötland fanns en fjärdingsman som blivit riktigt ordentligt osams med en av bönderna i sitt distrikt. Det hade blivit rätt hätskt mellan de båda och »fjäligen» letade efter en möjlighet att kunna komma på bonden med något brottsligt och få honom fälld i domstol med åtminstone en rejäl dagsbot som påföljd.

Han fick reda på att bonden bryggde sitt eget vin i rätt stor skala och att detta brukade kunna bli både starkt och gott. Det fanns en procentsats för alkoholstyrkan som inte fick överskridas vid bryggning i hemmen och fjärdingsmannen trodde att bondens brygd överskred gränsen med god marginal.

På något sätt fick han nys om att bonden hade en stor jänsning på gång. Så han for till den förmente hembrännaren, beslagtog jäskaret med innehåll och fraktade bort det.

Men han hade varit för ivrig och kanske kommit någon dag för tidigt med sitt beslag. När analysen av brygden kom visade det sig att alkoholhalten låg inom det tillåtnas gräns. Med det resultatet föreskrev lagen att det beslagtagna skulle återbördas till det ställe det varit på före beslaget.

Med »svansen mellan benen» fick han frakta tillbaka jäskaret till bonden som stod på sin lagårdsplan och tog emot honom med hånflin och syrliga kommentarer.

Maktfullkomliga fiskaler

Landsfiskalen i ett distrikt hade hand om tillståndsgivning för rätt vitt skilda ting. Till honom skulle föreningar och andra arrangörer vända sig för att få ordna offentliga nöjeställningar, t.ex. danser. Det kunde skilja en hel del mellan olika distrikt på hur tillämpningen var för sådan tillståndsgivning.

I Vimmerby distrikt var det nästan omöjligt att få ordna en danskväll som slutade kl. 01.00. Det enda motiv för landsfiskalens vägran jag kan minnas var att det då blev ett tvådagarsarrangemang – man gick in på det nya dygnet med en timma – och sådana beviljades bara under speciella omständigheter. I Hultsfreds distrikt var det sällan några problem att få tillstånd för dans till klockan ett på natten.

I Vimmerby fick stadens tre korvkiosker stänga kl. 23 på lördagskvällarna i början av 1960-talet. Det hade fiskalen bestämt, efter att det en gång blivit en högröstad träta utanför *Korv-Tages* grillbar på Storgatan en lördagsmidnatt och polisen fått rycka ut och lugna ner bråkstackarna.

Men i Hultsfred, 20 km bort, var korvbaren öppen till klockan ett varje lör-

dagskväll och dit åkte fulla bilgäng med ungdomar från Vimmerby och avslutade lördagskvällen med en »grillad med pommes».

Landsfiskalen hade också en annan egenhet i sin tillståndsgivning som det gällde att känna till som sökande. För att få köpa ammunition till t.ex. den älgstudsare man hade licens på, måste man ansöka om inköpstillstånd för en viss mängd patroner.

Då var det bra att veta att fiskalen alltid prutade 50 procent på det begärda och ta till dubbelt så mycket som man behövde. Det berättades om en jägare som inte visste om schablonprutningen och som inte ville ha en massa patroner liggande hemma i onödan. Han ansökte därför bara om att få köpa 20 patroner och fick följaktligen bara licens på 10 – en helt otillräcklig mängd.

Men vad tydligt inte fiskalen visste var att nästan alla av hans underlydande poliser berättade för dem som ansökte, att de måste söka med prutmån för att få det de behövde.

På så vis fick också fiskalen belägg för att han hade full anledning att pruta på mängderna som begärdes.

En sådan schablonmässig tillämpning av lagen gjorde givetvis att många ifrågasatte om sådana myndighetspersoner kunde ha något som helst förstånd i huvudet. Eller var det en ren maktdemonstration och en tendens att vilja »jävlas» med dem de hade satts att ha makten över som var orsaken, undrade man.

Arbete och arbetsmoral

»Arbete befordrar hälsa och välstånd och förhindrar många tillfällen till synd», hette det förr och: »Den fåfång går, lärer mycket ont.» Och nog var de här båda reglerna i allra högsta grad grunden för synen på arbete och arbetsmoral i det bondesamhälle jag minns från ungdomen.

Men det var inte bara att arbeta hur som helst och med vad som helst. Det fanns oskrivna regler för hur arbetet skulle bedrivas och allt arbete var inte lika mycket värt. Hårt kroppsarbete värderades högt och skrivbordsarbete och framför allt arbete som bestod i att prata värderades ned.

Morgnar och kvällar

Att komma ut i synligt eller hörbart arbete tidigt på morgonen var högt prioriterat. I de stora byarna visste alla precis i vilken ordning bönderna kom igång på morgnarna. Den som kom ut tidigt var flitig och arbetsam. Någon ursäkt som gällde som försvar för att vara sen på morgnarna fanns egentligen inte. Det fanns förklaringar, men inget giltigt försvar.

Däremot hade den som arbetade länge på kvällarna inget till godo för det, åtminstone inte om han var sen på morgnarna. Istället sades det att *Lathunna få brått om kvälla*. Lathunnen såg att inget blivit gjort den dagen och försökte kompensera med att hålla på så mycket längre på kvällen.

Daggvåta morgnar

Daggen på sommarmorgnar hade en avgörande inverkan på när arbetet kunde börja eller borde börja. När gräs skulle slås med lie var det bra med rikligt med dagg. Ju daggfuktigare gräset var, ju bättre bet lien.

Detta var ändå viktigare på den tiden huvudparten av höet kom från naturliga slåtterängar och inte från vallodling på åkermark. Naturgräset var vekare och tätare vid markytan och gick inte bra att slå när daggen torkat ur fram efter frukostdags.

Detta var den största orsaken till de mycket tidiga morgnarna under slåttern. Klockan tre, ungefär en timme före soluppgången i slåttertid, var ingen ovanlig tidpunkt för start.

Med slåttermaskin är det tvärt om. Ju torrare gräset är, ju bättre går det att slå. Utöver att den maskinen tog bort den mycket tunga lieslåttern, försvann också behovet att börja i tidiga ottan.

Hökörning gick inte att starta förrän det mesta av daggen torkat av, såvida det inte gällde mycket torrt klöverhö. Sådant hö kunde bli så torrt, att de mycket värdefulla klöverbladen föll av och gick förlorade under hanteringen. Då kunde det bli nödvändigt att börja köra hö redan vid soluppgången, för då var klöverbladen veka av daggfukt och bröts inte loss så lätt.

Sädesskörd med lie eller självbindare kunde inte börja på morgnarna förrän daggen någorlunda torkat av och det kunde dröja till efter klockan nio. Att binda ihop våta strån till necker var en dålig start för den torkning som måste till innan säden kunde köras under tak och lagras till tröskningen.

Sommartid

På den tiden en stor del av befolkningen var sysselsatt i jordbruket var morgondagens inverkan på möjligheten att börja dagens arbete en av de viktigaste invändningarna mot att införa sommartid i Sverige. Med klockan förskjuten en timme framåt skulle också tidpunkten när daggen försvunnit bli en timma senare.

Efter ett försöksår 1916 kom det att dröja ända till 1980 innan sommartid infördes. Då hade antalet sysselsatta i jordbruket radikalt minskats och den nya tekniken med skördetröskning av spannmålen och ensilage i stället för hö minskat daggproblemet.

Börja först och sluta först

Det egentliga jordbruksarbetet består av arbetsperioder som varierar i längd mellan några veckor och någon månad. I de arbetsperioderna blev det ofta lite av en tävlan mellan bönderna i grannskapet, även om alla inte tog den tävlan på så stort allvar.

Det är vårbruket som inleder bondens odlingsår. Hur tidigt det går att starta med det första momentet – harvningen – beror, utöver årstid och väder, på vad det är för jord i åkrarna och hur dräneringen fungerar. Jorden måste vara tillräckligt torr för att reda sig.

En av våra grannar hade en åkerlycka med högt och fritt läge och lätt jord. På vårarna for han iväg med cykel dit flera dagar å rad och kollade om det gick att *köre i*, dvs. börja harva. Han försatt inte många timmar efter den behagliga tiden, förrän han var ute med harven på den åkern. Jag tyckte nog att det var lite kämpigt ibland att aldrig få vara först med att börja vårbruket någon enda gång.

Icke kroppsarbetande

»Klocker'n, sugga å prästen, försörjer sa mä käften» – det ordspråket ger en bra anvisning på bönders inställning förr till intellektuellt arbete. Ett arbete

som bestod i att prata var inget riktigt arbete. En hel del av den här inställningen fanns kvar hos de vuxna när jag växte upp.

Yrkesutövarna i ordspråket var två av gamla tidens makthavare i socknarna och det kan ha bidragit till att deras arbete jämfördes med suggans bruk av käften för sin försörjning. Ändå visar det hur bönder värderade arbete som inte var ansträngande för kroppen. Att *gå å före rakt skröv*, att aldrig behöva kröka ryggen i sitt arbete – det var att komma undan för billigt. Den som utbildade sig till ett intellektuellt arbete var i mångas ögon och i grunden en *lathunn* som inte ville ha ett »hederligt» kroppsarbete.

Den som arbetade hårt med kroppen blev utsliten av detta och, tvärt om, den som slapp hårt kroppsarbete kunde bevara sin hälsa bättre. *Dä ä inte unnlit att han kan va fresk å i orning. Han ha ju allri behövt å göre ett redit dagsverke i all sin ti*, kunde kommentaren vara, när icke kroppsarbetande var pigga och rörliga långt in i ålderdomen.

Fostran till arbetsamhet

Barn och ungdom skulle vänja sig tidigt vid att arbeta. Annars var det stor risk att de inte skulle bli några bra människor. Många barn var med i jordbruksarbetet redan före skolåldern och gjorde sådant som inte krävde kropps krafter. När de börjat skolan hjälpte de föräldrarna i arbetet efter att skolan slutat på eftermiddagen. Det gällde både pojkar och flickor. I de flesta hem fick barnen tid för att läsa sina läxor, men inte i alla. Var det bråttom, fick de arbeta ända till kvällen och läxorna fick bero. Då fick de berätta för läraren att det berodde på detta, att de inte kunde läxorna.

Det här låter i våra öron värre än det var, för det var inte alls säkert att det var mot barnens vilja. Många pojkar i varje fall föredrog helt säkert att arbeta tillsammans med pappa i jordbruket framför att läsa tråkiga läxböcker eller plugga psalmverser utantill.

Men det fanns enstaka föräldrar som man även på den tiden tyckte fordrade för mycket av sina barn. Speciellt gällde det en man med många söner i en by några kilometer bort. Där var det bara styvt kroppsarbete som gällde för pojkarna för att fadern skulle vara nöjd med dem.

På vårvintrarna fick söner stå på vedbacken i vecka efter vecka och såga och klyva all den ved som gick åt på gården. När fadern fick se den första vedklyvningsmaskinen i arbete och räknade ut hur många dagars hårt kroppsarbete som den sparade, såg han en fara i det.

– *Jaha. En sån där, dä ä te å fostre opp lathunne mä*, var hans kommentar.

Maskinen tog bort några veckors hårt och enformigt arbete och vad skulle han då kunna hitta på som var lika ansträngande för söner. För utan att tvingas till hårt och långvarigt arbete kunde ingen pojke växa upp till en bra arbetskarl i hans föreställningsvärld. Då blev det en *lathunn* av pojken.

Söndagsarbete

»Tänk på vilodagen, så att du helgar den», lyder tredje budet som alla i min generation fick lära sig, både i skolan och som konfirmander. Förbudet mot arbete på söndagar och kyrkliga helgdagar var fortfarande giltigt under 40-talet och en bra bit in på 50-talet.

Det var bara det nödvändiga arbetet med husdjuren som var tillåtet. Hur torrt än höet var och vilka svarta åskmoln som än hängde över hässjorna, så gick det inte ens att tänka på att fara ut med häst och vagn och rädda det under tak en söndag. *Dä kan like gärne få regne på höt, för dä bli ändå ingi välsignelse mä å köre hö på en sönda.*

Det straffade sig att arbeta på en söndag och det man vann genom söndagsarbete, det förlorade man på något annat sätt och kanske mer därtill. För Herren i Gamla testamentet var en skoningslös gud som såg till att den som bröt mot det han sagt inte »förblev ostraffad».

Undan för undan under 50-talet blev det så att t.ex. torrt hö som behövde räddas in på skullen gav dispens från förbudet mot söndagsarbete. Men bra länge hängde det kvar att man tog en paus i arbetet mellan klockan elva och ett, när det var söndagsmessa i kyrkan.

Utöver en allmän sekularisering i hela samhället tror jag att den minskande tillgången på arbetskraft inom jordbruket bidrog till att förbudet mot söndagsarbete kom bort. Bönderna hann helt enkelt inte med allt arbete i veckorna, utan fick ta söndagarna till hjälp när det var som intensivast.

Söner, döttrar, mågar, och allt vad det nu var, hade anställt arbete i tätorterna. På söndagarna, och från slutet av 1950-talet på de »fria lördagarna», kom de hem till föräldrarna på gården och hjälpte till när det var som värst bråttom. Utan den hjälpen skulle många bönder inte klarat sig, för det fanns ingen att leja och lönerna hade blivit på tok för höga.

Den förste söndagsarbetaren

Den förste som gjorde revolt mot förbudet mot söndagsarbete i min närmaste hemtrakt var en ung fabriksarbetare som köpte en liten villa en kilometer från mitt hem. Under vintern 1944/45 satte han igång att renovera och bygga om det illa underhållna huset.

Mannen jobbade på en industri i Vimmerby från sju till fem, måndag till och med fredag och på lördagarna fram till klockan ett. Det var inte mycken tid han hade över på vardagskvällar och lördagar för att kunna göra ett så pass stort jobb som det han börjat med.

På söndagarna kunde han däremot få rum med ett arbetspass på kanske tio timmar och göra sådant som måste göras i en följd. Något intresse av att gå i kyrkan hade han säkert inte och kontanter att leja snickare för fanns inte att plocka fram. Det kan inte ha varit något svårt beslut för honom att arbeta på söndagarna.

Det där var den vintern jag »gick och läste» och i undervisningen ingick närvaroplikt i kyrkan på söndagarna. När jag och min jämn gamla kamrat i granngården cyklade förbi huset på väg till och från kyrkan var arbetaren igång och snickrade. Sågen raspade i virket och hammarslagen hördes på långt håll.

Varje söndag jag kom hem från kyrkan frågade min mormor:

– *Va han igång å snickede i da mä, han därbôrte?*

När jag svarade ja, sa hon:

– *Jaha. Dä bli då allri nôn välsignelse mä dä där bygget, dä ä då ett som ä säkert. Å han kunne väl åtminstone hålle oppe mä å slô å dunnre mä dä ä gutjänst i kôrka, mänska. Men dä har han väl inte vett te.*

Jag kan inte minnas att den familjen drabbades av något som liknade Herrens straffdom. Det enda negativa var att några gammaldags grannar förfasade sig över hans tilltag att bryta mot Guds bud.

Arbetsmoral, arbetstid och raster

Att arbeta från tidig morgon till sena kvällen, bara med kortast möjliga avbrott för mat – det var normen för att bli räknad som en arbetsam människa, en som *ärbetede och gjorde rätt för sa*.

Var det lagarbete, så gällde det att *hålle sin kant framme*, dvs. sköta sin del av arbetet så att varken laget som helhet eller någon lagkamrat blev lidande.

En bra dräng, han sväljer siste tugga på lagårdsbacken, hette det när jag var barn och många husbönder ville nog hålla på den ordningen. Det var drängen och inte husbonden som skulle resa sig först från matbordet – så var kuty-men. Ingen skulle sitta och vila på maten vid bordet och den som rökte fick tänka pipan på vägen ut.

Dagsarbetstid, arbetsveckor och arbetsår

De flesta småbönder började arbetet i ladugården någon gång mellan fem och sex på morgonen, beroende på var på mjölkbilslinjen de bodde. Det var hämtningen av mjölkkruckorna med den morgonmjölkade mjölken som gav senaste tidpunkt för att starta med mjölkning och utfodring.

Eftersom avståndet mellan dygnets två mjölkningar bör vara någorlunda lika i tid blev kvällsmjölkningen rätt sen och avslutades inte förrän ungefär halv sju. Detta gav en normalarbetstid om ca 10 timmar per dag året om, när måltidsraster räknats ifrån. Under de brådaste perioderna av växtodlingsperioden blev det ofta ytterligare ett arbetspass om minst en timme senare på kvällen och dagsarbetstiden närmade sig då 12 timmar.

På lördagarna kortade de flesta av tiden med kanske en timme på kvällen och uteslöt det extra kvällspasset. Normalarbetstiden för en lördag blev då ungefär nio timmar. I min barndom var det noga med att arbetet var slut klockan sex på kvällen, för då ringde kyrkklockorna in söndagsdygnets helgd.

Synen på söndagsarbete, utöver det nödvändiga med djuren, är redan be-

skrivnen. Det som måste göras, mjölkning och övrig skötsel av djur tog ungefär fyra timmar per söndag under betesperioden och drygt fem under stallperioden.

När allt detta läggs samman till en arbetsvecka, blir den för normalbelastning 63 timmar och för högbelastning 68–73 timmar på sommaren och en timme mer på vintern.

Ett överslagsberäkning av årsarbetstid förutsätter: 26 veckor med normalbelastning 63,5 tim, 13 veckor halvhög belastning 68,5 tim och 13 veckor hög belastning 73,5 tim = 3497 timmar. Från detta ska dras mindre arbetstid på ca 12 helgdagar, högt räknat 100 timmar. Då återstår 3400 arbetade timmar under ett år, eftersom semesterledighet inte förekom och annan ledighet under vardagar kanske uppgick till ett par dagar om året.

Motsvarande uträkning för möjliga arbetstimmar med 40 timmars arbetsvecka under ett medelår reducerat med det som går bort för årets helgdagar brukar anges som 2004. Från detta avgår 5 veckors semesterledighet, 200 timmar, och slutresultatet blir då avrundat 1800 arbetade timmar. Kollektivavtal med lägre veckoarbetstid än 40 timmar och längre semesterledighet än 5 veckor ger ännu lägre antal årsarbetstimmar.

Plus- och minusposter

På plussidan hade gamla tiders småbönder en nästan total frånvaro av restid till och från arbetet. Avståndet till arbetsplatsen på morgonen var lika med avståndet till lagårdsdörren, oftast under 100 meter och avståndet hem på kvällen var det samma.

En stor minuspost var det nästan omöjliga i att vara helt sjukledig. Gick det bara att stå på benen, måste man ut i lagården och klara av mjölkning och skötsel både morgon och kväll. Det fanns heller ingen att leja för att få det arbetet utfört, om man nu inte hade någon inom familjen som kunde rycka in. Man vågade aldrig riktigt tänka på risken av att bli allvarligt sjuk eller råka ut för ett olycksfall.

Den största minusposten var den usla årsinkomsten. År 1959 var min nettoinkomst strax under 6000 kronor för hela året med 3400 timmars arbete. Samma år tjänade min granne fabriksarbetaren 10400 kr. Han arbetade 45 timmar i veckan med lediga lördagar (nyinfört) och hade troligen tre veckors semester. Överslagsmässigt ger detta årsarbetstiden 2130 timmar för honom.

Den andra grannen var byggnadsarbetare och hans årslön var drygt 15000 kronor, trots att han varit arbetslös och gått på A-kassa ungefär en månad det året.

Matraster

Rasterna för mat och kaffe var visserligen korta, men de var dess flera. Vi ska titta närmare på hur matrasterna var utlagda i mitt föräldrahem vid olika slags arbeten i mitten av 1940-talet.

Det första schemat gällde alla normala dagar, när det bara var gårdens eget folk hemma. Vi hoppade över det tidiga morgonkaffet som de flesta på landet tog vid ungefär halv sex, innan de gick ut till lagårn och *redde om* dvs. öste ut dyngan, utfodrade, mjölkade och såg till att mjölkkrukorna kom med mjölkbi-len till mejeriet.

Klockan halv åtta var det klart i lagårn och då blev det frukost med havre-gröt och sötmjolk, smörgås med pålägg och ett vändstekt ägg. Strax före åtta var de två, tre eller fyra familjemedlemmar, som skulle jobba med egentligt jordbruk, ute i arbete.

Det första passet gick fram till kvart över tio. Då var det dags för förmiddagskaffe. Det bestod av vetebullar och valfritt kaffe, te, choklad eller mjölk och det kan ha tagit ungefär en kvart att få i sig det. Arbetade vi nära inpå hemmet, gick vi in i köket och drack kaffet. Var vi längre bort, hade vi antingen termos och bullar med oss eller så kom mor ut till oss med en kaffekorg.

Nästa matrast kallades middag och började klockan halv ett. Begreppet lunch var helt okänt då och middagen åts, precis som namnet antyder, mitt på dagen. Kokt, oskalad potatis med något sovel till stod alltid på middagsbordet och det fanns alltid någon form av enkel efterrätt. Klockan ett var vi ute igen.

Eftermiddagskaffet klockan halv fyra var en repris av förmiddagskaffet och sedan pågick arbetet till ungefär halv sju och då kom kvällsmaten – en lite lättare måltid. Under den ljusa delen av året kunde det bli ett arbetspass på en dryg timma efter kvällsmaten också.

Det andra schemat gällde när det fanns tillfälligt anställda på gården, t.ex. under tröskningen. Då var dagens första mål kaffe och vetebröd för trösklaget ungefär tjugo i sju. Vid sju drogs tröskverket igång och klockan nio kom mor ut och bjöd in till stor och matig frukost, dock aldrig med kokt potatis.

Senast halv tio var tröskverket igång igen för att stanna för förmiddagskaffe klockan elva. Sällan blev kafferasten längre än en kvart och då, liksom vid alla andra mål med anställd arbetskraft, var det någon av de anställda som reste sig och gav signal till att gå ut och arbeta igen. Det ansågs som ofint om husbonden reste sig först och »drev laget från bordet». De anställda skulle ha folkvett nog att gå ut och arbeta igen utan påstötning.

Klockan ett var det stor middag med kokt potatis och stekt kött och efterrätt och med samma minimala tidspillan. Halv fyra kom eftermiddagskaffet. Sedan gick tröskverket så länge det gick att se att arbeta på logen som ofta var utan belysning. Eftersom det inte fanns sommartid då, kom mörkret kanske redan vid strax efter fem och dagen avslutades med kvällsmat. Flera i trösklaget var grannar med egna mjölkkor och de hoppade ofta över kvällsmaten för att komma fortare hem till sina ladugårdar.

Omsorg om dragarna

Det fanns en anledning till att ha en längre middagsrast men det var inte av omsorg om människor den blev förlängd. Nej, det var för att hästarna skulle få tid

att tugga i sig havre och hö mitt på dagen för att orka en hel dag. När de skulle dra harv eller plog eller annat strängt arbete blev det nödvändigt med en till en och en halv timmas rast. Var vädret varmt la sig körkarlarna utomhus med hatten över ansiktet och sov middag en timme medan hästarna åt.

Den förlängda rasten för arbetarna användes bara på stora gårdar med lejd arbetskraft. Vi småbönder hittade på något annat arbete att hålla på med medan hästarna åt.

Drängar och pigor

Småbönder och även de med större gårdar hade haft drängar och pigor i alla tider och det systemet var fortfarande igång in på 1940-talet. Utöver kontant månadslön fick de det som kallades fritt vivre, dvs. mat och husrum. Drängar och pigor var alltid ogifta, så vitt jag kan minnas och förstå, och därför nästan alltid unga. Lägsta ålder för anställning var att de skulle vara konfirmerade och det blev i år uttryckt 15.

Det vanliga var att ha sommardräng, dvs. säsonganställning från det att vårbruket började till dess att skörd och höstplöjning var klara. Resten av året kunde det finnas jobb i skogen och på säsongsågverken för sommardrängarna.

Det jag hört från 1930-talet, när var och varannan bonde hade sommardräng, var att drängarna hade eget sovrum. I vår familj bodde drängen på en kammare rakt över köket. Den kontanta lönedelen var mellan trettio och fyrtio kronor i månaden och utöver mat och husrum hade drängarna också fri tvätt och fri lagning av arbetskläder.

Innan mor och far gifte sig drev far gården tillsammans med sin syster. Eftersom system var sjuklig och klen hade de piga anställd. Vad jag har hört hade pigan inte eget rum utan sov i kökssoffan tillsammans med faster.

Efter mitten på 1950-talet kan jag inte minnas någon bonde som höll sig med dräng eller piga i den gamla bemärkelsen. Ingen tog sådan anställning och ingen småbonde kunde betala löner som låg i nivå med industriarbetarnas.

Telefonpigian som blev dräng

1941 konfirmerades min äldsta syster. Samma sommar fick hon sin första anställning och det var hos den bonde som hade traktens telefonväxel i sitt hus. Hon anställdes för att sköta telefonväxeln, men så blev det inte i praktiken.

Det var gamla mormor i familjen som skötte växeln under all tid när det fanns utomhusarbete inom jordbruket, för då behövdes min systems arbetskraft bättre till det. Det blev många, tunga dagar för henne i höskörd, sädesskörd och potatisplockning, för att inte tala om all tvätt hon fick jobba med och som ingenting annat var än styvt kroppsarbete.

Att ens andas om att detta var för strängt arbete för en 15-åring – det hade hon ingen tanke på. Det hon blev ålagd att göra, det gjorde hon hur trött hon än

blev och hur ryggen än värkte. Frågan är om mor som hennes målsman släppt iväg henne till den anställningen, om hon vetat vad arbetet innebar i verkligheten.

Dagsverkstorpäre, statare och lantarbetare

Det fanns bara en storgård utefter Venavägen som hade underlydande torp där torparen hade dagsverksskyldighet. Det var Vinketomta säteri som fram till andra världskriget hade haft fem dagsverkstorp. Torpen avvecklades under världskriget, men ett av dem fanns kvar till andra halvan av 1950-talet och torparen där gick dagsverke på säteriet.

På Vinketomta fanns förr också en rättare, några statare, en kusk och en *kogubbe* (lagårdskar). Jag tror att statarna hade mycket långa anställningar medan det däremot var täta byten av kogubbar. Utöver på Vinketomta fanns det en statare på en av gårdarna i Barmshult.

1944 avskaffades statssystemet och alla statare blev lantarbetare med kontantlön. Då blev det också en striktare tillämpning av arbetstidslagen för lantarbetare. Arbetet skulle sluta klockan sex på kvällen, men det tyckte en del arbetsgivare att det borde gå att tumma på lite.

»Klocka ble sex»

Bonden i Barmshult hade en statare som ville demonstrera sina nyvunna rättigheter som lantarbetare under havrekörningen hösten 1944.

En kväll satte bonden sin anställda att lassa av ett havrelass innan det var dags att *»göra kvällen»*. Morgonen därpå kom bonden ut på logen och hittade fyra havreneckar kvar på vagnsflaket. Förvånad frågar han lantarbetaren varför neckerna inte blev avlastade kvällen innan.

– *Klocka ble sex, så ja hann inte mä dom där.*

Telegrafare och järnvägare

Den som maskade och medvetet gjorde minsta möjliga prestation under en arbetsdag stod inte högt i kurs bland bönder. En bonde som kom bort på dagsverke ökade gärna lite i arbetstakt mot vad han hade för vana hemma. Det gällde att göra skäl för den betalning han fick och visa att han kunde och ville arbeta.

Det var två kategorier anställda arbetare som bönder ofta fick tillfälle att kolla upp arbetstakten på. Det var telegrafare (arbetare vid Telegrafverket) och järnvägare och om båda sorterna berättades det om deras lättja, deras långa raster och låga arbetsprestation.

De hade satt i system att göra så lite som möjligt varje dag och skämdes tydligen inte för att visa det, ansåg man. I ett arbetslag av dessa offentliganställda om t.ex. tre man var det bara en i taget som arbetade. En av de övriga två höll

i ett verktyg och en vilade och kanske tog ett bloss på pipan. En gång i timman tog hela laget rast i minst tio minuter.

Den som kom till »Fraktgodset» på järnvägsstationen i Vimmerby hittade ofta alla stationskarlar som jobbade där i full färd med att spela kort i ett slags uppvärmt personalrum i ett hörn av godshallen. Han fick vackert vänta till det spel som pågick var färdigt. Då tittade en av dem på fraktsedeln, nappade ett par arbetshandskar och följde med och visade var godset låg.

Hade den som skulle hämta gods gått till fel expedition pekade »fraktgod-saren», utan ett ord, med tummen inåt stationshuset, där »Paket- och Ilgods» hämtades ut och satte sig tillrätta vid spelbordet igen.

Så berättades det i tiden efter andra världskriget och så minns jag själv att det kunde gå till, ända fram till åtminstone början av 1960-talet. SJ fick stora statsbidrag då, men att det var »skattebetalarnas pengar» som det misshushål-lades med verkar ingen ha ifrågasatt.

Förtroendeuppdrag

Begreppet fritid kan jag inte minnas från min uppväxt, men ändå fanns det en viss sådan även för bönder, deras döttrar och söner och anställda. Den kunde man använda till sådant som inte var egentligt arbete. Att bara träffas och um-gås var väl det vanligaste, men det fanns flera alternativ för att göra detta i or-ganiserad form inom föreningslivets olika sektorer och inom politiken.

Att jobba med föreningar eller politik kunde påverka det ordinarie arbetet på gården. För några eldsjälur blev det en klar påverkan och det till det sämre. Jag kan sammanfatta inställningen till föreningsuppdrag i en generaliserande regel: Ta gärna åt dig uppdrag – men det får inte synas på skötseln av din gård.

Som i så många andra sammanhang var det den enskildes ekonomi som hade stor inverkan på vad som hände. När någon blev mycket och ibland för mycket engagerad inom t.ex. politiken och hade för liten gård och för dålig ekonomi – då blev gårdens skötsel klart lidande.

I en av socknarna fanns en kommunalman, en bonde med stor och välskött gård och god ekonomi. På 30- och 40-talen var det han som i praktiken skötte hela socknens kommunala förvaltning – från att ge ut skottpengar för skjutna kråkor till kommunal skatteuppbörd. Han var ordförande i kommunal-fullmäktige, kommunalnämnden och flera kommunala styrelser och dessutom nämndeman. Jag tror också att han var landstingsman.

Om honom hördes aldrig någon kommentar att det var fel att han tagit åt sig så många uppdrag som, troligen, tog bort mängder av arbetstid från jordbruket. För han hade både rättare, lagårdskarlar, arbetsamma hemmasöner och tillfälligt anställda vid arbetstoppar. Hans gård var en mönstergård, både vad det gällde åkerbruk och boskapsskötsel. Han kunde sköta sina egna angelägenheter och då var han också lämpad att sköta andras – så var det allmänna omdömet om hur en politiker skulle vara. Den som inte kunde sköta sitt eget skulle inte ha hand om andras.

I en annan socken fanns också en duktig kommunalman. Han hade gått den långa folkrörelsevägen inom gamla Bondeförbundet – först aktiv inom ungdomsförbundet, SLU, sedan inom partiet. När han fått massor av näst intill obetalda politiska uppdrag, tog de bort för mycket tid från jordbruk och skogsbruk och det syntes ganska tydligt där han bodde. Den enda dräng han hade råd att ha anställd på sin inte så stora gård kunde varken hålla bra »ordning på torpet» eller få sysslorna gjorda i rätt tid. En liten skröna från hans jordbruk tar jag med här.

Den försvunna självbindaren

En höst, när det blev dags att ta fram självbindaren och skörda den första säden, då hittade inte bonden bindaren. Varken i uthusen eller i närheten av gården fanns den, så han fick vackert gå och fråga drängen om han visste.

– *Ja, ha du inte kört hem' en sen däss, så står han väl kvar nere ve utmösen, där vi ställde' n, när vi hade tatt å den siste havern i fjol höst*, blev svaret.

Och där stod den – illa medfaren av väder och vind och råttor som ätit upp bindardukarna. Det blev en dyr omgång, en alldeles onödig renovering innan det blev någon säd skördad med den bindaren.

Den händelsen togs av några som ett slags bevis på att bonden inte var fullt lämplig att ha hand om andras angelägenheter, när han kunde missköta sitt eget så pass. Att det kunde ligga ett idealistiskt patos bakom som gjorde att han försummade sitt eget för att försöka förbättra för andra – det alternativet hörde jag aldrig.

Idrott

Att ungdomar höll på med idrott av något slag sågs inte alltid med blida ögon av gamla bönder som vuxit upp med hårt kroppsarbete och fortsatt med det hela livet. För dem verkade det vara närmast ett slags missbruk av kroppskrafterna att trötta ut sig med något så onyttigt som t.ex. fotboll.

Torparens suck

Någon gång en söndag runt andra världskriget var det fotbollsmatch i gårdsgårdsserien på Vrångfalls IP i Locknevi socken. Av någon anledning som jag inte vet hade det kommit dit en gammal bonde som såg fotboll för första gången i sitt liv den dagen.

Den mannen var en riktig småländsk Bonden Paavo som slitit och arbetat med sitt lilla jordbruk ett helt liv – nyodlat, dikat, sått och skördat. För honom var arbete det enda som gav livet innehåll.

Solen gassade och svetten forsade om kämparna ute på planen. Med förundran såg bonden hur 22 unga män i sina bästa år tröttade ut sig till den milda

grad med något så onyttigt som att jaga en fotboll fram och tillbaka på planen.

Plötsligt kom det en halvhög suck från honom, rakt från hjärta:

– *Jaa. Tänk, om di grävde dike istället!*

Andra fritidssysselsättningar

Även i min ungdom fanns det människor som var mycket engagerade i sådant som vi nu kallar fritidssysselsättning eller hobby. Jakt och fiske var det vanligaste, men det fanns andra t.ex. musik.

Att ränne ikring i skoja å jaje på vardagarna var inte riktigt accepterat. Enstaka unga män inom jordbruket hade så gripits av jaktens passion att de måste iväg till skogen med bössa och hund varje morgon i början av jaktsäsongen, trots att skördearbete och höstplöjning pågick för fullt. En sådan passion passerade inte utan kommentarer.

Ingen musik på arbetstid

En av min mors manliga ungdomsvänner var mycket musikalisk och intresserad av musik. Han skulle kunnat ha musik till yrke, men i hans familj fanns inga resurser för att få studera. Han blev småbonde, men i hans hus och hem kom sång och musik att sitta i högsätet.

En sommar under höskörden hade den mannen lyckats nå sina drömmars mål. Han hade köpt ett nytt, fint dragspel och spelglädjen blommade för fullt i långa övningspass på gårdens veranda.

Men dragspelsmusiken hördes till grannbyn och det var inte så bra. För mannen brukade spela ett kort pass efter middagsmaten och det var mer än vad några av grannarna tålde. Med stor förtrytelse berättade han en gång för min mor vad han fått veta på omvägar. Någon hade sagt att han var *en lathunn som satt å spelde drajspel mitt på ljuse dan i värste höti' n*.

Utbildning

Utbildning på internatskolor för lantbruk och lantushåll och på folkhögskolor fanns det också negativa synpunkter på från en del äldre bönder. Arbeta med jordbruk lärde man sig praktiskt och det teoretiska kunde inte tillföra något, ansåg de. En del betraktade det också som högfärd, speciellt då att gå på folkhögskola – arbete i jordbruk dög inte. Det fanns också antydningar att ungdomarna gick på skolor för att slippa undan kroppsarbete under vintrarna – de var lata.

Ofta låg lantmannaskolorna och lantushållsskolorna på samma plats och givetvis umgicks elever av båda könen med varandra på fritiden. Och visst uppstod ibland »tycke» mellan pojkar och flickor som ledde till både förloving och gifte.

Detta visste folk om och av detta kom det ibland elakt prat, om att föräldrar

skickade sina söner och döttrar till skolorna för att få dem bra gifta. Speciellt gällde det rika bonddöttrar som *hade blivit gåenes ogifte*.

Under åren efter andra världskriget försvann den här synen gradvis och de flesta bönder, framför allt de yngre, försökte skaffa sig teoretisk utbildning. Studiecirklar i lantbruksämnen och speciellt s.k. kombinerade, med lärarledda cirkelmöten, blev ett bra sätt för den som varken kunde eller hade råd att ta ledigt och gå på skola.

Den nya tekniken inom jordbruket ökade behovet av utbildning och där hade fäder inte något att föra över till söner – de var själva nybörjare. Detta gällde så mycket mera de nya kraven på bokföring som skattemyndigheterna krävde och som behövdes för ekonomisk planering. Det räckte inte längre med bara kroppskrafter och arbetsvilja för att bli en framgångsrik bonde – det behövdes också teoretisk förmåga och teknisk färdighet.

Det smått ironiska för familj jordbruket var att när synen på teoretisk utbildning ändrats och behovet ökat, då fanns inte familj jordbrukare på små gårdar kvar som ett yrkesalternativ. Ingen ung människa trodde längre att det skulle gå att leva och försörja sig av ett småjordbruk.

Sjukdom och arbetsamhet

Att ha *dålie närver*, att få perioder av nedstämdhet eller ångest när det inte fanns någon ork kvar i kroppen för att kunna arbeta – sådant fanns inte mycket förståelse för. Den som hade de problemen blev klassad som en lathund av många.

– *Dä si då inte ut å va nått fel på själve krôppen på honom inte, så noj skulle han kunne ärbete, om han bare ville. För dä ä ju bare närvera dä ä fel på.* Detta är en sammanfattning av vad jag hörde sägas om en småbonde några kilometer bort från oss. Den mannen led av långa och återkommande depressioner och då försvann all kraft och förmåga. Men det var inget godkänt skäl för att inte arbeta, för det var *bare närvera*.

Hemmasöner och hemmadöttrar

En del söner och döttrar till bönder kom att arbeta med jordbruk hela livet, trots att de saknade de fysiska förutsättningarna eller inte hade någon lust eller fallenhet för arbetet.

De hade inte haft kraft själva eller fått något stöd från föräldrarna att skaffa sig ett yrke som passade bättre för deras förutsättningar. Som unga hade deras arbetsinsats behövts för att föräldrarna skulle klara av att bruka gården och sedan hade blivit *gåenes hemme* som hemmasöner och hemmadöttrar. På två av våra granngårdar hade vi sådana, rätt beklagansvärda, människor.

På den ena gården var äldste sonen det man kallade sjuklig och klen. När han var drygt tjugo år hade han en drängplats hos en änka på trakten och tjäna-

de egna pengar under något år. Det blev hans enda fasta inkomst under hela livet.

Enstaka vintrar under hans mannaår kunde han vara med sina bröder på skogsarbete några veckor då och då och få lite kontanter. Övrig tid *hjälpte han te* i jordbruket som modern och bröderna drev och hade det mycket knapert.

När modern dött blev det ännu sämre för honom och han dog i största armod några år efter pensioneringen.

Hos grannarna på andra sidan vår gård fanns hemmadottern som hade fastnat hemma på grund av att modern var lite sjuklig. Hon hade delvis bättre tur än hemmasonen jag berättat om, speciellt då med ekonomin.

På 30-talet köpte hon en handvevad stickmaskin och stickade strumpor, tröjor, *gensere*, och sådant åt människor på trakten som kom till henne med garnet som behövdes.

När båda föräldrarna dött blev hon hushållerska åt sin ogifte bror som drev föräldrarnas jordbruk vidare. Hon levde ett mycket instängt och begränsat liv med få kontakter med andra än närmaste släkten. Mycket berodde detta på den svåra blyghet hon besvärats av sedan ungdomen.

Arbeta med förstånd

Men det fanns gräns även för arbetsamheten. Var det någon som *rev å ärbeted som en stölle*, då begrep alla att det inte kunde gå att hålla på så i längden. Det fanns ett talesätt om sådant: *Jaa, då ä rolit å si fölck ärbete å ligge i. Men nôr di arbeter som di inte vore redit kloke, då ä dä inte rolit å si på.*

Förfäderna

Klockan hade hunnit bli nästan sex den där augustikvällen 1983, när jag kom ner till Vimmerby. Jag åkte in på OK och tankade och körde sedan den gamla välkända Venavägen ut mot mitt föräldrahem. Det är bara en dryg halvmil till Jonstorpet, men den korta biten landsväg är full av minnen från förr.

I sakta fart körde jag förbi alla välkända hus och platser och mindes människor och händelser från den tiden detta var min hembygd. För varje hus och vägskäl kom det upp bilder inom mig av människor som hade bott där. Jag såg ansikten som för alltid skulle ha kvar den ålder de hade på sextiotalet. Minnet tycktes ha hade fotograferat av dem då och den bilden kunde jag inte ändra på. Jag hade sett många av dem under senare år och märkt att de åldrats, men den nya bilden av deras ansikten försvann efter en tid och den gamla, inpräglade kom tillbaka.

Jag svängde av från landsvägen, körde utfartsvägen genom den igenvuxna beteshagen och kom upp på lagårdsplanen. Svängen runt och backningen till min gamla parkeringsplats vid porten satt fortfarande kvar i ryggmärgen efter tusentals gångers övning.

Boningshuset stod där, lugnt och tryggt och tyst, med faluröd träpanel och vita fönster. Det hade stått där på kullen sen 1820. I etthundrasextiotre år hade det varit boning för småländska småbönder – i nästan etthundratjugo år för bönder av min släkt. De sista tolv åren hade det varit fritidsparadis för mig och min familj.

Varje gång jag kom dit fick jag en känsla av lugn och trygghet. Jag hörde hemma där – där hade jag mina rötter. Jag kände varenda vrå och skrymsle av byggnaderna. Boningshuset med sina två våningar, lagården med loge och skulle, magasinet med vedbod och gårdsverkstad, svinhuset med utedasset och tvättstugan nere vid brunnen. På det stället hade jag haft min trygga plats och min försörjning i förtiott år av livet.

Men det var också ett dåligt samvete som kom tillbaka och gnagde. Där hade jag övergett den jord mina förfäder odlat i tre generationer före mig – den jord fäder lämnat över till söner i den fasta tron att det alltid skulle fortsätta så. Jag mindes hur det kändes den kvällen i maj 1963 när jag slutat min sista vår-sådd och gick över nysådd jord i vårskymningen. Då knäppte jag händerna och bad min döde far om förlåtelse för att jag svek honom och skulle sluta odla jorden han gett mig att förvalta.

Jag bar in packningen i huset och gjorde i ordning för övernattnings och snart satt jag i bilen igen och var på väg till min syster och svåger. De bodde i utkanten på Frödinge, ett litet samhälle en och en halv mil bort.

Min syster var glad och lättsam och min svåger hade jag tyckt om sedan allra första gången jag träffade honom någon gång 1947. Hos dem hade jag alltid känt mig välkommen och hemma. Deras hem hade varit som en tillflykt för mig i alla år jag bodde på Jonstorpet.

Jag blev mottagen med glada miner och snart satt vi runt kaffebordet och fyllde hela köket med prat och skämt och skratt. Tiden rusade iväg mot natt utan att jag märkte det. Det blev en liten paus i pratet och mina ögon gled iväg mot en kolsvart fönsterruta.

– *Å Herre Gud! Det är kolmörkt ute! Klockan är elva! Å jag som ska opp tidigt i morgon. Jag måste ju hem och sova nu.*

Efter ett hastigt avsked satt jag i bilen igen och var på väg hemåt.

När jag kom tillbaka till Jonstorpet och släckte billyset, blev det mörkt som i en säck. Jag kunde inte ens se handen framför mig i den månlösa augustinatten. Jag märkte att jag nästan glömt av hur mörkt det kan vara på rena bondlandet. I stora tätorter har vi vant oss vid att slippa riktigt beckmörker med allt vad det kan innebära av orienteringsbesvär och mörkrädsla.

Mörkrädsla, ja? Det var lite tveksamt med den. Trots att jag bott i huset i fyrtioett år, kunde jag inte minnas att jag sovit ensam där en enda natt. Jag försökte hålla igen på stegen när jag började gå mot huset för att visa för mig själv att jag inte var rädd. Gruset rasslade under fötterna och det enda jag kunde se av omgivningen var en svag siluett av hustaket mot himlen.

Kvickt fick jag nyckeln i låset, vred om det två varv och gick in. Just när jag skulle stänga dörren flög min barndoms mörkrädsla på mig bakifrån. Jag mindes så väl hurdan den var.

Då brukade jag få för mig att en varg var på väg att anfälla mig, just när jag gått in och inte hunnit stänga dörren. Det var en stor best med gnistrande ögon och vassa glimmande tänder. Den hukade sig till språng och det var min strupe som var målet för tänderna. Stel av fasa lyckades jag rädda mig in i farstun, slet igen dörren efter mig och höll upp handtaget med förtvivlans kraft, tills jag hann få i nyckeln och låsa.

– *Du får inte skrämma opp dig nu, Martin! Du vet väl att du ska ligga här ensam en hel vecka.*

Jag tillrättavisade mig själv, högt och ljudligt, precis som om det skulle ha hjälpt.

Jag blev sittande ett tag på sängen när jag klätt av mig. Vad tyst det var. Tystnaden stod som en mjuk dov vägg runt om mig. Tystnaden hördes. Storstadens bakgrundsbrus hade försvunnit och kvar var bara det svaga tinnitussuset i mitt huvud.

Tystnaden och mörkret omslöt mig och jag satt som i en skyddande kupa av lampljus. När lampan släcktes skulle mörkret komma ända in på skinnet och omvärlden hamna utanför ögonens kontroll.

Jag kände att det fanns någonting inne i huset – något obestämbar runt omkring mig. Jag var inte ensam därinne. Det var som om det gamla timret i väggarna hade levat, som om huset hade haft liv – en själ.

Jag satt och kom ihåg sommarkvällarna under våra semestrar i början av sjuttiotalet. När barnen lagt sig brukade min sambo och jag sitta i köket och kura skymning. Det var för varmt och för tidigt att gå till sängs. Kvällens svalka kom och dagen gick över i sommarnatt.

Det var sådana kvällar som det hände, det där sällsamma. Från längst bort i stora rummet på övervåningen kom det ett knarrande ljud i golvvirket. Det lät precis som när en människa går. Stegen gick mot halldörren och den öppnades och golvet knarrade till ute på hallen. Sedan blev det tyst.

Det där upprepades nästan alla kvällar efter soliga och varma dagar. En kväll när vi hörde fotstegen försökte jag göra mig rolig och sa:

– *Det är nog Johannes som går ut och ser efter om vi sköter om hans hus ordentligt.*

Johannes var min farfars far. Han hade köpt gården i mitten av artonhundra-talet och flyttat dit från en arrendegård i en grannsocken.

Det var inte så stort allvar i det jag kastade ur mig, men det blev mer och mer verklighet av det. Det var Johannes ande som bodde hos oss och som ville göra sig påmind. Han hörde av sig till sin sons sons son och ville visa att han godtog honom och hans familj som fullgoda medlemmar i ätten.

På den tiden kändes det tryggt med andevandringen, men att jag skulle ligga ensam i huset och kanske få höra att det »spökade», det verkade obehagligt. Hur skulle jag kunna tänka mig bort från det obehaget och få motståndskraft mot rädslan som låg på lur?

Jag såg mig om i rummet och tankarna gick till alla dem som levat och bott där före mig. Det var tre generationer bakåt på fars sida och så mor och mormor. Allihopa, utom mor, hade också dött där i huset och just i rummet där jag satt.

Johannes och hans hustru Sara-Lena hade bott där sina sista år. Samma var det med Johan August och Maja-Greta, mina farföräldrar. Båda paren hade levat där som undantagsfolk fram till slutet.

I en utdragsäng, som stod på samma plats som sängen där jag satt, låg min far sjuk i dubbelsidig lunginflammation i elva långa dygn vintern 1937. De sista dagarna var han medvetlös, men kvällen innan han gick bort kom han till sans. Lugn och lycklig berättade han för mor vad han såg.

Han var ute på en solig och grann sommaräng. Den var full av vackra blommor och fåglarna sjöng. Runt omkring honom lekte och dansade glada barn med blommor i händer och hår. De skrattade och sjöng vackra visor och log så gott mot honom.

– *Dä ä så grant förstår du Elsa, så jag ha allri sitt nôtt så grant, sa han*

– *Han såg in i himlen, sa mor, när hon berättade om det.*

Far såg in i den himmel som så många av mina förfäder trott och hoppats på.

Jag tittade åt höger. Där mellan spiseln och hörnet stod utdragssoffan som min mormor, Lovisa, låg i under fem kvartal, oförmögen att resa sig upp. En augustikväll 1956 var det dags för henne att sluta.

Hon hade inga plågor, men den sista eftermiddagen försvann all kraft ur

hennes lilla kropp. Med händerna knäppta på bröstet försökte hon traggla sig igenom Fader Vår en sista gång. Det gick sakta för henne och hon kom av sig och började om, igen och igen. Men hon kom till Amen till sist.

Sedan låg hon, tyst och stilla, och tittade på oss med trötta, lugna ögon. Hon hade ingen oro eller fruktan för det hon visste skulle hända. Hon var säker på att hon var på väg Hem – hem till den Gud som följt henne och hjälpt henne i nittiofyra levnadsår.

Hon var vid full sans ända in i dödsminuten. Det kom lite andnöd och jag lyfte upp henne på armen i halvsittande. Jag höll hennes hand så varligt i min och vaggade henne, sakta och varsamt, fram och tillbaka, fram och tillbaka, när lågan slocknade. Det var hennes sista önskan jag uppfyllde:

– *Vagg på ma. Vagg på ma.*

Hon slutade där hon började – i vaggan. Äntligen hade hon fått sluta det liv som blivit henne till en plåga. Jag gick ut i sommarkvällens skymning och grät stilla.

Det där var mitt första möte med döden – den död som varit så skrämmande för mig förut. Men min mormors död skrämde inte. Den var som en rofylld högtid och en helt naturlig del av livet självt. Jag tror ingen kan få en värdigare och bättre död än den mormor Lovisa fick.

Jag hade tänkt färdigt. Den här gången hade tanken besekrat känslan och lyckats byta förtecken på den – från negativt till positivt. All ängslan var borta ur kroppen och i stället hade det kommit en stor trygghet.

Jag kände hur mina förfäder fanns omkring mig i huset. De var på min sida och gav mig sitt beskydd. När de var med mig – vem skulle då kunna vara emot mig? Alla de där människorna hade levat och strävat där på gården. Strävat för att deras avkomma skulle få det bra, ja helst bättre än de själva haft det. Ingen av dem kunde önska mig något ont. Tvärtom. Fanns de kvar i någon skepnad så ville de mig bara väl.

Lugn lade jag mig ner och bad en bön för alla mina nära – både de levande och de döda. Jag vände mig om i sängen med ryggen ut mot den tomhet som hade skrämt mig förut. När lampan slocknade fylldes rummet med mjukt och skyddande mörker. Sakta, sakta stannade mina tankar av och jag sjönk in i en lugn och djup sömn, omsluten av mina förfäders goda vilja.